

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HACIYATMAZI DEVİRMEK

Neoliberal Pratiklere Karşı Kolektivite

Yayına Hazırlayan:
Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

HACİYATMAZI DEVİRMEK

NEOLİBERAL PRATİKLERE KARŞI KOLEKTİVİTE

HACİYATMAZI DEVİRMEK

NEOLİBERAL PRATİKLERE KARŞI KOLEKTİVİTE

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

Ebru Aykut - Ebru Soytemel - Eylem Akçay

Feryal Saygılıgil - Kemal Dil - Mert Tokur

Mustafa Eren - Sibel Yardımcı - Yıldırım Şentürk

Kalkedon Yayınları: 124

Siyaset ve Ekonomi Kitaplığı

Kapak Tasarım

Semiha Şahin

Redaksiyon

Onur Gayretli

Kalkedon Yayınları

Hocapaşa Mah, Kargh Sok, Celal Orman İşhanı, No 1/ Kat 3, Daire 32

Sirkeci-İstanbul

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56

Web: www.kalkedonyayinlari.com e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Can Matbaası'nda basılmıştır

Davutpaşa Cad. İpek İş Merkezi, Kat 3 No 7 Topkapı İstanbul.

Tel: 0 212 613 10 77

Birinci Basım: Eylül 2010

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2010

ISBN: 978-605-5670-54-5

Ücretsiz PDF Kitap Alımı - <https://trantey.org>

HACİYATMAZI DEVİRMEK

NEOLİBERAL PRATİKLERE KARŞI KOLEKTİVİTE

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

Ebru Aykut - Ebru Soytemel - Eylem Akçay

Feryal Saygılıgil - Kemal Dil - Mert Tokur

Mustafa Eren - Sibel Yardımcı - Yıldırım Şentürk

KALKEON

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş: Neoliberal Pratiklere Karşı Kolektif Alan Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı	13
Yarı Zamanlı Çiftçilik, Fındık Üretimi ve Fiskobirlik: Fındık Üreticileri Fındığına Nasıl Sahip Çıkabilir? Yıldırım Şentürk	49
Neoliberalizm Çöpte: Ankara'da Sokak Toplayıcılığı ve Geri Dönüşüm Politikaları Eylem Akçay	91
Kuşatma Altında Gündelik Hayat: Özel Güvenlik, Kent Yaşamı ve Yönetimsellik Sibel Yardımcı	127
Kadın Emegi: Antalya Serbest Bölge'den Novamed Örneği Feryal Saygılıgil	175
Kolları Sıvadtık Temizliğe Gidiyoruz!: Ücretli Ev Emegi ve İmece Deneyimi Ebru Aykut	213

Kentsel Dönüşümde Kamunun İzini Aramak:	
Tuzla'da Kentsel Dönüşüm, Şifa'da Yıkım	241
Mert Tokur	
Mücadeleler, Pazarlıklar ve Eşitsizlik Mekanizmaları:	
İstanbul'da Acil Sağlık Hizmetleri	267
Ebru Soytemel	
"Nitelikli" Eğitim Arayışı ve Öğretmenlik Mesleği	299
Kemal Dil	
POAŞ'ın Özelleştirilmesi ve "Kar Merkezli" Bir Yönetimin Sorgulanması	321
Mustafa Eren	
Bürokratlar Kamu Yararına Toplumsal Dönüşümü Nasıl Sağlayabilir?	355
Yıldırım Şentürk	
Sonuç Yerine:	
Genel Değerlendirme, Ortaklıklar, Öneriler	393
Sibel Yardımcı & Yıldırım Şentürk	

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu kitap neoliberalizm üzerine bir derleme çalışması değil. Akademik ve kolektif bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıktı ve belli aşamalardan geçerek nihai halini aldı.

Bu çalışmanın tohumları 2006 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü lisansüstü programındaki seminerlerde atıldı. Küreselleşme, neoliberalizm, toplumsal mekânların üretimi, iktidar, kimlik, beden ve postkolonyalizm gibi birbiriyle ilişkili konularda tartışmaların sürdürüldüğü bu seminerlerde, bir yandan ilgili akademik çalışmalar incelendi, bir yandan da tanıklık ettiğimiz süreçlere yönelik eleştiriler getirildi, alternatifler önerildi. Zamanla bu tür alternatif yönelimlerin akademik çalışmaların gündeminde olması gerektiği konusunda ortak bir duyarlık oluşmaya başladı. Bu ise bizi ortak bir araştırma projesi kurgulamaya yöneltti. Araştırmayı kurgularken, birleştirci bir ana tema etrafında (neoliberal pratikler ve alternatifleri), her bir araştırmacının toplumsal hayatın farklı bir alanına doğrudan ulaşmasını ve o alandaki pratikleri kendi yürüteceği alt-saha araştırması kapsamında incelemesini hedefledik.

Nihayetinde, “Türkiye’de Neoliberal Pratiklerden Kesitler” başlıklı

araştırma projemiz (proje no:106K334) TÜBİTAK tarafından kabul edildi ve desteklendi. On bir ayrı alanda saha çalışmaları yürütebilmemizi mümkün kılan kuşkusuz bu destektir. Bu nedenle öncelikle TÜBİTAK'a, araştırmanın çeşitli aşamalarında bize yardımcı olan TÜBİTAK-SOBAG birimi çalışanlarına, projenin anonim hakemlerine ve proje asistanı Ali Saltan'a teşekkür ederiz.

Ocak 2007 - Ağustos 2008 tarihleri arasında sürdürülen bu proje kapsamında, iki gelişme ve bir sonuç olmak üzere üç ayrı araştırma raporu sunmamız gerekmiştir. Bu aşamalı süreç, çalışmamızın gelişmesi ve olgunlaşması açısından önemli bir katkı sağladı. Her bir aşamada araştırmacılar, kendi çalışmaları dışında gruptaki diğer araştırmacıların çalışmalarını da takip ederek, öneriler ve eleştiriler getirdiler. Her bir alt-saha araştırmasının deneyimlerini paylaşmak, ortaya çıkan bulgular doğrultusunda araştırmayı gözden geçirmek ve ortak tema ile ilgili hassasiyeti canlı tutmak için uzun toplantılar yaptık. Bu süreç, akademide kolektif bir ürün ortaya çıkarmanın zevkli ve yer yer meşakkatli yanlarını göstermesi açısından bizim için önemli bir deneyim oldu. Bu deneyimi yakın çevremiz dışında ilgi duyabileceğini umduğumuz kesimlerle de paylaşmak için elinizdeki kitabı hazırladık. İlk projedeki çalışmaların sekizi bu kitapta sunulmuştur. TÜBİTAK destekli araştırma projesi kapsamında olmayan ama başından beri bizimle birlikte araştırmalarını sürdüren Mustafa Eren ve E. Mert Tokur'un yazıları da kitapta yer almaktadır.

Araştırmanın nihai halini almasında kuşkusuz farklı kesimlerin eleştirileri ve önerileri önemli katkılar sunmuştur. Bu noktada, araştırma grubu olarak sunuş yaptığımız iki yere özellikle vurgu yapmak istiyoruz. Bunların ilki 10. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*'dir (2007). İlk gözlemlerimizi ve çıkarımlarımızı, sosyal bilimlere ilgi duyan daha geniş bir kesimle paylaşabilmek için, alt-saha araştırmalarımızın büyük bir kısmını bu kongrede iki oturum halinde sunduk. Bize bu olanağı sağladıkları için Galip Yalman nezdinde kongrenin düzenlenmesinde emeği geçenlere ve oturum başkanı Mustafa Şen'e teşekkür ederiz. İkinci olarak, ve bu sefer araştırmanın daha ileri bir aşamasında, Özgür Üniversite'de Bahar 2008 döneminde düzenlenen bir seminer kapsamında çalışmalarımızı tekrar tartışma olanağı bulduk. Semineri düzenleyen Yıldız Uygun'a ve seminerin sadık katılımcılarına da göstermiş oldukları ilgi, önerileri ve eleştirileri için teşekkür ederiz.

arkadaşlarımız ve meslektaşlarımız oldu. İ. Emre Işık, Ayhan Kaya, Merat Özbek, N. Gamze Toksoy ve Murat Yaygın'a bu vesile ile teşekkür etmek istiyoruz. Araştırmanın taslağını dikkatle okuyup düzelten Tuğba Doğan'a da tekrar teşekkür ederiz.

Son olarak, uzun süreli bir çalışmanın ürünü olan bu araştırmayı, daha geniş bir okuyucu kesimiyle buluşturmamızı mümkün kılan Kalke-don Yayınları'na da şükranlarımız sonsuz.

Çalışmamız nihai şeklini aldıktan sonra iki önemli gelişme oldu: Küresel Kriz ve Tekel Direnişi.

"Küresel kriz" olarak adlandırılan ekonomik çalkantının dünya çapındaki etkileri çeşitli kesimler tarafından kabul edilmeye başlandığı sıralarda bizim araştırmamız tamamlanmak üzereydi. Bu nedenle yazılar kapsamında izlerini göremeyeceğiniz bu krize dair birkaç söz eklemek isteriz. Öncelikle şunu belirtmek gerekiyor: "Küresel kriz" serbest piyasa nosyonunu önveri kabul eden bir dilin tanımlaması. Araştırmalarımız gösterdi ki, henüz krizin etkilerini hissettirmediği "olağan zamanlarda" mesut günler yaşanırken de, toplumun farklı kesimleri krizler yaşadılar. Bununla birlikte geçerli neoliberal pratiklerin küresel bir krize yol açtığına dünya çapında kabul edilmesi, söz konusu pratikleri bu çapta yeniden değerlendirmek için iyi bir fırsat olabilirdi.

Ne var ki iş dünyası ve neoliberalizm taraftarları oldukça pragmatikler ve "kârın özelleşmesi ve maliyetin toplumsallaşması" dışında hiçbir ilkeye bağlı değiller. Bu bağlamda en çok referans verilen "serbest piyasa" düsturu bile çok keyfi biçimde kullanılıyor. 1980 sonrasında ulus-devletlerin gücünün kalmadığını, devletlerin özellikle ekonomik alanda küçülmesi gerektiğini savunanlar bile, küresel krizle birlikte kolaylıkla devletleri sürece müdahale etmeye davet edebildiler. Nitekim bu dönemde G-8, G-20 toplantılarının sıklık kazanması ve bu ülkelerin liderlerinin daha çok gündeme gelmesi tesadüf değil.

Tam da bu yüzden, kapitalizmin günümüz veçhesi olan neoliberalizmi hacıyatmaza benzetmeyi uygun gördük: Neoliberalizmin yol açtığı krizler çeşitli ve sürekli, ancak hacıyatmaz basit, kısa vadeli ve tutarsız tedbirlerle devrilmeye direnir. Bu süreçte devletin küçültülmesinden, sosyal yardımlaşmaya ve/ya sosyal politikaya kadar geniş bir tedbirler listesine gerektiğinde başvurabilmektedir. Burada hacıyatmazın

yıkılmazlığını teyit ettiğimiz düşünülmesin: Öncelikle hacıyatmazın, toplumsal hayatın farklı alanlarındaki devinimlerini daha dikkatli incelememiz ve sorunsallaştırmamız gerektiğini iddia ediyoruz. Çünkü hacıyatmazın devinim parametreleri kapsamında oluşturulacak her tür alternatif veya çözüm önerisi başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Hacıyatmazı devirmek için bu parametrelerin dışına çıkabilmek gerekmektedir. Bu noktada, ufak bir takozun onun tüm devinim parametrelerini altüst edebileceğini hatırlamamızda fayda var.

Bu bağlamda vurguladığımız ikinci nokta, hacıyatmazın en “olağan ve başarılı” günlerinde bile toplumsal hayat üzerinde tamamen “muktedir” olamadığı ve farklı kesimlerin mücadele ve alternatif pratikleri ile sürekli olarak karşı karşıya kaldığıdır. Krizin bitip bitmediğinin tartışıldığı günlerde, “gerçek” krizden ancak söz konusu parametrelerin dışında hareket etmeye çalışan *kolektif* pratiklerin geliştirilmesiyle çıkabiliriz. Bunun karşılığı ise toplumsal hayatın içindeki pratiklerde bulunmaktadır.

Tekel direnişi, parametreleri zorlayan kolektif pratikler açısından akılda kalıcı bir örnek oluşturdu. Direnişi diğer toplumsal hareketlerle birlikte anmamızı sağlayan özelliklerinin yanında, bazı parametrelere temelden müdahale etmenin ipuçlarını taşıması, onu burada anmamızı gerekli kılıyor. Çünkü neoliberal pratikler, genelde, kayıplarını geri almaya çalışan direnişçilerin “ekmek davası” uğruna yaptığı hamle ve hareketleri, krizin neredeyse doğal görünen gelişimine müdahale etmeden, kısa vadeli “önlemlerle” karşılayabilmekte, hatta çoğu zaman neoliberal politikaların, yani “önlemlerin” meşruiyetini bizzat bu hamleler kurmaktadır. Ancak Tekel direnişi, toplumsal hareketler için “ekmek davasının” politik içeriği açısından önemli dersler barındırmaktadır. Direniş, bir anlamda hacıyatmazın hangi noktalarına ‘takoz’ konabileceği hakkında bazı ipuçları vermiştir.

Tekel direnişi politik gücünü, direngenliği yanında açtığı üç önemli müdahale alanından almaktadır. İlk alan, deneyimin ve hafızanın alanıdır. Ortaklaşılın duyguların (polis şiddeti ve devletin kriminalize edici açıklamaları karşısında hissedilenlerin, direniş esnasında kaybedilen Hamdullah Uysal için tutulan yasın, kolektivitenin yarattığı etnik ve cinsel kimlikler üstü ortaklığın ve son olarak, zafer duygularının) yanı sıra, Ankara’da çadırların kurulduğu Sakarya Caddesi’nin birçok başka direnişin de sesini duyurduğu bir kamusal alan haline gelmesi gibi hafıza ve deneyim öğeleri direniş sürecinde aktarılabilir bir sınıf deneyi-

minin ve ilişkiselliğinin kurulmasına imkan vermiştir. Bugün süren birçok direniş için “çadır” bir simge olmuştur.

İkinci alan, güvencesizliğin ve düşük ücretlerin belirlediği neoliberal emek piyasasına yönelik müdahale alanıdır. Tekel işçileri, Devlet Memurları Kanunu’nun geçici personel alımını (böylece de dolaylı yoldan emek piyasasını) düzenleyen 4/C maddesine karşı meşru bir mücadele başlatınca, yolları birçok toplumsal aktörle kesişmiştir. Kısmi bir başarı gibi görünse de direnişin 4/C statüsünü belirli oranda ‘esneterek’ (kıdem tazminatı, maaş artışı, 11 aylık çalışma süresi üst sınırı, ek izin süresi, geçişteki bir aylık sınırın kaldırılması ve en son da sendikalı olma hakkı kazanımlarıyla) emek piyasasına yaptığı müdahale “Ataması Yapılmayan Öğretmenler” gibi birçok güvencesiz çalışan ve işsiz için umut yaratmıştır. Bu müdahale, emek-gücünün bugünkü disiplin altına alınma koşullarına karşı bir direniş potansiyeli açığa çıkarmıştır: Direniş, müktesep hakları geri istemekle kalmayıp (herkes için) 4/C’ye de müdahale ederek, yeni “hak üretimi” ve (kamusal olanı) “yeniden ele geçirme” pratiklerini çağırmış, ekonomik taleplerin siyasi niteliğini açığa çıkarmıştır.

Üçüncü alan ise, direnişte ortaya çıkan sınıfsal inisiyatifin mevcut sendikalar üzerine bir tartışmayı ateşlemesiyle açılmıştır: (işsiz) işçilerin “siyasi” mücadelesi emek-gücünün yegane örgütleri olan sendikaları neoliberal politikalar ve güvencesizlik konusunda yeni bir tavır geliştirmeye zorlamıştır.

Tekel direnişinin açtığı bu müdahale alanları diğer direniş pratikleri için izlenecek patikaları göstermektedir. Bu nedenle bu çalışmayı Tekel direnişine emek verenlere ithaf ediyoruz.

Araştırma Grubu
Temmuz 2010

Giriş

Neoliberal Pratiklere Karşı Kolektif Alan

Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

Elinizdeki araştırma, genel hatlarıyla neoliberalizm konusu etrafında şekillenen ve niteliksel araştırma yöntemiyle yirmi ay boyunca yürütülen *ortak bir çalışmanın* ürünüdür. Bu çalışmada, bir yandan yirmi yılı aşkın bir süredir Türkiye'deki toplumsal ve ekonomik dönüşümlere damgasını vuran neoliberal pratiklerin etkilerinin, öte yandan da alternatif yol arayışlarının neler olduğunun/olabileceğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ancak bunlar yapılırken, genel ve soyut bir neoliberal politika tanımından hareket etmek yerine, tarımdan eğitime, sağlık sisteminden geri dönüşüm politikalarına, güvenlik hizmetlerine kadar birbirinden çok farklı alanlardaki gündelik pratiğe odaklanıldı. Görüşmelerin anlattıklarından hareketle -ve birçok durumda bu anlatıları gazete yazıları, yasalar ve benzeri belgelerle tamamlayarak- neoliberalizm çerçevesi içinde ele alınan ve alandan alana farklılık gösteren uygulamalar serimlendi: Her bir alanda nasıl dönüşümler yaşandı? Farklı aktörler bu uygulamaları nasıl deneyimlediler? Olumlu veya olumsuz buldukları yönleri neler oldu? Alternatif arayışlara girdiler mi ve bunları nereye kadar uygulamaya koyabildiler?

Çalışmanın giriş bölümünü takip eden metinlerde, bu sorulara farklı alanlarda nasıl cevaplar verildiği incelenmektedir. Ancak bunlara geç-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

meden önce, 1980 sonrası ekonomik ve toplumsal dönüşümleri mercek altına alarak bu çalışmayı önceleyen, kavramsal çerçevemizi oluşturmamıza yardımcı olan araştırmaların ve metinlerin bir değerlendirmesini sunmayı doğru bulduk. Böyle bir değerlendirme iki amaca hizmet ediyor: Hem söz konusu analizlerin bize yol gösterdikleri noktalara işaret etmek, hem de kendi çalışmamızın farklılaştığı yönlerin altını çizmek. Bu değerlendirmeye genel hatlarıyla, ‘küreselleşme’ sürecine odaklanan çalışmalarla başlanılacaktır. Bunu bizim savımız; bize yol gösteren çalışmalar ve bu çalışmalarla bizim önerilerimiz arasındaki benzerlikler ve farklılıklar izliyor. Son olarak, alt-saha araştırmalarının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Küreselleşme Çalışmaları*

1980 sonrasında gerek dünyada gerekse Türkiye’de yaşanan toplumsal dönüşümler genel anlamda küreselleşme çalışmaları ekseninde tartışıldı. Her ne kadar “küreselleşme” sosyal bilimciler tarafından bütün sürece işaret eden bir kavram gibi kullanılsa da, bu çalışmaların 1980’ler ve 1990’lardaki açılımları farklı olmuştur.

1980’lerde Türkiye ve benzeri (“gelişmekte olan”) ülkelerde gerçekleş(tiril)en dönüşüm süreçleri, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların öncülüğünde yürütülen “yeniden yapılanma” veya “yapısal uyum” programları çerçevesinde incelenmiştir. Bu programlar aslında, “gelişmekte olan” ülkelerde 1980 öncesinde başat ekonomik model olarak uygulanmış olan ithal ikameci politikaların tasfiyesini hedefliyordu. Bu yüzden “yeniden yapılanma” programlarının temel çerçevesi, dış ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, KİT’lerin özelleştirilmesi ve sosyal refah devleti anlayışından vazgeçilmesi ile sınırlı kalmış; bu çerçevede devlete düşen de, *serbest piyasanın kurulmasını ve işlemlerini sağlamak* olmuştur. Aynı dönemdeki temel tartışmalar bu uygulamaların sonuçlarının olumlu olup olmayacağı ekseninde sürmüştür. Söz konusu süreçlere daha iyimser yaklaşanlar (akademiden ziyade) merkez sağ siyasetçiler, iş dünyası, ekonomi otoriteleri ve toplumdaki kanaat önderleri diyebileceğimiz bir kesimdi. Bu kişilere göre, neoliberal uygulamalar gerek siyasi gerekse ekonomik anlamda “1970’lerin Türkiye’sine geri dönmek” açısından gerekliydi. Karşı kutupta

yer alanlar ise genelde politik-ekonomi geleneğinden gelen çalışmalarıdır. Bu çalışmalar, yeniden yapılanma programlarının sonuçlarını *makro düzeyde* incelerken, emeğin pazarlık gücünün azaldığını, toplumsal eşitsizliğin ve kutuplaşmanın arttığını, devletin ekonomiye müdahale olanaklarının daraldığını, ekonominin reel ekonomik faaliyetlerden hizmet sektörlerine, rantiyer veya spekülâtif ekonomik faaliyetlere yöneldiğini ve zamanla dışa daha bağımlı hale geldiğini vurguladılar (ARICANLI ve RODRICK, 1990; BORATAV, 1988; 1991; 1997; KAZGAN, 1999; SÖNMEZ, 1996).

Aynı dönemde gelişmiş ülkeler üzerine yapılan çalışmalar daha çok bu ülkelerdeki sanayinin gelişmekte olan ülkelere kaymasına (*deindustrialization*), esnek üretimin Fordist üretim tarzının yerine geçmesine ve bu süreçlerin toplumsal sonuçlarının sorgulanmasına yoğunlaşıyordu (FROBEL vd. 1980; HARVEY, 1990; MASSEY, 1995). Bu dönemdeki çalışmaların katkılarında biri, daha önce gelişmekte olan ülkelere “mahsus” (başka bir deyişle, bu ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı veya Batı ile olan ilişkilerinin bir yan etkisi olarak ortaya çıktığı varsayılan) toplumsal olguların (özellikle enformel üretim süreçlerinin) gelişmiş ülkelerde de dünya ekonomisinin yapısal bir özelliği olarak ortaya çıkabileceğini göstermiş olmalarıdır. Böylece, az gelişmiş ve gelişmiş toplumlara odaklanan çalışmaların ayrı disiplinlerden beslenmemesi gerektiği anlaşıldı.

1990'lara varıldığında “küreselleşme”, özellikle Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından, yani artık alternatifin kalmadığının varsayıldığı bir ortamda, dünyada yaşanan dönüşümleri açıklamak için önce akademi dışında sonra da akademide daha başat bir biçimde kullanılır oldu. Küreselleşme taraftarları, ulaşım ve enformasyon alanında kat edilen teknolojik gelişmeyle birlikte sermayenin, emek ve mekâna (ulus-devlete) göre daha avantajlı bir konuma geçtiğini savundular. (ŞENTÜRK, 2004:11; ŞENTÜRK, 2009:32-33) Bu görüşe göre, küresel bir ekonomide, sermaye istediği yere çok kısa bir zamanda transfer olabilirken, ne emeğin ne de yerel ekonomilerin pazarlık gücü kalmıştır; eğer toplumlar bu yeni sürecin bir parçası olmak istiyorlarsa küresel ekonomiye “entegre” olmaya çalışmalıdır (OHMAE, 1987; OHMAE, 1995). Nihayetinde, küreselleşme sürecinde kazananların ve kaybedenlerin olacağı hatırlatılırken, aslında Soğuk Savaş döneminin egemen modernleşme ekolünden beslenen kalkınma programlarından çok farklı bir kal-

kınma anlayışı sergilenmektedir. Soğuk Savaş döneminde az gelişmiş ülkelerde egemen model olarak kullanılan modernleşme/kalkınma reçeteleri, idealleştirilmiş bir Batı toplumu yaklaşımı üzerine inşa edilmişti ve toplumun bir bütün halinde bu modele benzemek için dönüştürülmesini hedeflemekteydi. Modern olabilmek ve kalkınabilmek için, belli kriter ve hedeflere (örneğin okur-yazarlık seviyesi, sanayileşme, kentleşme, doğum oranları vs.) ulaşılması gerekiyordu (bkz. LERNER, 1958; KIRAY, 1964; INKELES ve SMITH, 1974). 1990'larda küreselleşme ekseninde savunulan reçeteler ise iki belirgin eğilim hakimdir: Öncelikle artık toplumun bir bütün olarak dönüşümü hedeflenmez. Onun yerine, toplumun veya bir mekânın belli bir parçasının veya kesiminin küreselleşmeyle uyumlu hale gelmesi/getirilmesi amaçlanır. Bütün bir ülke veya bir şehirden ziyade, bir şehrin belli bir bölgesi (örneğin uluslararası iş merkezi) ve kent nüfusunun belli bir kesiminin (örneğin küresel ekonominin gerektirdiği niteliklere sahip bankacıların veya turizmcilerin) küresel ekonomiye entegrasyonu öngörülür (ŞENTÜRK, 2004:19-20; ŞENTÜRK, 2009:41). Aynı dönemde Türkiye'ye odaklanan çalışmalarda da, bir yandan ulus-devletin eski belirleyici rolünün azaldığına dair saptamaların, öte yandan da Türkiye'nin küresel ekonomiyle nasıl bütünleşeceğine dair reçetelerin öne çıktığını görüyoruz. Bu reçeteler arasında İstanbul'un bir dünya kenti yapılması, serbest sanayi bölgeleri, turizm merkezleri veya tekno-kentlerin kurulması, bu zaman zarfında dünyada değişen eğilimleri takiben Türkiye'de de dile getirildi (bkz. KEYDER, 1992; 2000; KEYDER ve ÖNCÜ, 1993; UZUNOĞLU vd. 2000).

Küreselleşme reçetelerinde belirginleşen ikinci eğilim ise şudur: Batılı toplumsal-ekonomik model dünyanın geri kalanına sunulan bir ideal olarak kalsa da, önceki modernleşme-kalkınma projelerinden farklı olarak, bu sefer ulaşılmaya çalışılan bir nihai hedef bulunmamaktadır. Onun yerine küreselleşme taraftarları, yerel toplumlara sadece küresel serbest piyasa ekonomisinin sürekli değişen dinamiklerine koşulsuz adapte olmaları gerektiğini salık vermekle yetinirler (ŞENTÜRK, 2004).

Sonuç olarak, 1980'lerde daha çok ithal ikameci ekonomi modelinin tasfiyesini öngören uygulamalardan 2000'lere geldiğimizde, artık toplumsal hayatın bütünüyle dönüştürülmesine yönelik bir yaklaşıma ulaşıldığını gözlemliyoruz. Makro dönüşüm politikaları ve akademik çalışmalar kadar, bu yaklaşımın gölgesindeki gündelik hayatta da çoğu kişi,

başka bir alternatif olmadığına inanmış görünüyor (TINA - “There Is No Alternative” sendromu buna işarettir). Alternatif politikalar ve pratikler önerebilmek içinse, öncelikle küreselleşme hakkındaki bu egemen imgenin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Özetlemek gerekirse, küreselleşme taraftarlarının sunduğu, egemen küreselleşme imgesinin temel sorunları şöyle sıralanabilir:

“Küreselleşme” ve “serbest piyasa ekonomisi”, süregelen toplumsal olguları ve dönüşümleri açıklamak için *afaki* bir tarzda kullanılmaktadır.

Küreselleşmenin ve özellikle küresel ekonominin dinamikleri toplumlar için dışsal gerçeklikler ve kaçınılmaz süreçler olarak sunulmaktadır. Bu süreçlerin *toplumsallığı*, yani farklı kurum ve grupların pratikleri ve eylemleriyle oluştukları ve tam da bu yüzden toplumlar tarafından değiştirilebilecekleri göz ardı edilmektedir.

Kapitalizm ve modernleşme gibi küreselleşme de, Batı’da başlayıp şekillendikten sonra dünyaya yayılan bir süreç olarak kurgulanmaktadır (PIETERSE, 2004). Batılı sayılmayan toplumların ve mekânların, küreselleşme sürecinin etkisiyle dönüşen, dolayısıyla bu sürece odaklanan çalışmalarda göz ardı edilebilecek “kopya” yerler olduğu varsayılmaktadır (ŞENTÜRK, 2004:7-8; ŞENTÜRK, 2009:28-29). “Bu tür bir yaklaşım, Batı’daki dönüşümler ile dünyanın geri kalanında ortaya çıkan diğer gelişmeler arasında tek yönlü bir *nedensellik* ilişkisi kurarken, analitik, siyasi ve ontolojik açıdan dünyanın büyük *çoğunluğunu* da yok saymaktadır” (ŞENTÜRK, 2004:8; ŞENTÜRK, 2009:29).¹

Kuşkusuz, buraya kadar ana hatlarını özetlemeye çalıştığımız ve küreselleşme-neoliberalizm hakkındaki söyleme karşı çıkan çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalar bir yandan neoliberal politikaların varsayımlarını sorgularken, diğer yandan da bu politikaların uygulanış sürecini ve pratikteki yansımalarını eleştirdiler. Özellikle, makro düzeyde bir küreselleşme çözümlemesi yapmak yerine, bu sürecin pratikte nasıl işlediğine dair analizler yaptılar. Örnek vermek gerekirse, Stiglitz (2002) IMF ve Dünya Bankası’nın neoliberal programların uygulanışındaki rolünü kendi deneyiminden hareketle incelerken, bu kurumlara atfedilen “uzmanlık”, “bilimsellik” ve “tarafsızlık” gibi nitelikleri de sorguladı. Goldman (2005) Dünya Bankası’nı, uluslararası sivil toplum kuruluşla-

1) Batı merkezli dünya tarihi kurgusunun eleştirisine yönelik postkolonyal çalışmalar, bu açıdan önemli açılımlar taşıır. Bkz. SAID (2001), LOOMBA (2000), MITCHELL (2001), STOLER (1995), GUHA (1982).
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://ranney.org>

rını ve geliştirmekte olan ülkelerdeki kalkınma programlarını birlikte ele alırken, STK'ların bu sürece dahil edilmesinin, her zaman sorunların çözümü anlamına gelmediğine dikkat çekti. Çalışmasında STK'ların kolayca ticarileşebildiğine veya egemen söylemi benimseyebildiğine dair ilginç örnekler var (2005). Dezalay ve Garth (2002) ve Teivainen (2002) Latin Amerika'da yönetici seçkinlerin değişen ulus-aşırı (*transnational*) bağlantılarını ve ülkelerinde uygulamaya koydukları politikaları inceleyen çalışmalarında, bir yandan ekonomik programların zamanla nasıl yaygın pratikler haline geldiğini gösterirken, bir yandan da ülkeler arasındaki ortaklıklara ve farklılıklara dikkat çekerek, küreselleşmenin homojen bir süreç olmadığını hatırlatıyorlar. Burawoy önderliğindeki *küresel etnografya çalışmaları* ise küreselleşmeyi tepeden inen bir süreç olarak kurgulamak yerine, bu sürecin toplumsal hayatın farklı alanlarında nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışıyor. Küreselleşme sürecinde yalnız uluslararası sermayenin ve teknolojik gelişmenin belirleyici olmadığını; farklı mekânlar, farklı gruplar ve insanlar arasındaki dinamiklere, gündelik hayattaki pratiklere bakmak gerektiğini vurguluyorlar (BURAWOY v.d. 2000).

Türkiye'ye baktığımızda ise, eleştirel bir yaklaşımla yola çıkan çalışmaların, neoliberalizmin nasıl baskın hale geldiğine (İNSEL, 2004), farklı alanlarda makro düzeydeki olumsuz etkilerine (BALKAN ve SAVRAN, 2003; ERCAN 1998; GİLER 2005; BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, 2006) ve sosyal kutuplaşmayı/çatışmayı artıran etkilerine (BORTAV 1995; SÖNMEZ 1998; YELDAN 2001) odaklandıklarını görüyoruz. Özellikle 2000 ve 2001 krizlerinin ardından, neoliberal politikaların sonuçlarının her zaman olumlu olamayacağı, en azından sosyal politikalarla veya yardım programlarıyla desteklenmeleri gerektiğine dair görüşler dile getirilmeye başlandı. Böylece sosyal devlet ve sosyal politikalar yeniden sorgulandı. Ancak çoğu zaman bu sorgulama, neoliberalizmi dönüştürmektense, onun olumsuz sonuçlarını yumuşatmayı, "tamir mekanizmaları" olarak kabul edilen sosyal politikaların geliştirilmesini amaçladı (örneğin bkz. BUĞRA ve KEYDER, 2003; BUĞRA, 2008). Sektörel düzenlemeleri ve sosyal reform politikalarını Avrupa Birliği'ne uyum süreci çerçevesinde değerlendiren araştırmalar, bu düzenleme ve politikaları Türkiye'deki durumu Avrupa Birliği'nin öngördüğü kriterlere uydurmayı hedefleyen araçlar olarak aldılar ve başarılarını da bu hedefi ne kadar gerçekleştirebildikleri üzerinden ölçtüler.

Kolektif Alana Vurgu Yapan Farklı Bir Yaklaşım

Makro analizler ve sosyal politika olarak adlandırılabilen bu iki konumdan farklı bir konumda sürdürmeyi amaçladığımız bu grup projesinde, özellikle aşağıdaki noktaları öne çıkarmaya gayret ettik:

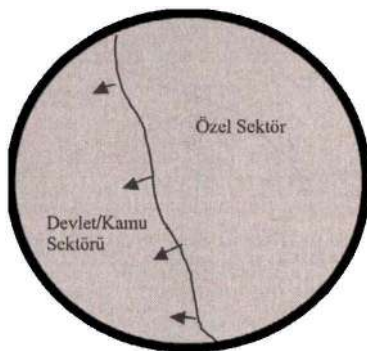
Öncelikle, küreselleşmeyi veya neoliberal pratikleri tepeden inme bir süreç olarak sunmak yerine, bu sürecin toplumsal hayatın farklı alanlarında nasıl işlediğini, kendisini nasıl yeniden ürettiğini, her bir alt-alanda şekillenen olumsuzlukları, farklılıkları ve ortaya atılan alternatifleri irdelemeye çalıştık.

İkinci olarak, hâlihazırda uygulanan egemen pratik ve politikalara karşı çıkarken, dolaylı bir biçimde geçmiş pratiklere geri dönmemeye, devletçiliği bir alternatif olarak sahiplenmemeye gayret ettik. Neoliberalizme karşı çıkmanın ne *statükoculuk*, ne dünyayla bağlantıların kesildiği bir *kapalılık*, ne de her türlü kalkınmacılığın reddedildiği *kalkınma-karşıtlığı* (ESCOBAR, 1995) anlamına gelmediği noktasından hareket ettik.

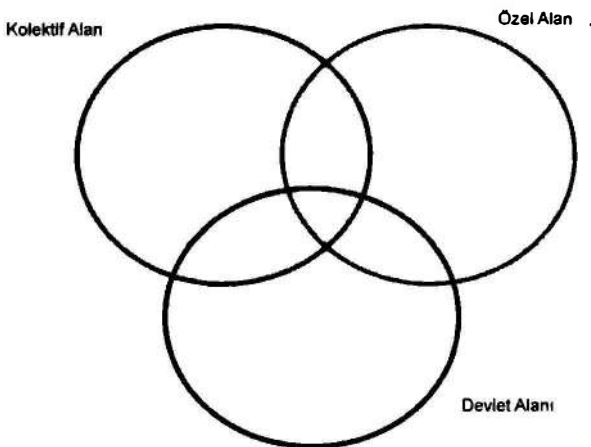
Son olarak, neoliberal uygulamalara itiraz ederken, bu uygulamalardan öğrendiğimiz dilin tuzağına düşmemeye çalıştık. Örneğin, KİT'lerin özelleştirilmesine karşı çıkarken bu kurumların aslında nasıl da “kârlı” veya “verimli” olduğunu açıklama gayretine girmektense, değerlendirmelerimizde farklı toplumsal kesimlerin tercihlerini ve çıkarlarını öne çıkardık.

Bunları yapabilmek için de, neoliberalizmi *devlet ve özel sektör* ikilemine hapsolmuş bir şekilde, *kamu sektöründeki* (devlete ait) kurum ve malların *mülkiyetinin* özel sektöre geçmesi veya daha önce devletin sağladığı hizmetlerin özel sektör tarafından sağlanması, “devletin küçülmesi” olarak ele alan egemen yaklaşımı sorguladık (Şekil 1). Bu yaklaşımda, “kamu” kavramı devletle eşanlamlı olarak kullanıldığı için, kamu yararını ön plana çıkarmak anlamına gelen alternatif politikalar, devleti korumak, küreselleşme öncesi dönemdeki konuma geri getirmekle sınırlı kalmaktadır. Biz alışlagelen *devlet ve özel* ikilemi yerine, bağımsız ama kesişen üç alan kurguladık: *Özel alan*, *devlet alanı* ve *kolektif alan* (Şekil 2). Üçüncü bir alanı (kolektif alan) öne çıkaran bu yaklaşımın, alternatif politikaların geliştirilmesinde yeni açılımlar sağlayabileceği üzerinde durduk.

Şekil 1: Neoliberalizm Süreci Hakkındaki Egemen İmge

Şekil 2: Neoliberal Pratiklere Yönelik Alternatif Bir Yaklaşım

Önerdiğimiz bu yaklaşımın, belirgin özellikleri şunlardır:

1) *Sektör Yerine Alan*

Bu yaklaşımda devlet-özel *sektör* ikilemi yerine *alanlara* vurgu yapılmaktadır. Somut bir sektör veya kurumlar incelendiğinde, temel tartışmalar bu sektör veya kurumların *mülkiyetinin* kime ait olması gerektiği üzerinden sürdürülmektedir. Özelleştirme tartışmalarında sıkça ortaya atılan “Devlet hala çimento mu üretecek?” sorusu bu tartışmalardaki

kısır döngüyü göstermektedir. Belli bir noktadan sonra tartışmalar devletin neleri üretmesi, hangi hizmetleri sağlaması gerektiğini sıralamaya dönüşebilmektedir. Oysa her bir *alan* somut sektörler veya kurumların ötesinde bireylerin veya toplumsal grupların gündelik *pratikleriyle* oluşturulmaktadır ve yeniden üretilmektedir. Burada *alan* kavramı Bourdieu'nün kullanımına yakın bir biçimde kullanılmaktadır (BOURDIEU ve WACQUANT, 2007; JENKINS, 1992).² Alan, bir yandan gündelik toplumsal eylemler sonucu oluşurken, bir yandan da yeni toplumsal eylemlerin içeriğini belirleyebilmektedir.³ Bu pratiklerin şekillenmesinde mevzuat kadar, farklı kişi ve toplumsal gruplar arasındaki güç ilişkileri, süregelen toplumsal eylem formları, baskın imgeler, değerler ve toplumsal mekânların kurgulanışı da etkilidir. Bu değişkenleri bütün çeşitlilikleriyle göz önünde bulundurmadan o alanlar hakkında yorum yapmak yanıltıcı olacaktır.

Özellikle küreselleşme, yeniden yapılandırma veya neoliberalizm gibi konularda, çoğu zaman belirleyici aktörler olarak IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar ile onların programlarını uygulamaya çabalayan politikacılar ve teknokratlar görülmektedir. Bu kurum ve kişilerin toplumsal dönüşüm üzerindeki etkilerini göz ardı etmek mümkün değil. Ancak gündelik yaşam içinde bu “etkileri” deneyimleyen kişilerin de dönüştürme kapasitesini akılda tutmalı. Onlar, sadece “neoliberal tahribattan etkilenen” değil, bu tahribatı kendi gündelik pratiklerine uyarlayarak veya doğrudan ona tavır alarak onunla başa çıkan kişilerdir.

Bu açıdan baktığımızda, neoliberalizmi en başından kurgulanmış ve kurgulandığı şekliyle toplumsal hayata uygulanan bir süreç olarak değil de, farklı toplumsal grupların müdahil olduğu uygulamalar içerisinde şekillenen bir süreç olarak ele almak gerekmektedir. *Toplumsal pratiklere* vurgu yapmamızdaki hedef, her tür programın bu tür müdahalelere açık olduğunu, dolayısıyla kendisini yeniden uyarlamak zorunda kaldığını ve hatta başarısız olabileceğini vurgulamaktır (LEITNER vd, 2007). Tabii, bu, neoliberal pratikler için olduğu kadar alternatif politikalar için de geçerli.

2) Ayrıca bkz. WACQUANT, 2007; CALHOUN, 2007

3) Burada alan kavramı, İngilizcedeki *sphere* kavramından ziyade *field* kavramına paralel kullanılmaktadır. Bu tercihte, hem Bourdieu'nün *field* (alan) kavramının daha sosyolojik bir açılım sağlaması hem de ileride tartışılacak olan *public sphere* kavramına mesafeli yaklaşmayı tercih etmemiz etkili olmuştur.

Ayrıca, sektörden ziyade *alana* vurgu yaptığımızda, bu alanlarda ortaya çıkan toplumsal pratiklerin ulus devletlerin sınırlarını aştığına da dikkat çekmiş oluyoruz. Araştırmamız kapsamında Novamed grevine odaklanan çalışmada, bu durumun ilgi çekici bir örneğine rastlıyoruz. Uluslararası bir şirketin Antalya'daki serbest sanayi bölgesinde üretim yapması burada alanı şekillendirirken, yine aynı yerde başlayan greve ulus-aşırı feminist grupların destek vermesi dönüştürücü bir rol oynamıştır. Araştırma kapsamındaki her bir alt-sahaların çoğunda bu tür ulus-aşırı pratiklerin, alanların oluşumundaki etkisini görmek mümkündür.

2) Üçüncü Bir Alan Olarak Kolektif Alan

Bireylerin kişisel tercih ve çıkarlarına göre şekillenen *özel alanın*, geniş toplumsal kesimlerin tercihleriyle örtüşmesini beklemek çoğu zaman mümkün değil.⁴ Hatta konu kâr hedefli kuruluşlar olduğunda, kâr marjlarının artırılması için maliyetlerin mümkün olduğunca *dışsallaştırılması* aslında bu maliyetlerin toplumun geniş kesimine “fatura edilmesi” anlamına gelebilmektedir (dışsallaştırma için bkz. BAKAN, 2007). Emek maliyetlerinin dışsallaştırılmasının (örneğin taşeronlaşmanın) bedeli, geniş bir emekçi kesim tarafından düşük ücretler, ağır çalışma koşulları ve sosyal güvencelerden mahrum kalma şeklinde ödenmektedir (Yakın tarihli örneklerden Tuzla tersanelerindeki işçi ölümlerini hatırlayalım).

Diğer yandan, *devlet alanının* toplumun geniş kesiminin önceliklerini temsil etmesini beklemek de yanıltıcı olacaktır. Devletin (sınıfsal, etnik, dinsel veya toplumsal cinsiyete dayanan) “hiyerarşik” örgütlenmesi hangi kesimlerden güç alıyorsa, devlet müdahalelerinin de o kesimlerin tercihleri ve çıkarları doğrultusunda gerçekleşmesini beklemek daha doğrudur.⁵ Üstelik Panitch'in vurguladığı gibi, neoliberalizme karşı alternatif üretmeye çalışan güçler toplumun tabanından yükseldiğinde ve bu güçleri temsil eden hükümetler yönetime geldiğinde bile,

4) Kendi çıkarını gözeten bireylerin eylemlerinin uzun vadede toplumun yararına olduğu inancı, iktisadi liberalizmin temel düsturu olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Bu iddianın tarihsel gelişimi için bkz. HIRSCHMAN, 1997.

5) Nitekim Panitch de neoliberalizme alternatif olarak öne sürülen Doğu Asya tipi “güçlü devlet” modelinin ihracat yönelimli ve emeği baskılayan birikim stratejilerinin gerçek bir alternatif oluşturmadığına; yalnızca küresel ekonomik sisteme başka türlü eklenmenin imkânını doğurduğuna dikkat çekiyor (2006: 194-196).

söz konusu yöneticiler, kapitalist sınıflara olan sorumluluklarını kanıtlamak için neoliberalizmi benimser gibi görünmek zorunda kalmaktadır. Bu nedenle neoliberalizme alternatif arayışları, yönetici sınıfların çıkar ve korkularına oynayan devletlerin başlatacağı politikalara yaslanamaz (PANITCH, 2006:203).⁶

Biz de bu kaygılardan yola çıkarak, devlet ve özel alan ikiliğinin ötesinde bir üçüncü alan (*kolektif alan*) tasavvur etmenin alternatifler üretmek açısından yararlı olabileceğini iddia ediyoruz. Bu üçüncü alan, devlet alanıyla özel alan arasında bir aracı rolü oynamaz; toplumsal ilişkileri ve hizmet sunumunu bu soyut ikiliğin arasındaki zorunluluk ilişkisinin ve mantıksal diyalektiğin dışına çıkartarak, “kamusal” sıfatına daha uygun ve daha özgür bir halde tasavvur eder. Farklı toplumsal kesimlerin tercihlerini, önceliklerini ve çıkarlarını içeren/yansıtan pratikler ancak bu kolektif alan içerisinde, söz konusu kesimlerin katılımıyla, mücadelesi ve müdahalesiyle gerçekleşebilir. Bunu bir örnekle açıklamaya çalışalım: Bir çiftçi uygun bir fiyata ürününü tüccara sattığında bu hem çiftçi hem de tüccar açısından özel alan nezdinde gerçekleşen bir eylemdir. Aynı çiftçi üyesi bulunduğu kooperatif aracılığıyla piyasalara ürününü sunduğunda, ürünün fiyatı, üreticilerin de bir kooperatif olarak müdahil oldukları kolektif alan içinde şekillenmiş olur. Kolektif bir oluşum üzerinden piyasaya katılan üreticiler, ortaklaştırebildikleri çıkarlarını, bireysel tüketicilerden daha iyi savunabilirler. Ne var ki, aynı kooperatif, mevsimlik işçileri sürece dahil etmediği müddetçe, bu kesimin tercih ve önceliklerini hesaba katan bir kolektif alan oluşumundan söz etmek mümkün olmaz. Burada kendinden menkul olduğunu varsaydığımız “piyasa”nın, aslında içindeki aktörler tarafından kurulduğunu unutmamak gerekir. Az önce geliştirmeye çalıştığımız örnekte bu aktörler, kooperatif, çiftçiler, yevmiyeciler, nakliyeciler, tüccarlar ve devlet kurumlarıdır. Kooperatif, alışverişi üretici ile alıcı arasında bir pazarlık süreci olmaktan çıkardığı, farklı kesimlerin taleplerini bu sürece dâhil edebildiği ölçüde kolektiviteyi canlı tutar. Dolayısıyla da kooperatifin örgütlenme tarzı (örneğin mevsimlik işçileri hesaba katıp katmadığı) önem kazanır. Burada anlatılan süreci, *çıkarcı gruplarının* ça-

6) Panitch buna ek olarak, yerel burjuvazilerin neoliberal birikim süreçleriyle tam bir uyum içinde olduklarına ve dolayısıyla devletin ne yerli sermaye veya ülke içi sınıflar arasındaki ittifaklara dayalı alternatiflerin de uygulanabilir görünmediklerine dikkat çekiyor (2006: 189-190)

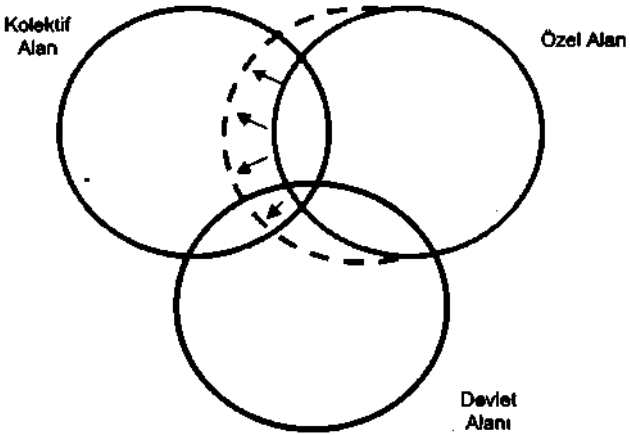
balardan ayırmak gerekir. Kolektif alanın içinde farklı çıkar grupları bulunabilir; fakat kolektif alanın genişlemesinden söz edilebilmesi için ancak bu grupların kendi çıkarlarının ötesinde farklı toplumsal kesimlerin önceliklerini de sürece dâhil edebilmeleri önemlidir.

3) Alanların Örtüşmesi

Devlet-özel sektör ikiliğinden hareket eden yaklaşımda, devlet/kamu kesimi ile özel sektör birbirini dışlayan kümeler olarak kurgulanmaktadır. Bir kurum ya devlete ya da özel sektöre aittir. Sektör yerine alan kullandığımızda ise belli bir kurumun mülkiyetine bakarak doğrudan devlet veya özel sektör ayrımına gitmenin bize sınırlı bir bilgi verdiği görülecektir. Yukarıda Şekil 2'de görüldüğü gibi bu alanlar geometrideki kümeler gibi örtüşen kısımlara sahiptir. Devlet alanı içinde süregelen belli uygulamalar/pratikler çok çabuk özel alanın yararına kullanılabilir gibi, kolektif alanının yani toplumun genelinin yararının genişletilmesi için de kullanılabilir. Böyle bir perspektiften baktığımızda, "Devlet işletmesi mi yoksa özel sektör mü kârlı?" gibi bir indirgemeci yaklaşımın yerine, özel sektör alanında görülen faaliyetlerin nasıl bir yandan kamu sektörünün olanaklarıyla idame ettirilirken, diğer yandan kamunun kârlı yanlarının kolayca ticarileşebildiğini göstermek mümkün olacaktır. Özel muayenehanesinde hasta kabul edip, hastasını devlet hastanesinin olanaklarıyla tedavi eden kamu personeli doktor en bilindik örnektir. Aslında, devlet hastanesinde çalışan bir doktorun özel klinik açması tek başına sorun olmayabilir. Meslektaşları mesai sonrası evine gidip dinlenirken, bu kişinin özel bir klinikte çalışmayı yeğlemesi kişisel tercihi olarak değerlendirilebilir. Hatta bazı hastalar özel kliniğe gitmeyi tercih edeceğinden diğer hastaların devlet hastanelerinde daha az sıra beklemeleri açısından bu durumun olumlu bir katkısı da olabilir. Ancak sorun, devlet hastanesinden "daha iyi" hizmet almanın yolu doktorun "özel hastası" olmaktan geçtiğinde başlamaktadır. Benzer şekilde, hekimin kendi kliniğine çok da yatırım yapmadan ve devlet hastanesinin teknik olanakları sayesinde bireysel kazancını artırabilmesi de sorundur.

Bu yüzden, belli kurum ve hizmetlerin mülkiyetinin kime ait olduğu belli bir noktaya kadar önemlidir ama asıl mesele süregelen toplumsal pratiklerin diğer alanları nasıl etkilediğini sorgulamaktır. Buradan hareket edersek, neoliberalizmi özel alanın diğer iki alanın (devlet ve kolektif

Şekil 3: Neoliberalizm •

alan) üzerine genişlemesi olarak tanımlamak daha doğru olacaktır (Bkz. Şekil 3). Hemen burada söz konusu olan “genişleme”nin bir mülkiyet değişikliğini gerektirmediğini hatırlatalım. Önemli olan, bireylerin, toplumsal grupların ve kurumların gündelik pratik ve uygulamalarının özel alanı genişletiyor olmasıdır. Devlete ait kurumların özelleştirilmesi kadar ticarileşmesi de neoliberal bir pratiktir. Son zamanlarda gündemde olan rehabilitasyon hizmetlerinde olduğu gibi, devlet finansmanlı işletmecilik türünde pratikler de mevcuttur. Bu örnekte özelleştirme ve ticarileşmeden farklı olarak, özel kurumlarca verilen rehabilitasyon hizmetinin maliyeti devlet tarafından karşılanmakta, gelir ise, hizmeti veren kurumda kalmaktadır.

Rehabilitasyon merkezleri örneğinde de görüldüğü gibi, özel alanın genişlemesi her zaman serbest piyasa ilkelerinin yerleşmesi anlamına gelmemektedir. Bu araştırma kapsamında güvenlik hizmetlerindeki özelleşmeye odaklanan çalışmada da görülebileceği gibi, özel güvenlik hem yasalar hem de sektörün ileri gelenleri tarafından devletin kolluk güçlerini tamamlayan, onların deneyim ve denetiminden faydalanan bir hizmet sektörü olarak tasavvur edilmektedir. Aslında şunu söylemek daha doğrudur: Genellikle serbest piyasa ilkesine dayandırılrsa da, neoliberalizm, çoğu uygulamada belirli prensiplerin, belirli bireylerin ve çıkar gruplarının öncelikleri doğrultusunda seçici bir biçimde uygulanması anlamına gelmektedir. Yine bu çalışma kapsamında fındık üre-

ticileri üzerine yapılan araştırmada irdelendiği gibi, fındık üreticilerinin kooperatifi olan Fiskobirlik'in alımları piyasanın işleyişine "müdahale" olarak değerlendirilip eleştirilirken, tüccarların ihracatçılar birliği gibi oluşumlar aracılığıyla piyasalara müdahale etmeleri sorun olarak algılanmamaktadır. Sonuç olarak, *örtüşen alanlar* varsayımından hareketle neoliberal pratikleri incelemek uygulamadaki bu farklılıkları gösterirken, neoliberalizmin söylemi ile uygulamasını birbirinden ayırmayı mümkün kılacaktır.

4) Kolektif Alanın Genişletilmesi

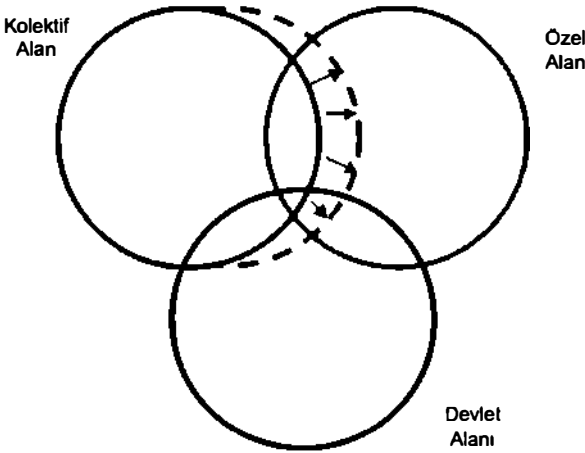
Söz ettiğimiz üç alanın birbirlerini dışlamadıklarını, örtüşme bölgelerinin olduğunu ortaya koymak, bize alternatif arayışında da kolaylık sağlamaktadır. Çünkü bu anlayış, alternatifi yalnızca mevcudun tamamen dışında veya temayülün tersi yönde aramaktan kurtarır. Alanların örtüşmesi demek, devletin mülkiyetindeki bir kurumu kolektif yarara hizmet edecek şekilde dönüştürebilmek (örneğin devlet hastanesini daha iyi hizmet verilen hale getirmek), özel sektördeki bir kuruluşu toplumsal çıkarlar doğrultusunda (örneğin bir maden işletmesini neden olabileceği ekolojik tehditlere karşı) denetleyebilmek demektir.⁷ Bu bağlamda, *neoliberal politikalara ve pratiklere eleştirel yaklaşan çalışmaların, kolektif alanın diğer iki alanın (devlet ve özel) içerik ve uygulamalarını değiştirebilme yönündeki gücünü/etkisini geliştirebilecek yollar/alternatifler bulmayı hedeflemesi gerektiğini düşünüyoruz* (bkz. Şekil 4).

Burada karşımıza çıkan temel sorun, kolektif alanı güçlendirmeye yönelik çabaların farklı kesimlerin katılımıyla oluşabilecek bir müzakere ve mücadele sürecini gerektirmesidir. Benzer kaygılarla hareket eden Panitch'e (2006: 203) göre de, alternatif dönüşüm modellerinin geliştirilebilmesi için (1) Halkın kolektif politik kapasitesinin geliştirilmesi (2) Devlet kapasitelerinin, ekonominin demokratik bir şekilde yönetilmesi için gerekli koşulları sağlayacak şekilde dönüştürülmesi gerekmektedir.

Çalışmada, ne devlet ne de özel ve kolektif alanlar doğallaştırıldığı için, kolektif alanın da kendinden menkul ve değişmez bir içeriği ola-

7) Aslında toplumlar her zaman kimi mekanizmalarla özel işletmelerin etkinliklerini kontrol etmek zorunda kalmışlardır. Polanyi'nin öngörüsünü tekrarlamak gerekirse, sadece serbest pazar ekonomisi (bizim çalışmamız açısından özel alan) üzerine kurulmuş hiçbir toplum yoktur ve olamaz (1957).

Şekil 4: Neoliberalizme Alternatif Pratikler

mayacağı öngörülmektedir. Bu yüzden, her bir araştırmacı sahadaki deneyimlerinden hareketle kolektif alanın kendi sahasında genişletilmesinin hangi doğrultuda olabileceğini sorgulamaya çalıştı. Örneğin, Antalya'daki serbest bölgede çalışan bir fabrika söz konusu olduğunda, kadın çalışanların kendi çalışma koşulları üzerine söz sahibi olma çabaları, kolektif alanın genişlemesi olarak okundu. Fiskobirlik'in, fındık piyasalarını (tüccarların değil de) üreticilerin ve işçilerin çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalıştığı ölçüde kolektif alanın genişlemesine katkıda bulunduğu altı çizildi. Diğer bir çalışmada, acil servislerden yararlanabilmenin insani bir hak olduğundan hareket edildi ve bu hakkın önündeki engeller ve bu engelleri aşmak için hastaların ve sağlık personelinin ürettikleri çözümler/arayışlar sorunsallaştırıldı.

Yine proje kapsamında ele alınan örneklerden biri, katı atık toplayıcılarının Ankara'daki örgütlenmesi. Katı atıklar ister büyük şirketler ister toplayıcılar tarafından biriktirilsin, ortaya çıkan durumu nihayetinde bir "girişimcilik" olarak değerlendirmek mümkün. Ne var ki, bu işlem toplayıcılar tarafından gerçekleştirildiğinde, özellikle iç göç sonrası gittikçe yoksullaşan bir kesime geçim ve yaşam olanağı sağlayan bir sektör ortaya çıkıyor. Üstelik toplayıcıların örgütlenmesi ile kurulan ve benzeri konularda çalışan birçok başarılı girişim de mevcut (bkz. YARDIMCI ve SALTAN, 2007).

Diğer alt-saha çalışmalarında da benzer kaygılarla kolektif alana yönelik pratiklerin şekillendiğini ve bunların zamanla neoliberal pratiklerle karşı karşıya geldiğini görmek mümkün. Kolektif alana yapılan her bir vurguyla, “neoliberal dilin” gizlediği toplumsal pratiklerin bu alt-sahalar için ne kadar önemli olduğunu göstermeye çalışmaktayız. Burada, hem her alt-sahadaki toplumsal grupların hem de bu deneyimlere kısa süreliğine de olsa dâhil olan araştırmacının deneyimleri kolektif alanın nasıl geliştirilebileceğinin kurgulanması açısından önemli.

Yakın Bulduğumuz Yaklaşımlar

Yukarıda temel noktalarını sıralamaya çalıştığımız yaklaşımın şekillenmesinde özellikle üç düşünürün etkisini görmek mümkün: Gramsci, Bourdieu ve Polanyi. Gramsci'nin hegemonya ve karşı-hegemonyanın oluşum sürecini incelemesine paralel biçimde, bu çalışmada neoliberalizmin hegemonik gelişim süreci özel alanın, alternatif politikaların ortaya çıkması da kolektif alanın genişle(tilebil)mesi üzerinden sorgulandı (GRAMSCI, 1971; CARNOY, 2001). Gramsci'nin hem hegemonya hem de karşı hegemonya süreçlerinde toplumun farklı kesimlerinde geliştirilen pratiklerin, eylem ve mücadelelerinin bu süreçlerin şekillenmesinde rol oynamasına yaptığı vurgu, neoliberalizmi de sosyolojik bir açıdan incelemeyi mümkün kılmaktadır (BUROWAY, 2004). Böylece tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin ötesine geçmek, geri döndürülemez bir determinizm açmazından da kurtulabilmek anlamına gelmektedir. Benzer biçimde, Bourdieu'nün çalışmalarında da toplumsal pratiklerin içine gömülü (*embedded*) olduğu alanlar hem bireylerin toplumsal eylemlerini belirlemekte hem de bu eylemlerle birlikte dönüştürebilmektedir.

Polanyi (1957) ise serbest piyasaya dayalı bir toplum “kurmanın” imkânsızlığını savunması açısından önemlidir.⁸ Yazar, serbest piyasayı genişletmek adına yapılan müdahalelerin kendilerinin “serbest piyasa” anlayışıyla paradoksal bir ilişki içinde olduğunu göstermiştir. Bu tespiti en güncel örnek (Polanyi'nin çalışmasından sonra kurulan) IMF'nin ve Dünya Bankası'nın serbest piyasa mekanizmalarını çeşitli ülkelerde geliştirmek adına yaptıkları müdahalelerdir (STIGLITZ, 2002). Biz de

8) Gramsci ve Polanyi'nin yaklaşımlarının sağladığı toplumsal çözümleme açılımının karşılıklı olarak geliştirilmesi ve tartışılması için bkz. BURAWOY 2003.

Polanyi'yi izleyerek, *özel alan* üzerine bir toplum kurulamayacağından hareket ediyoruz. Kolektif alanı, genişleyerek diğerlerini belirleyebilecek, serbest piyasaya karşı düzenlemelere temel teşkil edecek bir mecra olarak tahayyül ediyoruz. Ancak Polanyi'de serbest piyasaya müdahale daha çok Durkheimcı toplum anlayışını çağrıştıracak tarzda "genel toplumun" kendisini koruyuşu olarak sunulurken, biz kolektif alan kavramıyla daha çok *kolektif pratik* sonucunda gelişen bir karşı koyuşa vurgu yapmayı yeğledik. Bu karşı koyuş, çoğu zaman özel alanın öncelikleriyle çelişecek ve çatışacaktır. Yukarıda değindiğimiz tarımdaki kooperatifçilik örneğinden devam edersek, üreticiler, (kimi zaman daha yüksek fiyat verebilecek) tüccara mı yoksa kooperatif üzerinden oluşturulan bir pazara mı ürün vereceğine karar verirken, özel ve kolektif alan arasındaki çelişkiyi yaşamak zorunda kalacaktır. Benzer biçimde, greve katılmaması şartıyla terfi edeceğini öğrenen işçi ile İmece kooperatifi üzerinden bağlantı kurduğu bir işverenin aracı kooperatifi aradan çıkarma önerisiyle karşı karşıya kalan gündelikçi bu tür çelişkileri yeniden üretecektir. Kolektiflik, toplumun farklı kesimlerinin birlikte hareket etmesini ve bu hareket alanının daraltılmasına karşı mücadele etmeyi gerektirmektedir. Bunun için ortak çıkarları pazarlık konusu yapabilmeyi, anlaşılmaya varabilmeyi ve beraberce uygulamaya geçebilmeyi geliştirmek gerekir. Bu ise farklı grupların birbirlerini, sınırlı bir imkan ve fırsatlar kümesini bölüşen rakipler olarak değil de, kamusal mekan ve kaynakları beraberce inşa eden ortaklar olarak görmeye başlamalarını gerektirir (BAUMAN, 2000: 106).

Araştırma projesinin yaklaşımıyla ilişkilendirilebilecek *kamusal alan*, *çokluk*, *sivil toplum* ve *sosyal politika* gibi güncel yaklaşımlar ve politikalar ile ortak ve farklı olan yönlerimizi tartışmak yukarıda sunmaya çalıştığımız yaklaşımı daha anlaşılır kılacaktır.

Kamusal Alan

Kamusal alan denilince kuşkusuz akla ilk gelen isimlerden birisi, Habermas'tır. Yazara göre, kamusal alan dediğimizde "toplumsal yaşamımız içinde, kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabildiği bir alanı kastederiz" (1998:95). Fraser'ın anlatımıyla,

sallaşmış bir söylemsel etkileşim alanı. Bu alan, kavramsal olarak devletten ayrı olan; ilke olarak da devlete karşı eleştirel söylemlerin üretildiği ve dolaştığı bir alan [...] aynı zamanda resmi ekonomiden de kavramsal olarak ayrı; pazar ilişkilerinin değil, söylemsel ilişkilerin alanı; satın alma satmak yerine, tartışma ve müzakere için bir sahne. Böylece kamusal alan kavramı demokratik kuram için gerekli olan ayrımları, yani devlet aygıtları, ekonomik pazarlar ve demokratik birlikler arasındaki ayrımları göz önünde tutmamıza izin veriyor (2004: 104-105)

Burada anlatılan normatif boyutuyla Habermasçı kamusal alan, devletten özerk olduğu, kolektif bir boyut taşıdığı ve daha önemlisi, özerk çıkarlarla kamu yararı arasında bir ayrım yaptığı için bizim ortaya koymaya çalıştığımız kolektif alan ile benzer görünse de, önemli birkaç açıdan ona göre farklılık gösteriyor. Bu farklılıkları beş başlık altında toplayabiliriz:

1) Öncelikle burada sivil haklar (düşünce ve ifade, örgütlenme hakları) ve devletin demokratik meşruiyeti vurgulanırken (bkz. ÖZBEK, 2004: 29), bizim modelimizde sosyo-ekonomik haklar öne çıkıyor.

2) Habermas'ın modeli, eleştirel-politik akıl yürütmeyi, özellikle ekonomiden ayrı bir alan olarak kurgularken, bizim kolektif alanımızdaki müzakere, doğrudan ekonomik alanı (burada yalnızca özel alanı kastetmiyoruz) dönüştürmeyi hedefliyor, dolayısıyla Habermas'ın kamusal alanından farklı olarak meta üretim ve dolaşımının dışında kalmıyor.⁹

3) Habermas'ın kamusal alanı, devletin işleyişini denetleyen (ancak dolaylı olarak dönüştürücü) bir merci olarak ortaya çıkarken, bizim kolektif alanımız, hem devleti hem de özel sektörü doğrudan dönüştürmeyi hedefliyor.

4) Habermas'ın kamusal alanı, eşitler-arası bir müzakereyi varsayarken, biz ele aldığımız her alandaki paydaşların birçok açıdan eşit olmadıklarını öngörüyoruz ve bu eşitsizlikleri sorunsallaştırmaya çalışıyoruz.

5) Habermas'ın kamusal alanının *olgusal* gelişmesi kapitalizmin gelişimini takip ettiği için *burjuva kamusal alanı* olarak şekilleniyor. Bize göre, burjuva kamusal alanı, özel alanın içindedir ve dönüştürülmesi gerekmektedir.

9) Aslında Özbek de, "demokratik bir kamusal alan[ın] 'ilke' olarak, sadece keyfilik, baskı ve bürokratik hiyerarşileriyle devlet egemenliğine değil, aynı zamanda sermaye egemenliğine, ticarileşmeye, metalaşmaya karşı kurulan kurulsuzlaşma hareketleri alanı" olduğunu vurguluyor (2004: 34).

Bu açıdan bizim modelimiz, Negt ve Kluge'nin serimlemeye çalıştığı (Habermas'ın burjuva kamusal alanından ayrı) proleter, karşıt kamusal alana daha çok benziyor. Bu alan, Özbek'e göre, "toplumsal emek gücünün tecrübe, yetenek, beceri ve ilişki biçimlerinin, karşı stratejiler aracılığıyla bağlantılandırılmasının ve güçlendirilmesinin taşıdığı devrimci potansiyele işaret ediyor" (2004: 37). Üstelik yazarlar, yalnız endüstri proletaryasını değil, benzer sömürü ve tahakküm biçimlerine maruz kalan her türlü üretici emeği temel alıyorlar (ÖZBEK 2004: 53).

Burada öne çıkan ve bizim için de önem taşıyan noktaların ilki, somut çıkarların ve maddi koşulların göz önünde bulundurulması. Negt ve Kluge, karşıt-kamuyu neyin oluşturduğu sorusunun temelli olarak yanıtlanamayacağını, çünkü bunun ilişkisel bir nitelik taşıdığını vurguluyor. Burada konjonktürel değişimler ve ittifaklar önem kazanıyor (HANSEN: 174). Bu açıdan Negt ve Kluge'nin modeli, çeşitli ve eşit olmayan katılımcıların farklı ve değişken, kimi zaman çatışmalı kamusal-lıklarını göz önünde bulunduruyor. Bizim modelimiz de, araştırma konusu ettiğimiz her alanın kendi içinde gelişen bu karşı stratejileri, alternatifleri vurgularken, birbirinden farklı sömürü ve tahakküm biçimlerini, bunlara maruz kalan farklı kesimleri ve farklı mücadele stratejilerini öne çıkarıyor.

Öne çıkan diğer noktalar, muhalefet, kamusalılık, örgütlenme ve dönüştürme kapasitesi. Negt ve Kluge'nin yaklaşımı, egemen kamusallıkla ilişkilerinde kendilerine özgü bir dışlamayla damgalanmış (age: 171), farklı davaların peşine düşen grupların, kendi özel ve somut çıkarları temelinde örgütleniyor olmalarına rağmen, toplumu dönüştürme bağlamında öteki marjinalleştirilmiş gruplarla "zincirleme durabilmelerine" izin veriyor (age:149). Bağımlı grupların yaşam bağlamları parçalı ve eklemsiz görünse de onları, (1) kapitalist koşullardaki yeniden üretim tecrübesini paylaşmaları, (2) kamusal ifade ve temsiliyet şebekelerinden dışlanmaları, (3) birinci maddede anlatılan tecrübeye temellenen ve ikinci maddede dile getirilen tıkanmaya bir tepki olarak ortaya çıkan direnmeler ve tahayyül yüklü stratejiler bağlantılandırıyor (age: 167). Bizim modelimizde de, marjinalleştirmeye ve mülksüzleştirmeye maruz kalmanın kolektif tecrübesini paylaşmış kişilerin dayanışma ve karşılıklılık biçimleri ön plana çıkıyor; yine de Hansen'in proleter kamusal alan konusunda özenle altını çizdiği gibi, bu biçimleri basit, yüz yüze yerel cemaat dayanışmasından ayrı kılan, üretim ve tüketimin do-

layımıyla kurulmuş olmaları (170-171).

Yine Hansen'in yorumuna göre, karşıt-kamuların kendi içlerindeki ve egemen kamusallıkla aralarındaki çatışmalar farklı düzeylerde (yerel, ulusal, küresel) ve cephelerde (ekonomiden eğitime, mahrem alana gibi) ortaya çıkabiliyor (age: 165). Bölgeler-üstü kamusalılıkların bireysel üretim ve tüketim ilişkileri üzerine etkisinin vurgulanması da bizim açımızdan önemli. Burada yine Novamed örneği üzerinden yukarıda tartışmaya açtığımız yabancı sermayenin ve ulus-aşırı feminist grupların müdahalelerini hatırlayabiliriz. Yabancı sermayenin fındık fiyatının belirlenmesinde, geri dönüşüm sektörünün yeniden düzenlenmesinde ve özel güvenlik sektörünün serpilmesindeki etkilerine dair değerlendirmeleri de çalışmamızdaki ilişkili yazılarda bulmak mümkün.

Çokluk

Toplumsal mücadelelere vurgu yapan, yakın tarihli bir diğer çalışma Hardt ve Negri'nin *Çokluk*'u oldu (2004). Bireylerin çeşitliliğini tekilliğe indirgeyerek onlara bir özdeşlik dayatan "halk"ın aksine çokluk, farkların özgürce ve eşitçe dile getirilebileceği bir alan yaratır. Bu kavram kamusal alanda, kolektif eylemde veya ortak işlerin yürütülmesinde, çoğulluğunu/çeşitliliğini koruyan bir konfigürasyonu tarifler. Burada söz konusu olan "ortak çalışmamız ve yaşamamız için gereken ilişkilene imkânlarını yaratan bir ağ"dır (HARDT ve NEGRI, 2004: 12). Bu ağın şekillenmesini mümkün kılan, yazarlara göre, emeğin (özellikle maddi-olmayan emek biçimlerinin) kendi işbirliği ve iletişim kanallarını yaratmaya başlaması ve bu kanalların, bireylerin kişiselliklerini, tekilliklerini korurken ortak bir paydayı keşfetmelerine imkân tanınmasıdır. Bu açıdan "çokluk" eleştirel çalışmalar tarafından aynılaştırıcı etkisi vurgulanan küreselleşmenin, "öteki yüzüdür." Küresel (ekonomik/politik/kültürel) ağlara bir ucundan (ve bütün olumsuzluklarıyla da olsa) dâhil olabilecek herkesi, başka bir deyişle "potansiyel olarak, toplumsal üretime katılan tüm figürler[i]" kapsar (age: 12-13). Burada önemli olan bu ortak paydanın nasıl keşfedileceğidir. Hardt ve Negri özellikle bu paydanın keşfedilmektense üretilmesi gerektiğini vurgularlar: "İletişim ve işbirliğimiz ortak payda üzerinde yükselmekle kalmıyor, aynı zamanda spiral halinde gelişen bir ilişki içerisinde ortak paydayı bizzat üretiyor" (age: 13).

Virno'ya göre (2004: 42), bu ortak paydanın üretimini mümkün kı-

lan, çokluğu oluşturan bireylerin genel zekâya [*general intellect*] erişimi olmasıdır. Bu yaklaşım, servet üretiminin arkasındaki esas etken olarak entelektüel etkinliğin dışsal, kolektif, toplumsal yönüne işaret eder. Yazarın Marx'tan ödünç alarak kullandığı "genel zekâ" terimi, Virno'ya göre post-Fordist dönemde yeni bir önem kazanır. Virno, Marx'ın nesnelleşmiş bir kapasite (makineler sistemi) olarak kavramsallaştırdığı genel zekânın, bugün canlı emeğin bir niteliği olduğunu öne sürer. Yazar, Emek, (politik) Eylem ve Zekâ arasındaki Aristotelesçi ayrımın silikleştiği iddiasından yola çıkmaktadır. Günümüz ekonomik üretim süreçleri, söz konusu genel zekânın tümüyle sabit sermaye olarak değil de, kısmen, (üretim sürecinin parçası olan) insanlar arasındaki iletişim, soyutlama ve düşünömsellik olarak ortaya çıktığını söyler. Üretim sürecinde dolaysız bir girdi, bir kaynak olarak kullanılabilirdiği ölçüde de genel zekâ, devlet-dışı bir kamusal alanın oluşumunu önceleyen farklı bir "kurucu ilke" olarak işlemeye başlayabilir. Burada bireyleri ortaklaştıran, dolayısıyla onları bütün *farklılıklarıyla* biraraya getiren artık madde-olmayan nitelikler de taşıyan genel zekânın toplumsal üretime katılan herkes tarafından paylaşımıdır (age: 38, 42-43, 63-66, 68).¹⁰

Hardt ve Negri'nin küreselleşme sürecine ve onun gizil gücü "imparatorluğa" karşı geliştirilen yeni toplumsal hareketlere yaptıkları vurgu, "çokluğun" imparatorluğun dayattığı değişim sürecini edilgin bir biçimde kabullenmediğini, bu değişimlere müdahale ederek imparatorluğun kurgusunu dönüştürebileceğini hatırlatması açısından önemli. Özellikle, farklı politik öncelikleri olan grupların, 1999 yılında Seattle'da küreselleşme-karşıtı ortak bir eylemde buluşmaları ve gündemi etkilemeleri, çokluğun gücünü gösteren bir örnek olarak hatırlanmaya değer. Nitekim Seattle sonrası, benzer eylemler Dünya Ticaret Örgütü'nün ve G-8'lerin toplantılarını takip etti. Ancak, Hardt ve Negri'nin imparatorluk karşısında çokluğa atfettikleri rolü sınama açısından, 11 Eylül sonrası savaş-karşıtı eylemlerin savaşı engelleme yönündeki yetersizlikleri üzerinde de düşünmek gerekiyor. Bu süre zarfında, içerik olarak çokluğu çağrıştıran birçok eylem yapılmasına rağmen, ABD'nin

10) Hardt ve Negri, zenginliğe temel oluşturan, dolayısıyla yine üretime katılanlar arasında paylaşılan özelliklere bilgi, deneyim ve arzuyu da ekler. 19. yy.'dan bu yana, küresel mücadele hareketlerinde ortak payda oluşturan, yalnızca ortak düşman değil, ortak kavgaya yöntemleri, ortak yaşam biçimleri ve daha iyi bir dünyaya duyulan ortak arzudur (2004:230-235).

Afganistan ve Irak'a müdahalesi engellenemedi. İlginç bir biçimde, savaş sonrası yayınlanmasına rağmen *Çokluk* kitabında, Hardt ve Negri bu gösterilerin başarısızlığına yeteri kadar yer vermemektedir. Bu sürecin gösterdiği önemli bir nokta, belli dönem ve konularda etkili olan bir toplumsal mücadele tarzının bir başka dönemde ve konuda aynı derecede etkili olamayabileceğidir.

Bizim araştırmamızda, kolektif alanın genişletilmesine yönelik farklı toplumsal grupların bulundukları konumdan hareketle çaba göstermeleri veya mücadele etmeleri gerektiğini vurguladığımızda, çokluğa benzer bir toplumsal farklılığı ve çeşitliliği hedef almaktayız. Ne var ki kolektif alanın genişletilmesinin nasıl mümkün olacağını sorgularken, toplumsal hayatın farklı alanındaki kişilerin kolektif alanı, *kendi bulundukları konumlardan hareketle* nasıl genişletebileceklerine yanıtlar arıyoruz. Tam da bu yüzden, alt-saha çalışmalarımızın öznelere öğretmenler, işçiler, temizliğe giden kadınlar, katı atık toplayıcıları, sağlık görevlileri, çiftçiler, tarım işçileri, bürokratlar, güvenlik görevlileri. Yukarıda aktardığımız Seattle örneğindeki kitlesel hareketleri göz ardı etmeden, hâlihazırda bu hareketler içinde kendilerine bir yer bulamayan kişilerin de dönüştürme kapasitelerini harekete geçirebileceklerini iddia ediyoruz. Esenyurt'ta yaşayan gündelikçilerin ve/ya parça-başı iş alan kadınların İmece çatısı altında biraraya gelmeleri, Novamed'de greve giden işçiler, Ankara'da örgütlenen katı atık işçileri, bu iddiamızı destekler görünmektedir.

Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları

Gerek küreselleşme sürecinin en etkin biçimde işletilmesi, gerekse bu sürece alternatiflerin önerilmesi söz konusu olduğunda, sıkça gündeme gelen bir diğer tartışma, *sivil topluma* ve *sivil toplum kuruluşlarına* bu süreçlerde nasıl bir rol düştüğü olmaktadır. Sivil toplum kavramı bugün sayıları her gün artan ve birbirlerinden farklı amaçlara hizmet ettikleri, birbirlerinden farklı araçlara başvurdıkları halde, "sivil toplum kuruluşları" başlığı altında toplanan birimlerin gölgesi altındadır. STK terimi, Türkçe'de yaygın bir şekilde, İngilizce'deki NGO (*non-governmental organisations*) kısaltmasının karşılığı olarak kullanılmaktadır. NGO adı altında çalışan kuruluşların çeşitliliği ve farklı toplumlarda farklı işlevler üstlenebilmeleri, NGO'ların tanımına üzerine bir uzlaşma sağlanmasını imkânsız kılar. Bu nedenle, NGO yerine farklı terimlerin

de kullanıldığı görülmektedir. Bunlar arasında, devlet-dışlıklarını vurgulayan *non-state*, uluslararası işlevlerine dikkat çeken INGO (*international non-governmental organisations*) veya gönüllülük esasına göre çalışanları diğerlerinden ayıran *voluntary organisations* terimleri sayılabilir. Türkçe'deki STK terimi de NGO kadar muğlaktır. Bu kısaltma dernek, sendika, meslek odaları ve işadamları örgütlenmelerinden eğitim ve kültür alanında çalışan gönüllü kuruluşlara kadar farklı yapıdaki kurumları betimlemek için kullanılagelmıştır ve şüphesiz bu kurumların aynı başlık altında toplanmaları aralarındaki temel (ideolojik) farkların göz ardı edilmesine neden olmakta, örneğin iş adamları örgütlenmeleri ile meslek odalarının benzer çıkarlara hizmet ettikleri hissini uyandırmaktadır.

Oysa Özbek'in de dikkat çektiği gibi, sivil toplum söyleminin "hegemonik ve muhalif versiyonlarını ayırt etmek gerekir"(2004: 24). Tarihsel olarak devlet erkinin dışında/karşısında bir alan olarak kurgulanan sivil toplumun bu hegemonik geri dönüşü, kuşkusuz neoliberal politikalarla ilişkilidir. Bu hegemonik söylem, özelleştirmeye yönelik stratejiler ve sosyal devletin küçülmesi ile birlikte, piyasanın, ailenin, cemaatlerin ve sahiplenici bireyin güçlenmesi ile bitişmiş (age: 25); bir yandan devletin artık üstlenmek istemediği kamusal görevlerin yeni muhataplarına işaret ederken, öte yandan da bu kurumlara tam da üstlendikleri bu görevler dolayısıyla meşruiyet sağlamıştır. Bu nedenle, neoliberal politikalarla uyum içinde işleyen örgütlenmelerle muhalif toplumsal hareketlerin birbirinden ayrılması gerekir.

Chatterjee'nin "siyasal toplum" (bkz. 2006: 53-119) kavramı ise sivil toplum (burada bu kavramın eski kullanımına geri dönüyoruz) ile birlikte ama ondan farklı bir kavram olarak düşünülmelidir. ("Siyasal toplum" kavramını başka bir yazımızda da tartışıyoruz, bkz. Yardımcı ve Sultan, 2007). Çünkü kuramsal olarak bir devletin bütün vatandaşlarını kapsaması gereken sivil toplum, pratikte böyle işlemez; ekonomik ve kültürel açıdan donanımlı az sayıda vatandaş ile sınırlı kalır (Chatterjee normatif ve kapsayıcı "vatandaş" kavramını, ampirik ve betimleyici "nüfus grubu" tanımlamasından ayırır). Yasalarca kendilerine vatandaşlık hakkı verilen birçok nüfus grubu, pratikte bu haklardan eşit şekilde faydalanamaz ve devlet kurumlarınca gerçek sivil toplum içinde görülmez. Ancak bu durum, söz konusu kişilerin siyaset alanından tamamen dışlandıkları anlamına gelmez. Bu kişilerin devletle kurdukları ilişkiler, sivil toplum ile devlet arasında kurulması öngörülen

ilişkilerle tam olarak örtüşmez. Yine de bu ilişkilerin “siyasal” olduklarını yürütmek önemlidir, çünkü bu vurgu, madun kesimlerin kolektif eylemi “siyaset öncesi” bir safhada yaşadıkları varsayımını” (age: 70) tersyüz eder. Seçkinlerin eylemlerinden farklı bir biçimde bile olsa, madun kesimlerin eylemleri de siyasallaşır. Bu siyasallaşma yasal olan ile olmayan, formel ile enformel arasındaki sınırı ihlal eder. Çeşitli dernekler halinde örgütlenen nüfus gruplarının pek çoğunun yaşama, barınma ve çalışması, hukukun ihlaline dayanmaktadır (gecekondulaşma, kaçak elektrik ve su kullanımı gibi). Buna rağmen, devlet bu dernekleri tamamen görmezden gelemez; “refah sağlayıcı” olarak meşruiyet zeminini korumak ve siyasal olarak gündeme getirilen talepleri karşılayabilmek için siyasal toplum zeminine inmek zorundadır.

Chatterjee’nin aktardığı örneklerden biri Kalküta’da demiryolunun yakınlarındaki kamu alanlarına yerleşen mültecilerin örgütlenmesidir. Yerleşimciler, kurdukları Halkın Refahı Derneği’ni demiryolları işletmesi, polis, belediye yetkilileri ve diğer yöneticilerle, hükümet dışı örgütler ve siyasi partilerle ilişkiye geçmek için kullanmışlardır. Burada da önemli olan nokta, bu derneği oluşturan kişilerin hem mülkiyet yasalarını hem de kentsel düzenlemeleri ihlal etmeleridir. Dolayısıyla devlet bu derneği yasal bir kuruluş olarak tanıyamaz; zaten yerleşimciler de kamu arazisini “işgal etmenin” yasadışı olduğunu kabul etmektedir. Buna rağmen taleplerini dile getirmelerini mümkün kılan, barınma ve geçinmenin de bir hak olduğunu iddia etmeleridir; yazara göre bunlar, başka bir şeye indirgenemeyecek siyasal taleplerdir. Yerleşimcilerin başarısı, Halkın Refahı Derneği’ni, bu iddiayı ayakta tutacak, yönetsel görevle müzakere edecek kolektif bir araca dönüştürebilmiş olmalarıdır.

Özetlersek, her ne kadar sivil toplum ve STK’lar bireylerin gündelik pratiklere ve siyasete katıldıkları yerler olarak tanımlansalar da, Chatterjee’nin de vurguladığı gibi yapısal olarak kapsayıcı değildirler. Çoğu zaman, özellikle madunların siyasete katıldıkları alanlar sivil toplum ve STK’lar olamamaktadır. Araştırma kapsamındaki saha çalışmalarında da farklı toplumsal grupların, kendi hayatlarını ve işlerini etkileyen konularda karar alma süreçlerine dâhil olup olamadıklarını irdelemeye, söz konusu alanlarda etkili olan/olmaya çalışan STK’ları mercek altına almaya ve bu STK’lar aracılığıyla seslerini duyuramayan kesimlerin alternatif örgütlenmelerine kulak vermeye çalışıyoruz.

Neoliberalizmin Telifi Mekanizmaları: Üçüncü Yol, Sosyal Yardımlaşma, Sosyal Politika

Neoliberal politikaların 1990'ların sonuna kadar daha ortodoks bir tarzda uygulandığını söylemek mümkün (*Washington Konsensüsü* çerçevesindeki uygulamalar buna örnek olabilir). Ancak gerek küresel ölçeğe ortaya çıkan ekonomik krizler ve toplumsal sorunlar, gerekse küreselleşme karşıtı eylemler söz konusu politikaların bu tarihten itibaren *telifi mekanizmaları* ile birlikte ele alınmasını zorunlu kıldı. Bu dönemde, IMF ve özellikle Dünya Bankası gibi serbest piyasa düsturuna sıkı sıkıya bağlı kurumlar bile yoksulluk, eğitim, kadın hakları, su kaynakları ve çevrenin korunması gibi konular gündeme geldiğinde, ek tedbirler alınması gerektiğini vurguladılar (GOLDMAN, 2005).

Telifi mekanizmaları ülkeden ülkeye çeşitlilik gösterdikleri halde, hepsinin ortak yönü, neoliberal politikaları sorgulamak yerine, onların neden olduğu sorunları telifi etmeye çalışmakla sınırlı kalmalarıdır. İngiltere'de sosyal demokrat yaklaşım içerisinde yeşeren *Üçüncü Yol*'dan¹¹, *sosyal yardımlaşmanın* cemaatçi (hayırseverlik) veya STK'cı versiyonlarına veya *sosyal politikalara* kadar birçok çabada benzer bir sınırlılığı görmek mümkündür.

Türkiye'de bu eğilimlerin yansımaları özellikle 2001 krizi sonrası ön plana çıktı. Bu tarihten sonra, neoliberalizm ve küreselleşme taraftarları bile bu sürecin toplumsal sorunlara neden olabileceğini kabul etmeye başladılar. Ne var ki, bu kabulleniş, neoliberal politikaları sorgulamaya doğru gitmedi. Aksine küreselleşme veya küresel ekonominin kaçınılmazlığından hareketle, bu süreçler "günümüz dünyasının realiteleri" olarak sunulmaya devam edildi. Aradaki temel fark şuydu: küreselleşme sürecinin artık herkes için "mutlu son" olmayacağı, bu süreçte "kaybedenlerin" de olacağı teyit edildi ve kaybedenler için bir şeyler

11) Üçüncü Yol'un kısa ve öz bir eleştirisi için bkz. ARESTIS ve SAWYER, 2008. Peck ve Tickell de İngiltere örneği üzerine geliştirdikleri değerlendirmelerinde, Blair hükümetinin, istikrarsız bir neoliberal ekonomik temel üzerine oturttuğu seçici toplumsal iyileştirme ve ahlakileştirilmiş ekonomik planlama [*moralizing dirigisme*] stratejisinin, Thatcher politikalarına bir alternatif oluşturmaktan çok, bu politikaların bir uzantısı olduğunu dile getiriyorlar. Yazarlara göre Blair'in New Labour stratejisinin, bizce de neoliberalizme hiçbir şekilde alternatif oluşturmayan temel özellikleri şunlar: 1) City'nin [Londra'nın finans merkezi olarak anılan bölge] finans kapitalizmine yönelim, 2) Esnek emek piyasaları ve serbestleştirilmiş ticari ilişkiler ve 3) Enflasyonun ve bütçe açığının düşük tutulmasına yönelik çabalar (2007: 44-46).

yapmak gerektiği öne sürüldü. Bu aynı zamanda bir güvenlik ihtiyacıydı, çünkü kaybedenlerin çaresizliğiyle ilişkilendirilen ve sayıları hızla yükselen kapkaç ve hırsızlık vakaları “tüm toplumun” huzurunu da kaçırabilirdi. Bu bağlamda, özellikle iki eğilim Türkiye’de ön plana çıktı: *Sosyal yardımlaşma ve sosyal politika*.

Öncelikle, 2001 krizi sonrası iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), bir önceki yönetimden devraldığı IMF *stand-by* anlaşması çerçevesinde yürütülen yeniden yapılandırma programlarını uygulamaya devam etti. Buna ek olarak, islami dayanışma ve hayırseverlik kavramlarını da harekete geçirerek, bu politikaların madunları olan kesimlere yönelik yardım uygulamalarına ağırlık verdi. Bu yardım programları ile belli bir toplumsal kesime ulaşmayı da başardı. Başarıya özellikle vurgu yapmak istiyoruz, çünkü öncelikle her ne kadar yardımın tarzı üzerine tartışmalar olsa da, geniş bir toplumsal tabana ulaşabilmele-ri, bu tabana ulaşabilen bir örgütlülüğü harekete geçirebilmeleri küçümsenecek bir oluşum değildir. Üstelik artık hangi siyasi eğilimden ve ekonomik yaklaşımdan hareket ediyor olursa olsun, her siyasi oluşum bu kesimlere ulaşmanın yollarını bulmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye’de sosyal yardımlaşma veya hayırseverlik temelli uygulamaların *görece* başarı kaydettiklerini söylemek mümkündür.

Ancak, bu yardımların, hükümet tarafından daha çok siyasi parti bağını veya yakınlığını güçlendirilecek tarzda sağlandığı söylenebilir. Burada sorun, sadece partilerin kendi ideolojik duruşlarına yakın insanlara yardım etmesi veya yardım karşılığında oy toplaması değil, bu değişken ve belirsiz yardımın, verenin insafına bırakılmasıdır; yardımı sağlayanlar, alanlar karşısında güçlendirilmektedir. Başka bir deyişle bu yardımlar, yoksulluğu ortadan kaldırmak yerine onu ancak sürdürülebilir kılmakta; yoksulları yoksul bırakarak sınıfsal eşitsizliği yeniden üretmekte; eşitsizliğin yapısallığını kabullenmiş sinik bir politikanın eseri olarak da toplumun bazı kesimlerini umutsuz kılarak neredeyse dilencilileştirmektedir.

Bu yaklaşımın yakın tarihli güçlü bir eleştirisi Buğra’dan gelir (2008). Buğra, sosyal politikalar nezdinde ele alınabilecek uygulamaların, vatandaşlıkla ilişkili bir hak olarak devlet tarafından sağlanması gerektiğini savunur. Neoliberalizme karşı olduğu halde devlet müdahalesine sıcak bakmayan politik yaklaşımların, tam da neoliberalizme paralel bir tarzda, devleti sosyal sorumluluklarından muaf kılmalarını haklı bir

biçimde eleştirir (age: 251). Buğra'nın çizdiği resimde, sağlık, emeklilik, eğitim ve barınma haklarının işteki konumdan ve prim ödemelerinden bağımsız olarak herkese tanındığı; herkesin toplu ulaşım hizmetlerinden yararlanabildiği; sadaka niteliğindeki düzensiz ayni yardımların değil, düzenli ve nakdi bir asgari gelir desteğinin bir vatandaşlık hakkı olarak kabul gördüğü; çalışma koşullarının yasayla düzenlendiği ve denetlendiği bir toplum görürüz (age: 264). Bu çerçeve, sağlık, emeklilik, barınma, ulaşım, vatandaşlık geliri gibi konuların her birini uğruna mücadele edilebilir/edilmesi gereken haklara dönüştürür. Böylece sosyal politika yaklaşımı, yoksulluğu politize eder, çünkü sosyal hakların politik kanallardan elde edilmesi gerekir. Daha önceki refah devleti anlayışından farklı olarak bu yaklaşım, formel sektörün dışında kalan kesimlerin de vatandaşlık nezdinde hakları olduğunu vurgular.

Buğra'nın yaklaşımı, neoliberal saldırı karşısında kazanılmış hakları savunması; tam istihdam, meslek edindirme gibi yaklaşımları eleştirmesi açısından önemlidir.¹² Ancak bize göre sosyal politika yaklaşımı da sorunsuz değildir. Öncelikle, bu yaklaşım, piyasa ekonomisinin dönüştürülmesi konusunda devleti kamunun temel temsilcisi ve *sui generis* bir politik aktör olarak görevlendirmektedir. Ancak, böylesi bir devletin hangi politik araçlarla kurulacağı, bu görevlendirmenin nasıl yapılacağı, devletten önce hangi politik aktörlerin böyle bir taleple mobilize olacağı belli değildir. Buğra'nın Türkiye'deki formel ol(a)mayan devlet üzerine tespitleri göz önüne alındığında, devlet hakkındaki önerisinin hangi toplumsal grup tarafından hangi motivasyonlarla üstlenileceği, "formelleşmenin" metalaşma yoluyla değil de "toplumsal adalete kavuşma" temelinde gerçekleşmesinin nasıl mümkün olacağı belirsizdir.

İkinci olarak, Buğra'nın yaklaşımı, insanın sürekli metalaşması süreci olarak tarif ettiği kapitalizmin, ancak bu insan-dışılığı telafi edecek mekanizmalarla ayakta durabileceğini varsayar. Böylece sosyal haklar, insanın metalaşmasının çelişkisinden doğan zorunlu tavizler olarak görü-

12) Buğra'ya göre, hükümet politikalarının kamu adına yoksulluğu ortadan kaldırılmaları ve yaşamak için emek pazarına girmeyi zorunluluk olmaktan çıkarmaları, kapitalist sistemin içine sokulmuş bir Truva audur. Refah devleti döneminin "meslek edindirme" ve "tam istihdam" gibi hedefleri, ekonominin belirleyiciliğini kabul eden bir yaklaşımın ürünüdür, metalaşmanın sosyal sorunlarla karşılaşmadan, tamamlanması, talebinin, tencülmeleri gibidirler. Buna karşılık sosyal politika, metalaşmanın tersine çevrilmesidir (2008).

lürler. Ancak, sosyal hakların hiç var olmadığı bir kapitalizmin neden mümkün olamayacağı belirsizdir. Örneğin, Türkiye’de sosyal haklar yoktur ya da yeterince gelişmemiştir. Buğra bu noktada Türkiye kapitalizminin yeterince formelleşememiş olduğu tezini takip eder: Türkiye’nin Avrupa’dan tarihsel ve yapısal farklılığı, ülkede kapitalizmin sosyal hakları gerektirecek kadar gelişmemesiyle sonuçlanmıştır. Başka bir deyişle, kapitalizm gelişmemiş olduğundan sosyal haklar da gelişmemiştir. Ancak, bu sav başta önerilen yolu tersine çevirerek, Türkiye’de sosyal haklar talebinin tam ve formel kapitalizm talebine dönüşmesini beraberinde getirir.

Üçüncü olarak Buğra, bir yandan politik özneliği ihtiyaçlar ve talepler matrisinde konumlandırırken, diğer yandan da Türkiye’de bu ihtiyaçların tespitinin yeterince yapılamadığını, toplumsal ihtiyaçların “en yoksul kesimleri” kapsayacak şekilde tespit edilmesi zorunluluğunu ortaya koyar. Ancak, sağlayacağı haklar nezdinde önceki refah devleti modelinden daha geniş bir nüfusu hedeflemesine rağmen, ekonomik açıdan daha geri plana çekilmiş olan günümüz devletinin bunu nasıl başaracağı açık değildir. Örneğin, bu kurguda KİT’ler yer almaz. Bu durumda geriye sosyal politika giderlerinin vergilerden ve uluslararası fonlardan karşılanması dışında ihtimal kalmamaktadır.

Buradaki önemli bir diğer nokta, Türkiye’de muhalif grupların birbirlerinin sorunlarını üstlenmemeleri konusudur. Aslında Buğra’ya göre (2008: 250), bugün gündeme getirilecek herhangi bir hak talebinin, formel sistemin dışladığı daha geniş kesimlerin sorunlarına sırtını dönmesi mümkün değildir. Yalnızca kendi edinilmiş haklarına yönelik saldırılara direnenlerin toplumdan güçlü bir destek alması çok zordur. Üstelik farklı toplumsal kesimlerin kendi haklarını savunurken en kötü durumdakileri dikkate alma zorunluluğu, toplumsal talepleri olan grupları işbirliğine çağırmaktan çok, bu kesimleri madunlarla devlet arasında aracı rolüne çağırmakta, madun kesimleri desteklemeyi ve onlara yardım etmeyi toplumsal bir göreve çevirmektedir.

Sonuçta Buğra, kaçınılmaz neoliberal saldırı ve sosyal sonuçlarının telafisi yaklaşımını tarihsel bir perspektifle eleştirirken, neoliberalizmin (insani olanın sürekli metalaşmasının) yarattığı meşruiyet krizini sosyal haklar politikasının merkezine yerleştirmektedir. Devletle toplum arasındaki ilişkiyi liberal yaklaşımdaki gibi devlet-vatandaş ilişkisi olarak yeniden kurgulamakta; piyasa ve devlet, devlet ve toplum arasında

ki informal ilişkilerin yarattığı ortaklıkların yerini, sosyal haklar temeline yasayla güvence altına alınmış yeni ortak alanların almasının herkesin çıkarına ve insani olacağını vurgulamaktadır. Bu politik projenin uygulanması, öncelikle piyasanın devletten ayrılmasını, sonra da onun kontrolüne girmesini gerektirir.

Tahmin edileceği gibi bizim yaklaşımımızda özel alanın ve onun önemli bir bileşkesi olan piyasa ekonomisinin kolektif alan tarafından *doğrudan* dönüştürülmesi gerektiği savunulmaktadır. Bize göre de benzer biçimde, devletin sosyal sorumluluklardan muaf edilmemesi gerekir, ama en temel sorumluluğu kolektif alanı güçlendirmek olmalıdır. Devlet kurumlarının bugüne kadar serbest piyasa ekonomisinin gelişmesi için harcadıkları çabayı, kolektif alanın güçlenmesi için de harcamaları mümkündür. Tabii, bunun için devletin kendi içinde de, kolektif alana yönelimin güçlenebileceği tarzda dönüşmesi gerekmektedir. Tam da bu yüzden alt-saha çalışmalarımızda incelediğimiz konulardan biri kamunun uzmanları olarak bürokratların dönüştürme kapasitesi olmuştur.

Aslında kolektif alanın kendisi, devlet-siyasi partiler-yurttaşlar üçgeninden daha geniş ve kapsamlı bir politik alanı da peşinen davet etmektedir. Bu anlamda, yoksulluğun ve hakların politikleşmesi diğer toplumsal özne ve aktörlerin ilgisini/aracılığını beklemek zorunda değildir. Bu politikleşme, bireylerin ve grupların kolektif alanda hâlihazırdaki politik varoluşlarının güçlenmesi (dolayısıyla kolektif alanın da güçlenmesi), çeşitli işbirliklerine eşit ve söz sahibi taraflar olarak girmeleri yoluyla sağlanır. Bunlar da, birbirleriyle sürekli ilişkilenen ortak politik alanların adım adım oluşturulması; varlıkları ve güvenceleri devlete dayandırılmayan ama zorunlu bir metalaşma sürecine de tabi olmayan toplumsal ilişkilerin (bu alanlardan hareketle) kurulması anlamına gelir. Bu proje kapsamında kolektif alanın genişlemesi olarak değerlendirdiğimiz tüm gelişmeler, bu yönde atılmış birer adım olarak kabul edilebilir.

Son olarak projemizin yöntemine, nasıl yürütüldüğüne, dikkatimizi çeken noktalara dair genel bir değerlendirme sunalım.

Alt-saha Araştırmaları:

Genel Değerlendirme, Ortaklıklar, Farklılıklar

Bu proje birleştirici bir ana tema ("neoliberalizm ve alternatifleri") etrafında bir araya gelmiş, toplumsal hayatın farklı alanlarını incelemeyi

hedefleyen saha araştırmalarından oluşmaktadır. Bu araştırmalar ortak bir araştırma yönteminden hareket etmektedir. Bu ortak yöntem, *niteliksel araştırmadır*. Niteliksel yöntem, söz konusu araştırma kapsamındaki sorulara özellikle sosyolojinin penceresinden yanıt bulmaya çalışan bizler için en uygun yöntem olarak görülmektedir. Çünkü bu yöntem, neoliberal pratiklerin toplumsal hayatın farklı alanlarında nasıl etkili olduğunu, bu pratiklere her bir alan içinde nasıl cevaplar verildiğini, alternatifler geliştirildiğini, bizzat bu alanlarda yaşamlarını idame ettiren aktörlerin *deneyimlerinden ve taleplerinden* yararlanarak anlamayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, bu deneyimlerden yola çıkarak oluşturulan çıkarımların “geneli” ne kadar yansıttığı sorulabilir. Bizim cevabımız, küreselleşmenin ve neoliberalizmin genelde makro düzeyde tartışıldığı ve dolayısıyla gündelik pratikten kopuk saptamalara varıldığı; bizimse bu eksikliği doldurmayı hedeflediğimiz yönünde olabilir. Rakamlar ve istatistikler arasında kaybolan kişileri ve deneyimleri bu çalışmayla yeniden küreselleşme ve neoliberalizm çalışmalarının gündemine çağırmak istedik. Bu gündelik pratiklerden, kişilerin deneyimlerinden ve kanaatlerinden hareketle “genele” veya “büyük resme” daha farklı bakılabileceğini düşünüyoruz. Kaldı ki esnek üretimin ve kayıt-dışının ulaştığı ölçek, deregülasyonun bugünkü boyutları, *rahama dökül(e)meyen* pratiklerin, günümüz dünyasının şekillenmesinde ne kadar etkili olmaya başladığını teyit etmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta daha var: Niteliksel saha çalışması, araştırma kapsamındaki her bir toplumsal alanı, sadece araştırmanın yapıldığı yerel mekândaki dinamiklerle sınırlandırarak incelemeyi amaçlar. Aksine, ilişkisiz gibi görünen kurumların, mekânların ve pratiklerin birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerini göstermeyi amaçlar. Nitekim son zamanlarda küreselleşmeye odaklanan araştırmalarda niteliksel yöntemi kullanan araştırmacılar, bir yandan ulus-aşırı dinamiklerin hayatın farklı alanlarında nasıl etkili olduğunu gösterirken, bir yandan da bunları kadercı bir yaklaşımla toplumların üzerine çöken “mutlak bir gerçeklik”, kaçınılmaz bir süreç olarak kavramsallaştırmaktan kaçınmışlardır (BURAWOY, 2000; HANNERZ, 1996; TSING, 2006). Özellikle Burawoy (2000) öncülüğünde bir grup araştırmacının farklı sahalarda yapmış olduğu “küresel etnografya” çalışması, bir ana tema etrafında sahalardan oluşan bir araştırma projesinin, incelenen konuyu anlama ve analiz etmede ne kadar etkili olabileceğini göstermesi açısından

dan bize ilham vermiştir.

Biz de bu ilhamla, neoliberalizmin farklı alanlarda nasıl işlediğini anlamaya çalışan on farklı (alt-)saha kurguladık: Bunlar okuyucuya sunulacakları sırayla, tarım, geri dönüşüm, özel güvenlik, kadın örgütlenmeleri (Novamad ve İmece örnekleri), kentsel dönüşüm, sağlık, eğitim, özelleştirme, bürokrasi alanlarına odaklandılar.¹³ Bu araştırmalar belirli bir işbirliği ve fikir paylaşımı çerçevesinde planlandı ancak ayrı ayrı za-

13) Sahalar, her bir sahanın içeriği ve ilgili araştırmacının sahaya ulaşım kolaylığı göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Buna göre,

- Tarım konusu, fındık ve Fiskobirlik ele alındığı için, Giresun ve Ordu'da;
- Geri dönüşüm konusu, katı atık toplayıcılarının bir dernek çatısı altında toplandıkları Ankara'da;
- Özel güvenlik, farklı güvenlik sistem ve pratikleri (gözetleme teknolojileri, özel güvenlik birimleri, kapalı cemaatler, uydur kentler v.b.) açısından çarpıcı bir örnek teşkil eden İstanbul'da;
- Kadın emeği konusu, kadın eylemliliğinin öne çıktığı Antalya Serbest Bölge'de;
- Ücretli ev emeğinin örgütlenmesi, İstanbul'da Esenyurt Fatih Mahallesi'nde faaliyet gösteren KADMER ve İmece Kooperatifi özelinde;
- Kentsel dönüşüm, Tuzla'daki iki mahallede;
- Sağlık konusu, yine İstanbul'daki devlet hastanelerinin ve özel hastanelerin acil servislerinde;
- Eğitim, Ankara'da lise düzeyi devlet ve özel liselerde;
- Özelleştirme POAŞ örneği üzerinden;
- Bürokrasi, üst düzey bürokratlara ulaşmanın mümkün olduğu Ankara'da çalışılmıştır.

Bu süreç üç adımda özetlenebilir:

1) Literatür üzerinden Sahanın Kurgulanması: Bu aşamada her bir araştırmacı, çalışma konusunu ana tema ile nasıl ilişkilendirebileceğini ve niteliksel araştırma tekniklerini kullanarak nasıl araştırabileceğini formüle etmeye çalıştı. İlgilendiğimiz konuların pek çoğunda "sektör analizi" tarzı çalışmaların ağırlıkta olması, yukarıda da aktardığımız gibi kişisel deneyimlerin silindiği bir bilgi birikimi oluşturmuştu. Biz saha araştırmalarını kurgularken bu eksikliği gidermeye öncelik verdik. Bu ilk araştırma önerisini araştırmamızın birinci raporu olarak sunduk.

2) Ön Saha Çalışması: Bu aşamada, her bir araştırmacı ortak araştırma yöntemini kendi saha araştırmasının koşullarına uyarlayarak, çalıştığı sahadaki farklı kesimlerle mülakatlar gerçekleştirdi. Bu görüşmelerden ve gözlemlerden yola çıkarak bir rapor hazırladı. Bu raporda kendi sahasını tanıtmaya, burada gördüğü sorunları kavramsallaştırmaya ve çözüm önerileri geliştirmeye çalıştı. Grup içinde tartışılan bu metinler öneriler doğrultusunda gözden geçirildikten ve birleştirildikten sonra TÜBİTAK'a araştırmamızın ikinci raporu olarak sunuldu.

3) Son Saha Çalışması: Ön saha çalışmasında, her alanın kendi koşullarından (alandaki başat kurumların sayısı ve yapısı, yine başat aktörlerin sayısı ve aralarındaki ilişkilerin karmaşıklığı, görüşmecilere ulaşma kolaylığı/zorluğu gibi) kaynaklanan farklılıklar nedeniyle, araştırmalar sonucunda hazırlanan raporlar da içerik açısından çeşitlilik gösteriyordu (özellikle saha bulgularının değerlendirildiği bölümlerde). Bu anlamda ortaya çıkan eksiklikler son saha çalışmasında tamamlanmaya çalışıldı; metinlerdeki aksaklıklar gözden geçirildi.

manlarda ve bölgelerde uygulandı. Her sahanın içeriğine göre farklı tekniklere başvuruldu. Kısacası, her sahanın olanakları farklı oldu. Araştırmacının mümkün olduğu kadar incelediği toplumsal alana katılabilmesinin olanaklarını zorlamaya çalıştıksa da, bu bazı örneklerde daha kolay oldu. Örneğin,

Katı atık üzerine çalışan araştırmacı toplayıcılarla birlikte katı atık işine çıkabildi;

Novamed'de çalışan kadın işçilerle yürütülen araştırmada, araştırmacı greve katılanlarla birlikte olabilmesine rağmen idarecilerden izin alamadığı için fabrikaya giremedi;

Fındık üreticileri üzerine yapılan çalışmada hasat zamanında fındık toplama süreci gözlemlenirken fındık üretimindeki farklı kesimlerle görüşüldü;

Eğitim konusunda, kendisi de öğretmen olan araştırmacı kendi mesleğine, meslektaşlarına ve öğrencilerine farklı bir mercekten bakmaya çalışırken gerçek bir katılımcı gözlem yapma olanağına sahipti;

Acil servisler üzerine çalışan araştırmacı öncelikle en olağan haliyle ortamı gözlemek için acil servislerde bekledi. Resmi iznini aldıktan sonra da sağlık görevlileri, hastalar ve hasta yakınlarıyla görüşmeye devam etti;

Özel güvenlik ve bürokratlar gibi alanın kendisini doğrudan gözlemlenmenin zor olduğu konularda buralarda çalışan kişilerin deneyimleri ağırlık kazandı;

Bazı çalışmalarda geçmişi yeniden kurgulamak gerekti. Özellikle İmce'ye odaklanan çalışmada, artık büyük oranda faal olmayan bir kadın dayanışma kooperatifine odaklanıldığı için dernek üyelerinin ve gündelikçi kadınların izi sürüldü. Bu bağlamda, her bir araştırmacı yukarıdaki ortak araştırma yöntemini kendi saha araştırmasının koşullarına uyarlayarak, bu sahadaki farklı kesimlerle (çalışanlar, idareciler, hizmet alanlar, ilgili kurumlar ve gruplar, muhalif gruplar veya oluşumlar) derinlemesine mülakatlar yaptılar. Araştırmacılar, bu görüşmeleri gerek doğrudan sahada bulunarak (örneğin acil servislerde bekleyen kişilerle konuşarak), gerekse kartopu tekniği kullanarak ya da önemli olduğunu düşündükleri kurum ve mercilerle doğrudan bağlantı kurarak gerçekleştirdiler. Mülakatların eksenini, görüşülen kişi ve kurumların alt-araştırma konusu içindeki deneyimleri belirlerken, mülakatlarda, bu kişi ve kurumların, içinde yer aldıkları alanlarda yaşanan dönüşümlere

nasıl yaklaştıklarını; hangi dönüşümleri olumlu, hangilerini olumsuz bulduklarını; bu olumsuzlukları gidermeye yönelik önerileri olup olmadığını irdeleyen açık-uçlu sorular sorulmuştur. Bu sorulara verilen yanıtlar tabii ki kişilerin kendi deneyimlerinden bize “aktarmak istedikleriyle” sınırlıdır. Bu aktarılan deneyimlerin doğruluğunu sınamaktan ziyade, aynı alt-sahadaki farklı kişi ve toplumsal kesimlerin “kendi doğrularını” birlikte sunmaya çalıştık. Bu yüzden, kaleme aldığımız metinlerde yaptığımız görüşmelerden alıntılara sıkça yer verdik. Görüşülen kişinin ses cihazı kullanılmasını istemediği durumlarda, görüşme sırasında veya sonrasında notlar alındı. Kendilerine müteşekkir olduğumuz bütün görüşmecilerimizin, herhangi bir olumsuzluk doğması ihtimaline karşı, kimliklerinin anonim kalmasına özen gösterildi.

Teşekkürler

Yazının taslak halini okuyup, yorum ve önerilerini bizden esirgemen Ebru Aykut, Tuğba Doğan, Eylem Akçay, İ. Emre Işık, Bülent Küçük, Ebru Soytemel ve Mert Tokur'a teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- ARESTIS, P. ve M. SAWYER, (2008), *Neoliberalizm ve Üçüncü Yol*, der. SAAD-FILHO, A. ve JOHNSTON, D., *Neoliberalizm: Muhalif bir Seçki*, Yordam Kitap, s. 293-302.
- ARICANLI, Tosun ve D. RODRIK. (1990), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability*. New York: St. Martin's Press.
- BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, (2006), *IMF gözetiminde on uzun yıl 1998-2008, Farklı hükümetler tek siyaset*, Yordam Kitap: İstanbul.
- BAKAN, J., (2007), *Şirket: Kar ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum*, Ayrıntı Yayınları.
- BALKAN, N. ve S. SAVRAN (Der.) (2003). *Neoliberalizmin Tahrifatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*. Metis.
- BAUMAN, Z., (2000) *Liquid Modernity*, Polity Pres.
- BORATAV, K., (1997), “İktisat Tarihi (1981-1994).” *Bugünkü Türkiye Tarihi 1980-1995*, der. S. Akşin. İstanbul: Cem yayınları. s.159-213.
- BORATAV, K., (1991), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölünüm*, Gerçek Yayınları.
- BORATAV, K., (1995), *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*. İstanbul: Tarih Vakfı.

46 Hacıyatmazı Devirmek

- BORATAV, K., (1988), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- BOURDIEU, P. & WACAVANT, L. J. D. (2003). *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, İletişim. s. 7-45.
- BUĞRA, A. Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika, İletişim Yayınları: İstanbul, (2008)
- BUĞRA, A. ve Ç. KEYDER, (2003), "Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi." UNDP.
- BURAWOY, M., (2003), "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi", *Politics & Society*, Cilt. 31, Sayı 2, 193-261.
- BURAWOY, M. v.d., (2000), *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*. University of California Press, Berkeley.
- CALHOUN, C., (2007), "Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları", *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu u Derlemesi*, İletişim Yayınları, s.77-129.
- CARNOY, M., (2001), "Gramsci ve Devlet", *Praksis* (3), 252-278.
- CHATTERJEE, P., (2004), *Mağdurların Siyaseti*, İletişim Yayınları.
- DEZALAY, Yves ve G. GARTH, (2002), *The Internationalization of Palace Wars: Lawyers, Economist, and the Contest to Transform Latin American States*, The University of Chicago Press,
- ERCAN, F., (1998), *Eğitim ve Kapitalizm: Neo-liberal Eğitim Ekonomisinin Eleştirisi*. İstanbul: Bilim-ÖES.
- ESCOBAR, A., (1995), *Encountering Development: The Making and unmaking of the Third World*, Princeton University Press, New Jersey,.
- FRASER, N., (2004), "Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek", *Kamusal Alan* içinde, der. Meral ÖZBEK, Hil Yayınları,.
- FROBEL, F. vd., (1980), *The New International Division of Labor*. Translated by P. Burges. New York: Cambridge University Press.
- GİLER, B. A., (2005), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*, Dost Yayınları.
- GOLDMAN, M., (2005), *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*, Yale University Press.
- GRAMSCI, A., (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, International Publisher.
- GUHA, R., (1982), "On Some Aspects of the Historiography of Colonial India", *Subaltern Studies I: Writings on South Asian History & Society*, der. R. Guha, New Delhi: Oxford University Press India.
- HABERMAS, J., (1998), *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, İstanbul: İletişim.
- HANNERZ, U., (1996), *Transnational Connections: Culture, People and Places*, Routledge.
- HANSEN, M., (2004), "Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin Kamusal Alan ve Tercübe'si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar", *Kamusal Alan* içinde, der. Meral ÖZBEK, Hil Yayınları.
- HARDT, M. & Negri, A., (2005), *Çokluk*, Ayrıntı Yayınları.
- HARDT, M. & Negri, A., (2003), *İmparatorluk*, Ayrıntı Yayınları.
- HARVEY, D., (1990), *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell.
- HIRSCHMAN, A. O., (1977), *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, New Jersey.

- İNKELES, A. ve Smith, D. H., (1974), *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*, Harvard University Press: Cambridge.
- İNSEL, Ahmet. 2004. *Neo-liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- JENKINS, R., (1992), *Pierre Bourdieu: Key Sociologists*, Routledge.
- KAZGAN, G., (1999), *Tanzimattan XXI. Yüzyılda Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Alın Kitapları.
- KEYDER, Ç., (1992), "İstanbul'u Nasıl Satmalı?" İstanbul, 3: 80-85.
- KEYDER, Ç., (2000), (der.) *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, Metis, İstanbul.
- KEYDER, Ç. ve A. ÖNCÜ, (1993), *İstanbul and the Concept of World Cities*, Fredrich Ebert Foundation.
- KIRAY, M., (2000), *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Bağlam, İstanbul.
- LEITNER, H., (2007), *Contesting Neoliberalism: Urban Frontiers*, Guilford Press.
- LERNER, D., (1958), *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: Free Press.
- LOOMBA, A., (2000), *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, Ayrıntı Yayınları.
- MASSEY, D., (1995), *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production*. New York: Routledge.
- MITCHELL, T., (2001), *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları.
- MORENO, J. A., F. R. RIOS, I. LARDINOIS, (1999), *Solid Waste Management in Latin America*, Lima/Peru: IPES; San Jose/Kosta Rica: ACEPESA; Gouda/Hollanda: WASTE.
- OHMAE, K., (1995), "Managing in a Borderless World", *The Evolving Global Economy*, der. K. Ohmae: Harvard Business Review Book.
- OHMAE, K., (1987), *Beyond National Borders*. Homewood: Dow Jones-Irwin.
- ÖZBEK, M., (2004), "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", *Kamusal Alan içinde*, der. Meral ÖZBEK, Hil Yayınları.
- PANITCH, L., (2006), "Emperyal Neo Liberalizmi Aşmak: Değişme ve Tepki Stratejileri", *Neo Liberalizme Karşı Ortak Savunma Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Kalkedon.
- PECK, J. ve A. TICKELL, (2007), "Conceptualizing Neoliberalism, Thinking Thatcherism", *Contesting Neoliberalism içinde*, der. Leitner, H., Peck, J. ve Sheppard, E., New York: The Guilford Press.
- PIETERSE, J. N., (2004), *Globalization and Culture: Global Melange*, New York: Rowman & Littlefield.
- POLANYI, K., (1957), *The Great Transformation: the political and economic origins of our time*: Beacon Press.
- SAID, E., (2001), *Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, Metis Yayınları.
- SÖNMEZ, M., (1998), *Bölgesel Eşitsizlik: Türkiye'de Doğu-Batı Uçurumu*, Alan Yayıncılık.
- SÖNMEZ, M., (1996), *İstanbul'un İki Yüzü, 1980'den 2000'e Doğru*. Ankara: Arkadaş.
- STIGLITZ, J. E., (2002), *Globalization and its Discontents*. New York: W.W. Norton & Company.
- STOLER, A. L., (1995) *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*, Durham and London: Duke University Press.
- ŞENTÜRK, Y., (2004), *Little Manhattan in the Shadow of Global Prescriptions: the Spatial and Social Restructuring of Banking Sector in İstanbul in the Era of Financial Liberalization*, basılmamış doktora tezi.

48 Hacıyatınazı Devirmek

ŞENTÜRK, Y., (2009), "Küreselleşmeye İstanbul'dan Bakmak: Küresel Reçetelerin Gölgesinde "Küçük Manhattan"ın Yükselişi", der. İ. Işık ve Y. Şentürk, *Özneler, Durumlar, Mekanlar* içinde, Bağlam Yayınları.

TEIVAINEN, T., (2002), *Enter Economism Exit Politics: Experts, Economic Policy and the Damage to Democracy*. New York: Zed Books.

TSING, A., (2006), *Friction: an Ethnography of Global Connection*, University Press.

UZUNOĞLU, S., (2000), vd. *Bölgesel Finans ve Hizmet Merkezi: İstanbul*. İstanbul: İTO.

VIRNO, P., , (2004) *A Grammar of the Multitude*, New York: semiotext(e).

WACQUANT, L., (2007), "Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi," *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, s.53-76.

YARDIMCI, S. ve A. SALTAN , (2007), "Geri Dönüşümün Görünmeyen Yüzü", *Toplum ve Bilim*, sayı: 108, s. 206-238.

YELDAN, E., (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim.

Yarı Zamanlı Çiftçilik, Fındık Üretimi ve Fiskobirlik:

Fındık Üreticileri Fındığına Nasıl Sahip Çıkabilir?⁽¹⁾

Yıldırım Şentürk

30 Temmuz 2006 tarihinde Ordu'da 100 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen *Fındık Mitingi*, kamuoyunun dikkatini fındık üretimi, Fiskobirlik ve hükümetin tarımdaki rolüne çekti. Geniş katılımlı bu mitingin düzenlenmesinde, Ziraat Odaları, Köy Muhtarları Derneği, Esnaf ve Zanaatkarlar Derneği, Fiskobirlik ve Fındık-Sen gibi birçok kurum ve dernek etkin rol oynadı. Saha araştırmasındaki mülakatlarda, miting organize edenler bile bunun bu kadar geniş ve farklı kesimi bir araya getiren bir miting olacağını tahmin edemediklerini belirttiler. Saha araştırmasını kurgularken, bu mitingin arkasındaki sürecin tarım sektörü hakkındaki ezberi bozması açısından özellikle incelemeye değer bir konu olduğunu düşündük. Tarım sektöründeki dönüşüm, dünya pazarlarına üretim yapan fındık üretimi ve fındık üreticilerinin kurmuş olduğu satış kooperatifleri birliği (Fiskobirlik) bağlamında incelenecekti. Fiskobirlik deneyimi üreticilerin örgütlenmesi, yerel ve dünya piyasaları karşısında pazarlık güçlerini arttırmaları ve ürünlerini işleyip kat-

1) Yazının alt başlığı, Fındık-Sen'in 2006 yazında düzenlenen fındık mitinglerinde kullandığı "Sahip Çıkalım Fındığına" dövizinden esinlenmiştir.

ma değerini yükselterek satabilme olanağı sağlaması açısından, tarım sektöründe neoliberal pratiklere alternatif uygulamaların neler olabileceği hakkında önemli ipuçları içermekteydi. Günümüzde neoliberal ekonomi ve serbest ticaret yaptırımlarından dolayı tarımsal üretimin sürdürülmez hale geldiği dünyanın birçok yerinde, çiftçi kooperatifleri kurmak ve örgütlenmek bir alternatif olarak sunulurken (örneğin *fair trade* [adil ticaret] girişimi ya da alternatif köylü birlikleri (MCKEON v.d. 2004)), halihazırda Fiskobirlik gibi bir üretici kooperatifinin varlığı, Türkiye'deki fındık üreticilerinin neoliberal politikalara karşı örgütlenmeleri için önemli bir başlangıç noktası olabilirdi. Bu yüzden bu kooperatifçilik deneyimini ve son zamanlardaki dönüşümünü yeniden sorgulamak gerektiğini ileri sürdük. Üstelik çoğu zaman "pasif", "kaderci" olarak sunulan bir köylülük fikrinin aksine, ürününe sahip çıkan, gerektiğinde alanlarda toplanan üreticilerin olduğunu görmemiz, bu araştırma kapsamında yanıtlamaya çalıştığımız neoliberal pratiklere nelerin alternatif olabileceği konusunda bizlere önemli ipuçları verebileceğini düşündürdü.

Ancak saha her zaman sürprizlerle dolu; üstelik bu sefer henüz saha-ya gitmeden sürprizler ortaya çıkmaya başladı. 22 Temmuz 2007 seçimlerinde AKP, Giresun ve Ordu'da sırasıyla % 51 ve % 56 oy almıştı. Daha bir yıl önce, 2006 yazında meydanlara çıkan, hükümetin politikalarını protesto edenler, nasıl oluyor da tekrar aynı partiyi seçebiliyordu? Protesto edilen AKP hükümetinin tarım politikası değil miydi? Bu basit biçimde, AKP hükümetinin seçim öncesi dağıttığı kömür ve erzak yardımıyla hemen açıklanabilecek bir durum olmasa gerek. Sonuçta, fındık bölge ekonomisi açısından önemli bir gelir kaynağı ve bundan kaynaklı zararların kömür ve erzakla telafisi pek mümkün görünmüyordu. Nasıl oldu da bölgedeki insanlar bir yılda AKP hükümetiyle olan sorunlarını çözdüler? Üstelik hükümet 2006 Ordu mitingi ve diğer protestolardan sonra, Fiskobirlik'in durumunu düzeltmek yerine, bölgede fındık konusunda herhangi bir deneyim ve birikimi olmayan bir kurumu, Toprak Mahsulleri Ofisi'ni (TMO) görevlendirmişti. Bölge insanı, kendi kooperatifleri olan Fiskobirlik'in fındık sektöründeki rolünün azaltılmasına ya da tasfiye edilmesine göz göre göre izin mi veriyordu?

Ağustos ayının başında, Giresun'un Bulancak ilçesine gidildiğinde, niteliksel saha araştırması teknikleri kullanılarak fındık üretimiyle ilgili çeşitli kişi ve kuruluşlarla yapılan görüşmelerde bu sorulara yanıtlar

arandı.² Aşağıda bu saha çalışmasındaki bulgular birkaç konu başlığı altında tartışılacaktır. Öncelikle, fındık üretiminin ve piyasasının yöre insanının gündelik hayatında nasıl rol oynadığı vurgulanırken, bir yaşam pratiği olarak köylülüğün ve fındık üreticiliğinin yöredeki değişimi irdelenecektir. Daha sonra ise Fiskobirlik'in bu değişim sürecinde fındık üreticilerinin ihtiyaçlarına yanıt veremeyen bir kooperatif haline nasıl geldiği ya da getirildiği tartışılacaktır. Bu süreç, bir yandan araştırma kapsamında incelemeye çalıştığımız, neoliberal pratiklere alternatif pratikler ve politikalar neden uygulanamamaktadır sorusuna, diğer yandan da Giresun ve Ordu için sürpriz gibi görünen 22 Temmuz 2007 seçim sonuçlarına ışık tutmaktadır.

Karadeniz'in Gündelik Hayatında, Fındık Üretimi ve "Piyasa Oluşumu"

Gündelik Hayatta Fındık

Giresun ve Ordu yöresine gider gitmez fındığın bölge açısından önemi hemen fark edilir. Ordu'dan Giresun'a doğru ilerlerken, sahilten

2) Bu araştırmanın saha çalışması 1 Ağustos - 23 Ağustos 2007 tarihleri arasında Giresun ve Ordu illerinde gerçekleştirildi. Bu iller Türkiye'deki fındık üretimi açısından en önemli yerler olarak kabul edilmektedir. Özellikle Giresun ve Ordu bölgesinin coğrafi olarak meyilli olması diğer tarımsal ürünlerin üretimini güçleştirirken, bu coğrafi şartlara direnebilen ve erozyonu da önleyen fındık, zaman içinde bu bölgede yaygınlaşan bir tarımsal üretim faaliyetine dönüşmüştür. Cumhuriyet öncesi dönemde, fındık ihracatı açısından Trabzon ve Ordu daha merkezi bir konuma sahipken, ki halen bu illerdeki ihracatçılar sektörün en önemli tüccarları olarak bilinmektedir, Cumhuriyet dönemiyle birlikte Giresun'un gelişmesinin teşvik edilmesine paralel bir politikayla Fiskobirlik'in kurumsal merkezi ve yoğunlaştığı yer bu il olmuştur. İlin coğrafi ve iklimsel özelliklerinden dolayı Türkiye'deki en kaliteli yağlı *Lombul fındığı* burada üretildiği belirtilmektedir. Araştırmanın saha çalışması Giresun ve Ordu arasında bulunan Bulancak (Giresun) ilçesinde yapılmıştır. Bu tercihte bölgeye gitmeden önce edinilen yerel bağlanıların Bulancak'ta olmasının etkisi vardı. Bulancak'ın, Giresun ve Ordu arasında orta bir noktada olması her iki ile de ulaşımı kolaylaştırdı. Saha araştırması süresince, fındık üretimiyle ilgili farklı kişi ve kuruluşlarla (üreticiler, yevmiyeciler, komisyoncular, ziraat mühendisleri, yerel gazeteciler, Fiskobirlik çalışanları, esnaf) farklı uzunluklarda toplam 70 görüşme yapıldı. Bu görüşmeler, Giresun ve Ordu il merkezlerinde, Bulancak ilçe merkezinde ve Bulancak'ın üç köyünde (İcilli, Hisarkaya ve Erdoğan Köyü'nde) gerçekleştirildi. Öte yandan, Temmuz 2007 ve Temmuz 2008 tarihlerinde Ankara'da fındık üretimiyle ilgili çeşitli kurum yetkilileriyle de görüşülerek fındık politikalarıyla ilgili merkezi idarenin eğilimi de incelenmeye çalışılmıştır.

dağlara doğru uzanan fındık bahçelerini, yolların kenarına yavaş yavaş kurulmaya başlanan mevsimlik işçilerin çadırlarını, fındık alım ve işleme tesislerini, Fiskobirlik tesislerini ve Fındık Araştırma Merkezi'ni gördüğünüzde bir fındık diyarına geldiğinizi fark ediyorsunuz. İl merkezlerindeki anıtlarda da fındık ve fındık üretimi temasının işlendiği görülüyor. Hasat dönemi olan Ağustos ayında, yöreye dışarıdan gelenlerin sayısı artarken, bu dönemde bölgeye giden otobüslerde bilet bulmak bile güçleşiyor. Bu dönemde, aslında iki farklı mevsimlik göç gözlemlenmektedir: Bir yanda, başta İstanbul olmak üzere, başka yerlerde ikamet eden gurbetçiler kendilerinin veya yakınlarının fındık bahçelerinin hasadını yapmak için, yıllık izinlerini kullanarak ya da işyerlerinden izin alarak memleketlerine geçici bir süre için geri gelirken diğer yanda ise son on yıldır özellikle Güneydoğu'dan olmak üzere mevsimlik işçiler kamyon ve dolmuşlarla bölgeye gelmeye başlıyorlar.

Ağustos ayında, "hasada başlamanın sıkıntısı" konuşmalarda hissediliyor. Bu dönemde, insanların huyunun değiştiğini, daha asabileştiğini belirtiyorlar. Toplantılar, sohbetler, yaylalara çıkmalar, eğlenceler ve düğünler hasat sonrasına erteleniyor. Kahvelerde ve sokakta kulak misafiri olduğunuz sohbetlerde fındık konuşuluyor:

"Ne yaptın fındığı?",

"Fındığı ne zaman toplayacaksın?";

"Babanların fındığı bu yıl sen mi toplayacaksın?";

"Geçen seneki fındığın parasını aldın mı?";

"Bu yıl fındığın nasıl? -Bu yıl bir şey çıkmaz. Geçen senekinin yarısı kadar çıkarsa iyi!";

"Yevmiyeci buldun mu? -Bu yıl Kürt çalıştırmayacağım, Ordu'dan getireceğim."

Yerel gazetelerde çeşitli kurum ve kuruluşların fındıkla ilgili açıklamaları görülüyor her gün. Çoğu zaman, fındığın rekoltesi, geçen seneki mahsulün ne kadarının depolarda olduğu, bu yılki piyasa fiyatı hakkındaki tahminler, TMO'nun ve Fiskobirlik'in ne kadar ve hangi fiyattan fındık alacağı üzerine beyanlar ve o beyanlara diğer kişi ve kuruluşlardan yöneltilen eleştiriler gündemi dolduruyor. Kısa bir zamanda, temel eleştirilere vakıf olmak bile mümkün: "Falanca kuruluşun rekolte tahmini maksatlı", "milli bir fındık politikasına ihtiyaç var", "en çok fındık üreten ülke olmamıza rağmen, hâlâ bir fındık borsamız yok", "fındık dikim alanlarının genişlemesinin önlenmesi gerekiyor," "fındı-

ğın fiyatını yüksek tutarsak, çikolata sanayii fındık yerine badem kullanır” ya da “lisanslı depoculuğun teşvik edilmesi gerekir.”

Bir noktadan sonra, kısır döngü gibi görülmeye başlayan bu gündelik pratiklerin arkasında, aslında dünya ekonomisiyle bağlantılı bir tarım ürününün, yani fındığın üretimi ve “piyasasının oluşumu” sürecindeki gerilimi görmek mümkün. Özellikle, Türkiye’nin, dünyadaki fındığın % 75’ini ürettiğini göz önüne aldığımızda (DPT, 2001) Türkiye’deki fındık piyasasının oluşumu aynı zamanda dünya fındık piyasasının da yönlendirilebilmesi anlamına gelmektedir. İşte tam da bu yüzden, Karadeniz bölgesinde piyasa “oluşturma” sürecine, yurtdışındaki çikolata sanayii, ihracatçılar, bölgedeki komisyoncular (yörede *manav* denilen küçük ölçekli-tüccarlar), siyasi partiler, hükümet, ziraat odaları, Fiskobirlik, TMO ve nihayet fındık üreticileri dahil olmaktadır. Her bir kişi ve kuruluş, piyasayı kendi lehine belirlemeye çalışırken, kendi faaliyetleri açısından önlerini görmeye çalışmaktadır. Örneğin, uzun zamandan beri süregelen bir pratik olarak yurtdışındaki çikolata sanayii, kendi üretimleri açısından önemli bir girdi olan fındığın maliyetini belirleyebilmek için, fındık hasadı olmadan önce fındık fiyatı ve miktarı üzerine ihracatçılarla anlaşılmaktadır (yörede buna *alivre* deniliyor). Benzer biçimde, ihracatçı da bu fiyatı tutturmak ve sezonu kârlı bitirmek için, komisyoncuya bu fiyatın altında fiyat verirken, fiyatların düşmesine yönelik tedbirler de alırlar. Komisyoncu, hasat öncesi tanıdığı üreticilere kredi/borç verirken, onların ürünlerini kendisine satmasını da garantilemeye çalışır.

Üreticiler de Fiskobirlik/TMO’yu bir başka değişle devleti, yüksek fiyat açıklamaya teşvik ederken, piyasalarda kendi lehlerine bir ortamın oluşması yönünde uğraş verirler. Fındık üreticileri kooperatifi olarak Fiskobirlik her yıl belirlediği fiyattan alım yapacağını açıklarken aslında piyasaların seyrine de müdahale etmektedir. Fiskobirlik’in alım fiyatlarına da hükümetler aracılığıyla hem ihracatçılar hem de üreticiler müdahale etmeye çalışmaktadır. Bir yandan üreticilerin bir yandan da tüccarların Fiskobirlik’in fındık piyasasındaki rolünü belirlemeye çalıştığı bir ortamda, Fiskobirlik bir çatışma ve güç alanına dönüşmektedir. Ayrıca, fındığın kabuklu bir ürün olması diğer birçok tarım ürününe göre, üreticiye depolama ve pazara geç çıkarma olanağı vermektedir. Nitekim fındığın bu özgünlüğünden kaynaklı değerine vurgu yapmak için, yörede “fındık gibi malın olsun” deymi kullanılmaktadır.

Tam da bu yüzden, neredeyse yıl boyunca, fındık piyasasının oluşması ve dalgalanması sürmektedir. Üretici sürekli mahsulünü satmanın ne zaman kendisi için daha iyi olacağını hesaplamaya çalışır. Bazen fiyatların daha da yükseleceğini beklerken, fiyatlar birden düşmeye başlar. Kısacası, çok uzun süredir dünya piyasalarıyla bağlantılı bir tarım ürünü olarak üretilen fındıkta güçlü bir piyasa anlayışı oluşmuştur. Nitekim hem ihracatçılar hem de üreticiler, fındık fiyatı ve rekoltesi üzerine farklı tespitler yapmaktadır. İhracatçılar rekoltenin fazla olduğunu belirterek fiyatları düşürmeye çalışırken, üreticiler maliyetlerin yüksekliğini ve rekoltenin düşüklüğünü savunabilmektedir. Bu belirsizlikte, tarımsal üretimin diğer üretim etkinliklerine göre değişkenliği, yani yıllara, mevsimlere ve bölgelere göre değişken olması önemli rol oynamaktadır.³ Ancak, farklı kişi ve kuruluşların ileri sürdüğü rekolte ve fiyat tahminlerini, belli bir objektiflik seviyesinin tutturulmaya çalışıldığı bir bilginin paylaşımından ziyade, oluşmakta olan fındık piyasasını her kesimin kendi lehine çevirme çabaları olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Uluslararası şirketler, yerel şirketler, kamu kuruluşları, ziraat odaları, ihracatçılar birliği gibi birçok kuruluş rekolte hesaplamaları yapmaktadır. Burada, rekolteyi doğru tahmin etmek kadar -ki bu tahmin her zaman kamuoyuyla paylaşılmıyor- rekolte rakamlarını kendi lehlerine yarayacak biçimde sunmak da bir kâr etme stratejisi sağlamaktadır. Benzer biçimde, hükümetin fındık piyasasına nasıl müdahale edeceği ya da bir önceki yıldan depolarda ne kadar fındık kaldığı, bunun piyasalara sürülüp sürülmeyeceği, ne zaman sürüleceği gibi haberler, fındık piyasalarında fiyatların yıl boyu düşmesini ve yükselmesini etkileyen faktörlerdendir. Örneğin, rekolte çok ya da depolardaki ürünler ihaleyle tüccarlara satılacak ise üretici fazla fiyat talep edemez. Benzer biçimde, Fiskobirlik ya da TMO alım fiyatlarını düşük tutarsa üreticilerin pazarlık gücü azalır.

Tüm bu fındık piyasaları hakkındaki “bilginin” oluşum sürecine çoğu zaman söylentiler eşliğinde dahil olan fındık üreticileri, ürünlerini hasat etmek için bahçelerine girdikleri zaman bile önlerini görmekte zorlanıyorlar. Bunun sonucunda ise piyasaların “oluşması,” fındık bahçesine gerilim olarak yansımaktadır. Üretici yıl boyu yaptığı, özellikle

3) Fındıkta rekolte, periodization (fındık bahçelerinde döngüsel biçimde görülen verim düşüklülüğü), yıllık yağmur miktarının azlığı ya da don gibi doğal afetlerden olumsuz etkilenebilmektedir.

hasat zamanı yapacağı masraflardan sonra, hasattan kendisine ne kadar bir gelirin kalacağını kestirmekte güçlük çekmektedir. Uzun zamandır süregelen bu belirsizlik ile birlikte, Karadeniz'de fındık üreticiliği, genel olarak beklenen köylülük pratiğinden ziyade, *yarı-zamanlı (part-time) çiftçilik* diyebileceğimiz bir yöne doğru ilerlemektedir.

Fındık Üretiminde Yarı-zamanlı Çiftçilik

İstanbul'dan Bulancak'a oradan da ilçenin köylerine, örneğin İcilli, Hisarkaya veya Erdoğan köylerine gittiğinizde, bir araştırmacı olarak buralarda fındık işiyle uğraşan köylüleri bulacağınızı bekliyorsunuz. Ama görüşmeler ilerledikçe, *köylülüğün* artık kişilerin tüm zamanlarını kendi köylerinde geçirdikleri bir tarzda yaşanmadığı görülüyor. Yörede, köy yaşam tarzı içinde farklı pratikler ve örüntüler gözlemlenmektedir. Öncelikle, hasat zamanı köylerine Giresun dışından gelen gurbetçiler (örneğin Zeytinburnu veya Bayrampaşa'dan gelenler vardı) büyük bir çoğunluk oluşturmaktadır. Nitekim Hisarkaya köyünde, kışın yaklaşık sadece 10 ailenin kalmaya devam ettiği, bunun çoğunun da yaşlılar olduğu belirtildi. Bu gurbetçilerin meslek dağılımları oldukça farklılık göstermektedir. Aralarında işçi, serbest meslek sahibi, emekli komiser, öğretmen, işsiz vb. geniş bir profilden kişiler bulunmaktadır. Ayrıca, Bulancak ilçesinde başka işi olmasına rağmen, köydeki işlerini takip edenlere de rastlanmaktadır. Hem gurbetçiler hem de Bulancak'da başka işleri olan kişiler, *yarı-zamanlı çiftçilik* diyebileceğimiz bir tarzda fındık üreticiliğine devam etmeye çalışmaktalar.⁴ Ne var ki aynı zamanda, yaşlılık döneminde veya emekli olduktan sonra köylerine dönmeyi tercih eden bir kesim de mevcut. Benzer biçimde, bölgedeki fabrikaların (FatUn, sunta fabrikası ve Giresun'daki Seka) kapanmasından sonra işsiz kalanlardan da köylerine geri dönenler var. Bu son iki eğilimden hareketle *yeniden köye dönüş* sürecinden de bahsedilebilir.

4) Türkiye'de tarım üzerine yapılan çalışmalarda "köylülüğün akibeti" üzerine yapılan tartışmalar önemli bir yere sahiptir (AKŞİT, 1985; AKŞİT, 2006; AKŞİT ve KEYDER, 1981; AYDIN, 1986; BORATAV, 1981; ERDOST, 1988; KEYDER, 1983). Kimin kapitalist çiftçiye dönüşeceği, kimin küçük meta üreticisi olarak kalacağı ve kimin proleterleşeceği bu tartışmaların temel eksenini oluşturmaktadır. *Yarı-zamanlı çiftçilik* bu tartışmalarla ilişkilendirilebilir, ne var ki yarı-zamanlı çiftçiliğin geçişken bir toplumsal kategoriye işaret ettiğini ve bu yüzden hem kırsal alandaki hem de kentteki bilindik sınıflandırmaları yapmayı da güçleştirdiğini gözardı etmemek gerekiyor.

Toprak mülkiyeti ile fındık üreticiliğini kimin yaptığı arasında da çeşitlilik gözlemlenmek mümkün.⁵ Yaşlanan toprak sahipleri arasında, çocukları arasında araziyi paylaştırmak yerine, aile içi anlaşma veya belli bir sırayla her bir çocuğun hasat gelirinden yararlanmasını tercih edenler mevcut. Tabii bunun tam tersi de olabiliyor, ebeveynler yaşlanmalarına rağmen fındık hasadına kendileri devam etmek isterken, çocukları ve onların aileleri kendilerini, ebeveynlerine yardım etmek “zorunda” hissedebiliyorlar. Dolayısıyla, fındık bahçesinin bakım işleri, hasadın yapılması ve gelirin paylaşılması aile içi dayanışma örneği olarak değerlendirilebileceği gibi aile içi tartışmalara, gerginliklere de neden olabilmektedir. Hisarkaya köyünde hem kendisinin hem de babasının fındık bahçesinin hasadından toplam 3 ton fındık toplayan bir kadın üretici, büyük bir gururla bu parayla üniversitede okuyan oğlunun yıllık masraflarını karşılayabileceğini belirtiyordu. Öte yandan, yazın babasının bahçesinde çalışmayı bir görev hisseden emekli bir memur, “55 yaşından sonra ben bağ-bahçe sahibi olsam ne, olmasam ne!” diyerek sitem ediyordu.

Tüm bu örnekler, buradaki fındık üretimi pratiğinin, yöredeki insanlar için farklı anlamlar taşıdığını göstermektedir. Her ne kadar fındık üretimi, bölgedeki birçok insanı ilgilendirse de bölgedeki insanların hem bu üretim sürecine dahil olma biçimleri hem de bu süreçten beklentileri değişmektedir. Aynı zamanda memur olan bir üretici, üreticiler arası çeşitliliği ve içinde bulundukları farklı şartları şöyle dile getirmektedir:

Fındıkta herkesin durumu farklı. Mesela benim çok şükür düzenli bir maaşım var. Ama öyleleri var ki sadece fındıkla geçiniyor. Dağ köylerinin işi daha da zor. Çünkü önce düzlükteki (sahildeki) yerlerin fındıkları oluyor ve onlar yavaş yavaş piyasaya sürmeye başlayınca, fındık fiyatları düşmeye başlıyor. Bu yüzden, dağ köyleri daha geç hasat topladıkları için bu işten zarar ediyorlar.

5) Tarımsal üretimde arazilerin miras yoluyla küçülmesi sıkça bir sorun olarak sunulmaktadır. Özellikle, Karadeniz bölgesinde kadınlar da toprağın miras olarak paylaşılmasında hak sahibi oldukları için, kadınlara toprağın miras verilmediği bölgelere nazaran bu bölgede arazi küçülmesi daha hızlı gerçekleşebilmektedir. Ancak, tarımsal üretim açısından küçülen tarım arazilerini işlemek için aile içi geliştirilen stratejileri göz ardı etmemek gerekiyor. Örneğin, mülkiyet kardeşler arasında paylaşıldığı halde, fındık üretimiyle sadece bir kardeş ilgilenebilmektedir.

Coğrafi olarak hareketli bir nüfus aracılığıyla yapılmaya başlanan fındık üretimi beraberinde değişen ve çeşitlenen köylülük pratiklerini getirmiştir. Yılın sadece kısa bir döneminde köylerinde bulunan üreticiler gelir ve köy yaşamı açısından önemli bir katkı olan *geçimlik üretimden* uzaklaşmak zorunda kalmışlardır. Görüşmelerde, inek, küçükbaş hayvan ve tavuk besleyen, yıllık sebzelerini karşılamak için evlerinin yanındaki *şenliklerde* ekim yapan köylülerin azaldığı, bu ihtiyaçların ilçeden satın alınarak karşılanmaya başlandığı sıkça belirtilmektedir. Bu aynı zamanda, daha organik ve sağlıklı besin kullanma olanaklarına sahip olmalarına rağmen yöre insanının bu kaynakları yeteri kadar değerlendiremediği anlamına da gelmektedir.

Köy yaşamında görünen değişimlere paralel biçimde fındık üretiminin niteliği de değişmektedir. Bunda iki temel etken rol oynamaktadır: Fındık üretimindeki teknolojik gelişimler ve yarı-zamanlı çiftçilik pratiğinin gelişmesi. Bu etkenler ile beraber fındık üretiminde emek kullanımını değiştirken, hem üretimin maliyeti artabilmekte hem de niteliği düşebilmektedir. Bir fındık üreticisi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Dışarıdan bakan adam, bunlar kilo başına 5 TL alıyor, çok kazanıyor diye bakıyor, ama iş o kadar basit değil. Fındık artık eskisi gibi yetişmiyor. Teknik, teknoloji artıkcı, masrafı da artıyor. Artık gübresiz fındık olmuyor, gübre alacaksın, ilaç alacaksın. Eskiden aileler genişti tüm aileyi tarlaya sokuyordun. Şimdi aileler küçük, mecbur dışarıdan adam getireceksin. Dışarıdan gelen adam en az 30 TL istiyor. Böyle olunca masraf artıyor. Kaldı ki vatandaşın eli sıkışık olduğu için, 5 TL'nin altında tüccara satıyor.

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, fındık üretiminin çeşitli aşamalarında, endüstriyel tarımın girdileri kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin, gübre ve zirai ilaç kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. Benzer biçimde, fındık ağaçlarının altındaki otların temizlenmesi (*paldır vurma*) için misinalı ırpan, toplanan yeşil fındıkların dış kabuklarından ayrılması için de patoz (harman makinesi) kullanılmaya başlanmıştır. Tüm bu gelişmeler verimliliği artırırken, fındık üretiminin çeşitli aşamalarını kısaltmış ve emek kullanımını azaltmıştır. Örneğin daha önce fındıklar toplandıktan sonra fındıkların dış kabuklarından ayrılması işi için yaklaşık iki haftalık bir süre gerekliyken, şimdi kiralanan patoz ile bu işlem 2-3 saatte tamamlanabilmektedir (SÖNMEZ, 2001).

Ancak, endüstriyel tarım girdilerinin kullanılmasının sakıncaları da var. Örneğin, hasat zamanı yere dökülen fındıkların kolay görülüp toplanabilmesi için fındık ocaklarının etrafının temiz ve bahçenin otlardan arınmış olması gerekmektedir. Bunun için çoğu zaman hasat öncesi bahçe tırpanla veya şimdi misinalı tırpan ile temizlenir. Fakat ne var ki bölgede, esasen demiryolu sektöründe raylarda ot çıkmasını önlemeye yönelik kullanıldığı belirtilen ve yörede ısırgan otu ilacı diye tabir edilen herbisit ilacının (yabancı ot ilacının) kullanımı da zamanla artmış. Topraktaki diğer bitki türlerini de yok eden bu tür ilaçların, sadece daha “pratik” bir tarımsal üretim sağladığı için kullanılıyor olması kaygı verici. Devam eden zirai ilaçlamalarla bağlantılı olarak, bir görüşmeci, bir zamanlar fındık bahçelerinde kuş sesinden geçilmediğini, yılan ve mantar görmenin olağan olduğunu, arıcılığın yapılabildiğini, ancak şimdi bunları söylemenin çok güç olduğunu belirtmekteydi. Zirai bir kurumda çalışan bir uzman ise, “özellikle toz ilaç kullanımının, arıcılığı olumsuz etkilediği bilinmesine rağmen, resmi kurumlardaki yetkililer bir şey diyemiyor. Çünkü güçlü ilaç şirketleri var. Bir müdürün veya uzmanın bunların karşısında bir gücü yoktur, hemen sürerler” diyerek, bu sürecin o kadar da kendiliğinden gelişmediğini ve bunu önlemeye yönelik tedbirlerin neden alınmadığını açıklamaya çalışmaktadır.

Yarı-zamanlı çiftçilik pratiği ekseninde yapılan fındık üretimi de bu üretimin niteliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu kişiler fındık bahçelerine her yıl sınırlı bir zaman (yaklaşık 20-30 gün) ayırabilmekte, o da daha çok hasat zamanına denk gelmektedir. Bu yüzden fındık bahçeleriyle ilgili gerekli olan bakımları uzaktan, tanıdıkları aracılığıyla, birilerine yevmiye vererek tamamlamaya çalışmaktalar. Bu bakım, her zaman bahçesini yakından takip eden, ona bakan bir çiftçininkine denk düşmemektedir. Babalarının fındık bahçesinin hasadının, sırayla kardeşler tarafından yapıldığı bir ailede, sıra kendisine gelen büyük kardeş, daha önceki yıllar bahçeye iyi bir bakım yapılmamasından dolayı kardeşlerine laf atarken, “dedem bu fındık bahçesinde yatarı, ona çocuğu gibi bakardı” diyerek zamanla fındık bahçelerinin bakımına azalan ilgiyi vurgulamaya çalışmaktaydı. Hasat zamanında, bahçeleriyle doğrudan ilgilendikleri dönemde bile, burada kalabilecekleri süre çoğu zaman işyerlerinden aldıkları izin tarihleri ile sınırlı olduğu için fındık hasadı tam istenildiği gibi yerine getirilemeyebiliyor. Bu kişiler, ortalama tahminler üzerinden fındık hasadı için izin almaktadır. Ama fındıkların ol-

gunlaşma süresi mevsim değişikliklilerinden etkilenebilmektedir. Örneğin, hasat zamanı yağmurlu günlerin uzun sürmesi, fındığın toplanmasını ve kurutulmasını geciktirebilmektedir. Bu yüzden, fındık üreticileri bazen fındık tam olgunlaşmadan toplamaya başlayabiliyor ki bu randımanı düşürmektedir. Benzer biçimde, üreticinin mahsulünü kısa bir sürede kurutup, köyünden ayrılmadan önce elinden çıkarması da gerekebiliyor. Oysa kurutma aşaması iyi yapılmadığında, ürünün kalitesini düşüren aflatoksin miktarı artabilmektedir (HEPERKAN, 2006). Üstelik çoğu zaman saklama koşullarına uygun yer ve deposu olmadığı için, mahsulünü hemen elinden çıkarmak zorunda kalan üretici, satış işlemlerinin daha çabuk olduğu tüccara ürününü satmayı tercih edebilmektedir ki, bu durum piyasalar karşısında kooperatifçiliği zayıflatırken, diğer fındık üreticilerinin de ürünlerini düşük fiyattan satmaları olasılığını yükseltmektedir.

Fındık Üretiminde Emek: Yevmiyeciler ve Mevsimlik İşçiler

Yarı-zamanlı çiftçilikle birlikte, fındık üretimi için kullanılan emeğin içeriğinde de önemli bir değişiklik yaşanmaktadır. Daha önceleri, özellikle 10 dönümden küçük fındık bahçelerinde –ki bölgedeki fındık üreticilerin çoğu için bu ölçekte bir üretim geçerli- daha çok aile emeği kullanırken, yarı zamanlı çiftçilikle birlikte aile emeğinden daha az yararlanılabilmektedir. Hasat zamanında memleketlerine dönen fındık üreticileri çoğu zaman aile üyelerinin hepsi ile birlikte gelememektedir ve sınırlı bir zaman burada kalacakları için hasadı çok kısa bir sürede, yoğun emek kullanarak yapmak zorundadırlar. Eskiden, bu yoğun emek ihtiyacı, komşular ve akrabalar arası imece yöntemiyle sağlanırken, şimdi komşu ve akrabaların şartları da benzer olduğu için, dışarıdan ücretli emek sağlama ihtiyacı artmıştır.

Karadeniz’de iklime ve yüksekliğe göre fındık hasadına başlama tarihleri değiştiği için bölge içinde uzun bir süredir, hasadın başlama tarihlerine göre emek hareketi söz konusudur. Yerli yevmiyeci olarak tanımlanan bu kişiler, kendi yörelerindeki fındık bahçelerinde hasat zamanı başlamadan önce veya bittikten sonra, başka yerlerde yevmiyeci olarak çalışabilmektedir. Yerli yevmiyeci fındık hasadının nasıl yapıldığını bölgeye dışarıdan gelen yevmiyecilere göre daha iyi bildiği için fındık bahçesi sahipleri tarafından tercih edilmektedir. Ancak son on yıldır, özellikle Güneydoğu olmak üzere, diğer bölgelerden de mevsimlik işçi-

ler hasat zamanı bölgeye gelmektedir.⁶ Bu işçiler genel olarak yerli yevmiyeciye göre daha düşük ücretle, daha uzun süre ve daha zor şartlarda çalışmaktadır.⁷ Mevsimlik işçiler yerli yevmiyecinin aldığı ücretin üçte ikisine tekabül eden bir ücret ile çalışmaktadır. Kaldı ki yukarıda da açıklandığı gibi yarı zamanlı çiftçiliğin bölgede ağırlık kazanmasıyla birlikte, bölgedeki yerel emek fazlasının hasat zamanının yoğun emek ihtiyacını karşılayabileceği kuşkuyla görünmektedir. Sonuç olarak, son on yıldır, Karadeniz fındık üretimi, tıpkı Akdeniz'deki narenciye ve pamuk üretimi gibi bölge dışından emek sağlanarak sürdürülen bir tarımsal üretime dönüşmüştür.

Mevsimlik işçilerin başta Adıyaman ve Urfa olmak üzere Güneydoğu Bölgesinin farklı illerinden bölgeye gelişi şu şekilde gerçekleşir; ilk olarak hasat zamanı başlamadan önce, bölgeyi bilen, fındık üreticileriyle bağlantıları olan *elçiler* (*dayıbaşıları*) bölgeye gelerek, fındık üreticileri ile anlaşır. Daha sonra, kendi yörelerinden mevsimlik işçileri kamyon ve dolmuşlar ile bölgeye getirirler. Alacakları yevmiyenin yüzde onunu elçilere veren, memleketlerinden Karadeniz'e ulaşım masraflarını da kendileri karşılayan yevmiyeciler, çoğu zaman geniş aile ve akraba grubu olarak gelmek zorunda kaldıklarını belirtmektedirler.⁸ Çünkü

6) Bundan yaklaşık 15 yıl önce mevsimlik işçiler daha çok Erba (Tokat) bölgesinden gelmekteymiş ve büyük fındık bahçelerinde çalışmaktaymış.

7) Mevsimlik işçilere günlük 20 TL verilirken, yerli yevmiyeciye 30-35 TL verilmektedir. Yerli yevmiyecinin her gün ulaşımı için de ek bir ücret ödendiği düşünülürse (5 TL) aradaki fark daha da artmaktadır.

8) Mevsimlik işçiler arasında belli bir iş bölümünden söz etmek mümkün.

Bölgedeki fındık üreticilerini tanıyan *elçi* veya *dayıbaşı* denilen kişi hem mevsimlik işçileri bulur hem de bölgedeki fındık bahçesi sahipleriyle anlaşır. Elçilerin çoğunluğu Güneydoğulu, ancak yerli elçiler de var. Her bir elçi birden fazla mevsimlik işçi kafilesiyle birlikte çalışmaktadır. Bağlantılı olduğu 100-250 mevsimlik işçi olabilir. Her bir işçi yevmiyesinin %10'unu elçiye verir. Elçinin kendisine bağlı her bir yevmiyeci kafilesinin bölgeye geldikten sonra bir fındık bahçesinden diğerine geçmesini sağlayabilmek için sürekli farklı fındık bahçesi sahipleriyle anlaşması gerekmektedir. Hasat zamanı elçiler çoğunlukla Bulancak'ın girişindeki bir çay bahçesinde bekliyorlar. Mevsimlik işçiye ihtiyacı olan kişiler buraya gelerek elçilerle görüşüyor. Çay bahçesinin yanındaki boş araziye ise Güneydoğu'dan mevsimlik işçileri getiren taşıtlar park etmekte. Eğer bir fındık bahçesi sahibiyle henüz anlaşılmamışsa, yeni sahil yolunun yapımından kalan hafriyatların yanındaki bu boş arazide, Güneydoğu'dan yeni gelmiş olan mevsimlik işçiler ilk geceyi veya onu takip eden birkaç günlerini zor şartlar altında geçiriyorlar. Bu yüzden, elçinin farklı fındık üreticile-

ilk on günlük kazançları ile ancak yol masraflarını karşılayabilen mevsimlik işçilerin, geri kalan 20-25 günlük süre zarfında anlamlı bir birikim yapabilmeleri ancak ailenin 10 yaşındaki çocuğundan 60 yaşındaki bireyine kadar herkesin çalışması/ yevmiye kazanması ile mümkün olmaktadır.

Tam da bu noktada, yukarıda bahsettiğimiz “piyasa geriliminin” etkisinin, fındık bahçesine doğrudan yansıdığı görülmektedir. Daha önceleri küçük aile çiftçiliğine dayanan yani aile emeğinin fındık üretiminin çeşitli aşamalarında kullanıldığı bir süreçten, yarı-zamanlı çiftçilik pratiğine geçildikçe, hasat için gerekli olan emeğin maliyeti “görünür” hale gelmektedir. Yani çoğu zaman “gizli” maliyet olarak kalan aile emeği, görünür yevmiyeci ücretine dönüşmektedir. Üstelik fındık üreticileri, yevmiye ücretini işin bitiminde ürününü satmadan önce yevmiyeciye hemen ödemek zorundadır. Üretici bu ödeneği karşılayabilmek için çoğu zaman tüccar veya komisyoncudan kredi almak zorunda da kalmaktadır.

Bu maliyetlerin karşılanılabilmesi için fındık üreticisi, yevmiyeciden belli bir “verimlilik” içinde çalışmasını beklemektedir. Gerçi yöredeki üreticiler, her fındık bahçesinden aynı miktarda ve aynı hızda fındık

ri ile anlaşması, mevsimlik işçilerin hem bu tür yerlerde kalmaması hem de hasat zamanının tamamlanmasında çalışabilmeleri için önemli.

Çoğunlukla akraba veya tanıdıklardan oluşan her bir mevsimlik işçi kafilesi içinde de bir çavuş, aşçı ve işçiler var. Çift yevmiye alan çavuş, kafiledeki işçilerin çalışma düzenini sağlayan kişi. İşçilerin hangi fındık ağacından fındık toplayacağı, dalında fındık kalan ağaçların tekrar toplanması, yere dökülmüş fındıkların toplanması, çalışma hızı olmak üzere fındık bahçesindeki işin akışını çavuş düzenliyor. Fındık bahçesinin sahibiyle de daha çok o görüşür. Ancak, çoğu zaman fındık bahçesinin sahibi de bahçede bulunur. Bahçe sahibi, çavuşu ve diğer çalışanları kontrol etmenin yanı sıra çuvalları basmak gibi fındık hasadının çeşitli işlerinde kendisi de çalışır.

Mevsimlik işçiler çoğunlukla kendi yemeklerini kendileri pişirirler. Bunun için kafileden bir kadin bir yevmiye karşılığında çalışır. Bu kişi işçilerin kaldığı yerde yemekleri hazırlar ve bu “geçici” yerdeki ev işlerini de yapar. Yevmiyeciler bulgur, makarna, soğan gibi kumanyalarını Güneydoğu’ndan gelirken getirmektedirler. Daha çok kuru tarzda (bulgur pilavı veya makarna) yemekler yiyen mevsimlik işçiler, çoğu zaman fındık bahçesi sahipleriyle birlikte yemek yememektedirler. Farklı sofralar kurulmasına bölgeler arası yemek yeme alışkanlıklarının farklı olması mazeret olarak gösterilirken, yerli yevmiyecinin çalıştığı fındık bahçelerinde ise bahçe sahibi ve yevmiyeci ortak sofrada yemek yemektedirler.

Diğer mevsimlik işçiler fındık hasadının tüm işlerini yapmakla birlikte, kafile içinde çalışanın gücüne, yaşına ve cinsiyetine göre iş dağılımı yapılabilmektedir.

toplamanın mümkün olmadığını biliyorlar, ancak aynı zamanda düz bir hesaplama ile eğer bir yevmiyeci günde iki çuval fındık toplayamıyorsa, kendilerinin kâr edemeyeceklerini hatta hasat yapmalarının bile anlamsız olduğunu belirtmekte. Nitekim, hasat boyunca, sürekli farklı bahçelerde kaç kişinin çalıştığı, kaç günde, kaç çuval fındık topladığı haberleri paylaşılıyor. Fındığın az topladığı bahçelerde, bahçe sahiplerinin nasıl tepki gösterdiği kulaktan kulağa aktarılmaktadır:

Sekiz kişi bir günde on çuval toplamışlar! Dedim, bakın ben bu fındıkları satsam, sizin yevmiyenizi bile karşılamıyor. İsterseniz, topladığınızı fındığı yevmiye diye size vereyim!

Bir başkası,

geçen sene yeni evli adamın biri eşiyle birlikte fındık toplama-ya gelmişti. Gelin narin, fındık bahçesi yamaçlı, gelinin iki de bir ayağı burkuluyor, oğlan da hemen onun yanına koşuyordu. En sonunda adama ‘eşin hiç çalışmasa daha iyi olacak, bu haliyle sen de iki de bir ara vermek zorunda kalıyorsun’, dedim

Benzer biçimde fındık üreticileri tarafından, “mevsimlik işçilerin yerli olmadıkları için fındık işçiliğini bilmedikleri”, “yavaş topladıkları”, “dallarda fındıkların kaldığı”, “yerlere dökülen fındıkları toplamadıkları”, “dalları eğerken gerekli özeni göstermedikleri için aslında bir yandan da bir sonraki senenin mahsulüne zarar verdikleri”, “başlarındaki çavuşun çift yevmiye almasına rağmen yevmiyecilerin iyi çalışmasını sağlamadığı”, “yevmiyeciler arasında güçlü olmayan çocukların ve yaşlıların olduğu” gibi şikayetler dile getirilmektedir. Çalışanlar Güneydoğu bölgesinden geldiği için, yukarıdaki gibi olumsuz izlenimler, Kürtler üzerine “deneyimlerden” edinilmiş saptamalara da kolayca dönüşmektedir. Yani, piyasa gerilimi, çok çabuk etnik önyargıların yeniden üretilmesine ve bir gerilime dönüşebilmektedir. Yöre insanı ile Kürt mevsimlik işçiler arasında kurulmakta olan ilişki deneyimini bir fındık üreticisi şöyle dile getirmektedir:

9) Meyilli arazi yapısına sahip bölgede, fındık ocak sistemiyle dikilmektedir. Her bir ocakta 6 fındık dalı bulunmaktadır. Hasat zamanı, fındık dalları eğilerek fındıklar toplanırken dallara zarar vermemeye dikkat etmek gerekmektedir.

Bura insanı için, fındık çok önemli, dalda bir fındık kalmaması için, gözlerimiz kör olana dek yaprak aralarına dikkatlice bakıyoruz. Bunlar [mevsimlik işçiler] dallarda fındık bırakınca ya da dalları eğip düzeltmeyince, bize hain gibi görünüyorlar. Aslında daha dürüst, iyi çalışsalar, buradaki vatandaşlar da onlar hakkında daha olumlu düşünür.

Madalyonun bir de diğer tarafından baktığımızda ise şöyle bir tabloyla karşılaşırız: Mevsimlik işçiler ilk on günlük çalışmaları ile sadece yol masraflarını karşıladıktan sonra, geriye kalan 20-25 günde bu yılın yevmiyesi ile kişi başı toplam 360-450 TL biriktirebilmektedir. Aslında bu en iyi koşullarda elde edecekleri geliri göstermektedir. Çünkü bir fındık bahçesinde 3-8 gün arasında çalışabiliyorlar, ve dolayısıyla 30-35 günlük bir iş gününe ulaşabilmeleri için, art arda 3-4 bahçede iş bulmuş olmaları gerekmektedir. Ancak bu, gerek iklim koşulları gerekse de her bir bahçede hasadın ne zaman başlayacağı ve ne zaman biteceği konusundaki belirsizlikten dolayı aksayabilmektedir. Kafiler halinde gelen mevsimlik işçiler, hasat başlangıcının bir iki gün geciktiği durumlarda, yol ve dere kenarlarında çok zor şartlarda konaklamak zorunda kalabiliyorlar. Ancak bir bahçe sahibiyle anlaştıktan sonra, o kişinin bahçesinin yanına çadır kurabiliyor ya da bahçe sahibinin onlar için ayırdığı *sender* gibi daha iyi bir konaklama yerinde kalabiliyorlar. Benzer biçimde, yoğun yağmurlu günlerde, fındık toplayamadıkları için, yevmiye de kazanamıyorlar. On yıl önce buraya fındık toplamak için gelen, daha sonra elçi (dayıbaşı) olarak Adıyaman'dan mevsimlik işçi getirmeye başlayan ve bu yıl 219 mevsimlik işçi getiren bir kişi, fındık üreticileri ile yaşadıkları gerilimi şöyle dile getirmektedir:

Adamlar bizi yüz yıl öncesinin köylüsü sanıyor. Bekliyor ki yevmiyeciler hiç ara vermeden çalışsın. Nasıl ki kendileri yüz yıl öncesinin Karadenizlisi gibi çalışmıyorsa, biz de öyle değiliz. Sanıyorlar ki biz hiçbir yer görmemiş köylüleriz. Getirdiğim yevmiyeciler arasında, onlardan daha eğitilmiş, üniversite öğrencileri bile var. Onlar yevmiyecilere kötü davrandıklarında, yevmiyeciler de alınıyorlar. İstekli çalışmıyorlar. Ama iyi davrandıklarında, onlar da çabalıyorlar. Biz başka ürünlerin hasadına da gidiyoruz. Fındık bunların arasında en kolayı. Ama adam bahçesine bakmamış, dibindeki otları temizlememiş, bahçesi çok dik, sonra geliyor senin günde iki çuval fındık toplamanı bekliyor. Biz

yerli yevmiyeciye göre bir saat erken başlıyoruz, bir saat geç bırakıyoruz. Ara vermeni bile çok görenler var. Her zaman diyorum, 'bahçenin dışındaki sorunları, bahçenin içine taşımayın.' Bu yıl şehit haberleri geldikçe, sanki o olayların sebebi bizmişiz gibi, bahçede suratı asık, bize iş yaptırmaya çalışanlar var. Yıllardır buraya geldiğim için, bu farkı hissedebiliyorum... Ama aralarında, çalıştırdığı yevmiyecilere iyi davranan, onlara iyi konaklama yeri sağlayan, onlarla aynı yemeği yiyen kişiler de var.

Mevsimlik işçiler, yaş ve cinsiyet gözetilmeksizin tüm yevmiyecilerin aynı ücreti almalarına rağmen çalışma kapasitelerinin aynı olmadığını kabul etmekte. Ne var ki, grup içinde bu farkı dengelemeye çalıştıklarını da belirtmekte. Aynı fındık üreticisinin bahçesine 3 yıldır Mersin'den gelen bir mevsimlik işçi kafilesinden (Hakkari kökenliler, ancak zorunlu göç yüzünden Mersin'e taşınmışlar)¹⁰ üniversite sınavına hazırlanan genç bir yevmiyeci, kendileri ile fındık üreticisi aile arasında iyi bir ilişki kurulduğunu, konaklama yerlerinin görece daha rahat olduğunu belirttikten sonra kendi deneyimini şöyle aktarmaktadır;

Tabii fındık çok az toplanınca bahçe sahibiyle sorunlar çıkabiliyor. Bizim ilk geldiğimizde de birinci günden sonra birkaç gün yavaşlanılmıştı. Sonra şikâyet ettiler, biz de oturup konuştuk. Daha sonra gayret ettiğimizi görünce bir şey demediler. Kişi başına ortalama iki çuval doldurmak lazım, yoksa onlar da haklı, kurtarmıyor.

Kısacası, fındık piyasasının istikrarlı olmadığı ve piyasa geriliminin fındık üretiminin çeşitli aşamalarında yeniden üretildiği bir ortamda geleceğini göremeyen küçük üretici, yarı-zamanlı çiftçilik diyeceğimiz bir fındık üretim sürecine yönelirken, köy yaşam pratiği de önemli bir biçimde değişmektedir. Bu bir yandan fındık üretiminin niteliğinin gelişmesini olumsuz etkilerken, hasat zamanı gerekli olan yoğun emek ise ağırlıklı olarak mevsimlik işçiler tarafından karşılanmaya başlanmıştır.

10) Bu mevsimlik işçi kafilesi, yerel bir elçi ile bağlantılı olarak çalışmaktadır. Fındık üreticisi aileyi üç yıldır tanıdıkları için aslında doğrudan gelebileceklerini, ancak "sonuçta elçi sayesinde biz bu insanları tanıdık, onu geçerek buraya gelmek olmaz" diye belirtmektedir. Bu açıklama, elçi ve mevsimlik işçiler arasındaki ilişkinin, bu kişiler açısından basit bir komisyon ilişkisinin ötesinde bir anlam ifade edebileceği ve arada belli bir güven ilişkisinin kurulduğunu göstermesi açısından önemli.

Ne var ki, hasadını yevmiyeci aracılığıyla yapmaya başlayan yarı-zamanlı fındık üreticisi, belli bir düzeyde gelir elde edebilmek için ortalama verimlilikte (günde ortalama iki çuval toplayabilen) yevmiyeci çalıştırmaya uğraşmaktadır. Yani, emeğin (yevmiyecinin) “standartlaştırılması” ve “verimliliğinin” artırılması için çaba harcanmaktadır ki piyasa gerilimi nihayetinde kendini, fındık bahçesinde üretici ve yevmiyeci arasında yeniden üretebilmektedir. Üstelik bu gerilim kimi zaman etnik ayrımcılığı da besleyebilmektedir. Piyasa mekanizmasının tarımsal üretimin çeşitli aşamalarında üretmiş olduğu bu gerilimleri engelleyebilmek veya en azından üreticiler ve emek lehine kontrol edebilmek için başvurulan yöntemlerden biri üretici kooperatifleri kurmaktır. Aslında, Türkiye’deki fındık üretiminin böyle bir deneyimi var. Aşağıda bu deneyim incelenirken, bu kooperatif deneyiminin fındık piyasasının oluşumuna nasıl müdahale ettiği tartışılacak.

Fiskobirlik: Tarımsal Üretimde Bir Kooperatifçilik Deneyimi

Hem gelişmiş hem de azgelişmiş olan ülkelerde çiftçiler, zaman zaman köylü/çiftçi birlikleri veya kooperatifleri kurarak dünya tarım piyasalarının dinamiklerine karşı koymaya çalışmaktadır. Bir kooperatifin başta çiftçiler, devlet ve piyasalar olmak üzere çeşitli kişi ve kuruluşlarla nasıl bir ilişki kurduğu veya kurmaya çalıştığı her bir yerel uygulamaya göre değişmektedir (MCKEON, 2004). Yani, var olan bir tarımsal kooperatifin doğrudan üyelerinin önceliklerini temsil eden bir kurum olduğunu varsaymak yerine, bu kooperatifin çeşitli kişi ve kuruluşlarla kurduğu ilişki ağının incelenmesi gerekmektedir. Kaldı ki, bu ilişki ağı zaman içinde değişebilmekte veya değişen koşullara yanıt veremeyecek duruma gelebilmektedir. Türkiye’de fındık üretiminde kooperatifleşme deneyimi bağlamında Fiskobirlik’i incelerken, konuya bu açılardan yaklaşmak gerekmektedir. Aşağıdaki bölümde, önce Fiskobirlik’in nasıl bir misyon etrafında kurulduğuna kısaca değinildikten sonra, kurumun zaman içinde bir üretici kooperatifinden yarı-devlet kurumuna dönüştürülme süreci tartışılacaktır. Daha sonra ise 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanan tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasına yönelik politikaların Fiskobirlik ve fındık üreticiliğindeki yansımalarına değinilecektir. Bu yeniden yapılandırma sürecinin, yukarıdaki bölümde tartışmaya çalıştığımız fındık üretiminin günümüz sorunlarına yanıt vermekten uzak olduğu, kurumun “kooperatif” olma nosyonunu daha

da zayıflattığı ve nihayetinde kurumun fındık “piyasalarının oluşmasında” oynadığı rolü de azalttığı vurgulanmaktadır.

Fiskobirlik'in Kuruluş Misyonu

Fiskobirlik'in bir tarım satış kooperatifleri birliği olarak kurulması dalgalanan piyasaların üreticiyi mağdur ettiği bir döneme denk gelmekteydi. 1935 yılında yapılan 1. Milli Fındık Şûrası'nda üreticilerin piyasa mekanizmaları aracılığıyla tüccarlar tarafından nasıl mağdur edildiği tartışılmıştır. Bu şûra sonrasında fındık üzerine bir tarım satış kooperatifi kurulması kararlaştırılmış ve 1938 yılında ilk beş kooperatif Ordu, Giresun, Trabzon, Keşap ve Bulancak'ta kurulmuştur (TÜRKOĞLU, 1961). İdari merkezini ve kurumsal ağını daha çok Giresun ilinde yoğunlaştıran Fiskobirlik, ilerleyen yıllarda kendisine ait kooperatif sayısını hızla artırarak 2007 yılında 50 satış kooperatifine ulaşmıştır.

Fiskobirlik'in kuruluş döneminde misyonunun nasıl tanımlandığına bakmak, kurumun kooperatifçilik deneyiminin içeriğini anlamamız açısından önemlidir. Kuruluşunda, fındık üreticisinin piyasa mekanizmaları aracılığıyla tüccarlar tarafından mağdur edilmesinin önlenmesi hedeflenmekteydi. Ancak, bu girişim tüccarlara karşı kurulan bir üreticiler kooperatifi olmaktan ziyade, tüccarların var olmaya devam edeceği, tüccarlarla birlikte çalışacak olan bir fındık piyasasını öngörmekteydi. 1. Milli Fındık Şûrası'nda¹¹, yaptığı konuşmada Ekonomi Bakanı Celal Bayar bunu net bir biçimde ifade etmektedir.

Bazıları nasılsa zannedyorlar ki, biz alivre satışları tenkit etmek istiyoruz: Bu tamamen yanlıştır. Bir an evvel umumileştirmek istediğimiz rasyonelleştirme savaşının en büyük netice ve hedeflerinden birisi de bu nevi satışların inkişafı olacaktır. Biz alivre satışlarla değil *a la baisse* alivre satışı bir anane haline getirmiş tüccarla mücadeledeyiz ve mücadele edeceğiz. Bu zatlar, müstahsilin teşkilatsız olmasından, kredi ihtiyacından istifade etmekte ve dedikleri fiyata mal alabileceklerinden emin, birbirinden daha düşkün fiyatlarla memleket ekonomisini yıkmaktadırlar. Meşru bir spekülasyon telakisine imkan verebilecek ve *a la baisse* ve en *baisse* vaziyetlerini meşru gösterebilecek hiçbir sebep yoktur.

11) 1. Milli Fındık Şûrası'ndaki (1935) tebliğ ve raporlar, 3. Milli Fındık Şûrası'nın bildiri kitabında (2006) bulunmaktadır. Yazıdaki atıflarda, bu çalışma kullanılmıştır.

Memleketimizin evlatlarının ve hakiki tüccar sınıfının bu vaziyeti ne kadar elem ile karşılamakta olduklarını hepimiz biliyoruz. Bu kötü ananede devam etmek isteyenler artık bu memlekette yaşamak imkânı bulamayacaklardır. Müstahsilin teşkilatlanması demek, ihracatçı tüccar sayısının azalması demek değildir. Bilakis memleketimizde milli şuura sadık bir ihracatçı sınıfının artması hedeflerimizden ve en büyük ihtiyaçlarımızdan biridir (BAYAR, 2006: 5).

Buradaki eğilimi değerlendirmek açısından şûradaki başka bir ilginç gelişmeye dikkat çekmek istiyorum. Türkiye’de fındık şûrasının yapılabildiğinden haberdar olan, İspanya’daki *Tarragona Fındık Üreticileri Birliği* kongreye bir teklif gönderir. Bu teklifte, dünya fındık piyasalarına tüccarların hâkim olmasının yarattığı sorunları önlemek için dünyadaki fındık üreticilerinin örgütlenmesi gerektiği, üreticilerin dünya fındık piyasasında fiyatları belirleyebilmek ve tüccarlara karşı örgütlenebilmek için birlikte çalışması gerektiği öngörülmekteydi. Şûradaki encümen raporunda, “işbirliğine ait bu önemli teklifin, satış kooperatiflerimizin teşkilinden sonra nazara alınması muvafık görülmüştür” değerlendirilmesi yapıldıktan sonra (3. Milli Fındık Şûrası, 2006: 14-15, 35) bu teklifin öngördüğü tarzda bir kooperatifçilik hedeflenmemiştir. Yani, dünya fındık piyasalarına karşı, fındık üreticileri arasında uluslararası bir dayanışma veya örgütlenmeyi geliştirmeye yönelik bir hedef de şûrada yoktu.

Aslında kongredeki encümen raporları dikkatlice incelendiğinde şunu görmek mümkün: o dönemde sorun sadece fındık üreticisinin piyasalar veya tüccarlar tarafından mağdur edilmesi değildi. Türkiye’nin fındık ihracatını geliştirmek ve bir düzene koymak da hedeflenmekteydi ve hâlihazırda tüccarlar aracılığıyla yapılan ihracatta, yerli tüccarların büyük sermayeli ihracatçılar olmamalarından, yeteri kadar özen göstermemelerinden kaynaklı sıkıntılar yaşanmakta ve bu konuda ithalatçı ülke ve şirketlerden şikâyetler gelmekteydi (1. Milli Fındık Şûrası). Aslında, ihracatçıların ehil kişiler olmamasından dolayı, Türkiye’nin dünya fındık piyasasında hak ettiği yerde olamamasına yönelik saptamalar şûrâ öncesinde de yapılmaktaydı (OKTAR, 2003).¹² Sonuç olarak, kurulacak olan kooperatif, tüccar ve ihracatçılara karşı kurul-

12) New York Ticaret Mümessili Naci Bey, 1926 yılında Türkiye’nin fındık ihracatının istenilen düzeyde olmayışının nedenlerini incelediği bir rapor hazırlamıştır (OKTAR, 2003).

muş bir kurum olmaktan ziyade, onlarla birlikte Türkiye'nin fındık ihracatını geliştirmeyi, fındık üreticisi ile tüccar arasındaki ilişkiyi dengelemeyi ve fındık üretiminin gelişmesi için gerekli olan alt-yapının bölgede geliştirilmesini hedeflemekteydi. Nitekim kurulduktan kısa bir süre sonra, Fiskobirlik kendi üyelerinin fındık mahsullerini değerlendirmiş ve fındık ihracatında önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır.

Öte yandan, kooperatif üyesi üreticiler de mevzuat gereği ürünlerini kooperatife vermeleri gerektiği halde, uygulama baştan beri bu yönde gelişmemiştir. Üreticiler, Fiskobirlik'i tüccar karşısında kendilerine avantaj sağlayan bir mekanizma olarak kullanmıştır. Üretici tüccardan daha iyi bir fiyat teklifi aldığında, hatta bazen kooperatifin verdiği fiyattan biraz daha ucuzuna tüccara satabilmektedir. Bunda,

... kooperatiflerdeki randıman ve fire hesaplarına karşı duyulan itimatsızlığın, % 1 ambar zayıyatı kesilmesinin, satış muamelesinin çeşitli formaliteler dolayısıyla uzamasının ve satış bedelinin derhal tediye edilememesinin de mühim rolü olmaktadır (TÜRKÖĞLU, 1961: 63).

Her ne kadar bir üretici kooperatifi şeklinde kurulmuş olsa da Fiskobirlik'in zaman içinde yarı-devlet kurumu olarak çalışması öngörülmüştür. Kooperatif tanımına en yakın olduğu ilk kuruluş döneminde dahi üreticinin zor durumda kaldığı dönemlerde, devlet Fiskobirlik aracılığıyla alımlar yaparak, fındık üreticisini desteklemiştir (TÜRKÖĞLU, 1961). Nitekim 1964'ten sonra Fiskobirlik doğrudan devlet adına destekleme alımı yapmakla görevlendirilmiş, işleyişte bir devlet kurumuna dönüşmüş ve idarecileri merkezden atanmaya başlanmıştır. Artık, Fiskobirlik fındık piyasalarına ve tüccarlara karşı üreticilerin örgütlendiği bir kooperatif olmak yerine, yarı-devlet kurumu olarak fındık üreticileri ve tüccarlar arasında bir arabuluculuk görevi yapmaya başlamıştır. Böyle bir ilişki biçimi, fındık üreticilerini kendi çıkarlarını korumak için piyasalara karşı doğrudan örgütlenmeye teşvik etmemekteydi. Onun yerine, fındık üreticilerinin dolaylı bir biçimde hükümet ve diğer siyasi partiler üzerinden Fiskobirlik'in fındık alım fiyatlarını belirleyerek fındık piyasalarını kendi lehlerine dönüştürmeye çalıştıkları bir ilişki biçimi geliştirildi. Buna paralel olarak, "fındık fiyatı" hükümetlerin ve diğer siyasi partilerin bölgedeki seçmene ulaşmak için kullandıkları en kestirme yol olmuştur. Yani, öncelikle *ekonomik alanda* üreticiler ve piyasalar arasında yaşanması mümkün gerilim ve çatışma-

lar siyasi alana transfer edilmiştir. Ayrıca, hükümetler ve siyasi partiler, fındık üreticileri üzerinde kurdukları iktidar ilişkisini yeniden üretme mekanizması olarak Fiskobirlik aracılığıyla devlet destekleme alımlarını uygulaya gelmişlerdir.

Yarı-Devlet Kurumu Olarak Fiskobirlik

İlk bakışta, Fiskobirlik'in zaman içinde bir üretici kooperatifinden, devlet kuruluşuna dönüştürülmüş olması, kurumun şu an içinde bulunduğu sıkıntıların temel nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim son zamanlarda tarımda devlet desteği ve üretici kooperatiflerini eleştiren birçok kişi, siyasetçilerin popülizm kaygılarıyla rasyonel olmayan fındık politikaları uyguladıklarını, devlet desteğinin hem ülke ekonomisine yük getirdiğini hem de piyasa mekanizmasının çalışmasını engellediğini iddia etmektedir. Dünya Bankası ve IMF'nin politikalarıyla paralel olan bu tür yaklaşımlara göre yaşanan sorunların çözümlenebilmesi için tarımda piyasa mekanizmalarının tam olarak işletilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Dünya Bankası'na göre, her yıl kabaca 150 bin ton fındık Fiskobirlik aracılığıyla devlet tarafından üreticilerden alınmaktadır. Piyasalara tekrar sürülmeyen veya en iyi ihtimalle kâr etmeden fındık yağı üretimine ayrılan bu alımlar yüzünden, hükümetler kamuya son on yılda 2 milyar dolara yakın bir yük getirmektedir (2004: s. 51). Benzer biçimde, tarımda devlet desteğinin azaltılmasına dair politikaların uygulanmasına yönelik talepler, gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörünü gelişmiş ülkelerin ekonomik sistemleri seviyesine ulaştırmak adı altında savunulmaktadır (AKDER, 2006).

Ancak, bu sava karşı çıkan birçok araştırmacı ise gelişmiş olan ülkelerin aslında kendi ülkelerindeki çiftçiye Türkiye'den daha fazla destekte bulunduğunu hatırlatmaktadır (AYSU, 2002; AYSU, 2006a; KAZGAN, 2003). Kaldı ki konuya fındık ve Fiskobirlik nezdinde baktığımızda, durum aslında oldukça farklıdır. Öncelikle, Fiskobirlik yapmış olduğu alımlar sayesinde, fındığın piyasadaki değerini özellikle rekolte fazlasının yaşandığı dönemlerde, ürün fazlasını depolarında bekleterek dünya piyasalarındaki fiyat istikrarını üretici lehine korumaya çalışmaktadır. Yükselen fındık fiyatları aslında Türkiye'nin fındık ihracatından sağladığı döviz girdisinin artmasını da sağlamaktadır.¹³ İhracatta

13) Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, 01.09.2005-31.08.2006 fındık sezonunda, 239 bin 365 ton fındık ihracatından 1.953 milyon dolar döviz girerken, fındık ve Fiskobirlik üzerine tartışma-

azalan bu döviz gelirleri aynı zamanda, fındıktan geçimini sağlayan tarım kesimi ve bölge halkının sosyal refahını da doğrudan olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Kısacası sorun Fiskobirlik'in piyasadan fındık satın almasından kaynaklanmamaktadır. Üstelik bu basit bir biçimde devletin, bir kesimi körü körüne "desteklemesi" anlamına da gelmemektedir.

Ne var ki, Fiskobirlik'in aldığı fındığı daha olumlu bir biçimde değerlendirmenin yollarını geliştirmek konusunda neden bu kadar isteksiz görüldüğünün de sorulması gerekir. Bu konuyla bağlantılı olarak, gerek kendi depolarındaki fındığı, gerekse ihracatçılar aracılığıyla yurtdışına işlenmek üzere satılan ham fındığı, doğrudan yurtiçinde işledikten sonra yurtdışına satma konusunda şimdiye kadar Fiskobirlik'in pek istekli görünmemesi, kuruma yönetilen ve haklılık payı olan temel eleştirilerden biridir (ORDU TİCARET ODASI, 2006; DEMİR, 2006). Bu durumun peşinen Fiskobirlik'in, kooperatif veya yarı-devlet kurumu olarak çalıştırılmasından kaynaklandığını varsaymak yanıltıcı olabilir. Kooperatifçilik deneyiminin, yerel, ulusal ve uluslararası iktidar ilişkileri nezdinde bu yöne doğru dönüştürüldüğüne dikkat etmek gerekmektedir.

Nitekim Fiskobirlik aracılığıyla fındık üretiminde devlet destek alımlarının yapıldığı 1964-2001 yılları arasında bile farklı eğilimlerin olduğunu görmek mümkündür. Bu açıdan özellikle, 1980 sonrası önemli bir kırılma noktasıdır. Fiskobirlik, kendisine bağlı satış kooperatifleri, bölgeye yayılmış depoları ve işleme tesisleri arasında oluşturduğu ağ sayesinde bölgedeki en önemli fındık kuruluşuydu ve bu şekliyle fındık tüccarları için hala önemli bir rakipti. 1980'lere kadar Fiskobirlik fındık ihracatında önemli bir aktördü. Kaldı ki o zamanlar fındık ihracatçılarının çoğu da güçlü sermayeye sahip iş adamları değildi. Ne var ki, 1980'lerle birlikte Fiskobirlik *yurtdışına doğrudan fındık satma işini arka plana atmaya başlamıştır*. Örneğin, 1975-1979 yılları arasında Fiskobirlik'in fındık ihracatındaki payı ortalama % 65.68 iken, 1980-1984

ların yaşandığı döneme ait fındık sezonunda (01.09.2006- 31.08.2007) 248 bin 633 ton fındık ihraç edilmesine rağmen 1.262 milyon dolar döviz gelir elde edilebilmiştir. Yani satılan ürün miktarı daha fazla olmasına rağmen elde edilen gelirden 691 milyon dolar döviz kaybı olmuştur, ki bu miktar Fiskobirlik'in yıllık alım maliyetlerinden çok daha yüksek bir kayıptır (veriler Karadeniz İhracatçılar Birliği'nin web sayfasından alınmıştır).

yılları arasında bu rakam % 28.42'ye, 1985-1989 tarihlerinde ise % 9.84'e kadar düşmüştür (KULAÇ, 1997: 38). Bu dönemden sonra, devlet destekleme alımları sonucu depoladığı fındıkları ya fındık yağı gibi belli ürünlere dönüştürmeye ya da daha sonra ihtiyaç olduğu zamanlarda "ihale" yoluyla tüccarlara satmaya başlamıştır. Yani, tüccarlara karşı bir rakip olma özelliğini daha da yitirmiştir. Yapmaya çalıştığı daha çok üretim fazlası fındığı piyasadan çekerek, fiyatların üretici lehine yükselmesini sağlamakla sınırlı kalmıştır. Kısacası, Fiskobirlik 1938'de kurulurken zaten pek de niyetli olmadığı ihracatçılara rakip olma misyonundan, 1980'lerin başında tamamen vazgeçmiş görünmektedir. Görüşmelerde, 1980 öncesi, Fiskobirlik'in üyelerine kar payı bile dağıttığı, bu dönemden sonra ise kar payı dağıtmadığı gibi zarar ettiği bile belirtilmektedir. Bu noktaya nasıl gelindiğine dair yaptığım görüşmelerde, Fiskobirlik'te çalışmış emekli bir müfettiş, süreci "12 Eylül'ü boşuna yapmadılar" diyerek açıklamayı tercih ediyordu.

Yazının başında da belirttiğimiz gibi "piyasa oluşumu" basit bir şekilde, birbirinden izole alıcı ve satıcıların bir araya gelmesiyle şekillenmemektedir. Fiskobirlik, Karadeniz Bölgesi'ndeki satış kooperatifleri ve depoları sayesinde oluşturduğu ağ ile bölgede önemli bir ekonomik ve siyasi güce tekabül etmektedir. Fındığın üretiminden tüketimine kadar birçok aşama, fındık piyasasının seyrini etkilemektedir. Burada fındık üretiminin mekânsal örgütlenmesinin pratikte nasıl işle(til)diği, piyasanın kimin lehine oluşacağını etkilemesi açısından özellikle önemlidir. Fındığın birçok tarımsal ürüne göre daha uzun süre depolanabilir olması ve Fiskobirlik gibi bir üretici kooperatifinin depoları ve fındık işleme tesisleriyle oluşturduğu geniş ağ sayesinde, aslında fındık piyasalarında fiyatların üreticiler lehine belirlenmesi görece daha mümkün görünmektedir. Ancak, tabii, serbest piyasa yaklaşımından hareket edenlere göre, bu tür mekânsal örgütlenmeye sahip olan bir kooperatifin varlığı, piyasanın tam anlamıyla işlemesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Ne var ki, üreticiler lehine piyasalara müdahale eden kurumlara karşı çıkan bu tür yaklaşımlar, ironik biçimde fındık ihracatçılarının kurmuş olduğu uluslararası, ulusal ve yerel "birliklerin" de serbest piyasanın işleyişini engellediğini göz ardı etmekte. Bu birlikler sayesinde, ihracatçılar ve tüccarlar üreticiden kendi aralarında belirledikleri fiyatlar üzerinden fındık almaktalar. Üstelik ihracatçılar ve tüccarlar "fiyat belirlemenin" dışındaki pratiklerle de piyasa oluşumuna

kendi lehlerinde müdahale etmeye çalışmaktadır. Nitekim, Fiskobirlik'in tam anlamıyla bir üretici kooperatifi olmasını önlemeye yönelik iktidar mücadeleleri, ekonomik rant ve siyasi güç peşinde olan kişi ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir.

Birçok hükümet, siyasi parti ve Fiskobirlik yöneticisi, fındıkta dünya ve bölge fındık piyasasının alışlagelmiş pratiklerinin dışında *politikalar geliştirmekten*, yani bölgede var olan kişi ve kuruluşlar arasındaki güç dengelerini değiştirmeye yönelik girişimde bulunmaktan kaçınmışlardır. Görev yaptığı dönemin pratikleri açısından görece farklı bir politika izlemeye çalışan eski Fiskobirlik Genel Müdürü Zeki Akdağ'ın deneyimi hem bu pratiklerin gerektiğinde nasıl değiştirilebileceğini hem de var olan güç ilişkilerini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Zeki Akdağ'ın vekaleten Fiskobirlik Genel Müdürü olarak görev yapmaya başlayacağı 1990'ların genel pratiğine baktığımızda, Fiskobirlik artık ihracat yapmayı arka plana atmış, zarar eden bir kurum olarak çalışmaktadır. Ancak, Akdağ'ın Genel Müdürlüğü döneminde bu durum değişmeye başlar:

Şöyle bir politika vardı: Fiskobirlik önce tüccarın satmasını bekler, sonra kendisi satar. O da bir politikadır, yanlış demiyorum ama ben doğru bulmuyorum. Bence Fiskobirlik en başından fındığı ihraç edebilir, satarak değerlendirebilir. Tüccar fındık satarak rekabet edebilir, ama Fiskobirlik devletin bir kuruluşu gibi işlediği için rekabet yapamaz... Ama kendisi de olmalı. Tüccar pasaport elinde istediği zaman ihracat için gidebiliyor, ama ben yapamıyorum, devlet kurumu gibi işlemenin zaafı da var, ben memur gibi izinle gidebiliyorum. Bu zaafı hesaba katmazsak Fiskobirlik de tüccar gibi satabilir. Nitekim ben 94 yılında 12.160 ton fındık sattım. O günden bu güne Fiskobirlik'in sattığı fındıklar 12 bin ton etmiyor. Ondan önceki üç dört sene de yoktu. Niye yok, satmıyor. Benim 500 doların altında satışım yok ve satış ortalamam da 556 dolar. Demek ki olabiliyor ve 12.160 ton satıyorum. İşte o zamanki parayla, 80 milyon dolarlık satış oldu. Beni bana bıraksalardı, işte bu iş böyle olmazdı.

Zeki Akdağ'ın, Fiskobirlik'i kısa bir sürede kârlı hale geçirmesi ve ihracat yapmasını sağlayabilmesi (yani 1980 öncesi uygulamaya dönmesi), bölgedeki siyasi partilerin kendi aralarındaki politik farklılıkları aşan, bölgede süregelen fındık politikalarını ve güç ilişkilerini değiştir-

meye yönelik bir girişimdir. 1994 yılında, Zeki Akdağ devletin fındık desteklemesi yapıp yapmaması üzerine gerçekleştirilen toplantılara da katılır. Burada Tansu Çiller hükümetindeki bakanlar ve bürokratlarla tartışan Akdağ, bir dönem önce fındığı yurtdışına 5 dolardan sattığı için rahatlıkla fındığı 1.5 dolardan üreticilerden alabileceğini belirtir. Tansu Çiller fiyatı onaylar ve hatta fiyatı açıklamak için Giresun'a gelir. Ne var ki, fındık fiyatının Tansu Çiller tarafından açıklandığı gün Zeki Akdağ görevinden alınır. Zeki Akdağ, aslında Tansu Çiller'in kendisini görevden almamak için bir ay direndiğini, ama bölge milletvekillerinin kendisini görevden aldığını belirtmektedir ki buna kendisi CHP'li olmasına rağmen bölgedeki CHP milletvekillerinin de dahil olduğunu vurgulamaktadır. İronik biçimde, o dönemde tarımsal desteklerin bütçeye yük olduğu ileri sürülmektedir. Hükümet ve bürokratlar tarım sektörünün bütçe üzerindeki yükünü azaltmak için politika üretmeye çalışıyor gibi görünmektedir. Bu doğrultuda, 1994 ekonomik krizi sonrasında tarımsal ürünlerde devlet destekleme alımları 5 Nisan 1994 kararları doğrultusunda kaldırılmıştı. Ne var ki, bir tarım satış kooperatifi olarak Fiskobirlik'i kârlı hale getirmeye çalışan, yani kurumun ülke bütçesi üzerindeki yükünü azaltan bir idareci görevden alınabilmektedir. Üstelik *Devlet Fiyat İstikrarı Fonu* (DFİF) aracılığıyla Fiskobirlik dahil tarım satış kooperatifleri, dolaylı olarak piyasadan arz fazlasını çekerek tarımsal fiyatları etkilemeye devam etmişlerdir. Yani, bir yandan Fiskobirlik'in dönem itibarıyla alışlagelmiş uygulamalarını dönüştürmeye çalışan bir yönetici bölgedeki yerel güçlerin çabalarıyla görevden uzaklaştırılırken, devlet destekleme alımları dolaylı bir şekilde uygulanmaya devam etmiştir.¹⁴

Fındık üreticisi açısından baktığımızda, bu kooperatifçilik deneyimi, Fiskobirlik sayesinde fındık fiyatlarının piyasada görece artırılmasını sağlamakla (dolayısıyla üreticinin mağdur olmamasıyla) sınırlı kalmıştır. Bir kooperatif olarak, zararın da üyeler arasında paylaşılmadığı bir ortamda kooperatif üyesi üreticiler, "devletin iyi para verdiği zamanlarda" kooperatifin iç işleyişini, uzun vadedeki fındık politikalarını sorun etmemişlerdir. Araştırma süresince yapılan görüşmelerde fındık üreticileri, Fiskobirlik gibi bir kurumun piyasadaki fiyatlara müdahale etmek ve tüccarların tamamen istedikleri fiyatlardan çiftçiden ürün almalarını

14) Bu yasa 2000'in başlarında yeni bir ekonomik kriz ile birlikte tekrar gündeme gelecektir (TAŞKIN 2005: 61; ÖZTÜRK, 2004).

engellemek için gerekli olduğunu belirtmekteydiler. Ancak, Fiskobirlik'i kendilerini temsil eden, kendi isteklerini ve tercihlerini yerine getirebilecekleri bir kooperatif olarak da görmemektedirler. Bölgedeki tüccar, büyük çiftlik sahipleri ve siyasi partilerin, delegeler üzerinde doğrudan kontrolü olduğunu belirtmektedirler. Benzer bir dışlamanın kadınlar için de geçerli olduğunu vurgulamak gerekiyor, kadınlar Fiskobirlik dahil *fındık politikalarının* şekillenmesinde etkin olan hiçbir kurumda etkin role sahip değiller.¹⁵ Görüştüğüm bazı delegeler, kendilerinin bile kooperatifin işleyişinde söz sahibi olmadıklarını, vatandaşın taleplerini Fiskobirlik'in merkezine iletemediklerini vurgulamaktalar. Kaldı ki Fiskobirlik'in uygulamalarından dolayı birçok çiftçi, uzun süredir mahsulünü birliğe vermemekte ve hatta birlik üyesi olmayı bile tercih etmemektedir. Bir fındık üreticisi, Fiskobirlik'in kendileri açısından önemli bir kuruluş olduğunu düşündükleri halde neden kooperatife uzak durduklarını şöyle açıklamaktadır,

Fiskobirlik çiftçinin sigortası.. 1965'lerden beri Fiskobirlik'i bilirim. Zaman zaman hatalar yaptı ama eğer o olmasa şimdiye kadar biz çoktan yok olmuştuk. Ama Fiskobirlik de demokratik bir kurum değil. Bir kere oy kullanma hakkın bile yok. Yasaya göre oy kullanabilmen için üç yıl üst üste belli bir miktar fındığını Fiskobirlik'e vermiş olman gerekiyor. Ama çoğu üretici vermiyor. Ben 9 yıldır vermedim. Tabii vatandaş geçmişte bıktırıldı. Fiskobirlik'e fındık verebilmek için depo önünde günlerce beklemen gerekiyor. Sıraya giriyorsun. Sabahlayanlar var. Böyle olunca insanlar Fiskobirlik'e vermiyor ve oy kullanma hakkını da kaybediyor. Gerçi oy kullanma hakkının olması da bir şey ifade etmiyor. Orada söz sahibi olmak güç. Mesele AKP meselesi değil, bugün AKP yarın CHP, diğer gün MHP hiç fark etmez. Görseniz, Fiskobirlik kongreleri, seçimlerden farklı olmaz, tüm partiler müdahale ediyor. Vatandaş da bilinçli olmayınca, bir dü-rüm-dönere falanca adama oy veren kişi bulabilirsiniz. Durum bu seviyede yani.

15) Karadeniz'de fındık üretiminden bahsedildiğinde, onunla ilgili görsel haber veya program yapıldığında yöredeki yetkililer hemen yöresel kıyafetler giymiş kadınları fındık bahçesinde fındık toplarken gösteren mizanseller hazırlamaktadırlar. Benzer kadın ağırlıklı görüntüleri, fındığın işlenmesi aşamasında fındık entegre tesislerinde de görmek mümkün. Ne var ki, üretim aşamasında özellikle "görünür" kılınan kadınlar, fındık politikalarıyla ilgili süreçlerde geri planda kalmaktadır. Fiskobirlik'e ait satış kooperatiflerinin yönetim kurullarından, fındık ile ilgili toplantı ve kongrelere kadar ki tüm etkinliklerde kadınları görmek güç.

Fiskobirlik'in üyelerini temsil etme ve onları kurumun politikalarını oluşturma ve uygulama sürecine dahil etme konusunda zaaf gösterdiği böyle bir ortamda, fındık üreticilerine bir seçmen olarak hükümetlerden ürünleri için yüksek fiyat talep etmek daha kolay bir yol olarak görülmektedir. Kaldı ki bölgede köylülerin örgütlenmesi, hak talep etmesine yönelik pratiklerin de 1980 sonrasındaki baskılardan dolayı azaldığı belirtilmektedir. Serbest meslek sahibi ve bir fındık üreticisi olan bir görüşmeci,

1969'da fındık üzerine ilk mitingi biz Bulancak'ta yaptık ve sahil yolunu kapamıştık. O zamanlar fındıkla ilgili neyi protesto ettiysek, şimdi de aynı sorunlar geçerliliğini korumaktadır. Ancak biz o zamanlar Fiskobirlik nedir, nasıl çalışmalıdır gibi konular üzerine detaylı durmamıştık diye hatırlıyorum. Ama o zamanlar, köylü hakkını arıyordu. Daha sonra 1980'le beraber, hem biz hem de köylüler çok baskı gördük. Köylüler yollara yatırılıp sıra dayagı yediler. Zamanında sırtımda kendisi için fındık kabuğu taşıdığım adamlar, yolda beni görünce tanımamazlıktan geldiler"

diye belirtmektedir.

Benzer biçimde, bir emekli öğretmen kahvede diğer köylülerle birlikte otururken, kendi köyündeki (Erdoğan Köyü) dönüşümü şöyle dile getirmektedir:

Eskiden buranın insanı hakkını aramasını bilirdi. Sadece fındık değil, her türlü konuda bir miting, bir eylem olduğunda, insanlar 3-4 dolmuşa biner giderdi. Ama artık bu değişti... Herifler baktı ki öğretmenler etkili, öğretmenleri bastırdılar. Şimdi taşımacılık sistemini de geliştirdiler. Artık öğretmenler köyde bile kalmıyorlar... Köylünün öyle kooperatifine sahip çıkma diye bir hedefi yok. Tek hesabı devletin ne kadar fiyat vereceği... Marx, küçük burjuvayı tanımlarken, tam Karadeniz köylüsünü anlatıyor. Karadenizlinin dostluğuna güven olmaz, düşmanlığından da korkulmaz.

Tabii yukarıdaki bu alıntılarda, köylülere ve örgütlenmeye karşı yürütülen bu baskının sınırlı ve istisnai bir döneme ait olduğu ileri sürülerek, bu sürecin o kadar da belirleyici olmayabileceği iddia edilebilir. Ancak, fındık üreticileri için alternatif bir örgütlenme modeli olarak 2004 yılında kurulan Fındık-Sen'in, yasal bir statü kazanmasının önüne

çıkarılan engeller, bu tür örgütlülüklere hâlâ sıcak bakılmadığını göstermektedir.¹⁶

Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması Sürecinde Fiskobirlik

Fiskobirlik'in üyelerini temsil edebilmesinin önünde uzun süredir devam eden yapısal engeller vardı. 2001 yılına kadar Genel Müdürün hükümetler tarafından atanıyor olması başlı başına bu satış kooperatifinin özerkliğini sınırlarken, kurumu hükümetlere ve siyasi partilere bağımlı hale getirmiştir. Siyasi partiler ile fındık tüccarları arasındaki ilişkiler kadar, Fiskobirlik'in kemikleşmiş olduğu söylenen delegelik sisteminin de birçok üreticiyi temsil edemediği belirtilmektedir.

2001 yılında uygulanmaya başlanan *Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılanması* projesi, ilk bakışta Fiskobirlik'in kendi üyelerini temsil eden özerk bir kurum olması açısından önemli bir adım gibi görünmektedir. Dünya Bankası desteğiyle uygulanan *Tarımsal Reform Uygulama Projesinin* (2001) önemli dört bileşeninden birini Tarım Satış Kooperatifleri'nin yeniden yapılandırılması oluşturmaktadır.¹⁷ Bu kapsamda 2001 yılında çıkarılan yasa ile tarım satış kooperatiflerinin hükümetlere karşı özerkleşmesi hedeflenmişti ve kooperatif delegeleri kendi birliklerinin genel müdürlerini kendileri seçmeye başladılar. Ayrıca projede, kurumlardaki kadroların daraltılması ve kârsız işletmelerin kapatılması öngörülmektedir. Kooperatifler aracılığıyla tarıma sağlanan devlet destekleri engellenirken, bu geçiş aşamasında kooperatiflerin üreticile-

16) Fındık-Sen, tarımda örgütlülüğü geliştirmeye çalışırken, üreticilerin herhangi bir siyasi partinin şemsiyesiyle sınırlı kalmadan örgütlenebilmesi için tarımsal ürünler bazında (fındık, üzüm, tütün) örgütlenmeleri gerektiği öngörüsünden hareketle ÖDP'nin (Özgürlük ve Dayanışma Partisi) öncülük etmeye çalıştığı bir sendika modeli. Fındık-Sen başkanı Kutsi Yaşar, üyeleri arasında, ÖDP'li olmayan üreticilerin de olduğunu belirtmektedir. Şu an 200 üyeleri bulunduğunu belirten Yaşar, yasal olarak kurulmaları gerçekleşemediği için üye sayısını genişletme girişimlerini ertelediklerini söylemektedir.

17) Diğer üç bileşen: 1) Doğrudan Gelir Destek Sistemi: Devletin daha önce uyguladığı tarım destek ve sübvansiyonlarının yerine uygulanmaktadır, 2) Çiftçi Geçiş Bileşeni: Azalan devlet desteğinin ardından çiftçilerin alternatif faaliyetlere geçmelerine yardımcı olmayı hedeflemektedir, 3) Destek Hizmetleri: Türkiye'deki tarımsal yapının yeniden yapılandırma sürecindeki dönüşümünün takibi ve incelenmesi; çiftçiler ve ilgili kurumların bu konular hakkında bilgilendirilmesini içermektedir (World Bank, 2001).

re gerektiği durumlarda fiyat desteğinde bulunabilmesi için Türkiye’de satış kooperatifleri arasında toplanan kaynaklardan oluşturulmuş *Destekleme ve Fiyat İstikrarı Fonu’nun* (DFİF) kullanılması öngörülmüştü. Ayrıca, bu program kapsamındaki politikaların uygulanma sürecini takip etmekle yükümlü, *Yeniden Yapılandırma Kurulu* da oluşturuldu (WORLD BANK, 2001; 2006).

İronik biçimde, satış kooperatifleri hükümetlere karşı sözde özerkleşirken, bu kurul aracılığıyla aslında yeniden kontrol altına alındılar ve kurulun taleplerini yerine getirmekle yükümlü tutuldular (AYSU, 2006b). Daha önceki uygulamada iktidardaki siyasi parti, genel müdürü atadığında satış kooperatifi üzerinde doğrudan söz sahibi olurken, şimdi gerek iktidar partisi gerekse diğer siyasi partiler kooperatif yönetim kurullarında kendilerine yakın kişilerin olabilmesi için daha fazla çaba harcamaya başladılar. Nitekim 2006 yılının başında AKP hükümetinin hazırladığı alternatif Fiskobirlik yönetim kurulu listesinin genel kurulda seçilememesinin, Fiskobirlik ile hükümet arasındaki gerilimi artırdığı belirtilmektedir. 2006 yılındaki Fiskobirlik krizinin arkasındaki tartışmalarda, hükümetin “anlaşmıyor” görüldüğü Fiskobirlik yönetimine 2005 fındık alımları için DFİF kredisi vermek istememesi yatıyordu, bu aslında satış kooperatiflerinin kendi katkılarıyla oluşturulmuş bir fondur.¹⁸ Kısacası, tüm bu yeniden yapılandırma projesinin altında, satış kooperatiflerinin “özerkleştirilmesinden” ziyade, farklı bir tarzda yeniden kontrol altına alınmaya çalışıldığını söylemek daha doğru bir saptama olacaktır.

18) İlginç biçimde, 2004 yılında bölgede yaşanan don yüzünden ırlalardaki fındıklar toplanamayınca, Fiskobirlik depolarındaki tüm fındıkları satabilmiş ve önemli bir gelir elde etmiştir. Fiskobirlik’in 2004 yılında don yüzünden mahsulünün büyük bir kısmını kaybeden fındık üreticisinin beklentilerine de bir nebze yanıt verebilmek için 2005 yılında 7 TL üzerinden fındık alımı yaptığı belirtilmektedir. Bu sayede fındık fiyatları yükselirken, 2005 yılında Türkiye fındık ihracatından 1 milyar 800 milyon dolar gelir elde etmiştir. Ancak Fiskobirlik üreticiye olan borcunu ödeyemeyince, önce DFİF kredisi için hükümete başvuruda bulunmuş, bu tür durumlar için kullanılmak üzere oluşturulmuş olan bu fondan yararlanamayınca, ticari bankalardan kredi almaya çalışmıştır. Fiskobirlik’in bankalara kredi karşılığı gösterebileceği gayri menkulleri ve deposunda fındığı olmasına rağmen kredi alamamasının arkasında nüfuzlu fındık ihracatçıların rolü olabileceği belirtilmiştir (Falakoğlu, 2006; Yıldırım, 2006). Nitekim, görüştüğümüz kişilerde de, Fiskobirlik’in bankalardan kredi almasını hükümet ve tüccarların engellediği yönünde güçlü bir kanaat hakimdir.

Hükümetin, Fiskobirlik yönetimiyle “anlaşamadığını” göstermesi, 2006 yılında fındık fiyatlarının düşmesine neden oldu. Fındık üreticileri, 2006 yılının ilk döneminde hükümet temsilcilerine bu durumlarını fırsat buldukça dile getirmiş, Başbakan Erdoğan’ın Giresun’da “fındığını kime verdiysen, git parayı ondan iste” açıklamasından sonra, Fiskobirlik’in hükümet tarafından desteklenmeyeceği alenen belli olurken, fındık fiyatları da düşmeye başlamıştır. 2005 yılından alacaklı olan, 2006 yılındaki fındık fiyatlarından da umudunu kaybeden fındık üreticileri, 30 Temmuz 2006’da düzenledikleri Ordu Fındık Mitingiyle hükümetin fındık politikasını protesto etmiştir.

Miting sonrası protestolara kayıtsız kalamayan hükümet, kurduğu fındık komisyonu aracılığıyla fındık alımlarına müdahale etmeye karar verdi. Ancak hâlihazırda var olan Fiskobirlik aracılığıyla fındık piyasalarına müdahale etmek yerine, fındık üzerinde hiçbir tecrübesi olmayan, alımları gerçekleştirecek depoları ve personeli olmayan bir kurumu yani Toprak Mahsulleri Ofisi’ni (TMO) görevlendirdi. Böylece yapılan hükümet müdahalesi ile bir yandan “fındık üreticisine destek var ama Fiskobirlik’e yok mesajı verilirken”, bir yandan da Fiskobirlik’in tasfiyesini hızlandırmaya yönelik bir süreç tercih edildi (FALAKOĞLU, 2006; AYSU, 2006b).

Kaldı ki fındık üreticileri, TMO’nun devlet alımları için devreye girmesi sürecinde oldukça mağdur edildiklerini de belirtmektedir. TMO personelinin fındık konusunda tecrübesiz olması ve kurumun bazı uygulamaları üreticilerin tepkisini çekmiş. Fındık teslimi sırasında ürünün *nemlilik oranı* ve *randımanının* tespit edilmesi, kurumun ürünü alıp almayacağı ve eğer alırsa hangi fiyat üzerinden alacağının belirlenmesi açısından önemli işlemlerdir. Fındık üreticilerine göre, TMO personeli bazı ürünleri nemli diye almazken, aynı ürünler “komisyoncular” aracılığıyla tekrar TMO’ya teslim edilebilmiştir. Bu yolla hem bazı TMO personelinin hem de komisyoncuların usulsüz kazançlar sağladıkları iddia edilmektedir. Benzer biçimde, randıman üzerinde de TMO ve fındık üreticileri arasında tartışmalar yaşanmış. Bir üretici kendi deneyimini şöyle anlatılmaktadır,

Geçen sene TMO fındık alımlarında vatandaşı mağdur etti. İş bilmeyen, burada harcırahla otelde kalan adamlar, Fiskobirlik’in tesisleri ve adamları varken alım yaptılar. Alımlarda da çok haksızlık oldu. Benden önce mal teslim edecek kişinin randımanı 47

çıkınca adam 'bir hata var, benim fındığım 53 olmalı, bir daha ölçelim' deyince, oradaki görevli ağzında fındık artıklarıyla -Fiskobirlik'te kimse ölçüm yaparken fındık yemez!-, 'işine gelirse' dedi. Bunun üzerine ben, adamı dövdüm. Hemen o adamı oradan aldılar. Tekrar randıman ölçümü yaptığımızda, 53 çıktı.¹⁹

Tüm bu olumsuz deneyimlerden, özellikle de Fiskobirlik'in tasfiye edilmesine yönelik politikaların uygulandığını gördükten sonra, fındık üreticisinin hükümete tepki göstereceğini beklemek olağan. Ancak, Ordu mitingi sonrasındaki sürece baktığımızda, her ne kadar bu mitingi organize eden ve katılan grupların, birbirinden farklı talepleri olsa da mitinge katılan geniş kitlenin -ki bunların arasında AKP'liler de vardı- asıl talebi devletin fındık fiyatlarının düşmesini engellemesi ile sınırlıydı. Sonuç olarak, hükümet, kendi partisinin yerel temsilcilerinin de etkisiyle bu talebin önemini kavrayarak, müdahalede bulundu. TMO'nun devreye girmesiyle, düşmekte olan fındık fiyatları yükseldi. Yani, fındık üreticisi Ordu Mitingine katıldığında, fındık üretiminde daha da etkili olmaya başlayan neoliberal politikalara karşı tarımsal üretimde kooperatifçilik gibi alternatif bir pratiği savunmak yerine, son kırk yıldır uygulana geldiği gibi bir nevi devletin üreticiler ve piyasa (ya da tüccarlar) arasında arabuluculuk yapması anlamına gelen tarımsal politikaları "korumayı" hedeflemekteydi. TMO'nun devreye girmesi bu politikanın korunması anlamında bir kazanım, ancak tarımsal üretimde kooperatifçilik açısından da bir kayıptı. Kısacası, fındık üreticisinin genelinde, Ordu mitingi en azından geçici bir süre için bir "kazanım" oldu.

Bunlara ek olarak, seçim öncesinde, 2004 fındık don afeti paralarının ödenmesi, doğrudan gelir desteğinin ödenmesi, kömür dağıtımı, Köydes programı ile köylere yol benzeri alt yapı çalışmalarının hızlandırıl-

19) Randıman ölçümleriyle ilgili bir iki oynama, Fiskobirlik zamanında da oluyormuş. Ancak, Fiskobirlik'te genel ambarın toplam randıman hesabı tutturmaya çalışılmış. Eğer bir kişiye "fazla" yazılıyorsa, bir başkasına az yazılarak bu fark dengeleniyormuş. Öte yandan Ankara'da görüştüğümüz TMO'dan üst düzey bir yetkili, bölgede deneyimden kaynaklı geleneksel bir alım tarzının geliştiğini, örneğin hem oradaki üreticinin hem de alımı yapan görevlinin bir bakışta fındığın randımanını ve ağırlığını doğru tahmin edebildiğini kabul etmekte. Ancak merkezi bir kurum olarak alım yapmaya başlayan TMO'nun bu geleneksel tarzla alım yapamayacağını, onun yerine belli bir ölçüm tekniğini ve teknolojisini kullanmak zorunda kaldığını ve bunun da alımlarda tartışmalara yol açtığını belirterek, sorunun daha ziyade fındık alımlarında kullanılan geleneksel ile teknolojik tarzın çatışması olarak açıklamaktadır.

ması, çiftçilerin hastaneye gidebilmelerini kolaylaştıran tedbirlerin alınması ve okuyan her bir öğrenciye ayda 25 TL verilmesi bölgedeki köylüler tarafından, hükümetin olumlu politikaları olarak değerlendirilmektedir. Diğer siyasi partilerin ise seçim kampanyaları sırasında “fındık fiyatını yükseltmenin” ötesinde alternatif fındık politikası üretmemeleri önemli bir zaafıydı.

Daha sonra, hükümetle iyi “anlaşabileceğini” gösteren bir grubun, Fiskobirlik yönetimini devralması, hükümetin bu “özerk” kurumla arasındaki ilişkileri normalleştirirken, yeni Fiskobirlik yönetimi de kooperatiflerin yeniden yapılandırılması programının içeriğini kabullenmiş görünmektedir. Genel olarak, tarım satış kooperatiflerini yeniden yapılandırma projesine bakıldığında, projede bu kurumların “kooperatif” olma özelliğini güçlendirmekten ziyade “bir şirket” gibi çalışıyor olmasına çaba harcandığını görmek mümkün. Kurum yöneticileriyle yaptığım görüşmeler neticesinde kurumun kooperatifçilik nosyonunu güçlendirmeye yönelik bir programının olduğunu söylemek güç. Aslında, şu haliyle, TMO’nun bölgede olmasından da memnun görünmekte. Çünkü üzerlerinden atmak istedikleri devlet destek alımları, şu haliyle TMO’ya devredilmiş görünmektedir. Nitekim bu dönemde, fındık alımları yapabilecek, hatta bu alımlar için Fiskobirlik’in hali hazırdaki depolarını borçlarına karşılık kiralayabilecek/alabilecek bir Fındık A.Ş. kurulması, lisanslı depoculuk sistemi ve fındık borsasının oluşturulması gibi alternatiflerden bahsedilmeye başlandı (DEMİR, 2006; ORDU TİCARET ODASI, 2006). Her ne kadar bu tür alternatif kurum ve işletmelerin tartışılması, kurulmak istenmesi olağan olsa da bu süreç içindeki çözüm önerileri, aslında üreticileri birebir piyasalarla baş başa bırakmaya yönelik çözümlerle sınırlı kalmaktadır.

Üstelik Fiskobirlik’in özellikle depoları olmak üzere fındık işleme tesislerinin elinden alınmasına yönelik her türlü müdahale bu kurumun “kooperatif” olma niteliğini ve kapasitesini daha da zayıflatacaktır. İşin ilginç yanı, hükümetin bir kooperatifin gücünü kaybetmesi pahasına uyguladığı tarımsal yeniden yapılandırma programı aslında devreye TMO’nun girmesiyle devlet bütçesi açısından maliyetlerin daha da artmış olduğu bir müdahale tarzıdır. Peki, o zaman neden hükümet, böyle bir girişimde bulunmaktadır? Değişen nedir?

Yanıt, Fiskobirlik’in satış kooperatifleri, bölgeye yayılmış olan depoları ve fındık kırım fabrikaları ile oluşturmuş olduğu ağın tasfiye edil-

mesine yönelik sürecin başlatılmış olmasında yatmaktadır. Bu ağın tasfiyesi, "fındık piyasasının oluşumu" sürecinin, üreticiler ve işçiler aleyhine yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Bu süreç, piyasa mekanizmasının tarım sektöründe daha etkin işlemlerini isteyen kişi ve kuruluşların öngörülerıyla paralel gitmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, Ordu Valiliği'nin davetiyle bir araya gelen iş adamları ve Ordu Ticaret Odası gibi kuruluşlarının oluşturduğu bir girişim, 27 Mayıs 2007'de *Ordu-Ortak Akıl Toplantısı* düzenledikten sonra, toplantının içeriğini kamuoyuna duyurmak için kaleme alınan bildiride Fiskobirlik ile ilgili şunu savunmaktadır.

1951'den bu yana müdahale alımları için görevlendirilmiş olan Fiskobirlik'in yapısal olarak bölünmesi tartışılmalı ve bu gündeme gelmelidir (Bilgi notu: Fiskobirlik'in 50 alım merkezi, 280.000 ton kapasiteli ürün deposu, 14 fındık kırım fabrikası vardır).

Yani, iş dünyası açısından bakınca, önemli olan sadece Fiskobirlik'in fındık piyasasındaki rolünü azaltmak değildir, ki bu zaten sağlanmış görünmektedir. Asıl konu, bu kooperatifler birliğinin mekânsal ağını tamamen tasfiye etmektir. Çünkü bu mekânsal ağın varlığı, Türkiye'de tarım sektöründe hâlihazırda uygulanmakta olan neoliberal uygulamalardan vazgeçme durumu olduğunda veya olası bir karşı alternatif politika uygulanmak istendiğinde, kolaylıkla tarımsal üretimde kooperatifçiliği güçlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Peki, piyasa mekanizmasının daha etkin işlemlerini isteyenlerin fındık ve bölge konusundaki ajandalarında neler var? Bu konuya kısaca değinmek gerekiyor. Yazının son kısmında bu konuya değineceğiz.

Ordu'da İş Adamları ve Fındık Üzerine Politikalar

Saha araştırmasının son günlerine doğru Ordu'da fındık üzerine bir panel olduğunu öğrenince heyecanlandım. Garanti Bankası'nın *Anadolu Sohbetleri* adı altında çeşitli illerde düzenlediği toplantıların bu seferki durağı Ordu'ydü. Banka, kendi ticari etkinliklerini doğrudan iş adamlarına tanıtma fırsatı bulurken, metropol İstanbul'un iktisatçıları ile yerel iş adamlarını da bir araya getirmeyi sağlamış oluyordu. Ekonomist-gazeteci Güngör Uras'ın yönettiği toplantıda, önce yerel iş adamları, "Fındıkta Neler Oluyor?" başlıklı panelde konuşacaklardı. Daha sonra ise Ordu ekonomisi üzerine iktisatçı Mustafa Sönmez, Türkiye ve

Dünya ekonomisi üzerine ise Prof. Dr. Asaf Savaş Akat sunuş yapacaktı. Bu arada, bankanın dağıttığı klasörlerin arasında fındık üzerine kalemle alınmış “Ordu-Ortak Akıl Toplantısı (24 Mayıs 2007) başlıklı üç sayfalık bir doküman da konulmuştu. Saha çalışması açısından, özellikle “fındık panelinde” bölgede etkin olan işadamlarının ne söyleyeceği önemliydi.²⁰ Konuşmalarda, Türkiye’nin milli bir fındık politikasının olmadığını, fındıkta arz fazlasının fiyatları düşürdüğünü ki bunda dikim alanlarının genişlemesinin rolü olduğunu, siyasetçilerin popülizm yaptığını, lisanslı depoculuğun teşvik edilmesi gerektiğini, aslında iş adamları olarak kendilerinin de üreticilerin kazanmasını istediklerini, ve kendilerinin bu yılki rekolte tahminlerini belirttiler. Yani, genelde fındık üzerine şimdiye dek yapılan toplantılarda tartışılan temel temaların tekrarı söz konusuydu. Salondaki çoğu kişi de zaten “fındık erbabı” olduğu için bu konulardan haberdardı. İşin ilginç yanı, sunuşlarından anlaşılıyordu ki bazı konuşmacılar iki yıl önce düzenlenen toplantıda da sunuş yapmışlardı, nitekim o toplantıya atıfta bulunarak fikirlerini belirtiyorlardı. Peki, o zaman böyle bir toplantı neden düzenleniyordu? Bu tarz toplantılar, bir “ortak akıl” oluşturma sürecinin parçası olarak ortaya çıkmaktadır. Bu “ortak aklın” fındık üretimiyle ilgili her kesimi kapsayan bir akıl oluşturma olmadığına dikkat çekmek gerekiyor. Bu yüzden, bu tür ortak akıl oluşturma süreçlerinde neyin ya da kimlerin “olmadığına” bakmakta fayda var.

Sunuşlarda üretim temelinde fındıkta yaşanan sorunlar dile getiriliyordu ama “üreticiler” panelde yer almadığı gibi onları görece temsil edebilecek Fiskobirlik ve Ziraat Odası gibi kurumlar da yoktu. Milli bir fındık politikasının oluşturulması gerektiği belirtiliyordu ama sürece bakılınca (*Ordu Ortak Akıl Toplantısı* belgesinde de benzer bir oluşum vardı) bu “millilik” kapsamında, fındık üretiminden satışına kadar farklı kesimlerin oluşturduğu bir ortak politikadan ziyade, “milli bağlayıcılığı” olan, yani herkesi bağlayan bir fındık politikası “milli” kabul ediliyordu.²¹ Bunun yanı sıra, yukarıda tartışmaya çalıştığımız konulara yani fındık

20) Nejdett Gürsoy (Ordu Ticaret Borsası Yönetim Kurulu Başkanı), Orhan Veli Oltan (Oltan Gıda Maddeleri Yönetim Kurulu Başkan Vekili) ve Mustafa Poyraz (Poyraz-Karlıbel Yönetim Kurulu Başkanı).

21) Nitekim 2008 yılında, TMO’nun hazırladığı fındık raporu ile *Ulusal Fındık Konseyi*’nin hazırladığı raporun yaklaşım ve dil olarak birçok açıdan örtüştüğünü görmek mümkün (TMO, 2008; ULUSAL FINDIK KONSEYİ, 2008).

dık üreticisinin fındık piyasasının istikrarsızlığından dolayı, geleceğini göremeden üretim yapmaya çalışmasına, fındığın üreticiler için farklı anlamlar taşımasına, bu üreticilerin küçük aile çiftçiliğinden yarı-zamanlı çiftçiliğe geçmesine ve bunun yarattığı sonuçlara değinilmiyordu.

İşin en ilginç yanı da en “görünür” olanın, hem bu panelde hem de fındık üzerine yapılan diğer toplantılarda, üzerine en az konuşulan konu olmasıydı: *mevsimlik işçiler*. Giresun’dan Ordu’ya doğru giderken Melet Irmağı’nın kıyısında, ırmak boyunca kurulmuş olan ve girişinde geçici jandarma karakolunun bulunduğu çadır kente yerleşmiş mevsimlik işçiler, fındık ile birlikte düşünülmesi gereken bir konu olarak bile görülmemekteydi. Benzer yaklaşımı fındık ile ilgili diğer toplantılar ve çalışmalar için de söylemek mümkün. Örneğin, 10-14 Ekim 2004 tarihinde, geniş katılımlı ve içerikli -79 sunuş yapıyor- 3. Milli Fındık Şûrası’nda sunulan tebliğleri incelediğimizde, bu konuya burada da değinilmediğini görmek mümkün. Benzer şekilde, DPT’nin fındık üzerine hazırladığı *Özel İhtisas Komisyonu Raporu’nda* (2001) yine mevsimlik işçileri görmek mümkün değil. Yani yıllar sonra bu çalışmalardan hareketle, “2000’lerin başında Türkiye’de fındık üretim sürecini anlamaya” yönelik bir çalışma yapmaya kalksanız, mevsimlik işçilerin varlığına, sorunlarına ulaşmanız mümkün değil.

Fındık üzerine yapılan konuşmalarda, politika üretmeye yönelik çalışmalarda yaşanan sorun tam da bu noktayla bağlantılıdır. Bir yandan, serbest piyasa ilkelerini etkin hale getirmeye çalışan neoliberal politikalar ve pratikler tek meşru alan olarak sunulduğu için, fındığın sorunları piyasanın diliyle tartışılmaktadır. Diğer yandan da bu politikalar fındık üretim bölgesinde süregelen iktidar dengeleri arasındaki ilişki değiştirilmeden uygulanmaya çalışılmaktadır. Fiskobirlik’in bir üretici kooperatifleri birliği olarak gücünü kaybederken, TMO’nun “devlet destek” alımlarına başlamış olması bu iki eğilimin nasıl bir araya gelebileceğine güzel bir örnektir. Serbest piyasa mekanizmalarının güçlendirilmeye çalışıldığı bu süreçte, devlet bir şekilde destek alımlarına devam ederken, aslında üreticilerin piyasalara karşı örgütlenmesi daha da zayıflatılmaktadır. Nitekim 2008 hasat zamanına gelindiğinde, TMO’nun stoklarında 320 bin ton fındık birikmişti. Daha önce Fiskobirlik’in stokçuluk yaptığını, bütçeye yük getirdiğini belirten Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar ironik bir biçimde bunu sorun olarak işaret etmemektedir. Çözüm olarak lisanslı depoculuk bölgede ge-

liştirilmeye çalışılmaktadır.²² Yani, hasadını yaptığı ürünü depolayan üreticinin, bireysel olarak piyasanın karşısında bu ürününü değerlendirmesi öngörülmektedir.

Fındığın sorunlarının tartışıldığı birçok ortamda, Türkiye’de fındık dikim alanlarının Batı Karadeniz’e doğru genişlemesi bir sorun olarak vurgulanmaktadır (DPT, 2001; WORLD BANK, 2004; ULUSAL FİNDIK KONSEYİ, 2008). Talep fazlası fındık üretiminde bu genişlemenin önemli bir katkısı bulunmaktadır. Yağlı Giresun fındığına göre daha düşük kaliteye sahip olmasına rağmen, Batı Karadeniz Bölgesi’nde düz arazide üretim yapıldığı için üretim verimliliği daha yüksek. Yani, eğer sadece “ekonomik rasyonalite” üzerinden düşünürsek, Batı Karadeniz’de fındık üretimin gelişmesi olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak, Batı Karadeniz’de başka tarımsal üretilere de elverişli, düz ve verimli arazilerin fındık üretimine vakfedilmesini, aslında Türkiye’deki tarımsal üretim açısından bir kayıp olarak değerlendirmek gerekmektedir. Öte yandan, Giresun ve Ordu gibi görece daha meyilli araziye sahip bölgelerde fındığın dışında başka bir tarımsal ürüne yönelmek kolay görünmemektedir. Ayrıca, artan fındık rekoltesi yüzünden başta Giresun ve Ordu gibi klasik fındık dikim bölgeleri olmak üzere aslında uzun vadede tüm bölgelerdeki fındık üreticileri piyasalar karşısında daha dezavantajlı duruma düşmektedir. Tam da bu yüzden, fındık politikalarında ekonomik rasyonalitenin dışında bir kriterin geliştirilmesi gerekmektedir. Aslında, 1983’ten itibaren fındık dikim alanlarının sınırlandırılmasına yönelik çeşitli yasa ve uygulama “girişimleri” olmasına rağmen bunlar layığıyla yürütülmemiştir. “Fındık dikim alanlarının sınırlandırılmasının” sıkça toplantılarda bir retorik olarak dile getirilmesine rağmen bu konuda kararlı adım atmadaki “isteksizliğin” fındık piyasalarının avantajına olduğunu ve rekolte fazlasının üreticileri fındık piyasası karşısında dezavantajlı duruma getirdiğini göz ardı etmemek gerekiyor.²³

22) TMO’nun öncülüğünde, bölgede lisanslı depoculuğun kapasitesinin 300 bin tonun üzerine çıkarılması hedeflenmektedir (TMO, 2008).

23) *Ulusal Fındık Konseyi*, fındık dikim alanlarının genişlemesini bir sorun olarak tanımlamasına rağmen bu konuda temel sorunun “devlet destek alımları” olduğunu varsaymaktadır. Bu yüzden rekolte artmasının başlangıcını devlet destek alımlarıyla ilişkilendirerek, 1964 tarihini vurgulamaktadır. Ne var ki, bu rapordaki tablo 1’e dikkatli bakılınca asıl sıçramanın 1989’u takip eden yıllarda gerçekleştiğini görmek mümkün (ULUSAL FİNDIK KONSEYİ, 2008). *Ulusal Fındık Kon-*

Toparlarsak, fındık bölgesinin sorunları basit “piyasa” ilkelerine bira-kılamayacak kadar karmaşık ve önemlidir. Örneğin, mevsimlik işçiler sadece bir maliyet hesabına dahil edildiğinde, hem bu mevsimlik işçile-rin geldikleri Güneydoğu bölgesinde yaşadıkları zorlukları aşmak için harcadıkları çabalar göz ardı edilmiş olur hem de mevsimlik işçiler ile Karadeniz bölgesindeki fındık üreticisinin bu ilk doğrudan ilişkisi olumsuz bir deneyime dönüşebilir. Nitekim bölgedeki yerel idareciler, mevsimlik işçiler mevzu bahis olduğunda konuya temel olarak “güven-lik” açısından yaklaşmayı tercih etmektedir. Hasat zamanının başlama-sına yakın dönemde, yerel idareciler, yerel gazetelerde, mevsimlik işçi-ler ve “güvenlik” konularında demeçler vermekteler. Görüştüğüm ida-recilere mevsimlik işçilere yönelik ne tür tedbirler aldıklarını sordu-ğumda, “tedbirler” doğrudan bir güvenlik sorusu olarak algılanırken, onların yol ve ırmak kenarlarından daha sağlıklı ve güvenli yerlerde ko-naklanmalarına yönelik tedbirler akla gelmemektedir. Bir yerel yöneti-ci, bu mevzu kısa bir dönem etkili olduğu için, her sene mevsimlik iş-çiler geldikten sonra bir şeyler yapmak gerektiğinin akla geldiğini an-cak geç kalındığını, bir sonraki yıl da unutulduğunu belirtmekteydi.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer önemli husus ise fındık üre-ticisinin pratiğine giren yarı-zamanlı çiftçilik deneyimidir. Bilindiği gi-bi tarımda “alternatif ürün” tartışmaları devam etmekte ve bunun geliş-mesi için teşvikler sağlanmaktadır. Nitekim bu bölgede de kivi üretimi teşvik edilmektedir. Aslında fındık üreticisi, “alternatif ürün” değil ama yarı-zamanlı çiftçilik sayesinde, “alternatif işi” daha uzun vadeli, istik-rarlı ve risk azaltıcı bir çözüm olarak gündelik pratiğinde kendisi bul-mak zorunda kalmıştır. Değişen fındık üretimi pratiğini yani yarı za-manlı çiftçilik pratiğini daha iyi bir şekilde gerçekleştirmenin yollarının aranması gerekmektedir. Örneğin, eğer üretici sınırlı bir zaman içinde hasadını yapıp gitmek zorunda ise bunu kolaylaştırıcı tedbirleri sağla-mak mümkündür. Eğer Fiskobirlik üyelerine ve diğer fındık üreticile-

seyi nihai fındık politikası olarak devlet destek alımının yapılmaması gerektiğini, fındığın fiyaun-nın piyasa tarafından belirlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yani, serbest piyasa mekanizmalara fındık politikalarının temel eksenini olarak öngörülmektedir. Fiyaun serbest piyasada belirlendi-ği bir ortam, fazla üretim yapan üreticileri bir kısmını zamanla tasfiye edebilir, ancak bu tasfiye sürecinin daha meyilli araziye sahip olan dolayısıyla diğer tarımsal üretimlere pek elverişli olma-yan Doğu Karadeniz Bölgesi'nde daha olumsuz etkileyeceğini öngörmek güç değil ki eğer bu ola-sı sonuç istenmiyorsa piyasa mekanizmalarının dışında bir fındık politikası geliştirmek kaçınılmaz hale gelmektedir.

rine ulaşmayı hedefliyorsa, bu yeni üretim pratiğine göre örgütlenmenin ve hizmet vermenin yollarını bulması gerekmektedir.

Kaldı ki sanıldığı gibi fındık üreticileri pasif, kaderci, her şeyi oluru-na bırakan bir kesim değil, aksine aralarında çözüm arayanlar olduğu gibi, karşılarındaki muhatap kurum ve kişilerin de daha “sorumluğunu bilen” ve “yetkin” olmalarını talep edenler de bulunmaktadır. Bir üretici, kendisinin fındık hasadında maliyetleri düşürmeye yönelik çabalarını şöyle anlatmaktadır:

Ben fındığı dalından toplatmıyorum. Fındıklar olgunlaştıktan sonra ırgalayarak yere düşmesini bekliyorum. Öbür türlü yevmiyeyle başa çıkmak güç. Zeytin için kullanılan bir ırgalama makinesi gördüm. Buraya getirmek istedim. Dört tane birden sipariş edebilirsin dediler. Bilmeden almak istemedim. Bursa'ya kardeşimi görmeye gidince, gidip inceleyeceğim. Fındıkta kullanılabilir-se çok iyi olur. Maliyetleri düşürür. Ama devletin yetkilileri böyle konularla ilgilenmiyorlar. Onları getirmek için önce başvuracaksın, sonra araçla getireceksin. Kredi kooperatifine ziraat mühendisi atamışlar, yanlış anlama ziraat mühendisi iyi bir şey, ama sorularımıza cevap veremiyor. Bize ağaç dikmeyi öğretmeye kalkıyor, bizden az biliyor. Karşıdakiler eskisi gibi değil, vatandaş iyiyi de kötüyü de anlıyor. Eğer biri konuyu biliyorsa, profesör ise vatandaş dinliyor. Yoksa hayıt-hutla bir şey olmaz. Önce bir halimizi, hatırımızı sor! Değil mi kardeşim.

Ne var ki, yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi üreticilerin bireysel çabalarıyla bulmaya çalıştıkları çözümler, örgütlü üreticiler olarak kendi ürünlerinin değerlerini “piyasaya” karşı güçlendirmenin mekanizmalarını bulmaya çalışmaktan uzak, fındık üretimi açısından en önemli maliyet kalemlerinden biri olan hasat zamanı kullanılan emek miktarını azaltmayla sınırlı, bireysel çabalar olarak görülmektedir. Hâlihazırda yarı-zamanlı çiftçiliğin yaygınlaşması -ki bu bile yöre insanının fındık üretimindeki istikrarsızlıklara karşı geliştirdikleri bireysel bir çözümdür- ile birlikte fındık üretimine harcanan emeğin azalmasına paralel bir süreçle bu tür çabalar fındık üretiminin niteliğini düşürebileceği gibi fındık hasadı sayesinde geçinmeye çalışan yerel ve mevsimlik işçileri de olumsuz şekilde etkileyebilecektir. Üreticiler gerek tarımla ilgilenmesi gereken kamu kuruluşlarını gerekse de Fiskobirlik'i kendilerinin söz konusu çözüm bulma çabalarında yanlarında görememektedirler.

Sonuç

Fındık üretiminde, piyasa oluşum sürecinin farklı aşamalarının üretici ve işçiler üzerinde yarattığı olumsuz şartları ortadan kaldırmak için, piyasa oluşum sürecine üreticiler ve işçiler lehine müdahale etmenin yollarının geliştirilmesi gerekmektedir. Nitekim uzun süredir yarı-devlet kurumu gibi çalışan Fiskobirlik, bünyesindeki satış kooperatifleri, fındık depoları ve işleme tesisleri ile oluşturduğu mekânsal ağ sayesinde piyasa oluşum sürecine belli derece müdahale edebilmiştir. Ancak, pratikte uzun süre yarı-devlet kurumu halinde işleyen Fiskobirlik, üreticilerin piyasa karşısında direkt örgütlendiği bir kurum olamamıştır. Devletin, üretici ve piyasalar arasında arabuluculuk yapmasını sağlayan bir kurum olarak çalışmıştır. 2001 sonrasında uygulanmaya başlanan yeniden yapılandırma programı ekseninde ise Fiskobirlik'in piyasalara müdahale potansiyeli daha da zayıflatılmaktadır. Bu süreçte, kurumun 1) devletten aldığı desteğin çekilmesi, 2) mekânsal ağının tasfiye edilmek istenmesi ve 3) yeniden yapılandırma sürecinde kooperatifçiliğin güçlendirilmesinden ziyade şirketleşmesinin hedeflenmiş olması, kurumun günümüz fındık üretiminin sorunlarına yanıt vermesini daha da güçleştirmiştir.

Eğer, tarımda uygulanan neoliberal politikalara karşı uzun vadeli alternatif pratikler ve politikalar geliştirilmek isteniyorsa, öncelikle bu pratiklerin "piyasa oluşum" sürecine üretici ve işçiler lehine müdahale edebilen mekanizmaları oluşturabilmesi gerekmektedir. Tarımsal kooperatifler, üreticiler arası oluşturacakları bağlantılar ve mekânsal ağ sayesinde hala böyle bir potansiyele sahiptir. Ancak, bu mekanizmaların bir yandan üreticiler ve işçiler arasında örgütlülüğü geliştirebilmesi, diğer yandan da tüccar ve sanayicilerin belirlemeye çalıştığı fındık piyasalarına karşı direkt bir alternatif olma düsturuyla kurgulanmış olması gerekmektedir. Tüccardan "daha iyi fiyat almak için" uygulanan pratikler ve oluşturulan mekanizmalar kısa ömürlü olacaktır. Benzer biçimde, bugün fındık üreticilerinin yaptığı gibi fındık üretimi maliyetlerini bireysel yollarla azaltmaya çalışmak çözüm olarak görülmemektedir. Yani, ne devlet, ne de bireysel mekanizmalar üzerinden oluşturulmuş çözümler uzun vadeli olabilir. Fındık üreticilerinin ve işçilerinin doğrudan piyasalara karşı örgütlenmesi ve böylece bizatihi piyasanın kendisini yeniden kurgulamaları alternatif politikalar için önemli bir hedef olarak görülmektedir.

Ancak, bu temenninin önündeki engelleri de göz ardı etmemek gerekiyor. Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi fındık piyasasının oluşum sürecine başta, sanayiciler, tüccarlar, manavlar, fındık üreticileri ve yevmiyeci işçiler olmak üzere birçok kurum ve kişi katılmaktadır. Öncelikle, ne yazık ki, bu kişi ve kuruluşların örgütlülükleri ve sahip oldukları siyasi ve ekonomik güçleri, listenin en başından sonuna doğru ilerledikçe azalmaktadır. Kaldı ki, fındık üreticisi kategorisi içinde fındıktan farklı beklentileri olan, köylü yaşam tarzını farklı şekilde yerine getiren heterojen bir nüfus bulunmaktadır. Bu kişilerin örgütlenmesini, bilinen çiftçi örgütlenmeleri modelleri içinde sağlamak kolay değil. Diğer önemli bir konu da, daha önceleri fındık üreticileri ve işçileri genelde bir tutulurken, yarı-zamanlı çiftçiliğin gelişmesiyle birlikte mevsimlik işçiliğin de fındık üretimi sürecinde daha çok görülmeye başlamasıdır. Bu işçiler, çoğu zaman tüm fındık tartışmalarının ve sorunlarının dışında görülmektedir, ama artık fındık sorunu tartışılırken bu kesimin de dahil edilmesi gerekmektedir. Mevsimlik işçiler, örgütlenmesi ve taleplerini dile getirmesi açısından en zor durumda olan kesimi oluşturmaktadır. Fındık üreticileri, en azından hükümete ve yerel siyasetçilere baskı yaparak taleplerini dile getirirken, mevsimlik işçilerin bu tür siyasi stratejileri kullanabildiklerini söylemek oldukça güçtür. Üstelik fındık üreticileri mevsimlik işçilerin çıkar ve taleplerine yanıt veren bir girişimi veya örgütlenmeyi kendileri açısından kolaylıkla bir tehdit olarak algılayabilir ve hâlihazırda var olan etnik önyargılardan da beslenerek, bu işçilere yönelik bölgede güçlü bir karşı hareket oluşabilir. Ne var ki, yarı-zamanlı çiftçilikle birlikte artık bölgede fındık üretiminin mevsimlik işçi emeği kullanılmadan yapılamayacağını kabul edilmesi ve kooperatifçiliğin bu yeni şartlar üzerinden güçlendirilmesi gerekmektedir.

Teşekkürler

Özellikle çalışmanın saha kısmında birçok kişinin yardımı ve desteği oldu. Bahadır Apaydın, Mustafa Apaydın, Gülşah Aydın, Özer Akbaşı, Tekin Bingöl, Merve Conker, Sedat Güner, Hayrettin Karahan ve Salih Yaşar'a yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Fındık üreticilerinin sorunlarına ve örgütlenmesine gönül vermiş Fındık-Sen başkanı Kutsi Yaşar'a gösterdiği yakın ilgi, desteği ve deneyimlerini paylaşmasından dolayı ayrıca teşekkür ederim. Yazının taslak halini okuyup, yorum, öneri ve düzeltmelerde bulunan Emel Şentürk, İ. Emre Işık, Bahadır Apaydın, Tuğba Doğan ve araştırma grubuna da şükranlarım sonsuz.

KAYNAKÇA

3. MİLLİ FINDIK ŞURASI, (2006), *3. Milli Fındık Şurası Tebliğler Kitabı*, der. Mehmet Memiş, Uğur Eğitim Hizmetleri ve Yayıncılık: İstanbul
- AKDER, A. H., (2006), *Türkiye Tarım Politikasında "destekleme reformu"*, http://www.arip.org.tr/document/raporlar_makaleler/asomedyar.doc, indirilme tarihi 2006
- AKŞİT, B., (1985), *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turhan Kitapevi: Ankara.
- AKŞİT, B. ve Keyder, Ç., (1981), "Kırsal Dönüşüm Tipolojisi", *Yeni İmece*, c. 1 (Nisan), s.8-13.
- ARIP, (2006), *Fındık Raporu*.
- AYDIN, Z., (1986), "Kapitalizm, tarım sorunu ve az gelişmiş ülkeler I-II", *11 Tez*, sayı. 3 ve 4.
- AYSU, A. (2006a), *Avrupa Birliği ve Tarım*, Kalkedon Yayınları: İstanbul
- AYSU, A., (2002), *Tarladan Sofraya Tarım:1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma(ma)*, Su Yayınları: İstanbul
- AYSU, A., (2006b), "Fındık Müengi ve Ötesi: Asıl Oduşmanımız Aymaz Aydınlar", *Express Dergisi*
- BAYAR, C., (2006), "Ekonomi Bakanımızın Fındık Kongresindeki Açma Söylevi", *3. Milli Fındık Şurası Tebliğler Kitabı*, der. Mehmet Memiş, Uğur Eğitim Hizmetleri ve Yayıncılık:İstanbul, s. 4-6
- BORATAV, K., (1981), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları.
- DEMİR, İ., (2006), "Fiskobirlik'in Görevi Ne Olmalı?", *Dünya Gazetesi*, 31 Temmuz 2006.
- DPT, (2001), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Gıda Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, *Fındık İşleme Sanayii Alt Komisyon Raporu*, DPT: Ankara.
- ERDOST, M., (1988), *Tarım ve Kapitalizm*, Sol-Onur Yayınları.
- FALAKOĞLU, B., (2006), "Fındık Nereye Gidiyor 1-5", *Evrensel Gazetesi*, 10-14 Ağustos 2006.
- HEPERKAN, D., (2006), "Fındıkta Aflatoksin Oluşumu ve Önlenmesinde HACCP Sisteminin Uygulanması", *3. Milli Fındık Şurası Tebliğler Kitabı*, der. Mehmet Memiş, Uğur Eğitim Hizmetleri ve Yayıncılık:İstanbul, s. 544-549
- KAZGAN, G., (2003), *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi: İstanbul
- KEYDER, Ç., (1983), "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bu-

90 Hacıyatmazı Devirmek

günkü Yapısı", Dost Yayınevi, s. 221-275.

KULAÇ, A., (1997), *Türk Fındık Piyasası ve Türk Fındığının Dış Talebinin Tahmini*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (basılmamış)

MCKEON, N. vd., (2004), *Peasant Associations in Theory and Practice*, United Nations Research Institute for Social Development

OKTAR, T., (2003), "Fındık Üzerine Yazılan Bir Rapor ve Bu Raporun Düşündürtükleri," *Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun: Sempozyum Bildirileri*, Yeşilgiresun: Giresun, s. 13-20

ORDU TİCARET ODASI, (2006), *Ekonomik Raporu*, <http://www.ordutb.org.tr/dokumanlar/EKONOM%C4%B0K%20RAPOR-2006.doc>, (2006)

ÖZTÜRK, M., (2004), "Yeniden Yapılandırma Sürecinde Fiskobirlik," *Fiskobirlik Dergisi*, 2, s. 3-4

PEKER, K., (1941), *Fındığın Kooperatifleşmesi*, Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Yayınları

SÖNMEZ, A., (2001), "Fındık Üretiminde Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm," *Toplum ve Bilim Dergisi*, 88, s.69-104

TAŞKIN, M., (2005), *Geçmişten-Günümüze Fındık*, Trabzon

TMO, (2008), "Dünden Bugüne Türkiye'de Fındık Politikaları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", yayınlanmamış Powerpoint sunuşu,

TÜRKOĞLU, A., (1961), *Dünya Fındık İstihsal ve Ticaretinde Türkiye'nin Durumu*, İstanbul Üniversitesi Yayını: İstanbul

TZOB, (2005), Fındık Rekoltesi ve Fındık Rekoltesi ve Fiyat Polemiği, http://www.tzob.org.tr/tzob/baharler_2005/findik_rekorte_2005.htm, (22 Temmuz 2005)

TZOB, (2006), *Fındık Raporu*, Türkiye Ziraat Odaları Birliği

ULUSAL FINDIK KONSEYİ, (2008), "Fındık Raporu," yayınlanmamış rapor

WORLD BANK, (2001), *Agricultural Reform Implementation Project/Loan*, The World Bank

WORLD BANK, (2004), *Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization*, The World Bank

YILDIRIM, A. E., (2006), "Fındıkta Başbakan 'kullanılıyor' mu?" *Giresun Son Haber: Tarım Dünyası*, <http://www.giresunsonhaber.com/deray.asp?hid=1183>, (12 Nisan 2006)

Neoliberalizm öpte:

Ankara'da Sokak Toplayıcılığı ve Geri Dönüşüm Politikaları

Eylem Akçay

Geri dönüşüm, son yıllarda neoliberal politikalar ve yasal düzenlemelerle bir ekonomik alan, bir kamusal hizmet alanı ve bir sosyal politika alanı olarak yeniden kurulmaya ve yönetilmeye çalışılmaktadır. Bu düzenlemeyi yaratan pratikler, yerel, ulusal ve ulus üstü düzeylerde yer alan çeşitli aktörlerin, AB müktesebatı, çevreci ilkeler, sürdürülebilir kalkınma, çağdaşlık gibi düzenleyici söylemler üzerinden ilişkilendirilmesiyle oluşmaktadır. Bu düzenleyici söylem ve pratikler, temelde yeniden düzenledikleri alana yeni aktörleri çağırarak, aktörler arasındaki ilişkilerin ve ekonomik döngünün değişmesine, alana ilişkin yeni bilgilerin ve söylemlerin oluşmasına ve bu bilgi ve söylemlerin kent, ülke ve dünya genelinde dolaşıma çıkmasına yol açmaktadır. Son birkaç yılda Ankara'da, geri dönüşüm alanı, AB müktesebatının gerektirdiği düzenlemenin uygulanmaya çalışılması sonucu, dramatik şekilde değişmiştir. Bu değişim müktesebatın gerektirdiği düzenlemenin ya da tespit edilen çevresel ve ekonomik gerekliliklerin başarıyla uygulanmış olduğunu değil, alanın çeşitli ve yeni aktörlerin aralarındaki etkileşim ve çatışmalarla *yeniden* düzenleniyor olduğunu ifade etmektedir. Yerel düzeydeki bir neoliberal politika uygulamasının nasıl gerçekleştiğinin incelenmesi ve değişimin anlaşılması politikayı bu dinamik düzenlenme sürecinin

ve çatışmalı alanın bitmemiş ürünü olarak değerlendirmeyi gerektirir. Ankara'da yeni oluşturulan geri dönüşüm politikasının ve var olan pratiklerin toplumsal faydası, başarısı ve geleceği değerlendirilmek istenirse alanın dinamizmini yakalayacak tarzda bir "alan çalışmasına" olan ihtiyaç açığa çıkar. Böyle bir çalışma dâhilinde akılda tutulması gereken bir diğer şey de alanda bir araştırmacı olarak var olmanın, aşağıda açıklanacağı gibi alanın kuruluşuna dâhil olmak anlamına geleceğidir.

Alanda yer alan aktörler, bu aktörlere alanda çeşitli pozisyonlar açan ve alan tarafından modifiye edilen söylemler, yasal metinler ve idari pratikler, bir iktidar ilişkileri matrisinde yerlerine konursa, sokak toplayıcılarının, "kağıtçıların", ya da "atık kağıt işçilerinin"¹ bu alanda var olma tarzını tartışmanın, neoliberal politikalara yönelik eleştirel bir yaklaşımı gerektirdiği görülür. Neoliberal politika, bilimsel, teknik, çevresel, ekonomik ve idari söylemlerle kurulduğu ölçüde, bu politika uyarınca kurulan ve yeniden düzenlenen sistemin, pazarın ya da toplumsal ilişkilerin dışında kaldığı düşünülen ve tekrar içeri alınmaya çalışılan bir "sosyal boyut" yaratıyor: sokak toplayıcıları, bir yandan kendi yaşam alanları olarak hissettikleri bir ekonomik ve sosyal alanın neoliberal politikanın yarattığı bölünmüşlüğüne yeniden yer bulmak için önlerinde yeni şartlar olduğunu görüyorken, diğer yandan da sosyal politikalar tarafından neoliberal uygulamadan zarar görenler, yoksullar, dezavantajlılar olarak geri çağırılıyorlar. Neoliberal politikanın, yeni aktörler, hayaller ve ilişki ağlarıyla donatarak kurduğu bu alana ilişkin, toplayıcılar için dışlayıcı ya da dezavantajlı sonuçlar yaratan yaklaşımlar teorik ve pratik açılarından eleştirilerek, yeni yaklaşım imkânlarının tartışılması bir ihtiyaçtır.

Ankara'da geri dönüşüm alanının temel aktörleri; zorunlu Kürt göçü ve tarımsal ekonomideki çöküntü sonucu yaşanan göç dolayısıyla sayıları artan sokak toplayıcıları, sokak toplayıcılarından toplanan materyali satın alan, bu materyali ayrıştırarak işleyen ve ekonomik dolaşıma sokan şirketler ile kamu adına şehir temizliğini ve geri dönüşüm

1) Ankara'da sokak toplayıcılarına genel olarak "kağıtçılar" denmektedir. Biz burada sokak toplayıcılarını politik bir özne olarak ele almadığımız (atık kağıt işçileri) ya da Ankara'da yaşayan sokak toplayıcılarından (kağıtçılardan) bahsetmediğimiz, bir geçim ve çalışma pratiğiyle genel olarak tarif ettiğimiz zaman 'sokak toplayıcısı' tabirini kullanacağız.

politikalarını düzenleyen, böylece diğer aktörlerin çalışma ritmini belirleyen belediye olarak sayılabilir. Bu yazıya temel oluşturan alan çalışması için şirketler ve belediyelerden ilgililerle ve sokak toplayıcıları ile olduğu kadar, alana çeşitli şekillerde müdahil olan sosyal aktörlerle de görüşme yapılmıştır.

Ankara'da çalışan sokak toplayıcıları arasından, özellikle çeşitli şekillerde örgütlenme denemelerine girişmiş olanlarla görüşmeler yapılmıştır. Bu gruplar genellikle sokak toplayıcısı olmayan ama geri dönüşüm politikası alanında yer alan diğer aktörlerle, belediyeler ve STK'larla, yani "orta sınıf" aktörlerle konu bağlamında doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki içine girmiş gruplardır. Burada "orta sınıf" kavramını Chatterjee'nin (2002:70) modernleştirici milliyetçi orta sınıflar için kullandığına paralel bir anlamda kullanıyoruz. Chatterjee, Kalküta'nın milliyetçi orta sınıfının aynı zamanda "ortada", "aracı" bir sınıf olduğunu anlatır: yönetenlerle halk arasında, yoksul ve baskı altında olanlar adına konuşma sorumluluğuna sahip, böylece sosyal bir otorite edinen bir "orta sınıf"tır söz konusu olan.² Sosyal politikalarla ve 'madunlarla' ilgili diğer faaliyetlerle uğraşanların, "toplumsal ilişkide bir orta terim olarak... toplumsal eyleyenler" olduklarını düşünerek, bu kavramsallaştırmayı burada da kullanabiliriz.

Sokak toplayıcılarının özellikle orta sınıfla temas edenlerden seçilmesi, genel olarak geri dönüşüm politikaları alanına, bu alanın kurulma sürecine, sokak toplayıcılarının bu alandaki varlığına ve politikaların pratik sonuçlarına dair bulgulara odaklanılmasını sağlamaktadır. Böylece geri dönüşüm politikaları alanı, bu politikalar alanını kuran aktörlerin tümünü kapsama eğiliminde genişletilebilir. Gerçekte, Ankara'da politikaların bazı etkilerini doğrudan ve her gün yaşayan sokak toplayıcılarının tümünün orta sınıfla dolaylı bir etkileşim içinde oldukları unutulmamalıdır.

Saha Olarak Ankara'da Geri Dönüşüm Politikaları

Geri dönüşüm alanında Ankara'da karşılaşılması yerel, ulus üstü ve ulusal düzeylerdeki yasal düzenlemelerin gerektirdiği eylemler toplamı bir

2) Bkz. CHATTERJEE, P., *Ulus ve Parçaları*, çev: İsmail Çekem, İletişim, (2002), s. 70. "Orta Sınıf" kavramının buradaki kullanımı için, Yasemin İpek Can'ateşekkür ederim. Yasemin İpek, (2006), "Volunteers or Governors? Rethinking Civil Society in Turkey Beyond the Problematic of Democratization: The Case of TEGV", (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

(sosyal) politika oluşturmaktadır. Burada sosyal politika, bir hükümetin, bir politik partinin, bir işletmenin v.b. insanların kararlarını, eylemlerini ve davranışlarını belirlemeye ve etkilemeye yönelik plan ve uygulamaları anlamında kullanılmaktadır (WEDEL v.d., 2005:35). “Eylemleri düzenleyen/yönlendiren eylemler” olarak (sosyal) politika etkinlikleri, günümüzde gündelik hayatı belirleyen kolektif anlamların üretilmesinde ve yeniden üretilmesinde önemli bir yere sahiptir. Sosyal politikalar, ekonomik, sosyoekonomik, politik sorular çerçevesinde; başarılı ya da başarısız olmalarına yol açan etkenler, kentteki işlev ve işleyişleri açısından ve geri bildirim almak amacıyla araştırma nesnesi olmaktadır. Cris Shore ve Susan Wright (1997) tarafından geliştirilen “(sosyal) politikaların antropolojisi” yaklaşımı ise, bu politikaların sadece belli ölçekler geliştirilerek tartışılacak “sonuçlarını” değil, öncüllerini ve işleyiş süreçlerini de değerlendirmeye dahil etme fırsatı sunar. Araştırma sahası, üzerinde belirli bir topluluğun yaşadığı coğrafi bir alanı değil, “iktidarın ve yönetim sistemlerinin ilişkileri üzerinden açıklanan/eklemlenen sosyal ve politik bir alan”ı ifade eder (SHORE, C. ve WRIGHT, S., 1997:14). Bu değişken ve dinamik ‘saha’ araştırmacının varlığıyla birlikte kurulur. Böylece incelenen saha, hiçbir etkide bulunmadan bakabileceğimiz, sabit örüntüsü ortaya çıkarılmaya çalışılan bir kültürel grup içindeki insan/nesne ilişkileri bütünü değil, yerel, ulusal ve uluslararası düzeydeki karmaşık ekonomik, politik ve sosyal süreçler içinde beliren, araştırmacının da belirleyen ve belirlenen olarak içinde bulunduğu bir ilişkiler toplamı olur.³ Müdahale edilerek değiştirilme ‘tehlikesine’ veya ‘şansına’ sahip olarak gösterilen bir saha yerine, varlığına ve kurulmasına belli oranda katkıda bulunulan, dolayısıyla araştırmacı için içinde bulunmanın sorumluluğu da yüksek olan bir sahaya karşı karşıyayız. Araştırmacının iktidar ilişkilerinde var olma biçimine bağlı olarak her araştırmaya başka bulgularla cevap verecek ve bize bambaşka görünecek olan saha, araştırmacının politik bir önerisidir.

3) Bu belirlemeyi ve belirlenmeyi örneklemek gerekirse, ‘madun’ ya da ‘dezavantajlı’ gruplarla ilgili araştırmalarda konu olan grupların araştırmadan oluşan beklentileri akla getirilebilir. Bu beklentiler, görüşülenin araştırmacıya ilişkin bir yanlış algısından (çoğunlukla bir devlet veya bir STK yetkilisiyle karıştırılır) değil, araştırmacının ve araştırmacının toplum/devlet ve görüşülenler arasındaki zorunlu konumundan kaynaklanır. “Aracı olarak araştırmacı”, madun’u araştırmada kurar, madun’un madunluğundan da sorumludur. Araştırmacıyla araştırma konusunun karşılaşmasının var olan iktidar ilişkileri ağında yer alması sorunu, kaçınılmazı değil araştırmacının bulgularına dahil edilmesi gereken bir konudur.

rin dahil olduğu üçlü bir protokol gereğince toplanıp değerlendirildiği bir sistem ve toplanan miktarın belgelendiği, kayıt altına alınmış resmi bir süreç öngörmektedir. Ankara'da geri dönüşümün yönetmelikle düzenlenişi karmaşık çatışmalardan geçmiş, ambalajlı ürünlerin yoğun tüketildiği Çankaya bölgesinin yerel yönetimiyle Büyükşehir Belediyesi arasındaki bu çatışmanın alanın düzenlenişinde önemli bir etkisi olmuştur. 2002 yılından itibaren çöple ilgili konularda Invest Trading & Consulting (ITC) şirketiyle anlaşma yapan Büyükşehir Belediyesi, bu şirketin gelirinin bir kısmının geri dönüşümle sağlanmasını taahhüt etmiştir. 2004 yılında çıkan yönetmeliğin ardından yetkilendirilmiş kuruluş olan ÇEVKO' ve toplayıcı SİMAT' şirketiyle bir protokol yaparak yönetmeliğin öngördüğü sisteme geçmeyi deneyen Çankaya Belediyesi ile, ITC şirketiyle anlaşmış olan Büyükşehir Belediyesi arasında, politik farklarla kuvvetlenen ve STK ve meslek odaları gibi örgütlerin de yer yer dahil olduğu çatışmalı bir süreç başlamıştır. Bu çatışmalı süreçte rekabeti yönetebilmek maksadıyla iki belediye-şirket grubu (Çankaya-SİMAT ve Büyükşehir-ITC) tarafından karşılıklı olarak yasalara başvurulduğu kadar, sokak toplayıcılarına yönelik bir şiddete de başvurulmuştur. Yönetmelik, 2007 yılında bu çatışmaya referansla değişikliğe uğramıştır.⁴ Belirli bir bölgedeki hurdacılar rekabeti yönlendirecek tarzda bir müdahaleyle kapatılmış, ancak mahkeme sonucunda tekrar açılmıştır. En önemli belirleyen ise, sokak toplayıcılarına yönelik şiddet olmuştur.

2004 yılında, zorunlu göçe maruz kalarak Ankara'ya yerleşmiş Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu Türközü bölgesinde bulunan ardiyeler bir

4) 1991'de 14 şirket tarafından kurulan Çevre Koruma ve Ambalaj Aukları Değerlendirme Vakfı ÇEVKO, 2005 yılından beri yetkilendirilmiş kuruluştur. CAMSIAD'ın yetkisini kaybetmesinin ardından yetkilendirilmiş kuruluş olarak bir tek ÇEVKO kalmıştır. 2008 itibarıyla 400'e yakın üyesi vardır.

5) SİMAT, 2008 yılı bilgilerine göre Ankara'da hurdacılık ve presleme yapan toplama ve ayırma lisanslı (TAT) şirketlerden biridir (bkz. 4. dipnot). Bu şirketlerden bir diğeri olan ITC'nin de geçici çalışma izni (GÇİ) vardır. İki şirket de ayrıştırma ve atık alımı yapmaktadır.

6) 2004 yönetmeliği Ankara'da pratik olarak belediyeler arasında bir yetki karmaşası sorunu yaratmıştır. Ankara'daki şirketlerden birinin görüştüğüm yetkilisi, 2007 yönetmeliği çıkmadan önce, yeni yönetmelikte bu karmaşanın çözümüne ilişkin (ve daha sonra ayrınnlı değineceğimiz gibi marketlerden ve sitelerden bedelsiz auk alımına ilişkin) bir değişikliğin yer alacağını söylemiştir. Bu konuda şirketlerin de dahil olduğu bir tartışma, yönetmeliğin taslakları üzerinden yürütülmüştür. Bu örnek, neoliberal devlet-sermaye ortaklığının yönetmelik, hukuksal ve sosyal boyutlarını göstermesi açısından oldukça ilgi çekicidir.

polis baskınıyla yıkılmaya çalışılmıştır. Bu müdahaleye mahalledeki sokak toplayıcıları ardiyeleri yakarak direnmiştir. Sonrasında ise her iki belediye tarafından sokak toplayıcılarının el arabalarına, topladıkları materyale el konulmaya, ardiyelere zaman zaman müdahalelerde bulunmaya başlanmış, sokak toplayıcılarına zabıta tarafından yoğun fiziksel şiddet uygulanmıştır. Bu şiddet toplayıcılığı zorlaştırmış, toplayıcıların daha az şiddet görme umuduyla materyali satmak üzere ITC ve SİMAT şirketlerinden uygun olanı tercih etme eğilimini arttırmıştır. Bazen şiddet, sokak toplayıcılarıyla belediyeler arasındaki müzakerelerde dengeyi bozacak bir etken olarak yer almıştır.⁷

Bugün Ankara'da geri dönüşüm alanında, bir dernek ve bir dergi çevresinde bir araya gelen "kağıtçılar", Çankaya ve Büyükşehir Belediyeleri, alanda çalışma yapan şirketler, SİMAT, ITC, ÇEVKO, üniversiteler, araştırmacılar, sanatçılar, çeşitli STK'lar ve oda örgütlenmeleri, öğrenciler, politikacılar gibi çok çeşitli aktörler; yoksulluk, Kürt sorunu, göç, sağlık, güvenlik, çevre sorunları, ekonomik verimlilik, çağdaşlık, Avrupa Birliği üyeliği gibi söylem ve kavramların arasında direkt veya dolaylı olarak bu yeniden düzenlemeye katılıyorlar.

Neoliberal Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Ankara'da Geri Dönüşüm

Rose (1996), neoliberalizmin liberal teorinin "bireycilik" kavramını, ekonomik girişimciliğin mantığına yerleştirdiğini, ama bunu yaparken bireyciliği ekonomik bir kavram olarak görülebilecek olan "girişimcilik" olduğu kadar, "yönetme" olarak da, yani politik bir kavram olarak da konumlandığını tespit eder. Neoliberal yönetim mantığı, toplumu yönetmeden yönetmenin yollarını, vatandaş, müşteri, ebeveyn, işveren, müdür, yatırımcı gibi otonom aktörlerin düzenlenmiş ve hesaplanabilir seçimleriyle yönetmenin yollarını arar gibidir (ROSE, 1996:61).

Bu anlamda Ankara'da geri dönüşüm politikaları ve pratiklerinin yaşadığı süreç çeşitli açılardan yönetimin işleyiş prensibini ekonomik

7) Şirket tercihinde fiyat haricinde akrabalık ve güven gibi enformel bağlantılar da rol oynamaktadır. Şiddet, bu bağlantılar üzerinde de iş görmüş, tercihlere müdahale etmiştir. Bu konu, Alper Şen'in yönettiği "Kağıtçılar" isimli belgeselde ve www.karahaber.org sitesindeki videolarda yer alan görüşmelerde açıklıkla ifade edilmektedir. Sokak toplayıcıları, belediyelerle yapukları görüşmelerle zabıta şiddeti arasında ilişki kurmakta, şiddet dolayısıyla fiyatların düştüğünü ve şirket tercihinin zorlandıklarını iddia etmektedirler. Aynı iddialar bu çalışmadaki mülakatlarda da yer bulmuştur.

aklın oluşturduğu bir neoliberal yönetimsellik örüntüsüne uygun seyretmektedir. Bu örüntüyü örneklemek için sahada yanıtları aranan sorular, öncelikle devlet ve özel sektör aktörlerinin yan yana gelişlerine ilişkindir. Devlet/özel ikilisiyle birlikte, rasyonel/irrasyonel, formel/enformel ikililerinin aralarındaki ilişkiler nasıl belirlenmektedir? Devlet ve özel sektör arasında çeşitli düzeylerde ilişkiler kurulurken, kamusal hizmet ve ilişkiler alanında ne gibi değişiklikler olmaktadır? Ayrıca zabıta tarafından kullanılan şiddetin, bunun yanı sıra taraflar arasında çeşitli seviyelerde seyreden çatışmaların neoliberal politikanın kuruluşunda nasıl bir yer oynadığı da önemlidir.

Geri Dönüşüm Alanının Düzenlenmesi

Geri dönüşüm, sanayileşmenin başlarından beri devletin çok sınırlı müdahalesiyle enformel bir ticari faaliyet ve sektör oluşturmaktadır. Bu alanda, birkaç on yıldır belediyeler düzeyinde küçük düzenleme çabaları olmuşsa da, genellikle sokak toplayıcıları tarafından çöplerin dağıtılmasını engellemek ya da sokak toplayıcılarının yaşam koşullarını iyileştirmek gibi amaçları olan bu düzenlemelerin ticari faaliyetle ilgisi sınırlıdır. Son 10 yılda, özellikle AB ülkeleriyle kurulan ticari ilişkiler, çevreyle ve ambalajla ilgili ISO 14000, ISO 14001 belgelerinin alınmaya başlanması, AB müktesebatı, en son da müktesebata uyum çerçevesinde hazırlanan yönetmelikler, alanda ticari ve sosyal olarak hızlı değişimleri tetiklemiştir. AB müktesebatı çerçevesinde çıkarılan ambalaj atıklarına ilişkin yönetmelikler, ambalajı tarif edip sınıflandırmakta, geri dönüşümü bir yandan belediyelerin gerçekleştirmesi gereken kamusal bir hizmet, diğer yandan da -çevreci taleplere yanıt vererek- ambalaj kullanan üreticilerin bir sorumluluğu olarak göstermektedir. Bu anlayışa göre geri dönüşümün sağlıklı bir şekilde işlemesi için, vatandaşların bilinçlendirilmesi, "kaynağında ayrıştırma" pratiklerini ve bazı alışkanlıkları edinmesi gerekmektedir. Yönetmelikler, sokak toplayıcılarından bahsetmemektedir, ancak belediyelerin ve şirketlerin uygulamaya yönelik programlarında alanın bu eski sahiplerine yer ayırması zorunluluk olmaktadır. Çünkü hem sokak toplayıcıları "yeni sistemin" ya da toplayıcı şirketin önemli bir rakibi olarak belirlemekte, hem de kaynağında ayrıştırma yaygınlaşmadığı oranda, şirketlerin kotalarını doldurmak için sokak toplayıcılarından -mümkünse ucuza- alım yapmaya devam etmesi gerekmektedir. Ekonomik sorumluluklar alanı, kamusal

hizmet alanı ve sosyal politika alanı olarak geri dönüşüm, bu alanların birbiriyle uyum içinde ancak birbirinden ayrı konumlanışlarını değil, daha girift ve çatışmalı bir ortamı ifade eder. Bu düzenlemelerin daha ayrıntılı bir tarifinin ardından, düzenlemeleri ve beraberindeki pratikleri, ekonomik aklın izini sürerek, atığın metalaşması ile kamu ve özel, kayıtlı ve kayıtdışı arasında oluşan girişim desenleri açısından değerlendirilim.

Geri Dönüşümde Yasalar ve Yönetmelikler

AB müktesebatına uyum kapsamında çıkarılan yeni yasa ve yönetmelikler, katı atıkların ekonomik geri dönüşüm sürecini, formel bir pazarın kurulmasına olanak verecek şekilde düzenlemektedir. Türkiye'deki yönetmelikler büyük oranda Avrupa Birliği tarafından 1994'te çıkartılan yönergeye dayanmaktadır (EUROPEAN PARLIAMENT AND COUNCIL DIRECTIVE 94/62/EC). Yönerge, üye ülkelerin geri dönüşüm ve özellikle ambalaj atıkları konusunda, çevresel ilkelere uygun bir yapılandırmaya gitmesini istemektedir. Yönergenin iki amacı vardır: biri, ambalaj atığının çevresel etkilerini engellemek veya azaltmak, diğeri de geri dönüşüm pazarında rekabeti önleyici engelleri ortadan kaldırmaktır. Yönerge, ambalaj atıklarının en yüksek oranda geri dönüşümünü sağlayacak şekilde ilgili bütün tarafların katılabileceği rekabet koşullarında düzenlenmesini ve yönetilmesini istemektedir. Yönergede yıllara göre toplanacak atık miktarları için türlerine göre belli kotalar tespit edilmiş, toplanan miktarların bildirilmesi istenmiştir.

Konuyla ilgili Avrupa Birliği müktesebatı, "ihtiyat ilkesi" (ciddi şüphe durumunda kesin kanıt aranmaksızın önlem alınması), zarar tam olarak ortaya çıkmadan zararın önlenmesi, çevresel zararın öncelikle kaynağında önlenmesi ve "kirleten öder"⁸ gibi sürdürülebilir kalkınma ve çevre ilkelerine dayanmaktadır. Kirleten öder ilkesinin bir yansıması da üretici sorumluluğu ilkesi, yani atıklardan kaynaklanan her tür maliyetin atık üreticileri tarafından karşılanmasıdır. Bu ilkeler temelde

8) "Kirleten Öder" prensibi, ekonomik kâr, bireysel çıkar ya da belli bir ülkenin çıkarı doğrultusunda yapılacak etkinlikler sonucu ortaya çıkan çevresel zararın, bu çıkarı sağlayan tarafından tazminini öngören bir uluslararası ilkedir. European Environmental Bureau, "Polluters Cannot Be Left Off The Hook Any Longer: Environment Ministers Must Agree On Strong Legislation," http://www.eeb.org/press/2003/press_release_polluters_cannot_be_left_off_12_06_03.htm

üreticilerin ambalaj atığı üzerindeki sorumluluğu üzerinedir, birçok birlik üyesince de “üretici sorumluluğu” başlığı altında düzenlemeler çıkartılmıştır. Ambalaj atıklarını üreten ve pazarlama ve taşımada kullanan üreticilere, ambalajlar çöpe dönüştükten sonra yaratacağı kirliliğe engel olma sorumluluğu verilmektedir.

AB müktesebatı çerçevesinde ilk olarak 30 Temmuz 2004 tarih ve 25538 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan “Ambalaj ve Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği” 2005’te yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik, 24 Haziran 2007’de 26562 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “Ambalaj Atıkları Yönetmeliği” ile -temel ilkeler yeni yönetmelikte korunarak-yürürlükten kaldırılmıştır. 2007 yönetmeliği, bazı yetki karmaşalarını çözmüş, sisteme esneklik getirmiş ve konuyla ilgili AB müktesebatının Türkiye şartlarına uyarlanmasını sağlamıştır. Yönetmelik uyarınca, ambalaj atıklarının yerinde ayrıştırılması, yani cam, kâğıt, plastik vs olarak evlerde ayrı ayrı biriktirilmesi ve yerel yönetimler, toplayıcı şirketler ve bakanlıkça yetkilendirilmiş kuruluşlar (ÇEVKO) arasında yapılacak bir anlaşmayla toplanması öngörülmektedir. Yönetmelik, ürünlerini ambalajlayan şirketlerin bu ambalajların belli bölümünü geri kazanıma katkılarını belgelemelerini istemektedir. Bu şirketler, ambalaj atığını kendi kurdukları birimlerle toplayabilir ya da başka firmalara toplattırabilirler. Toplanan materyalin miktarının bakanlığa rapor edilmesi, böylece öngörülen kotaların doldurulduğunun ispatlanması gerekmektedir.

Ekonomik Akıl: Bir Hak ve Bir Görev

Birçok neoliberal düzenlemede olduğu gibi, ambalaj atıklarına ilişkin yönetmelik ve taslakların yanı sıra, bu minvalde hazırlanmış yerel ve ulusal planların bazı bölümlerinde, ekonomik etkinlik ve verimlilik vurgulanmakta, devlet sektörüyle özel sektör arasındaki ilişkiler çeşitlendirilmekte; kârlılık, planlanan etkinlikler için meşrulaştırıcı bir kavram olarak görülmektedir. Bu söylemlerde etkinlik ve verimlilik, pratiklerle ulaşılması gereken hedefler olmaktan çok, işlerin düzenlenmesi için kullanılacak rasyonel araçlardır. Örneğin AB Yönergesinde ve Türkiye’de uygulanan yönetmelikte, geri dönüşümün ticari bir etkinliğe dönüştürülmesine vurgu yapılmaktadır, ama metnin önüne koyduğu asıl sorun, çevreyi korumaktır. Akıl yürütme şu şekilde ilerlemektedir: ambalajlamayla üreticinin fayda sağladığı açıktır. Ancak, sağlanan faydanın yanında, ambalaj atığı üretilmekte ve çevreye zarar verilmek-

tedir. Eğer üretici, daha fazla fayda sağlamak için ambalaj atığı üretiyorsa, topluma zarar vermektedir. Bu durumda üretici, kullandığı ambalajla ortaya çıkan atığın bertaraf edilmesinden sorumludur. Bu sorumluluk, bireysel faydasının toplumsal faydayla karşı karşıya gelmesinden kaynaklanmaktadır: çevreye verilen zarar artarsa ambalaj etkin bir araç olmaktan çıkmaktadır. Bu durum uluslararası kuruluşların ve çevre örgütlerinin de üzerinde anlaştığı uluslararası hukukta yer alan “kirleten öder prensibi”yle ifade edilmektedir.

Türkiye’de Ambalaj Atıkları Yönetmeliği’nin çeşitli illerde yer bulan hâlihazırdaki uygulamalarına baktığımızda, işçi çalıştıran, sigorta ödeyen ve malzemenin büyük kısmını sokak toplayıcılarından ve dışarıdan satın alan toplayıcı şirketlerin maliyetlerini karşılayacak düzeyde kazanım elde etmelerinin zorluğu görülebilir. Yasanın gereği olarak yetkilendirilmiş kuruluş ÇEVKO, var olan uygulamaların masraflarını karşılamaktadır.⁹ Sonuçta toplayıcı şirketler ve ÇEVKO için bunun ileriki yıllara ilişkin bir yatırım olduğu düşünülebilir. Yine de, sıklıkla düşünüldüğü gibi ekonomik olanla kârlı olanın aynı olmadığı, fakat düzenlemenin temelinde yine de yönetimin işleyiş mantığının ekonomiye dayandığı neoliberal bir tarzın varlığı açıktır. Ekonomi, burada hukuki bir terim işlevi görmektedir. Kârlılık adına yapılan bir uygulama (ambalajlama) toplumsal veya bireysel düzeyde hesaplanabilecek çevresel bir zarara yol açmaktadır. Hukuk, kirleten ve zarar gören taraflar arasında, ekonomik terimlerle ifade edilebilen bir ilişki “kurmakta”dır. Bu yeni ilişki, geri dönüşüm konusunda var olan işleyişe etkide bulunmakta, hizmet sunumunun var olan biçimini ve niteliğini değiştirmekte ya da yeni bir hizmet sunumu tarzı gerektirmektedir. Böylece geri dönüşüm alanı yeniden-yönetilmektedir.

Ankara’daki şirketlerle ve belediye yetkilileriyle yapılan görüşmelerde de bu anlayışın yerleştiği gözlenebilir. Ankara’daki şirketlerde görüşme yapılan çalışanlar, yaptıkları işin şu an para getirmediğini, zararına da olsa çalıştıklarını anlatmışlardır. Bir şirket yetkilisi görüşmede “Avrupa Birliği hayallerimiz”den bahsederek, hedef orasıysa AB kriterlerine uygun olarak kaynağında ayrı toplamının yerleştirilmesinin şirketin te-

9) ÇEVKO’nun zararı karşılaması ve bunun için ton başına ücretin nasıl tespit edildiği konusunda bir tartışma için bkz. Yönetmelik Yürürlükte İptali Söz Konusu Değil, *Recycling Industry*, Şubat 2008, sayı 5, sayfa 70-76

mel görevi olduğunu söylemiş, bu amaçla her ticari veya evsel birimi “sisteme dahil etmeye” çalıştıklarını anlatmıştır. Ticari kazançla ilgili olarak da, şu an yürüttükleri geri dönüşüm çalışmasında giderlerinin gelirlerinden çok olduğunu, aradaki farkı da yasal düzenleme gereği ÇEVKO’nun karşıladığını söylemiştir. İşyerlerini, sitelerin ve apartmanların kapıcılarını ve kent sakinlerini sisteme dahil etmeye, yani atığı kaynağında ayırmaya veya ayrılan atığı karşılıksız toplayıcı şirkete vermeye¹⁰ ikna etmekte zorlandıklarını, oysa sistemin yerleşmesi ve işlemesi için şirketlerinin de para kazanması gerektiğini, vatandaşa refleks kazandırmaya çalıştıklarını, ama eski alışkanlıkların da yer yer sürdüğünü söylemiştir. Sitelerde gönüllülük esasıyla toplanıp değerlendirilen atık hakkında da yasal olarak hakları olduğunu anlatmaya çalışmıştır:

“Biz girince sisteme, biz yasak diyoruz, yani biriktirmesi yasak. Niye yasak? Çünkü bu işin bir maliyeti var, bunun ekonomik anlamda bir harcaması var, bunun geri dönüşüyle ilgili yapılan işlemi kurtarmıyor aslında”.

Burada ekonomik kazanç, bir amaç olarak değil, sistemin işlemesinde doğallaşmış bir aracı olarak sunulmaktadır. Sistem geliştikçe ve daha çok birimi kapsadıkça şirketin kârının da artması beklenebilir. Ancak, şirketin yürüttüğü iş gelecekteki kârı göz önünde bulundururken bile sistemi kurmaya hizmet etmektedir.

Bir başka şirket yetkilisi, belediyeyle yapılan anlaşma gereğince toplama ve kaynağından ayırma çalışmalarına girmeleri konusunu açıklarken, “bu bir hak... ve bu bir görev” ifadesini kullanmıştır. Yetkili, ileride şirket için kârlı bir sektöre dönüşebilecek olan geri dönüşüm işinin, şehrin çöpünü toplayan şirket için bir motivasyon sağladığını vurgulamıştır. Yasal düzenlemeler ve imzalanan sözleşme, belirli kazançlar (hak) için imkân sağlamakla birlikte, belirli koşulları ve hizmetleri (görev) karşılamayı gerektiriyor. Böylece, işletmelerin şu an doğrudan kâr

10) Alışveriş merkezleri, bazı üretim atölyeleri ve siteler gibi toplu yerleşim yerlerinde genelde ayrıştırma yapıp biriktirilen malzeme para karşılığında verilmektedir. Yönetmelik bu yerlerde ayrıştırmanın yapılmasını zorunlu kılmakta, ancak ayrıştırılan malzemenin biriktirilmeyip toplayıcı şirkete bedelsiz verilmesini istemekteydi. Sonradan, mahkeme tarafından yönetmeliğin ilgili maddesinin yürütülmesi durduruldu. Görüşme yürütmeyi durdurma kararından önce gerçekleşmiştir ve görüşülen kişi burada sitelerin bedelsiz vermeye alışmadıklarını vurgulamaktadır.

olarak karşılığını görmediklerini ifade ettikleri geri dönüşüm faaliyeti, bu faaliyet için uygulanan eğitim programları ve toplumsal projeler, sistemin yerleşmesini zorlayan yasal düzenlemeler vasıtasıyla sürdürülmektedir. *Kâr elde etmek temel amaç olarak sunulmamaktadır, ama yönetimin gerçekleşmesi için vazgeçilmez bir araçtır.* Ekonomik akıl, sistemin işleyişini ve geri dönüşümün yönetimini düzenlemektedir. Bu düzenlemenin başarısı kadar başarısızlığı da yine kâr ile ve diğer ekonomik ölçütlerle hesaplanabilmektedir.

Metalaşan Atık

Atığın bir süreç olarak 'metalaşmasından' bahsetmek¹¹ geri dönüştürülebilir katı atık söz konusu olduğunda paradoksal görünür. Sanayi var oldukça geri dönüşümün hammadde pazarında yer alan bir ticari faaliyet olarak var olma imkânına sahip olduğu düşünülürse, geri dönüştürülebilir atık zaten bir metadır: sokak toplayıcıları tarafından toplanmış, ayrıştırılmış (yani emek yoluyla üretilmiş) ve piyasaya sunulmuştur. Ambalaj atığı da, zaten ticari anlamı olan bir nesne, yani metadır: depozito söz konusu değilse fiyatı ambalajlı ürüne dâhil edilmiştir. Fakat paradoksal olarak, geri dönüşümün kamusal bir hizmet olarak tarif edilmesiyle birlikte ambalaj atığının meta niteliği ve mülkiyeti tartışılmaya, ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir anlamda atık yeniden-metalaşmaktadır. Ambalaj atığının meta niteliği üzerine başlayan çatışma, politikanın neoliberal niteliğini de açığa vurur. Burada artık metalaşmanın ekonomiye dahil olma, dolaşıma girme sürecine değil, çatışmalı ve politik bir kontrol sürecine işaret ettiğini düşünebiliriz.

Kirleten öder prensibiyle benzeri prensiplerin ve bunlar uyarınca yapılan düzenlemelerin atığın niteliğine ilişkin çeşitli sonuçları vardır. Öncelikle, atık çeşitli niteliklerine göre bazı kategorilere ayrılmaktadır; tehlikeli atıklar, tıbbi atıklar, evsel atıklar, endüstriyel atıklar gibi. Ambalaj atıkları kategorizasyonu ise, atığın içerdiği madde açısından değil, pazardaki yeri açısından yapılmış bir kavramsallaştırmadır. Pazarda ambalaj olarak kullanılan karton kutularla, atölyede üretim artığı olarak ortaya çıkan karton kıymığı teknik geri dönüşüm işlemleri açısından olmasa da hukuksal olarak farklı uygulamalara tabidir. Ürünlerini

11) Atığın metalaşmasına ilişkin bkz. Peter Lehman, "Economic Policy: Trash As A Commodity" *Journal of Management History*, Bradford: 1999, sayı: 5 (3); s. 120.

ambalajlayan firmalar, kartonun geri dönüşümünden değil, sadece ürünlerinden artan ambalaj atığından sorumludurlar. Bir ikinci değişiklik de, atığın 'sahibi'nin kim olduğunun tartışılmaya başlanmasıdır. Düzenlemelere göre bir firma ticari faaliyetlerinden dolayı ortaya çıkan ambalaj atığının belli bir miktarını toplamak ya da toplamak ve topladığı miktarı Çevre ve Orman Bakanlığı'na belgelemekle yükümlüdür. Ayrıca ambalajlı ürünü kullanan tüketici ya da tüketime sunan satıcılar da belirli yükümlülüklerle sahiptir. Kamusal yararı temsil eden Belediye dışında diğer aktörlerin ambalajdan sağladığı yarar ve çevreye verdikleri zarar düzenlemelerin konusudur ve onların da buna uygun sorumlulukları vardır. Ama bu sorumluluklar, ambalaj atığı üzerinde hak iddia edilmesini de beraberinde getirir. Toplama işini örgütleyen belediye, toplayıcı firma, satışı yapan market ve tüketici, bedelini zaten ödediği ya da bertarafına ilişkin sorumluluğunu yüklediği atığın sahibi olarak görünürler. Ticari bir değer kazanan atık bu süreçte metalaşmaktadır. Sokak toplayıcılarının ise bu döngüde hem üretim hem de pazara sunmada önemli bir fonksiyon üstlenmelerine rağmen, yasal bir rolleri yoktur. İleride ele alacağımız gibi, mülkiyetin ve yasanın dışında kalmak suretiyle metalaşmaya katkıda bulunurlar.

Atığın mülkiyeti sorunu, kısa zaman önce yönetmelikler ve anayasa düzeyinde bir tartışmanın konusu olmuştur. Bazı marketlerin ve ambalaj atığı üreten diğer kuruluşların ambalaj atıklarını biriktirip sattıkları, karşılığında bir kazanç elde ettikleri bilinir. Ancak lisanslı toplayıcı şirketler bu atığın ücret karşılığı satılmasına karşı çıkmakta, ayrıca kendileri de satın almayı reddetmektedir. Büyük marketlerde ortaya çıkan ambalaj atığı, mesela koli, son kullanıcıya ulaşan kutudan farklı niteliktedir, 2004 yönetmeliğinde de farklı bir kategoride "dış ambalaj" olarak sınıflandırılmıştır. Şirketlere göre son kullanıcı, depozitolu değilse ambalajın ücretini ödemektedir, ama koliler toplu alınan ürünün fiyatına dahil değildir. Dolayısıyla bedeli ödenmemiş bu atık kimsenin değil, kamu adına belediyenindir.

2007 yönetmeliğinde, bu sorun ele alınarak iç-dış ambalaj ayrımı kaldırılmış ama 5. ve 12. maddelerde, bu ambalajların bedelsiz olarak şehrin geri dönüşüm sistemine (yani protokolde veya sistemde yer alan toplayıcı firmaya) teslim edilmesi istenmiştir. Ancak, bu "bedelsiz" ifadesine karşı marketler tarafından dava açılmıştır. Danıştay, Anayasa'da var olan "mülkiyet hakkı"na dayanarak, Ocak 2008'de bu maddelerin

yürütmesini durdurma kararı almıştır. Böylece, atığın mülkiyetinin yasal ve siyasi olarak sorgulandığı ve geri dönüşüm düzenlemesinde, alının oluşması sırasında bu tartışmanın önemli bir belirleyen olacağı ortaya çıkmıştır. Bu tartışma dahilinde Serkan Sepin (2008: 105), *Recycling Dergisi*'nin 6. sayısında yayınlanan "Ambalaj Atığının 'Mülkiyet Hakkı' Kime Ait?" başlıklı yazıda, ambalaj atığının mülkiyetinin parasını verip ürünü ambalajıyla birlikte satın alan tüketiciye ait olduğunu söyler. Marketteki karton kolinin bedeli tüketici tarafından ödenmiştir. Dolayısıyla, atığın mülkiyet hakkı kamunundur (vatandaş adına belediyenindir). Belediye ve şirketlerce oluşturulan geri dönüşüm sistemine "bedelsiz" verilmesi, kamunun malının kamuya -bir şirket aracılığıyla da olsa- geri verilmesidir. Ancak bu yaklaşım da tartışmayı çözmez: atığın biriktirilmesi, ayrıştırılması, depolanması da emek isteyen süreçlerdir; evde ayrıştırma yapılırken olduğu gibi, marketlerde de bu emek karşılıksız kalmaktadır. Toplayıcılık yapan şirket de, bu emekten kâr etmektedir. Aynı derginin 8. sayısında kendisiyle röportaj yapılan işadama Ali Mancar şunları söylemektedir:

Bedelsiz konusu çok kolay kabul görecektir bir şey değil zaten. Bir kapıcıyı bile bedelsiz vermeye ikna etmeniz çok zor. Adamlar yıllarca o dairelerden o kağıtları toplamış, bir şekilde sisteme aktarmış, bunun için de bir para kazanmış. Bu artık bedelsiz belediye sistemine verilecek dediğiniz zaman adamın akli almıyor. Öğrenecekler (MANCAR, 2008).

Tam da atığın artık tümüyle mülkiyetin ve ticaretin konusu olduğu herkesçe kabul edilmeye başlanıyorken, bedelsiz emek vermeye direnmesi beklenen marketler ve ev halkının "eğitim" ve "çağdaşlık"la ya da ödül ve cezayla massedilmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Sokak toplayıcıları da en azından bu "eğitim" süreci sonuçlanana kadar, kayıt dışı konumlarıyla ve sistemdeki zorunlu varlıklarıyla emek sürecini görür nür kılmalarıyla bu "sosyal politika"nın temel hedefi olmaya adaydırlar.

Şirketler, sokak toplayıcılarından parayla alım yapmaktadır. Kaynağında ayrıştırma söz konusu olduğunda ise kar edilebilmesi için ev ve marketlerin "ayrıştırması", ama bunun için bir karşılık istememesi gerekir. Ambalaj atığı için metalaşma süreci, özel mülkiyet olarak görüldüğü ev ve marketlerde kamusallaşma zorunluluğu haline gelmektedir. *Geri dönüşüm kamu hizmeti olarak tarif edilirken ticarileşmekte, katı atık*

kamu malı haline gelerek metalaşma sürecini tamamlamaktadır. Bu paradoksal durumu mümkün kılan ise, emek harcayarak üretimi gerçekleştirenlerin dışarıda bırakılmasıdır: sokak toplayıcıları bu “sistem”de kamusal olana el koyan illegal aktörler olarak görülürler.

Kamu ve Özel

Hizmet sunumunun işleyişinde ekonomik söylemin yer edinmesi ve atığın meta niteliği kazanmasıyla beraber, özellikle Ankara’daki uygulamalarda, neoliberal politikalarındaki kamusal ve özelin iç içe geçmişliği de açıklıkla görünür. Yönetmelik gereği geri dönüşüm, büyükşehir belediyeleri, ilçe belediyeleri, ambalajlı ürünleri piyasaya süren firmalar, firmalar adına yetkilendirilmiş kuruluşlar (ÇEVKO) ve toplayıcı firmalar arasında yapılacak bir anlaşma ve hazırlanacak “ambalaj atığı toplama planı” dahilinde yürütülmelidir. 2004 yönetmeliğinde Büyükşehir Belediyeleriyle İlçe Belediyeleri arasındaki ilişki ve hiyerarşi tanımlanmamıştır. Bu durum, Ankara Büyükşehir Belediyesi’yle Çankaya Belediyesi arasında, Çankaya’daki ambalaj atığının kim tarafından ve nasıl toplanacağı konusunda tartışmalara yol açmıştır.¹²

Kabaca ele alınırsa, Ankara’da neoliberal geri dönüşüm politikasının el yordamı, kontrolsüz ve hesapsız bir şekilde ilerlediği düşünülebilir. Geri dönüşüm alanında 1992 yılında kısa süreli bir düzenleme denemesi olmuştur. Bunun dışında alanı belediyelerin ve şirketlerin kendi aralarındaki ve sokak toplayıcılarına yönelik çatışmaları belirlemiştir. Ankara’da sokak toplayıcılarına, yani kâğıtçılara iki belediye tarafından farklı zamanlarda şiddet kullanılarak müdahale edilmiştir. 2008 Mayıs ayında Çankaya’da kâğıtçılarla Çankaya belediyesi arasında anlaşma sağlanarak, kâğıtçılara eldiven, tulum temin edilmiş ve çalışmaları mümkün kılınmıştır. Ancak şiddet içeren müdahale ortadan kalkmamış, sadece zayıflamış, daha doğrusu kontrollü hale getirilmiştir. Belediye, sokak toplayıcıları konusundaki politikasında bir keyfiyet kazanmıştır. 2008 Haziranı boyunca Çankaya’nın belli bölgelerinde tulum ve eldiven verilen toplayıcılar çalışırken, bazı bölgelerde müdahale devam etmiştir.

12) Bu tartışmalarda, belediye başkanlarının farklı partilerden olması, belediyelerde üretilen kente dair projeksiyonların farklı olması ve bu projeksiyon dahilinde belediyelerin şirketlerle yaptıkları anlaşmalar belirleyicidir.

Büyükşehir ve Çankaya Belediyeleri

Büyükşehir Belediyesi, 2002 yılından beri Ankara'nın çöpünü toplamak üzere Invest Trade & Consulting (ITC) isimli bir firmayla anlaşmalıdır. Firma 2001 yılında kurulmuştur, İsveçli bir ortağı vardır ve tek faaliyet yeri Ankara'dır.¹³ 2004 yılında belirli yatırımların ardından geri dönüşüm yapmaya başlamıştır. Şirket, Mamak çöplüğüne bir metan gazı ayrıştırma tesisi ile katı atıklar için otomatik ayrıştırma yapan, Aladdin diye anılan bir makine kurmuştur. Aladdin, sınırlı miktarda geri dönüştürülebilir atığı çöpün içinden ayırmaktadır. Ayrıca, 2004 yönetmeliği gereği kaynağında ayrı toplama uygulamaları da denenmiştir. Çankaya Belediyesi ise, SİMAT şirketiyle (ve yetkilendirilmiş kuruluş olan ÇEVKO vakfıyla) Çankaya'da ambalaj atıklarını toplamak üzere hazırladığı bir planı faaliyete sokmuştur. Böylece, Ankara'da geri dönüşüm alanı, iki temel belediye-şirket kompleksi arasındaki rekabetle belirlenmeye başlamıştır. Alandaki rekabet büyük oranda bu iki taraf, yani Büyükşehir Belediyesi ve ITC ile Çankaya Belediyesi ve SİMAT tarafından belirlense de, diğer şirketler, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşları da rekabete dahil olmaktadır.

Büyükşehir Belediyesi, 2004 yönetmeliğinin ardından, Ankara için atık toplama ve geri dönüşüm işlerini düzenlemek üzere özel bir yönetmelik yayınlamıştır.¹⁴ Bu yönetmelik, 2004 yönetmeliğinin belediye hiyerarşileri konusundaki belirsizliğini ortadan kaldırmakta, işaret edilen tüm yetkiler Ankara için Büyükşehir Belediyesi'ne verilmektedir. Belediye'nin yönetmeliği, toplayıcılık lisansının sınırlarını değiştirmekte, toplanan ambalaj atığı miktarının kendisine raporla bildirilmesini istemektedir. Ardından Büyükşehir Belediyesi, geri dönüştürülebilir atık depolaması ve ayrıştırması yapan tesisleri, küçük depoları, aracı firmaları kapatmıştır. Bu yönetmeliğin yayınlanmasından sonra Çankaya Belediyesi, aracı firmalar, Kimya ve Çevre Mühendisleri Meslek Odaları tarafından Büyükşehir Belediyesi'ne tepki gösterilmiş, yönetmeliğin iptali için davalar açılmıştır. Mahkemenin yürütmeyi durdurma kararından sonra aracı firmalar tekrar faaliyete geçmişlerdir.

13) Şirketin başka illerdeki belediyelere de daha sonra ihale almak için teklif götürdüğü söylentisi basında tartışılmıştır. Bkz. "Mamak çöpu 'altın' gibi" Sabah, <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/08/12/yaz1336-10-105.html>

14) 10.08.2005 tarihinde yürürlüğe giren Ambalaj Ve Ambalaj Atıklarının Yönetimi Yönetmeliği. Bu yönetmeliğin kapagında "Ambalaj Ve Ambalaj Atıklarının Yönetimi Projesi" ifadesi vardır.

Büyükşehir Belediyesi, aracı firmaları “özellikle tiner bağımlısı, kendi iradeleriyle hareket edemeyen gençleri”, “kaçak çöp avcılığına” özendirdiğini iddia etmiştir.¹⁵ Ardından bu gençlere, yani kaçak çöp avcılarına zabıta tarafından müdahale edilmesi gelmiştir. Önce Büyükşehir Belediyesi’ne bağlı zabıta, sonrasında da Çankaya Belediyesi’ne bağlı zabıta tarafından sokak toplayıcılarının el arabaları alınmaya, toplayıcılık yapmaları engellenmeye, topladıkları malzemelere el konulmaya başlanmıştır. Çankaya sokaklarında geçici depolamalara izin verilmemiş, toplayıcıların ardiye gibi kullandıkları evlerine de müdahale edilmiştir. Bu müdahalelerin gerekçesi kent temizliği ve kayıt dışılıktır.¹⁶

Kâğıtçılara şiddet kullanarak müdahale edilmesi 2006 ve 2007 yıllarında yoğun şekilde yaşanmış, meslek odalarından ve sivil toplum kuruluşlarından bu müdahalelere tepkiler gelmiştir. “Atık kâğıt işçileri” bir gencin dayak sonucu ağır yaralanmasını protesto etmek için düzenledikleri basın açıklamalarında belediyelerin arasındaki sorunları çözemediklerini söyleyerek, “biri ile anlaşırsak öbürüyle karşı karşıya geliyoruz” demişlerdir. Kâğıtçıların mülakatlarda aktarılan ve basın ve internette yer bulan iddiaları, her iki belediyenin, kâğıtçıların kendi anlaştığı şirketlere satmasını istedikleridir. Kâğıtçılar, önce kendilerine tulum vererek “gönüllü çevreciler” sıfatıyla çalıştıran Çankaya Belediyesi için SİMAT’a satış yapmışlar, ancak Büyükşehir Belediyesi Ankara’nın tüm çöpünün sahibi ve sorumlusu olduğunu iddia ederek müdahalede bulunmuştur. Mülakatlarda zabitanın özellikle Çankaya Belediyesi’nin tulumlarını giyen toplayıcıları dövdüğü, tulumları çıkarıp çöp bidonlarına atmalarının istendiği söylenmiştir. Sokak toplayıcılarının aktardığına göre, Büyükşehir Belediyesi, yani ITC ve Doğu Kâğıtçılık’la anlaşılan kâğıtçılara bu andan sonra dokunulmamıştır. Bu durumda kâğıtçılar fiyatı çok kırmış olsa da Doğu Kâğıtçılık’a satış yapmaya başlamış, ancak bu sefer de Eylül 2006’da Çankaya Belediyesi’nin zabıtasıy-

15) Bu konuda bir haber için bkz. “Ankara’da çöp savaşı”, Sabah <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/10/04/gnd99.html>

16) Belediyenin internet sitesinde zabıtaya ayrılan bölümde “Mücadelesini etkin olarak hurdacılarla karşı da sürdüren ekipler, yaklaşık 10 tonluk kâğıt-cam-kartondan oluşan katı atığı geri dönüşümü sağlanmak üzere Ankara Valiliği Çevre Koruma Vakfı’na teslim ederken 448 hurda arabasına da el koydu”, denmektedir. “Çankaya Zabıtası Başarılı Operasyonlara İmza Atıyor” (13.04.2007) <http://www.cankaya-bld.gov.tr/show.asp?k=A&rh=1514>

la karşı karşıya gelmişlerdir. 19 Eylül'de birkaç genç kâğıtçı oldukça yoğun bir şekilde şiddete maruz kalmıştır.

Geri Dönüşümde Şiddetin Rolü

Ankara'da geri dönüşüme ilişkin pratiklerde kamusal olanla özel olan arasında neoliberal tarzda bir sentez kurulmaktadır. Aktörler arasında yaşanan çatışmalı durum, bu gelişmeden kaynaklanmaktadır. Fakat önümüzdeki durumda kamusal hizmetin özelleştirilmesi, taşeronlaşma gibi az çok bildik bir neoliberal politika uygulanmamaktadır. Yönetmeliğin öngörüsü doğrultusunda, kamusal (belediye, devlet) ve özel (şirket) aktörler, alanın düzenlemesini birlikte ele almaktadır. Öngörülen düzenleme ise, kâğıtçıların kendi başlarına bir özel girişim gibi¹⁷ gerçekleştirdiği bir işin bir hizmet olarak toplumsallaştırılmasını gerektirmektedir. Çevreye ilişkin duyarlılıklar üzerinden toplumsal ve belediyeyi ilgilendiren bir mesele olarak tarif edilen geri dönüşüm işi, yine özel girişim tarafından ama bu sefer rastlantısal olmayan uluslararası/küresel ve yerel bağlantılarla, kontrollü ve kayıt altında gerçekleştirilmek, kâr elde edilecek şekilde düzenlenip sürdürülmek istenmektedir. Bu arada, söz konusu özel girişimin, toplumsal meseleye ait hizmet üretirken üstlendiği riskler de kamu erki tarafından, Belediye tarafından karşılanmaktadır. Bu toplumsallaştırma/girişimleştirme sürecinde yaşanan şiddet dikkat çekicidir. İlk bakışta, Belediyenin özel girişimle ilişki kurması kadar, zabitanın kâğıtçılara müdahalesi de “yaşanın ruhuna” uygun görünür. Müdahale, olası toplumsal tepkileri hesaba katmazsak, neoliberal bakışın pazarda eşit rekabet koşullarının sağlanması için isteyebileceğinden fazla değildir: kayıt-dışı çalışan, vergi ödemeyen aktörler engellenmekte, kontrol altına alınmaktadır. Ama özelle kamusal arasındaki sentezin ve toplumla ekonomi arasındaki yeni ilişkinin kurulması sürecinde şiddet, müzakere koşullarını nasıl belirlemektedir?

Recycling Industry Dergisi'nin Şubat 2008 tarihli 5. sayısında “Yönetmelik Yürürlükte İptali Söz Konusu Değil” başlığıyla sunulan seminer notları arasında Çevre Bakanlığı Ambalaj Atıkları Şube Müdürü Emine Aydınoglu'nun yaptığı konuşma, “illegal toplayıcılar” alt başlığıyla şöyle aktarılmaktadır:

17) Toplayıcılar, gerçek anlamda sürekli bir patronları olmadığı için, tam işçi sayılmazlar. Esnaf ya da küçük işletmelere yakındırlar.

Kaynakta ayrı toplama çalışmasının yürütüldüğü bölgelerde projelerin, lisanslı olmayan kişiler tarafından sekteye uğratıldığını ifade eden Ambalaj Atıkları Şube Müdürü Aydınoglu, “Bununla ilgili çok sıkıntı var. Tabii ki biz bunları bir anda silip atamayız, yok da sayamayız. İlk etapta bunların sistemin içine bir şekilde alınması yönünde çaba sarf etmemiz gerekiyor. Daha sonra da İçişleri Bakanlığı ve İl Müdürlüğü aracılığıyla da planın olduğu bölgelerde bunları bölge dışına çıkartmak için çalışmamız gerekiyor” dedi.

Aydınoglu’nun ifadesi benzer şekilde, ‘sektörde’ illegal olarak adlandırıldığı kayıt dışı çalışanların, öncelikle sanki projeler başladıktan sonra ortaya çıkmışlar gibi algılanmasına yol açmaktadır. Ayrıca, toplayıcıların illegal sayılmalarının sebebi, projelere zarar vermeleridir, ama faaliyetin kendisi, toplayıcılık, herhangi bir yasayı çiğnememekte, projenin olmadığı bölgelerde sürdürülmesi serbest olmaktadır. Son olarak, yaratılan zarar ya sisteme dahil edilerek telafi edilmeli, ya da Rose’dan aktardığımız tarzda neoliberal, yönetmeden yönetme mantığına uygun şekilde yasaklanmadan engellenmelidir. Bu iki yaklaşım, ekonomik bir yönetim aklı için yan yana ele alınabilir: bir yandan sosyal veya kamu yararına bir politikanın (policy) dışarıda kalanlara yönelik kuralları profesyonellerce belirlenmiş bir alana sempatik çağrısı, diğer yandan da içeri girme niyeti olanlar için bu kuralların polisiye tedbirlerle ve zorla gerçek kılınması. Burada, Belediye açısından toplayıcıları zabıta zoruyla engelleme ile onlara tulum verme arasında “sistemin” sürekliliği dikkate alındığında bir fark olmadığı görülür. Kâğıtçılarla “projeler” arasında “bizim” tarafımızı belirleyen ne olduğu sorusu açıkta kalmaktadır: esasında bu yaklaşım açısından kâğıtçıların, kendi ekonomi ve hayatlarına asıl “zarar verenin” yönetmelikler, AB, sosyal politika pratikleri ve araştırmalar olduğunu düşünmemeleri için hiçbir sebep yoktur. Nitekim birçok kâğıtçı, enformel sohbetlere “bize hiç dokunmasınlar yeter” diye başlamaktadır.

Çankaya’da ve başka illerde denenmiş olan, şiddet yerine “toplayıcıların sisteme dahil edilmesi”ni isteyen reformist politika önerisini bu ifadelerden sonra ele alabiliriz. Türkiye’de bahsedilen anlamda bir sistem (projeler), bu politikalar geliştirilmeden önce yoktur. Dolayısıyla reformist politika, sistem oluşmadan “önce”, ama sistem hâlihazırda oluşmuşçasına, toplayıcıları sisteme dahil etmek istemektedir. Fakat bir

problemin tarifi ve bir değişikliğe neden ihtiyaç duyulduğu, bu tarifi ya da ihtiyacı belirleyen öznenin bağımsız olarak ele alınamaz. Müzakere-nin öncelikle problemin tarifi ve ihtiyacın tespiti noktasında yapılması gerekir. Şu anda yeni sistemin kuruluş sürecinde, daha önce “atılmış” olan, ilgilenilmeyen, ama şimdi hakkında toplayıcıların sahip olduğundan daha fazla bilgi üretilen atık metalaşarak adeta tüm kuruculuğu üstlenmektedir. Dolayısıyla, bilimsel/çevresel ya da ekonomik bir yaklaşımla yapılan problem tarifine dayanan bu politika, öncelikle toplayıcıları “dışarı” çıkararak sistemi “kurmaktadır”. Ardından, aslında eş zamanlı olarak bu politika, kuralları onlar olmadan konulmuş yeni sisteme toplayıcıları tekrar çağırılmaktadır.

Ankara özelinde bu tavırla zabıta tarafından uygulanan şiddet arasında bir benzerlik vardır. İki durumda da yeni sistemin kurucu ilkeleri düzenli olan, bilimsel/çevresel/ekonomik olarak, sağlık koşulları açısından doğru olan olarak tarif edilmektedir. İkisinde de düzensiz, belirsiz ve tekinsiz olan, aynı zamanda eski de olan, sokak toplayıcıları uygulamaların hedefinde yer almaktadır. Kâğıtçılar, eskiden kamusal alanda görünmeyen, daha doğrusu ilgisiz kalınan bir işle uğraşarak marjinal kalıyorlardı, ama şimdi pazarda, ticaret ve kamu alanında yer bulması istenen bir etkinliği irrasyonel bir şekilde yürütenler olarak hem dışarıda, hem de sürekli gözlem altında tutuluyorlar.

Dolayısıyla şiddet, reformist politikayla birlikte ve ona benzer şekilde, kamusal çıkarla özel çıkarın müzakeresinin yapılacağı alanın sınırlarını ve müzakereye katılma şartlarını belirlemeye çalışmaktadır. Toplumsal tepkiler bu anlamda göze alınabilir: toplayıcılar zarar görse de, özel çıkarı destekliyor görünse de, geri dönüşüm politikalarında kurucu ilkeyi koruyan şiddet kamusaldır. Neoliberal politikalar açısından olası bir diğer seçenek, sokak toplayıcılarının “gönüllü çevreciler” olarak çalışmaları olabilirdi. Bunların dışında ve şiddet içermeyen bir çözüm, Ankara’da kâğıtçıları, kurallar konulmadan önce, en başından problemi ve ihtiyacı tespit ederken eşitler olarak müzakere sürecine dâhil etmektir.

Kayıtlı/Kayıtdışı

Uluslararası çevre hukukuna dayanarak uygulanan geri dönüşüm politikaları, aynı zamanda Ankara’da kayıt-dışı ticari bir etkinlik olan geri dönüşüm sektörünü kayıt altına almaya çalışmaktadır. Sektör, toplayıcılar (kâğıtçılar), ardiyeciler, aracı-hurdacılar, ayrıştırma atölyeleri, kı-

ricılar, kesiciler, parçalayıcılar, ayrıştırılan materyali sıkıştırıp taşınabilir hale getiren presçiler ve materyalin son halini hammadde olarak satın alan fabrikalardan oluşan bir zincir oluşturmaktadır. Bu zincirde, her halkanın işlevi tarif edilmiş değildir: her biri birbirinin içine değişik oranda girebilir. Örneğin, toplama işine topladıkları miktar düşük olsa da kapıcılar da girer. Küçük araçların ve küçük ardiye sahiplerinin çoğu aynı zamanda sokak toplayıcısıdır. Ayrıca sektör, güvene dayanan belirli ilişkiler içerir. Birçok durumda aile ilişkileri, etnik ilişkiler ve borçlanmalar ilişkilerin sürekliliğini ve kontrolünü sağlayabilir. Toplayıcılar genellikle araçlardan borç aldıkları gibi, sattıkları materyalin ücretini peşin almayabilirler. Bu ilişkiler, “kayıtlı” ekonomideki sigortanın yerini tutar gibidir. Geçim imkânları daha kısıtlı olsa da tüm bu ağ(lar)ın bir miktar dışında kalarak toplayıcılık yapmak mümkün olmaktadır.

Uygulanmaya çalışılan geri dönüşüm sisteminin, yönetmeliklere ve söylenenlere bakılırsa hâlihazırdaki kayıt-dışı işleymen farklı olması beklenmektedir. Düzenlemelerin amacı, üretilen ambalaj miktarını sınırlamak ve toplanan ambalaj atığı miktarını da AB direktifinde verilen kotaları dikkate alarak arttırmaktır. Öncelikle, bütün düzenleme toplanan atık miktarının hesaplanabilir ve sayılabilir olmasına dayanmaktadır. Yönetmelik, herhangi bir iş kolunun, bir sektörün yasal olarak gerektirdiği düzenleme ve kontrole ek olarak, çevresel ilkelerin gerektirdiği kontrolü de hesaba katmaktadır. Ancak her yerde, hatta aynı kent farklı bölgelerinde bile farklı bir seyir gösteren hâlihazırdaki işleymen dikkate almamaktadır.

Günlük hayattaki boşlukların, görünmeyen kısımların düzenlemede nasıl temsil edildiği de önemlidir. Bir politika (*policy*), söyledikleri kadar söylemedikleri üzerinden de işler. Yönetmeliğin söz konusu etmediği hâlihazırdaki sistem ve sokak toplayıcıları, öngörülen sistem için kilit önemdedir. Uygulanan tüm politikalar, bir taraftan sektörü yeniden düzenlemek ve “toplumu eğitmek”, ama diğer taraftan da sokak toplayıcılarıyla aktif olarak mücadele etmek zorundadır.

Yukarıda bahsettiklerimizi, İstanbul’dan bir örnekle destekleyelim. Yönetmeliğin öngörülerine dayanarak, İSTAÇ tarafından 2005 yılında hazırlanan “İstanbul İçin Ambalaj Atıkları Yönetim Planı” taslak metni ulaşılabilen kapsamlı ilk plandır. Bu plan, yönetmelik doğrultusunda hazırlanmış bir pratik politika metnidir. Planın hacimce en geniş kısmı, firmaların değerlendirilmesine ve kuruluşların görevlerinin tarif edil-

mesine ayrılmıştır. Bu planın en önemli özelliği, sokak toplayıcılarını dikkate almasıdır. İki sayfa sokak toplayıcılarına ayrılmıştır, devamında da bazı önlemlerden bahsedilmektedir. Planda, sokak toplayıcılarının nasıl tasfiye edileceği tartışılmaktadır (İSTAÇ, 2005:51-52). Ancak, bu rasyonel bir şekilde ele alınmakta, tasfiyenin yanında “sisteme entegre etme” imkânları da tartışılmaktadır. En önemlisi de, sokak toplayıcıları ambalaj atıklarının toplanması, kotaların tamamlanması konusuyla ilgili olduğu oranda yer bulmaktadır. Mevzuata uyum için geliştirilen “senaryo”da, hedeflerin tutturulması için sokak toplayıcılarının “karışık atık içindeki ambalaj atıklarına ulaşmasının engellenmesi” planlanmaktadır (İSTAÇ, 2005:55). Toplayıcılığa ilişkin, düşmanca bir tavırdan çok, rasyonel bir plan yapılmaktadır. “Engelleme” için, zabıta müdahalesi, “kilitli konteynır”, “sokak timleri”, “alo ihbar hattı” ve aracılardan sokak toplayıcılarından alım yapmasının engellenmesi önerilmektedir. Sisteme dahil etme seçeneği ise, lisanslı firmaların inisiyatifine bırakılmıştır (51–52).

Plan, 2005 yılı için mevcut durumda, sokak toplayıcılarının 219.000 ton atık topladığını, bunun 2015 yılında en fazla 303.000 tona ulaşacağını, bu durumda eğer olduğu gibi bırakılırsa AB hedeflerinin çok gerisinde kalınacağını tahmin etmektedir (54). 2004 yönetmeliğinin öngördüğü kotalara ilişkin olası senaryoların tartışıldığı bölümde, aşağıdaki tabloda gelecek yıllar için şu öngörü yapılmıştır (55):

	Sokak Toplayıcıları	Lisanslı Firma	Geri Dönüşüm Oranı	Yönetmelik
Yıllar	Ton/yıl	Ton/yıl	%	%
2006	50.000	213.525	30	32
2007	30.000	277.000	37	37
2010	10.000	389.165	46	45
2015	0	632.400	61	60
Türk Mevzuatı ile uyum senaryosu tahmini ambalaj atık miktarları ¹⁸				

18) Burada kullanılmayan diğer veriler (Kompost Geri Kazanım, Düzenli Depolama, Diğer Uygulamalar) gösterilmemiştir. Veriler İstanbul içindir.

Bu tabloya bakıldığında, yönetmeliğin öngörüsünün neredeyse kapitalizmin kuruluş sürecinde gözlemlenen tarzda mülksüzleştirmeye dayanan bir çeşit “ilkel birikim”le (*primitive accumulation*) benzerliği görülmektedir. 2005 yılı için yasanın öngördüğü oran (%30), o yıl için neredeyse tümüyle sokak toplayıcıları tarafından toplanmakta, ama yavaş yavaş sokak toplayıcılarının yerini toplayıcı şirketin alması öngörülmektedir.

Ankara’da da aslında buna çok benzer bir plan pratik olarak yürütülmektedir. Zabıta müdahalesi ve aracı kurumların engellenmesi yoluyla, kâğıtçıların ambalaj atığına ulaşmaları engellenmekte, anlaşmalı şirketin topladığı atık miktarı arttırılmaya çalışılmaktadır. Ancak, Ankara’da geri dönüşüm konusunda aynı bölge için iki ayrı çatışan politika yürütüldüğü akılda tutulmalıdır.

Çankaya Belediyesi, 1992 yılından itibaren geri dönüşüm üzerine bir politika geliştirmek üzere çalışmaya başlamıştır.¹⁹ O dönemde, AB kotaları ve raporlama gibi yasal zorunluluklar bulunmamaktadır. Ambalaj atıkları da ayrı bir kategori olarak ele alınmamakta, katı atık olarak düşünülmektedir. Proje, ticari olmaktan çok, belediyelere özgü kültürel bir konu olarak ele alınmış, bazı Akdeniz ülkelerinde kardeş şehirlerle bağlantılar kurulmuştur. Bu proje için bir uluslararası STK fon vermiştir. Ancak bir süre sürdürülen proje devam ettirilememiştir. Sonrasında Çankaya Belediyesi konuya ilgisini sürdürmüş; zaman zaman kâğıtçılarınla toplantılar yapmış, onlara elbise, sağlık hizmetleri temin etme sözü vermiş, “gönüllü çevreci” sıfatıyla belediyeyle resmi bir ilişki kurulmasını istemiştir. Bu durum, yönetmelik uyarınca yürütülecek olan politikanın sokak toplayıcılarını “görmeyen” bir politika olmasını engellemiştir.

Büyükşehir Belediyesi, politikalarını uygularken sokak toplayıcılarını onları bu politikaların oluşum sürecine dahil edecek şekilde değil rakip olarak dikkate almaktadır. Belediye adına gazeteye açıklama yapan Sağlık İşleri Daire Başkanı, ambalaj atıklarını toplayıp değerlendirmenin belediyeye ait bir iş olduğunu, bu işi yapan diğerlerinin “kaçak çöp avcıları” olduklarını ve cezalandırılacaklarını söylemektedir. Mücadelele-

19) Ankara’dan sonra Muğla’da da Y. Murat Göztoklusu’nun girişimiyle aynı proje denenmiştir. Bkz. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, “Y. Murat Göztoklusu”, <http://www.21yyte.org/tr/hakkinda.aspx?ID=117>

rinin hedefi olarak da aracı şirketleri göstermektedir. Sokak toplayıcıları bu ifadede çok muğlak bir şekilde, araçların kendileri, işçileri ya da özendirdiği tinerciler olarak gösterilmiştir:

Toptan kâğıt, hurda plastik ve hurda alüminyum işleri yapan bazı şirketlerin, özellikle tiner bağımlısı, kendi iradeleriyle hareket edemeyen gençleri bu işe özendirdikleri yönünde bilgiler alıyoruz. Bu konuda ilişkilerini tespit ettiğimiz işyerlerini Ankara'da faaliyetten men edeceğiz.²⁰

Toplayıcılık yapan şirketler, Belediyenin kontrolünde olmadıkları sürece, yolsuzluk yapmış olmaktadırlar. Sokak toplayıcılarıysa, işin tamamen dışında, karanlık yüzünde bırakılmaktadır. Mesleği icra edenler olarak değil, aracı şirketler için çalışan, bazen de tinerci olan insanlar gibi gösterilmektedir.

Sokak toplayıcıları karanlıkta kalmakla birlikte, sistemden çıkartılmayıp önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Şu anda birçok başka ilde olduğu gibi Ankara'da da sayıları binlerle ifade edilen sokak toplayıcıları hesaba katılmazsa yönetmelikçe belirlenen kotalara erişebilmek için yeterli insan gücü ve kaynakta ayırıştırma uygulaması yoktur. Yukarıda İstanbul için yapılan öngörüü aktardığımız tabloda da açık olarak görüldüğü gibi, kotalar her yıl sokak toplayıcılarının topladığı miktarlar temel alınarak belirleniyorsa birkaç yıl içinde kayıt altında olup da bu miktarı dolduracak bir sistemin kurulması, ayrıca herhangi böylesi bir sistemde, mesela asgari ücret verilerek sağlanacak işgücünün giderinin karşılanması çok zordur. Açıktır ki toplayıcıların işgücüne, iş hakkında sahip oldukları pratik bilgilere ihtiyaç vardır. Şirket ve belediyelerle görüşmelerde bu durum birçok kere ifade edilmiştir. Ali Manca (2008), durumu şöyle ifade etmektedir:

"İşçilerimizin eğitime önem veriyoruz. Atık işinde de eğitim mi olur diyebilirsiniz ama gerçekten çok önemli ve özel bir konu. Çünkü yetişmiş eleman bulamıyoruz. Kendiniz alıyorsunuz, işinizi öğretiyorsunuz. Kâğıt nedir? Ambalaj malzemesi nedir? Geri dönüşebilir plastik, naylon nedir? Metal kutu nedir? Bunları hep öğretiyorsunuz ve o işçilerden fayda sağlamaya çalışıyorsunuz".

Sokak toplayıcıları “kayıt dışı” ve “marjinal” oldukları sürece emek ucuza gelecek ve bu ihtiyaç karşılanabilecektir. Yeni ve temiz bir sistem kurulurken toplayıcılar eski ve kirli olarak işaretlenmekte, ama yine de sisteme dahil edilmektedir. Şiddet, toplayıcıların sisteme girmek için ihtiyaç duydukları giriş bileti gibidir. Zabıta dayağının başlamasından sonra toplayıcıların çalışma koşulları gittikçe zorlaşırken, atık malzeme fiyatları da düşmüştür. Şirketler için maliyetin düşmesi anlamına gelen bu durum sokak toplayıcılığının sürmesini kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda, sokak toplayıcılığının kayıt dışı ve illegal kalarak ekonomik döngünün içinde kontrol altında tutulması, rekabette eşitlenmemesi sağlanmaktadır. Belediye-şirket kompleksleri birbirlerine karşı yürüttükleri rekabeti toplayıcılara uygulanan şiddet sayesinde bir kazan-kazan oyununa çevirmişlerdir.

Çok rastlanan bir yaklaşımla belediye-şirket komplekslerinin, bir yolsuzluk ya da patronaj ilişkisi olduğunu söylemek açıklayıcı olmayacaktır. Çıkar temelli olan veya başka bağlarla kurulmuş olan ilişkilerden değil, geri dönüşüm alanının neoliberal bir tarzda yeniden düzenlenmesinden bahsedilmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de IMF ve AB dolayımıyla yapılan düzenlemelerin, metinleri hiç değiştirilmeden birebir Türkçe’ye çevrilerek uygulanması sıklıkla eleştirilir. Ancak bu perspektiften bakıldığında yasa metnini pratiğe tercüme eden sürecin unutulduğunu söylemeliyiz. Yasalar ekonomiyle birlikte, politik süreçlerde aktörlerin pratik olarak işine yaradığı oranda günlük hayatı düzenleyebilmektedir. Uygulanamamış olsa bile, ambalaj atıkları hakkındaki düzenlemenin Ankara’da atık yönetimi konusunda belirgin siyasi sonuçları olmuştur: yerel yönetimlerde temsil edilen yerel aktörler, ticari aktörler, sivil toplum örgütleri ve sokak toplayıcıları arasında çeşitli tartışmalar, direniş hatları ve müzakereler yaşanmıştır. Bu düzenlemenin politik sebep ve sonuçlarından bahsettiğimizde, patronajdan, az gelişmişlikten, sadece konum değiştiren aktörlerden ve bir zenginlik ve kaynak aktarımından söz etmiyoruz: bir aktarım yaşanıyorsa bile, bunun sistemin, yeniden yönetimin, politik zorunluluklarından kaynaklandığını söylüyoruz. “Sosyal” bir politika, bu temel adaletsizliği dikkate alarak kurulmalıdır.

Neoliberal (Sosyal) Politika Alanında Aktörler: Aracı Sınıf ve Sokak Toplayıcıları

Son dönemde, sokak toplayıcıları üzerine artan bir ilgi gözlemlenmektedir. Bunun muhtemel bir sebebi, geri dönüşümün alternatif yolları geliştirilirken toplayıcılığın enformel bir iş olarak karşılaştığı tasfiye süreci ve buna karşı direnişiyse, bir diğer muhtemel sebebi de, tarımdaki neoliberal politikalar sonucu mevsimlik işçiliğin yerini sokak toplayıcılığı için göçe bırakması, savaş dahilinde zorunlu göçün yaşanması ve genel olarak yoksulluğun artması sonucu şehirlerde geçimini sokak toplayıcılığıyla yapanların sayısının artması gibi faktörlerdir. Sokak toplayıcılığıyla geçinenlerin sayılarının arttığına ilişkin kapsamlı bir çalışma olmamakla birlikte, şehirlerde görünürlüklerinin arttığı söylenebilir. Bir yandan da bu durum, toplayıcıların görünmezliklerinin keşfedilmesi anlamına geliyor: bugüne kadar sokak toplayıcıları mesleklerini anlatan bir isme sahip olmamışlardır. Bugün akademide ve medyada sokak toplayıcıları, çöp toplayıcıları, çöpten geçinenler, çöpleri karıştıranlar gibi isimler değişimli olarak kullanılabilmektedir. Ankara'da sokak toplayıcıları arasında kendilerini isimlendirme yeni bir olgudur. Sokak toplayıcıları kendilerini kâğıtçılar, kâğıt emekçileri, atık kâğıt işçileri gibi çeşitli isimlerle ifade etmektedirler. Bu isimler, hem son zamanlardaki gelişmeler sonucu sokak toplayıcıları arasındaki politik konumlanmaları ifade etmekte, hem de Ankara'daki sokak toplayıcılarının bir kimlik ya da cemaat olarak temsil edilebilirliğini ve görünürlüğünü işaret etmektedir.

Söz konusu temsil edilebilirlik ya da görünürlük, sokak toplayıcıları için iki boyutlu bir yatırım olarak belirmektedir. Sokak toplayıcılığının yaygın toplumsal temsilleri genelde toplayıcıları aynı homojen yoksullar grubunun bir parçası olarak gösterir. Öncelikle, sokak toplayıcısı 'yoksul' kategorisinde kâh yardımsever bir ilginin nesnesi olarak, kâh çöple ilişki kuruyor olması da hesaba katıldığında iğrenilecek bir nesne olarak görünmekte, ya da çoğu durumda aktif bir ilgisizlikle karşılaşmaktadırlar. Medyadaki temsilleri de genelde bu ikisi arasında salınmaktadır. Arından, sokak toplayıcısı politik bir özne olarak da temsil talebinde bulunmaktadır. Toplayıcılar Ankara'da bir dergi çıkarmakta, bir dernek faaliyeti yürütmektedir. Sıklıkla da kentin kamusal alanlarında protesto gösterileri yapmakta, ya da kitlesel gösterilere katılmaktadırlar. Yoksul/acınası olarak sokak toplayıcısı ve politik özne olarak sokak toplayıcı-

cısı, Ankara'daki geri dönüşüm politikası sahasının iki varoluş halini işaret etmektedir. Bu iki alanda da sokak toplayıcıları farklı stratejiler geliştirerek kendilerini görünür ya da görünmez kılmaktadır.

Asef Bayat (2000), kent yoksullarının kazanımlar esnasında tek başlarına, ancak kayıp tehlikesi ve saldırılar karşısında hep birlikte tavır aldıklarını aktarmaktadır. Bayat'ın yaklaşımı kent yoksullarının, kentte tutunmaya çalışan göçmenlerin, seyyar satıcıların ve esnaf benzeri grupların birbirleriyle ve toplumun yoksul olmayan kesimiyle ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Ancak, Ankara örneğinde, yani toplumun belli kesimlerinin meraklı, yardımsever, saldırgan ya da çıkarıcı ilgilerinin yoğunlaştığı sokak toplayıcılarının durumu daha karmaşık olmaktadır. Kâğıtçılar için kamusal alanda görünür olmak çeşitli dinamiklerle birlikte düşünülmesi gereken bazen tehlikeli, bazen de yararlı bir durumdur. Bayat'ın tespit ettiği ve olumladığı 'derin/sessiz hak tecavüzü' yoluyla kazanım, kentteki göçmenin/yoksulun, yoksul olmayanla/kentliyle kurduğu stratejik ilişkiyi ifade eder. Yoksul olmayanın yoksula müdahalesi ve yoksulla ilişki kurmaya çalışması da toplu politik bir öznellik ya da direniş konumuyla yanıtlanır. Oysa Ankara'da belediyeler, medya, proje grupları ve şirketler sokak toplayıcısıyla inatçı bir ilgiyle ilişki kurmaya, onların yoksullukla, tinercilikle, kayıtdışılıkla ve acıma konusu olarak işaretlenmiş imajlarına müdahale etmeye çalışmaktadır. Bu durumda, sokak toplayıcılarının kentte derin ve sessiz stratejilerle kazanım elde etme imkânları sınırlanmaktadır. Belediyeler, medya, sanatçılar, proje grupları, araştırmacılar, STK'lar ve şirketlerden oluşan heterojen orta sınıf aktörlerinin bakışı sokak toplayıcılarını aynılaştırır, birbirleri adına konuşmaya zorlar. Bu aynılaştırıcı bakış, sokak toplayıcısı olmanın koşullarını, sokak toplayıcısının tarifini her sokak toplayıcısı bireye zorlar. Sokak toplayıcılarının ifadelerine göre belediyelerin sokak toplayıcılarına karşı en önemli argümanı, çöpleri dağıtarak çevreyi kirlettikleri, bunu engellemeleri gerektiği, aksi halde bu işi yapmalarına izin verilmeyeceği yönündedir. Yoğunlukla karşılaşılan bir diğer argüman hırsızlık yaptıklarıdır. Ayrıca toplayıcıların ifadelerine göre etnik kimlikleri de söz konusu edilerek geçimlerinden başka (bölücü vs) maksatlar taşıdıkları iddia edilmektedir. Bir defasında, zabıtayla tartışan bir sokak toplayıcısı, zabitanın iddiasına göre onu bıçakla tehdit etmiştir. Karşılık olarak, zabıta kuvvetleri başka bir toplayıcıyı kötü şekilde dövmüşlerdir. Sokak toplayıcıları da buna kar-

şılık bir basın açıklaması yapmıştır.²¹ Bu olayda, bir sokak toplayıcısının karıştığı olay, onun kişisel bir tavrı değil, topluluk adına yaptığı bir tavra dönüşmekte, ardından sokak toplayıcıları da kamusal alana gerçekten bir topluluk olarak çıkmaktadırlar.

Sokak toplayıcılarının bu aynılaştırıcı bakış ve tavır karşısında iki tür cevap üretiyor olduğu düşünülebilir. İlki kendileriyle ilgilenen çeşitli kesimlere ilişkin simetrik aynılaştırıcı bakıştır. Görüşmelerde birçok toplayıcı başka röportajlar, anketler ve fotoğraf çekme, filme alma gibi etkinlikleri örnek göstermiş, bunlarla karşılaştırdıkları araştırmanın ne işe yarayacağını sormuştur. Bir ardiyede, daha önce başkalarının verip tutmadığı sözler yüzünden görüşmek istemediklerini söylemişlerdir. Sokak toplayıcılarının gözünde fotoğrafçılar, araştırmacılar, projeciler ve diğer orta sınıf aktörler birbirleri adına konuşabilir. Bu durum toplayıcıların bir yanılışı olarak değil, simetriğindeki bir davranışa karşı geliştirilen stratejik bir cevap olarak anlaşılmalıdır. Bu cevabı verebilmek için, sokak toplayıcılarının kendilerini de aynı kabul etmeleri gerekir. Sokak toplayıcıları, kendileriyle ilgilenen orta sınıflarla kurdukları ilişkide, hem kendilerini, hem de orta sınıf aktörleri birer grup olarak tarif etmekte, ilişkiyi bu iki grubun karşılaşması olarak kurmaktadır. Bu simetrik gruplaştırmalar işlevseldir: Bu ilişkide "orta sınıf"tan, genellikle belediyeler karşısında sokak toplayıcılarını savunacak tarzda bir aracılık rolü beklenmektedir. Şiddet ve yasallık sınırlayıcılığında kendi ifade ve temsil araçlarını yaratmaktan yoksun kalan sokak toplayıcıları için, belediyelerle yapılacak görüşmelerde veya kentsel/kamusal alanda nasıl temsil edildikleri çok önem taşımaktadır.

Aynılaştırmanın sokak toplayıcıları için karşılığı, bir araya gelme ve örgütlenmedir. Mülakatlara göre, sokak toplayıcıları genelde Kızılay'da ve belediyenin önünde yapılan basın açıklamalarını desteklemektedir. Mülakatlarda, sokak toplayıcıları arasındaki gruplaşmanın 1 Mayıs mitingine ortak katılımı kimin asıl örgütleyici olduğuna dair bir tartışmayla da beslendiği görülmüştür. 1 Mayıs gösterisi, kâğıtçılar için önemli bir bir araya geliş ve örgütlenme eşiği olmuştur. *Katık* dergisini çıkaran toplayıcılar, bu dergiyi belediyenin çıkarttığı bültende kendile-

21) Sokak toplayıcısının adı Evliya Kahraman'dır. "Zabitanın Dövdüğü Evliya Komada", <http://www.bianet.org/bianet/katigori/bianet/97321/zabitanin-dovdugu-evliya-komada> (24 Nisan 2008)

ri hakkında yer alan olumsuz yazıya cevap olarak çıkarttıklarını söylemişlerdir. Ankara'da sokak toplayıcılarının "kâğıtçılar" ve "atık kâğıt işçileri" olmaları, sokak toplayıcılığını ve toplayıcıları ortaklaşmış bir grup, bir cemaat olarak algılamaları aracı sınıfın varlık ve müdahalesiyle yakından ilintilidir.

Bu durumun bir örneği, Ankara'da geri dönüşüm üzerine yapılan bir Dünya Bankası projesinin kâğıtçılar arasında yarattığı çalkantı ve söylentiler olmuştur. Dünya Bankası bünyesinde yapılan bir yarışmaya sokak toplayıcılarıyla ilgili bir proje hazırlayan bir ekip, bu proje için Ankara'dan kâğıtçılarla birebir iletişim kurmuş, onları da projeye dahil etmiştir. Yarışmanın kazanılmasının ardından da, proje uygulamaya konmaya çalışılmış, kâğıtçılar arasında bir çalışma yapılmıştır. Bir süre sonra projede somut bir ilerleme olmadığında, kâğıtçılar arasında "Dünya Bankası'ndan gelen paranın birilerinin cebine gittiği" konuşulmaya başlanmıştır. Bahsedilen para, proje ekibinin yarışmadan kazandığı ödülüdür. Mülakatlarda da sık sık bu paranın kâğıtçılar için veya kâğıtçılar adına alındığından, çok yüksek miktarlarda olduğundan ve kâğıtçılara geri dönmesi gerektiğinden ama buna rağmen birilerinin cebine gittiğinden bahsedilmektedir. Bu söylenti Ankara'da sokak toplayıcıları arasında çok yaygındır ve çok uzun bir süredir konuşulmaktadır. Kâğıtçılar, hem aracı sınıfın bütünü (doktorlar, fotoğrafçılar, 'anketçiler') ama hem de kâğıtçılar arasından projeye, (dernekle, 'başkanlarla') yani aracı sınıfla iletişim kuranları bu söylentiye konu etmektedirler. Bu söylenti, sokak toplayıcılarını çalınmış bir zenginliğe sahip bir cemaat olarak bir araya toplamakla kalmaz, bu cemaatin arasından bazılarının orta sınıfla temaslarını kullanarak ayrıcalık edinmesine de bir ölçüde engel olarak kurulmasını sağlar. Bu güvensizliği anlamak mümkündür, ama daha önemlisi, güvensizliğin olumlu sonucunu görmek ve bu sonucun dinamikleriyle ilişki kurmaktır.

Geridönüşüm Politikası ve 'Sosyal Boyut'

Türkiye'nin kullanılmış kâğıt alıcılarının en önemlilerinden biri olan Eren Kâğıtçılık'a bağlı Modern Karton ile Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Finans Kurumu (IFC)²² arasında 2007 Ocak ayında, İstanbul

22) Dünya Bankası'na bağlı olarak çalışan IFC'nin vizyonu, gelişmekte olan ülkelerde açık ve rekabetçi piyasalar yaratmak; buralardaki şirketleri ve özel sektördeki partnerleri desteklemek; ve rimli iş sahaları açmak ve temel hizmetleri sunmak; kişilere yoksulluktan kurtulmaları ve daha iyi

Kadıköy’de gerçekleşecek bir geri dönüşüm ve kaynağında ayırma projesi için işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Medyada bu anlaşmanın haberi verilirken, Eren Holding’in sahibi Ahmet Eren’in, Paul Wolfowitz’in sokak toplayıcılarına ilişkin sorusuna, “Yoksul kişiler bunları çıplak elleriyle topluyor. Sabahın erken saatlerinden, gece geç saatlere kadar... Bundan dolayı projenin sosyal bir yönü de var” yanıtını verdiği aktarılmıştır.

Neoliberal politikalar eleştirilirken, “sosyal boyutun göz ardı edildiği” sıklıkla söylenir. Ekonomik gelişme, ya da radikal eleştirilerinde neoliberal saldırı, sosyal hayatı kötü etkiler ve çevreye zarar verir. Dünya Bankası’nın çevre stratejisi metninin girişinde, ekonomik gelişmenin üretimlerinin sosyal olarak eşit dağılmadığı ve çevresel zararlarla karşılaştığı söylenmektedir. Dolayısıyla ekonomik gelişme, sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle -çevresel ve sosyal boyutlar da dikkate alınarak- gerçekleşmelidir. Eren Kâğıtçılık’ın sokak toplayıcıları için kullandığı “meselenin sosyal yönü” tabiri, bu yaklaşımın bir yansımasıdır. Sosyal politika uygulamaları bu “sosyal boyut” üzerine yapılan çalışmalardır.

Geri dönüşüm üzerine geliştirilen neoliberal politikaların, projelerin ve pratiklerin sosyal boyutunu sokak toplayıcılarının belirliyor ve işletiyor olması önemlidir. Ekonomik ve çevresel düzenlemelerin kendilerinin “sosyal” olmadığını söylemek mümkün değildir. Sokak toplayıcıları için özellikle böyle bir kavram kullanılması, bilimsel ve teknik olarak zorunlu olduğu düşünülen çevresel ve ekonomik düzenlemelerin, sokak toplayıcılarına zarar vermesi (çalışmalarının engellenmesi, fiyatların düşmesi, yoksullaşmaları) beklentisinin bir ifadesidir. Sosyal politika, bu “sosyal boyut”la ilgilenen profesyonellerin (ve gönüllülerin) faaliyetlerinin adı olmaktadır.

“Sosyal boyut”un sonradan politikaların içine dahil edilmek üzere dışarı alınmasına iki tür profesyonel aracı tepkisi gelişmektedir. Bu yaklaşımlardan biri, neoliberal saldırıyı durdurmayı, müdahale ve düzenlemeleri engellemeyi amaçlar. Ancak meseleyi saldırı/zarar ikilemiyle tarif etmek, hem zarar göreni pasifleştirici bir yaklaşım olmakta, hem de “saldırı”nın her zaman “kötü” sonuçları olmayabileceğini (ya da bu kötülüklerin kolay tespit edilemeyeceğini), ve onu mümkün kılan yapısal

değişimleri göz ardı etmektedir. Ankara'da kâğıtçıların büyük bölümüne 2008 Haziranı itibarıyla herhangi bir saldırı veya ekonomik kısıtlama olmamakta, (eldiven, elbise giymek ve çöpü dağıtmamak koşuluyla) istedikleri şekilde toplayıp istedikleri bir alıcıya satmalarına izin verilmektedir. Ancak küçük bir bölümüne ise yine düzenlemenin gerekçeleriyle engel olunmaktadır. Sokak toplayıcıları belediyenin bu uygulamasıyla sistemin içine *dahil edilmemiş, yönetilebilir kılınmışlardır*. Araçlardan gelen ikinci tür tepki, birincinin reformist bir yorumudur. Neoliberal politikanın uygulayıcısını verdiği sözü tutmaya çağırır: sosyal boyut göz ardı edilmemeli, çeşitli yardım, destek ve koruma faaliyetleriyle kollanmalıdır. Bu tepkinin en önemli aracı, teşhir etmek ve 'sosyal boyut' (sokak toplayıcıları) üzerine farkındalık yaratmaktır. Demek ki bu iki tepkinin ortak yönü, neoliberal uygulamaları teknikleştirmeleri, ekonomikleştirmeleri ve zarar gören kesimlerin dezavantajlı konumlarını sosyal bir sonuç olarak ele almalarıdır.

Ankara'da sokak toplayıcılarının uygulamalardan zarar gördüğü iddiası üzerine Ankara Tabip Odası ve Ankara Büyükşehir Belediyesi arasında tartışmalar yaşanmıştır. Ankara Tabip Odası, zabıta şiddetiyle gündeme gelen sokak toplayıcılarıyla ilgili sokak toplayıcıları (Geri Dönüşümcüler Derneği) yanında birçok oda ve örgütün katıldığı "Çöp Çalışma Grubu" adında bir platformda yer almıştır. Platform zabıta şiddetine karşı, Kızılay meydanında bir basın açıklaması yapmış, basın açıklamasında belediyeler, sokak toplayıcılarıyla işbirliğine çağırılmışlardır:

Toplayıcılarla yerel yönetimlerin işbirliği içerisinde çalışabilecekleri uygun koşulların yaratılması gerekmektedir. Bu işbirliği aynı zamanda toplayıcıların iş güvenliğinin sağlanması, aileleri ile birlikte sosyal güvenlik sisteminden yararlanabilmelerinin önünü açacaktır. (Tıp Dünyası, 1 Ocak 2007)

Bunun üzerine Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek, bir basın açıklamasıyla bu platformda yer alan Ankara Tabip Odası yönetimini istifaya çağırmıştır:

"Tabip odası, sokakta çöp toplanılması ve çöplerin karıştırılmasıyla bu insanlara hak verilmesini istiyor. Ve Türkiye'de buna hiçbir tepki verilmiyor. Maalesef Türkiye'de odalar, artık kendi kuruluş gayelerini bir kenara bırakıp tamamen ideolojik nedenlerle ortaya çıkıyor... Şehir içinde yeni yeni çöplük alanları oluş-

turanlara 'evet' demek, bunları desteklemek, salgın hastalıklara 'evet' demektir, cinayete davetiye çıkarmak demektir. Bunlara destek veren, halkın sağlığını tehlikeye atan tabip odasını istifaya çağırıyorum." (Büyükşehir Ankara, 29 Aralık 2006)

Melih Gökçek'in bu ifadeleri, ATO'yu yukarıda değindiğimiz aracının verdiği ilk tepki konumuna çekerek zayıflatmaktır. Buna cevaben ATO bir basın açıklaması düzenleyerek, hijyenik olmayan koşulları savunmadığını, aksine belediyeyi sağlık konusunda göreve çağırdığını açıklamıştır.

Melih Gökçek'in meseleyi tarif ettiği konum, yani sokak toplayıcılarının sağlıksız ve yasadışı koşullardan kurtarılması ihtiyacı, neoliberal politikanın da özünü açığa çıkarmaktadır: neoliberal politika, kendisini 'sosyal boyut' üzerine yapılan/yapılacak müdahale pratiklerinde gösteren bir yönetsel stratejidir ve devletle birlikte diğer toplumsal kesimler de (sivil toplum), bu pratiklere katılmaya davet edilmektedir.

Neoliberalizm, sıradan bir çitleme, ilkel birikim ve metalaşma hareketi, yani toplumsal kesimler arası kaynak aktarımı değildir. Bundan daha çok, Rose'un tanımına geri dönersek, otonom aktörlerin hesaplanabilir davranışlarıyla gerçekleşecek ekonomik akla dayalı bir yönetim tekniği ve yönetsel pratikler toplamıdır. Devlet ve özel, kayıtlı ve kayıt dışı gibi ikililerin arasındaki ilişkiler geri dönüşmeyecek tarzda yeniden kurulmuştur. Neoliberal politikalar, dezavantajlı grupların varlığını zorunlu kılmakla kalmaz, bu dezavantajlı grupları 'sosyal boyut' olarak işaretleyerek yönetsel pratiğin merkezine yerleştirir. Dezavantajlılar, devletin ve özel sektörün pratiklerinin çağırıcısı ya da mağdurdur, ancak sözlerini iletmek için araçlara ihtiyaç duyarlar. Böylece toplum dezavantajlılar ve araçlar olarak biri diğerinin üzerinde yer alan iki kesime ayrılmış olur. Aracı, dezavantajları nedeniyle dışarı itilmekte olanın adına ve onun için konuşması beklenen profesyonel olarak, dezavantajlıyı eğitir, ona yol gösterir, onu 'sisteme' hazırlar; onun adına devleti ya da sivil toplumu göreve çağırır, özel sektöre de belli talepler iletir. Ama onun adına konuşma yetkisine sahip olması bizi sokak toplayıcılarının sistemin kuruluş aşamasında kurucu olarak dahil edilmesi bir yana, öngörülen sistemin gereklerine ne kadar uyduklarının tespit edilmesiyle yetinmek sonucuna götürür.

Burada eleştirmeye çalıştığımız neoliberal pratiklerin yarattığı eşitsizlik ve sorunların bu pratiklere gömülü, onların istenmeyen sonucu ol-

maktan çok, bu pratiklerin kurucu ilkeleri olarak var olmaları ve bu 'yaların sarılmasının' da neoliberal ilkelerce belirleniyor olmasıdır. Çözüm olarak devletin veya sivil toplumun yardıma çağırılması, ya da özel teşebbüslerin katı kurallarla sınırlandırılması yeterli olmayacaktır. Her düzenleme, her sosyal müdahale, devlet eliyle bile gerçekleşse tıpkı evrensel çevreci 'kullanan öder' ilkesinin Ankara'da sokak toplayıcılarını dezavantajlı pozisyonuna iten bir süreci tetiklemesi gibi, bir 'sosyal boyut'la karşı karşıya kalacaktır. Ankara için önerilebilecek bir çözüm, Ankara Tabip Odası tarafından sunulan işbirliği çağrısında kendini göstermektedir. Burada söz konusu olan, aracının kendisinin de aracıya ihtiyaç duyduğunu unutmadan ve neoliberal politika tarafından dezavantajlı kılınan grupları temsil etme ihtiyacından çok önce, onlarla iş ve çıkar birliği kurmasıdır. Yönetimsel pratikler, devlet ve özel sektör arasında bölüşülürken, aracı ve dezavantajlı aynı kamusal alanda yer almaktadır. Neoliberal politikanın yeniden yönetmeye çalıştığı geri dönüşüm alanında, sokak toplayıcılarının bu alanın işlenmesi/düzenlenmesi gereken nesnesi olarak değil, politikaların ortak ve eşit katılımcısı olarak yer bulmaları gerekmektedir. Geri dönüşüm hizmetinin sunumu da, eğer 'sosyal boyut' göz ardı edilmeyecekse, diğer sosyal gruplarla birlikte, sokak toplayıcılarının eşitler olarak yer aldığı kamusal bir tarzda gerçekleşmelidir.

Bu çalışmanın Ankara'da yapılmasının temel nedeni, Ankara'da sokak toplayıcılarının bir dernek çatısı altında örgütlenmeleri, ayrıca bir dergi çıkarıyor olmaları, belediyelerin de sokak toplayıcılarını ve örgütlenmelerini, ister toplayıcılığı tasfiye etmeye çalışsın, ister toplayıcıları yeni kurulan geri dönüşüm sistemine dâhil etmeye çalışsın, dikkate almak zorunda kalışlarıydı. Sokak toplayıcılarının örgütlenme denemelerine giriştiği Ankara, bahsettiğimiz tarzda kamusal bir hizmet sunumu ve işbirliği için yatkındır.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı mümkün kılan Ali Mendillioğlu, Hamit Temel, Eyüp Can ve Oktay İnce'ye, Ankara'da bana evlerini ve dostluklarını sunan arkadaşlarım Koray Değirmenci ve Gülçin Şahin'e, en çok da umudumuzu yeşerten tüm kâğıtçılara sonsuz teşekkürler.

KAYNAKÇA

21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, "Y. Murat GÖZTOKLUSU", <http://www.21yyic.org.tr/hakkin-da.aspx?ID=117> (24 Nisan 2008)
- Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği. Resmi Gazete Tarihi: 24.06.2007 Resmi Gazete No: 26562
- Ambalaj ve Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği. Resmi Gazete Tarihi: 30/07/2004. Resmi Gazete No: 25538
- Ankara Büyükşehir Belediyesi, *Büyükşehir Ankara*, 29 Aralık 2006, 3, 110, 4
- Ankara Tabip Odası, *Tıp Dünyası*, 1 Ocak 2007, 149, 3
- Ankara'da çöp savaşı, *Sabah* <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/10/04/and99.html> (12 Şubat 2008)
- BAYAT, A. (2000) Subaltern in the Global South From 'Dangerous Classes' to 'Quiet Rebels': Politics of the Urban, *International Sociology*, 15, 533.
- CHATTERJEE, P., (2002) *Ulus ve Parçaları*, çev: İsmail Çekem, İletişim, s. 70
- Çankaya Zabıtası Başarılı Operasyonlara İmza Atıyor <http://www.cankaya-bld.gov.tr/show.asp?k=A&sh=1514> (14 Nisan 2008)
- European Environmental Bureau, "Polluters Cannot Be Left Off The Hook Any Longer: Environment Ministers Must Agree On Strong Legislation", http://www.eeb.org/press/2003/press_release_polluters_cannot_be_left_off_12_06_03.htm (4 Ocak 2008)
- European Parliament and Council Directive 94/62/EC of 20 December 1994. On Packaging and Packaging Waste. Official Journal L 365, 31/12/1994 p. 0010 – 0023
- IFC, Mission, <http://www.ifc.org/ifcext/about.nsf/Content/Mission>, (4 Ocak 2008).
- YASEMİN, İ., (2006), "Volunteers or Governors? Rethinking Civil Society in Turkey Beyond the Problematic of Democratization: The Case of TEGV", (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- İSTAÇ, İstanbul İçin Ambalaj Atıkları Yönetim Planı, (2005)
- LEHMAN, P. (1999) Economic policy: trash as a commodity *Journal of Management History*. Bradford, 3,6, 120.
- MANCAR, A., (2008), Piyasalardaki kaos auk kağıdı da vurdu, *Recycling Industry*, sayı 8, s. 46-51.
- ÖVÜR, M., Mamak çöpü 'alun' gibi, *Sabah*, <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/08/12/yaz1336-10-105.html> (12 Şubat 2008)
- ROSE, N. "Governing 'advanced' liberal democracies." In (eds.), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government*.ed. Andrew Barry, Thomas Osborne, Nikolas Rose UCL Press, London, (1996).
- SEPİN, S., (2008), Ambalaj atığının 'mülkiyet hakkı' kime ait?, *Recycling Industry* sayı 5, s. 104-105.
- SHORE, C., WRIGHT, S., (1997) *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power* (European Association of Social Anthropologists [Series]), Routledge, London.
- WEDEL, J., SHORE, C., FELDMAN, G., LATHROP, S., (2005) Toward an Anthropology of Public Policy, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 600, 35.
- Yönetmelik yürürlükte iptali söz konusu değil, *Recycling Industry*, Sayı 5, s.76-80 (2008)
- Zabitanın dövdüğü Evliya Komada, <http://www.bianet.org/bianet/kategori/bianet/97321/zabitanin-dovdugu-evliya-komada> (24 Nisan 2008).

Kuşatma Altında Gündelik Hayat¹

Özel Güvenlik, Kent Yaşamı ve Yönetimsellik¹

Sibel Yardımcı

Son otuz yılda, neoliberal politikaların sosyo-ekonomik eşitsizlikleri derinleştirdiği, kentleşme ve göçün ivme kazandığı Türkiye’de, toplumsal güvenlik, özellikle medyanın yönlendirmesiyle en önemli kamusal meselelerden biri olarak inşa edildi. Bu durumun en yeni örneklerinden biri olarak, Emniyet Genel Müdürlüğü’nün 2007’yi “kapkaç ve hırsızlıkla mücadele yılı” ilan etmiş olmasını sayabiliriz. Böylece, güvenlik hizmetlerinin daha etkin bir şekilde sağlanması gerektiği düşüncesi etrafında bir kamuoyu oluşturuldu ve daha önceden devlet tarafından sunulan birçok hizmet alanında yaşandığı üzere, bu örnekte de “özelleştirme” hızlı bir çözüm yolu olarak ortaya kondu.

Böylece özel güvenlik, dünya çapında gözlemlediğimiz eğilimlere paralel olarak, Türkiye’de de son iki yılda en hızlı büyüyen sektörlerden biri olarak hizmet piyasasındaki yerini aldı.² Eldeki metinde temel bul-

1) Bu yazı daha önce *Toplum ve Bilim* dergisine sunulmuş ve hakemlerin önerilerine göre düzeltildikten sonra, derginin 115. sayısında aynı başlıkla yayınlanmıştır. Yazının tekrar yayınlanmasına izin verdikleri için Birikim Yayınları’na teşekkür ediyorum.

2) Özel Güvenlik Sektörü İşadamları 2007 yılı verilerine göre söz konusu pazarın ekonomik büyüklüğü 400 milyon TL’ye, yıllık büyüme oranı da %20-25’e ulaşmıştır. İstihdam edilen kişi sayısı bugün 300 binken 2010 yılında bunun 800 bine çıkacağı sanılmaktadır (“Özel Güvenlik Sektörü Patladı”, *Güvenlik*, 2007). Emniyet Genel Müdürlüğü Özel Güvenlik Kurumları Şube Müdür-

guları özetlenecek olan saha çalışmasının temel amacı da bu sektörün ortaya çıkışını ve işleyişini anlamaya çalışmak ve bu süreçleri eleştirel bir okumaya tabi tutmaktır.³ Bu çerçevede izini sürdüğümüz birkaç gelişme var: Öncelikle, bu sektörün ortaya çıkışı; başka bir deyişle, güven-

lülüğü verilerine göre ise sektörde yasal olarak çalışan 1457 şirket vardır. Bunların 937'si doğrudan özel güvenlik hizmeti sunarken, 520'si de bu konuda eğitim vermektedir. Ayrıca üniversitelerde meslek yüksek okulları bünyesinde kurulan güvenlik bölümleri vardır. Şu an güvenlik sektöründe çalışan personel sayısı polis sayısından (185 bin civarında) fazladır. Sektör ile ilgili istatistikler için bkz. <http://www.ozelguvenlik.pol.tr/teskilatistatistik.asp> (Buradaki bilgiler 20 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır).

3) 2007 Temmuz ve Ağustos aylarında ilk ayağı, 2008 Temmuz ayında ise ikinci ayağı gerçekleştirilen çalışma kapsamında, hizmeti sunan kurumsal aktörlerle, sektörde çalışanlarla ve hizmeti alanlarla mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu mülakatlarda elde edilen bilgiler ve görüşler, ilişkili gazete haberlerine ve sektör dergilerinde (*Private Security*, *Özel Güvenlik*) çıkan yazılara odaklanan bir arşiv çalışması ile desteklenmiş; ilgili mevzuat da bu sırada değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ilk ayağında, özel güvenlik şirketlerinin ve bu sektörde çalışan çeşitli gruplar tarafından kurulan derneklerin kurucuları ve yöneticileri ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler planlanırken, öncelikle sektördeki büyük şirketler ve dernekler tespit edilmiş ve bunlarla irtibata geçilmiştir. Bir yandan bu şekilde önceden belirlenmiş isimlerle görüşmeler sürdürülürken, diğer yandan da, bu görüşmecilerin önerileri doğrultusunda ve onların aracılığıyla yeni bağlantılar kurulmuştur. Bu noktada dikkatimizi çeken ilk şey, sektörün düzenlenmesinde etkin olan ve söz konusu alanın büyüklüğü göz önüne bulundurulduğunda nispeten küçük diyebileceğimiz arkadaş/iş arkadaşı gruplarının varlığıdır. Bu kişilerin bir kısmı, özel güvenliğin uzmanlaşmış, kurumsallaşmış, yasal düzenlemelerini tamamlamış bir hizmet sektörü olarak piyasada yerini alması konusunda çalışmakta olduklarını özellikle vurgulamışlardır. Birinci aşamada gerçekleştirilen görüşmelerde daha çok sektörün ortaya çıkışı ve yapısı, yasal düzenlemeler, kolluk kuvvetleriyle ilişkiler ile ilgili bilgiler/yorumlar ortaya konmuştur.

Araştırmanın ikinci aşamasında, (1) çalıştıkları şirketler ve görev aldıkları hizmet alanları (üniversite, alışveriş merkezi, konut mekânları, park alanları gibi) açısından farklı niteliklere sahip güvenlik görevlileri ile (2) özel güvenlik hizmetinden çeşitli şekillerde faydalanan kişilerle görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sırasında, çalışanlara sektördeki çalışma koşulları; hizmet alanlara da güvenlik algısı/ihtiyacı, güvenlik görevlileri ile ilişkileri ve aldıkları hizmetten memnun olup olmadıkları üzerine sorular sorulmuştur. Bu dönemde ayrıca, özel güvenlik eğitimi veren bir şirket çalışanından da eğitim koşulları üzerine bir değerlendirme yapmasını rica ettik.

Kurumsal aktörlerle yapılan görüşmelerin hemen hepsi kaydedilmiş olduğu halde, güvenlik görevlilerinin hiçbirisi kayıt cihazının kullanılmasını istememiş, kimileri belirgin şekilde tedirgin olmuş, hatta birkaç örnekte, görüşülen kişi şefinin müdahalesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kuşkusuz bu durum, aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılacağı üzere, sektörde işten çıkarmanın çok kolay olması ve güvenlik elemanlarının yaptıkları bu görüşme nedeniyle işlerine son verileceğinden endişe duymaları ile ilgilidir. Biz de bu nedenle, görüşme yaptığımız kimselerin isimlerini metinde kullanmadık; yalnız ilişkili olduğunu düşündüğümüz, gerekli gördüğümüz yerlerde, kişinin konumu ve yaptığı iş ile ilgili bilgi vermekle yetindik. Referans göstermeden yapılan bütün alıntılar bu görüşmelerden alınmıştır.

liğin satın alınabilir/alınması gereken bir hizmet olarak görülmeye başlanması. Güvenlik ihtiyacı nasıl ortaya çıkıyor? Bu ihtiyaca cevap verme iddiasında olan bir hizmet alanı nasıl oluşuyor? Burada birbiriyle ilişkili, eş-zamanlı iki süreç söz konusudur: metalaşma ve özelleşme. Kent hayatını kuşatan güvensizlik hissiyle baş başa kalan kentliler, artık (5188 sayılı yasanın çıkarıldığı 2004 yılından beri) *özel şirketlerce* üçüncü kişilere *satılabilen* özel güvenlik hizmetlerine başvurabileceklerini bilmenin rahatlığı içindeler. Bu sürecin nasıl işlediğini anlamak, eldeki çalışmanın birinci amacı: Özellikle 1980 sonrası dönemde Türkiye'de de yaygın bir şekilde gözlemleyebildiğimiz metalaşma ve özelleşme, özel güvenlik şirketleri örneğinde nasıl ortaya çıkıyor? Başka bir deyişle, neoliberalizm güvenlik alanında nasıl işliyor?⁴

Çalışmanın ikinci amacı ise, güvenlik meselesini daha geniş, ekonomik-toplumsal bir çerçeveye oturtarak söz konusu alandaki gelişmelerin sonuçlarını değerlendirmek: Bu gelişmeler, kamusal ve özel alan tanımlarını, kentsel haritayı ve toplumsal ayrışmayı nasıl dönüştürmektedir? Bu noktada metalaşma/özelleşme kadar, güvenlik konusundaki endişelerin ve bunları dindirmek uğruna uygulamaya konan tedbirlerin gündelik hayatı nasıl kuşattığı üzerinde de duracağız. Gerek devletin şiddet tekeline ortak olması, gerekse kentsel mekânı, (bireysel ölçekte) bedenleri ve (toplumsal) yaşamı denetim altına alabilme gücü itibarıyla, özel güvenlik, neoliberal yönetimsellik çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir konudur.⁵ Başka bir deyişle bu konu, yalnız neoliberal

4) Bu çalışma kapsamında olmamakla birlikte, metalaşma ve özelleşme süreçleri ile ilgili olarak gözden kaçırılmaması gereken bir diğer gelişme de, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne ve İçişleri Bakanlığı'na bağlı (cezaevleri gibi) güvenlikle ilişkilendirilen birim veya bu birimlerce verilen hizmetlerin tümüyle veya kısmen özelleştirilmesidir. Türkiye'de çok yaygın olmasa da paralı asker tartışmaları da bu kapsamda değerlendirilebilir. Özel askeri şirketler ile ilgili Türkiye'den çalışmalar için, bkz. ZABCI, 2004, BALTA, 2004.

5) Toplumun güvenliğini sağlama ve bu amaçla şiddet kullanma yetkisini yalnızca devlete veren düşünce geleneğinin izini Hobbes, Locke ve Rousseau'ya kadar sürmek mümkün. Farklı biçimlerde de olsa "toplum sözleşmesi" düşüncesini ileri süren bu düşünürlere göre, bir topluluğu oluşturan bireyler, doğal hak ve özgürlüklerinin en azından bir kısmını (örneğin cezalandırma hakkını), canlarını ve mallarını koruması, toplumun güvenliğini sağlama amacıyla devlete devrederler. Bu yaklaşımın izdüşümü Weber'in "Meslek Olarak Siyaset" makalesinde de görülebilir (2006). Weber'e göre devlet, fiziksel şiddetin meşru kullanımı yetkisini tekelinde bulundurur. Buradaki varsayım, kolektif bir rasyonaliteyi temsil eden devletin zor kullanma tekeli elinde bulundurmasının, kişisel/keyfi şiddet kullanımlarına engel olacağıdır. Böylece şiddet kullanma yetkisi, yurttaş-

politikaların güvenlik alanındaki yansıması gibi değil, aynı zamanda bu politikaların uygulanabilmesini mümkün kılan, yeni bir iktidar tertibatının bir dışlisi olarak da ele alınmalıdır. Dolayısıyla birinci adım neoliberalizmin güvenlik alanında nasıl işlediğini anlamaksa, ikincisi, güvenlik meselesine neoliberalizm sahnesinde nasıl bir rol düştüğünü ortaya koymak olacaktır.

Piyasanın Kurulması

“Yeni doğmuş çocuk” ve “geleceğin altın mesleği” gibi görülen özel güvenlik sektörünün ortaya çıkış tarihi olarak, ilgili yasal düzenlemeler dikkate alındığında iki tarih verilebilmektedir. Bunların ilki, 2495 sayılı Bazı Kurum ve Kuruluşların Korunması ve Güvenliklerinin Sağlanması Hakkında Kanun’un yayınlandığı 1981 yılıdır. Bu yasa, kaybedilmesi ya da kısmen de olsa zarara uğraması durumunda ülke ekonomisinin ciddi zarar göreceği düşünülen kurum ya da kuruluşların tesislerinin güvenliğini *kendi bünyelerinde kuracakları bir birimle sağlamaları* olanağını (ilk kez) tanımış olması açısından önemlidir. Böylece bir şirketin güvenliği kendi personeline emanet edilebilmiş, ancak özel güvenliğin özel şirketlerce üçüncü kişilere satılacak bir hizmet olarak yasal bir statü kazanması 2495 sayılı yasa ile mümkün olmamıştır. Bu imkânı tanıyan, 5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun’dur ki, özel güvenlik sektörünün ortaya çıkmasındaki belirleyici ikinci tarih olarak da bu kanunun yayınlandığı 2004 yılı verilmektedir.

Aslında özel güvenlik hizmetlerinin başlangıcı daha eskilere, 1970’li yıllarda kurulan “Banka Ekipleri”ne de götürülebilir. Böylece özel güvenlik piyasasının şekillenişinin izini sürebiliriz. Bu dönemde bankalar, polis birimlerine çok sayıda araba hibe etmiş ve o arabalar sadece bankaların güvenliğini sağlamakla mükellef olan polis ekiplerine verilmiştir. Yine bize anlatıldığına göre, bu dönemde kişisel koruma talep eden kişiler, emekli subay, astsubay veya emniyet görevlilerini başka statüler altında işe alma yoluna gitmişlerdir (veya el altından verilen para karşılığında bu kişilerin yanlarında bulunmalarını istemişlerdir). Emekli ol-

ların ortak iradesini temsil eden yasama ve yürütmenin denetimi altında kalır. Yine böylece, bir yandan şiddetin yalnızca yurttaşların güvenliği için kullanılması garanti altına alınırken, öte yandan da “güvenlik” devletin yurttaşları için temin etmek durumunda olduğu bir hizmet olarak ortaya çıkar.

dukları kurumlar itibariyle silah taşıma hakkına sahip bu görevliler, gerektiğinde silahlarıyla müdahale etmiş ancak yasa önünde bu durum kendilerini veya korumakla görevli oldukları kişiyi meşru müdafaa olarak kabul edilmiştir.

Bugün geçerli olan özel güvenlik yasasını hazırlayan ekibin içinde yer alan, kendisi de Emniyet'ten emekli olmuş bir görüşmeciye göre, özel güvenlik yasaları "halktan gelen taleple" oluşturulmuştur. Bu talep, en genel anlamıyla bir güvenlik talebi ve nedeni de "1970'lerden itibaren Türkiye'nin içine girdiği çatışma ortamı, banka soygunları, siyasi grupların çatışmalarının sokaklara dökülmesi". Görüşmeciye göre bu gelişmeler, 1981'de kabul edilen ilk özel güvenlik düzenlemelerinin tetikleyicisi oldu. Ancak kurumlara kendilerini kendi personelleri aracılığıyla koruma şansını tanıyan 2495 sayılı bu yasa talebe tam olarak cevap veremedi. Çünkü korunma talep eden en küçük ölçekli iş yerinin bile Bakanlar Kurulu'ndan izin alması gerektiğinden, işlemler çok uzun sürüyordu: "Dolayısıyla sıradan biri, örneğin bir market sahibi, hırsızlıktan ya da kapkaçtan mustarip olup başvuruda bulunmuyor, bulunsa da sonuç alamıyordu".

Bir süre sonra, Abdullah Öcalan'ın yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi ve ardından yaşanan çeşitli olaylar (Sabancı suikastı ve Mavi Çarşı örneği bu çerçevede sıkça zikredilmiştir) sonucu insanların ölmesi, kurum ve kuruluşların (daha ziyade büyük alışveriş merkezlerinin ya da özel kuruluşların) maddi kayıplara uğraması üzerine İstanbul Valiliği 1999/1 güvenlik tebliğini yayınlamıştır. Bu tebliğ ile her kuruluşun kendi imkânlarıyla ve giderlerin kendisi tarafından karşılanması şartıyla, giriş-çıkışları kontrol altına alabilecek, şüpheli durumları polis ya da jandarmaya bildirebilecek yeterli sayıda kişiyi işe alabilmesine olanak tanımıştır.

Bu tedbir İstanbul'da büyük etki yarattı ama aynı zamanda bu kuruluşların bu personeli nereden bulacağı kaygısı oluşmaya başladı. Bu personelleri kendi standartlarına göre [...] aldılar ve belirgin olsun diye de bunlara üniforma benzeri kıyafetler giydirdiler.

Gazete ilanı veren şirketlere başvuran, herhangi bir eğitim almadan işe başlayan, "kapıda durmaları" beklenen bu "gözetim" görevlilerinin yetkileri ve hakları çok daha kısıtlıdır. Kısa süre içinde, gözetim görev-

lişî olarak çalışacak kişileri temin eden şirketler ortaya çıkmaya başlar, fakat mevzuat uygun olmadığından, bunlar öncelikle temizlik ve danışmanlık şirketleri olarak kurulurlar:

[Zamanla] gözetim işini yapan şirketler bir araya gelip dernekleşme başladı, bu dernekleşmeyle beraber bunun hukuki altyapıya kazandırılması ve 'gözetim' değil de özel güvenlik personeli olması yolunda bir çalışma başlatıldı. O dönemde devletin değişik organlarında yetkili bakanlıklarda bulunan bazı kişiler güvenliğin devletin tekelinde olduğunu, bunun özel şirketler tarafından yapılmasının büyük zararlara neden olabileceğini, toplum düzenini bozabileceğini, çeteleşmeyi ortaya çıkarabileceğini ifade etmek suretiyle öncelikle direndiler. Ama bir hesap yapıldığında özel güvenliğin bu sistem içerisinde, bunun faydalı olacağını değerlendiren devletin yetkili organlarında görev yapan bazı kişilerin etkisiyle 5188 numaralı yasa hazırlandı ve çıktı.

Burada söz konusu edilen "fayda" aslında güvenlik hizmetlerinin özelleşmesiyle devletin omzundan kalkması beklenen güvenlik maliyetidir. Güvenliğin özelleşmesine doğru atılan bu adımlar, bu konuda çalışan fakat çoğu devletin kolluk güçlerinde hizmet veren/vermiş kişiler arasındaki fikir çatışmalarıyla el ele gider. Şiddet tekelinin devlet elinde bulundurulması gerektiğini düşünenlere karşı, bazı kurumların ve tesislerin güvenliğinin polis veya jandarmaya bırakılmasına gerek olmadığı dile getirilir. Suçla mücadele eğitimi almış olan polis ve jandarma güçlerini bir yeri korumakta kullanmak, bu gücü "hor kullanmak"tır. Bu kişilerin aldıkları eğitimin bedeli, böyle bir iş için oldukça yüksektir ve yalnızca koruma hizmetleri yapacak bir kişinin formasyonu için çok daha düşük maliyetli bir eğitimin yeteceğini ifade edenler olur("Boğaz köprülerini koruyan bir polisin dernekler hukukunu bilmesi gerekir mi?" demiştir bir görüşmeci). Böylece piyasa dilinin temel eksenlerinden maliyet hesapları, yatırım ve verimlilik gibi değişkenler güvenlik söz konusu olduğunda da dolaşıma girer. Bu hesaplar, devletin güvenlik alanından çekilebilmesini gerekçelendirir. Devlet bu alandaki tekelden kısmen de olsa vazgeçer ve zamanla özel şirketlere burada yer açar.

Bugün artık özel güvenlik hizmetleri (22 Temmuz 1981 tarihli, 2495 sayılı kanunun yerini alan) 10 Haziran 2004 tarihli ve 5188 sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun tarafından düzenlenmektedir. Üçüncü kişilere satılabilecek bir hizmet olarak özel güvenliği ve bu hiz-

meti temin edecek şirketleri ‘resmen’ tanınması açısından kurucu bir yasadır bu: özel güvenlik piyasasını resmen *kurar*.

Güvenlik İhtiyacı, Güvenlik Hizmeti

Çeşitli özel güvenlik hizmetlerinden faydalanan müşterilere neden buna ihtiyaç duyduklarını sorduğumuzda çoğu “3. sayfa olayları ve tinerçiler, kapkaççılar” olarak özetlenebilecek ve doğrudan örneklerine şahit oldukları olayları aktardılar. Kimileri “kötü niyetli kişileri” neden gösterdi. Birçok kişi çocuk sahibi olmayı planladıktan sonra güvenli siteye taşındığını, çocuğunun hem evde hem de (site sınırları içinde kalan) sokakta güvende büyümesini istediğini söyledi. Biraz daha makro bir perspektifle yaklaşanlar (belki de karşısındaki sosyal-bilimcinin beklentilerine cevap vermek isteyenler) sosyal politikaların zayıf olması nedeniyle yoksulluğun arttığını, gelir dağılımındaki kutuplaşmaların suçu körüklediğini, polis sayısının İstanbul gibi büyük bir kentte güvenliği sağlamaya yetmediğini ve dolayısıyla devletin sağlayabileceği güvenlikten “fazlasına” ihtiyaç duyulduğunu anlattı.

Bu anlamda özel güvenlik, konuştuğumuz kişilerin hemen hepsi için sahici bir ihtiyaçtır: bu kişiler güvenlik görevlilerini gördükleri yerlerde kendilerini daha iyi hissederler. Bu ihtiyaç, güvenliğin bir hizmet olarak satılabilir bir meta haline gelmesinde belirleyicidir çünkü bu hizmetin tüketicilerini yaratmaktadır. Ancak bu süreci tersinden de okuyabilmek gerekir: sektörü ayakta tutan ihtiyaç olabilir ama bu ihtiyacı tetikleyen de sektörün büyümesi olduğunu görmek gerekiyor. Çünkü güvenlik sistem ve hizmetlerinin büyüyen bir çeşitlilikte satışa sunulması, “hissedilen güvensizliği” (ESEN, 2007:107) tetikliyor; tüketiciyi de suçun ve korunma ihtiyacının arttığına inandırıyor. Tüketici en azından, canına, malına, ailesine bir zarar gelmesi ihtimaline karşı, yılları artan tüm bu önlemleri -alma şansı varken- almamış olmak istemiyor. Bu ihtiyaç-arz döngüsüne mülklerinin değerini yükseltmek isteyen emlak yatırımcıları da hemen ekleniyor. Yine bu alanda yapılan çalışmalar, korunaklı sitelerdeki tedbirlerin suç oranlarını düşürmediğini ve suçluları da dışarıda tutmaya yetmediğini; buna mukabil hem oturanların daha güvende hissetmelerini sağladıklarını hem de koruma altındaki mülklerin ve alanların değerini yükselttiklerini gösteriyor (ATLAS, 1999’dan aktaran LOW, 2003).

Özel güvenlik piyasasına hâkim olan pazarlama dili, kişilerin gü-

ven(siz)lik hislerini tetiklemekle kalmıyor, onların bu yöndeki algılarını da dönüştürüyor. Bu dil kişilere tehditlerin dışarıdan geldiğini, onları önleyemeyeceklerini, ancak kendilerine zarar gelmesini engelleyecek tedbirler geliştirebileceklerini öğretmektedir. Bu yaklaşımın altındaki temel varsayım, güvende olmak için atılabilecek adımların bireysel olduğudur: toplumun bütününe daha güvenli hale getirecek kolektif adımlar atılamayacağına göre, kişinin kendisini korumanın yollarını bulması gerekir. Nitekim “özel” güvenlik ‘şahsın’ (canının, malının) güvenliğine tercüme edilir; “özel” terimi hizmet veren kurumun hukuki statüsünü belirtmekten çıkar, hizmetin muhatabına yönelir:

Özel güvenlik kimi koruyor? Özeli koruyor! Sizin korunmaya değer bir kıymetiniz var, onu korumak istiyorsunuz. Bu size ait bir şey, toplumun geneline değil, [onu] korutturmak istiyorsanız, finansmanını da siz karşılamak zorundasınız.

Bu algıyı tamamlayan ikinci varsayım, dışarıdaki bu tehditlerin ‘bölünebilir’ olarak görülmeye başlanmasıdır. Kişinin evine hırsız girmesiyle arabasının gasp edilmesi, mutfağında yangın çıkması, alışveriş merkezinde çantasının çalınması ayrı ayrı tehditlerdir ve her birine karşı farklı önlemler alınması gerekir. Bu tehditleri önce birbirinden ayıran güvenlik şirketleri, sonra çözümleri belirli paketler altında tekrar birleştirir ve müşterilerine sunar.

Güvenlik devletin yurttaşları için temin etmekle yükümlü olduğu bir hizmet gibi kavramsallaştırılmaz artık. Bireysel girişim sonucunda elde edilebilen (ve zaten edilmesi gereken) bir metaya dönüşmüştür. Yurttaş yerini müşteriye bırakır; gerekli tedbirleri alarak suçun işlenmesini engellemek, bir müşteriye dönüşen yurttaşın sorumluluğudur, devletin değil. Hatta devletin kendisi de özel güvenlik şirketlerinin müşterisi haline gelir (Bu noktada askerlik şubelerini bile büyük oranda özel güvenlik şirketlerinin koruduğunu hatırlamak yeterli).

Bugün “özel güvenlik” denildiğinde, büyük ve kârlı bir piyasadan söz ediyoruz. Yalnız özel güvenlik şirketlerinin değil, aynı zamanda güvenlik elemanlarına eğitim veren kursların ve özel güvenlik sertifikalarından gelir elde eden, sektörü düzenleyen ve denetleyen devletin de belirleyici olduğu, yukarıda değindiğimiz güvensizlik hissi kadar gittikçe büyüyen işsiz havuzunu ve yeni teknolojileri de kâra dönüştüren bir piyasadan. Şimdi bu piyasanın işleyişini daha iyi anlayabilmek için sıra-

siyla özel güvenlik hizmeti veren şirketlere, sektördeki çalışma koşullarına ve bu alanda etkili olmaya çalışan örgütlenmelere odaklanacağız.

Özel Güvenlik Sektörü: Kurumlar, Kişiler, Koşullar

Aslında özel güvenlik sektörünün kendisi de kısmen ‘güvenlik’ tanımındaki muğlaklıkla malul. Sektörde sunulan hizmetler, kişi ve kurumların karşı karşıya kaldıklarını düşündükleri tehditlerin çeşitlenmesini yansıtacak şekilde, konut ve işyeri güvenliğinden, nakit ve değerli eşya taşımacılığına, kamusal ve yarı-kamusal alanların veya kişilerin korunmasına uzanıyor. Konut ve işyeri güvenliği söz konusu olduğunda kullanılan teknik donanım ve tamamlayıcı hizmetler de çeşitli: Alarm panelleri ve kapalı devre kamera sistemleri, hareket, gaz ve duman detektörleri, alarm haber alma merkezleri ve mobil devriyeler bu noktada ilk akla gelenler. Yine kartlı geçiş ve otomatik bariyer sistemleri, X-ray ve metal kapı detektörleri farklı nitelikteki mekânların korunmasına yönelik olarak hizmete sunuluyor. Nakit ve değerli eşya taşımacılığında devreye silahlı personel ve zırhlı araçlar giriyor. Molotof kokteyli veya bomba atıldığında kırılmayan cam filtreleri bu tür saldırılara maruz kalacağı düşünülen mekânlar için. Son olarak bilgi güvenliğini sağlamaya yönelik bilgisayar koruma ve belge imha sistemleri var. Çoğu şirket fiziksel olarak güvenlik hizmeti verdiği (kurumsal) müşterilerine aynı zamanda güvenlik danışmanlığı da yapıyor.

Bununla birlikte, özel güvenlik denilince akla ilk olarak “elemanlı özel koruma hizmetleri” geliyor. (Zaten alanı düzenleyen 5188 sayılı yasa da bu konu üzerinde duruyor). 2008 yılı Ağustos ayı itibarıyla 300 bin civarında özel güvenlik görevlisi -çok da cazip olmayan koşullarda- hizmet veriyor. Yine de işsizliğin yaygın olması ve bu mesleğe adım atmak için aranan şartların çok ağır olmaması özel güvenlikçi olmak isteyenlerin sayısını artırıyor. Bu şartlar belirli bir öğrenim düzeyinde olmak (silahsız çalışanlar için sekiz yıllık ilköğretimi veya orta öğretimi, silahlılar içinse liseyi tamamlamış olmak); yasa tarafından belirtilmiş suçlardan hüküm giymemiş olmak ve öngörülen eğitimi alarak bir özel güvenlik sertifikası edinmek. Ancak güvenlik şirketleri ile müşterileri arasında yapılan matbu sözleşmelerde ek şartlar tanımlanabiliyor (Örneğin bizim görüşme yaptığımız alışveriş merkezlerinden birinde 1.75’ten uzun, 29 yaşından genç olmak şartı aranıyor).

Özel güvenlik eğitimi silahsız çalışacak kişiler için 90, silah taşıyacak

olanlar içinse 120 saat olarak belirlenmiş durumda.⁶ Bu eğitimler ortalama iki hafta sürüyor. Ancak eğitim süresinin kısa olması, bir özel güvenlikçi adayının hemen işe başlayabilmesi anlamına gelmiyor. Aday önce İçişleri Bakanlığı'nca oluşturulan sınav komisyonları tarafından yapılan sınava giriyor. Sınavı kazandığı takdirde yaklaşık bir ay Valilikten sertifikasının çıkmasını bekliyor. Bundan sonra ortalama bir ay daha kimlik kartının çıkması sürüyor. Başka bir deyişle, sınavı kazanan bir özel güvenlikçi adayının eline kimlik kartı ancak ilk başvurusundan üç-dört ay sonra geçiyor. Sınav tarihleri çok sık olmadığı için, bu süre sekiz ayı bulabiliyor. Doğal olarak bu süre içerisinde para kazanmak gerekiyor. Üstelik eğitim ve sınav giderlerine, kimlik kartı için ödenmesi gereken harç miktarı eklenince, ortalama 1000 TL'lik bir harcama ortaya çıkıyor. Güvenlik elemanı olarak çalışanların asgari ücrete denk veya biraz üzerindeki ortalama maaşları düşünüldüğünde, söz konusu miktar daha da önemli hale geliyor. Bu sorunları aşmaya yönelik önerilerden biri, geçici kimlik belgesi çıkartılması (çalışma hazırlandığında bu yönde bir sonuç alınamamıştı). Bazı şirketlerse bu sorunu aşabilmek için yasalardaki boşluklardan yararlanıyor. Yasadaki "Her ne ad altında olursa olsun, can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla özel güvenlik hizmeti dışında başka bir hizmet verilemez" maddesinin yürürlükten kaldırılmasıyla, can ve mal güvenliğini korumayı hedeflese de, "özel güvenlik" olarak tanımlanmak zorunda olmayan hizmetlerin sağlanması ihtimali doğuyor. Dolayısıyla birçok şirket de "denetim ve danışmanlık" adı altında özel güvenliğe benzer hizmetler vermeyi tercih edebiliyor.

Çalışmaya başlayan güvenlik görevlilerini de pek kolay şartlar beklemiyor.⁷ Öncelikle ücretler düşük ve çalışma saatleri uzun. Çoğu özel güvenlik görevlisi asgari ücretle veya bunun biraz üzerinde bir maaşa çalışıyor, bazen bu ücrete yemek fişleri ve yol giderleri ekleniyor. Bizim

6) Bu eğitimlerin, özellikle de silahlı özel güvenlik görevlilerine verilen fazladan 30 saatlik eğitimin çok yetersiz olduğunu birçok kişi vurguluyor. Bu kişilerden özel güvenlik şirketi yöneticisi Gürbüz Kaya'ya kulak verelim: "90 saatlik bir eğitimle polis kimliğinde, polise yardımcı bir kuvvet oluşturmaya çalışıyorsunuz, bu bir meslek olacak, diyorsunuz, o çocuktan da hırsız engelle, müşteriyi memnun et diye bir ton şey bekliyorsunuz. Veya eline silah almamış bir genci, sadece 120 saatlik bir eğitimden sonra 20 mermiyle silahşor yapmaya çalışıyorsunuz" ("Özel Güvenlik Ordusunun İmajı Nasıl Kurtulur?", *Hürriyet* 1K, 15 Ocak, 2007).

7) Bu koşulların, sektör içinden biri tarafından genel bir değerlendirmesi için bkz. Yusuf V. Dalda (2008). Dalda, burada aktardığımız noktaların hemen hepsi üzerinde duruyor.

görüştüğümüz güvenlik elemanları arasında 500, 600, 800, 1000 TL maaş aldıklarını söyleyenler oldu. Güvenlik amirlerinin verdikleri rakamlar 1300-1500 TL'yi bulurken, yabancı dil bilen ve kişi koruması olarak çalışan kişilerin 2000 TL'ye varan ücretler alabildikleri zikredildi. Ayrıca görüşmecilerimiz zaten az olan ücretlerden kesintiler yapıldığını, maaşlarının zamanında ödenmediğini, kimi zaman da SSK kayıtlarının yapılmadığını anlattılar (700 TL üzerinden işe girdiği halde eline 500 TL geçen, çalıştığı beşinci ayda henüz ikinci maaşını alabilmiş görüşmeciler oldu). Sektördeki diğer bir olumsuzluk çalışma süreleriyle ilgili. 24 saatlik hizmetin üç vardiya olarak düzenlenmesi gerekirken, güvenlikçiler çoğunlukla 12 saat çalışıyorlar (bu vardiya sistemi sektörde çalışan kadın sayısını da düşürüyor). Haftalık ve senelik izinler de her zaman verilmiyor.

Sektördeki maaşların yükselmesinin ve çalışma saatlerinin kısalmasının önündeki temel engelin, özel güvenlik şirketlerinin markalaşmaya gitmek veya eğitim düzeyi yüksek elemanlarla uzmanlaşmış hizmetler vermek yerine, ihale alabilmek için fiyatları aşağı çekmeleri olduğu ifade ediliyor. Özel Güvenlik Hizmetleri ve Eğitim İşverenleri Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Tayfun Acarlı durumu şu şekilde özetliyor:

Bir güvenlik personelinin kârsız maliyeti 632 TL. Ama bugün bir kamu ihalesinde 600 TL'ye iş alınıyor. 500 kişilik güvenlik ekibi çalışacak gözüküyor. Şirket 500 yerine 300 kişi çalıştırıp 500 kişinin ücretini alıyor. Çünkü aldığı rakamda bırakın kâr etmeyi, cebinden öder.⁸

Bu durum özel güvenlik elemanlarına verilen eğitimin daha kapsamlı hale getirilememesinin nedenlerinden biri olarak da görülüyor: eğitim artınca maliyet de artıyor.

Sektörde öne çıkan sorunlardan bir diğeri iş güvencesinin olmaması. Özel güvenlik görevlileri, altı aylık veya bir yıllık sözleşmeler imzalarlar ve hizmet verdikleri müşteri ile aralarında bir sorun çıkarsa bu sözleşme yenilenmez. Özel güvenlik şirketi yöneticisi Kubaş'un dikkat çektiği gibi, "özel güvenliğin aldığı maaşı veren kişi müşteri"dir. Bu da "cezalandırmanın" çok daha hızlı işlemesine neden olabilir (KUBAŞ,

8) "Özel Güvenlik Krizde", <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=23156&yorum=7450> (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

2007: 91). Bize aktarılan bu yöndeki birkaç görüşü sıralayalım: “Sitede [yaşayanlarla güvenlik görevlileri arasında] bir sorun yaşanırsa önce bana[güvenlik amirine] söylerler, daha sonra çözülmezse şirkete bildirirler [...] ama böyle durumlarda şirket öncelikle site oturanlarını dinler ve onlara inanır” (Sitede güvenlik amiri). “Şirket bu işi almak için trilyonlarca para harcıyor, isminin zedelenmesini istemez, bu yüzden yeri geldiğinde bir tane adamını harcaması gerekiyorsa harcar” (Üniversitede güvenlik görevlisi). “Amiri kafayı takarsa eğer istediğini işten atar” (Üniversitede başka bir güvenlik görevlisi). Günlük bir gazeteye adını vermeden açıklama yapan bir başka güvenlik görevlisi de çalışanların şirketlerin “insafına” kaldığını şu sözlerle dile getiriyor: “Görev sırasında yaşadığın olaylarda, seni savunacak olan şirkettir, şirket isterse seni hırsız, isterse katil gibi yargılayabilir, o yüzden bağlı olduğun şirket sağlam olmalı”. Görevlinin adını vermek istememesinin nedeni ise, sektörde “herkesin kolu[nun] her yere uzanıyor” olması. Görevli, tanınır-sa iş bulamayacağını söylüyor.⁹

Özel güvenlik elemanlarının karşılaştıkları diğer bir sorun, yaptıkları işin toplumdaki statüsünün düşük olması. Güvenlik görevlilerinin çoğu yaptıkları işi “bir nevi polislik” olarak tanımlasa da, hizmet verdikleri yerlerde ciddiye alınmadıklarından yakınıyorlar: “Polis misin sen, kimsin, diyor[alışveriş merkezine giren müşteri], beni arayamazsın”. Aldıkları eğitimin ve maaşların az olması da bu statü düşüklüğünü körüklüyor. Güvenlik elemanları zaten zor şartlarda çalıştıkları için, biraz daha iyi koşullar sağlayan şirketlere geçmekte tereddüt etmiyorlar. Bu durum, kısa süreli iş sözleşmeleriyle birleşince güvenlik şirketlerinde kalıcı kadroların oluşması zorlaşıyor. Üstelik işlerinden ayrılan elemanlar, şirketleri açısından olumsuz sonuçlar yaratabiliyorlar çünkü korudukları yerlere dair birçok bilgiye sahip oluyorlar ve bu bilgilerin kötüye kullanıldığı örnekler de mevcut. Özel güvenlik şirketleri yöneticilerinin en çok şikâyet ettikleri konulardan birisi bu; tabii bu arada birçoğu, şirketlerin de elemanlarına gerekli yatırımları yap(a)madıklarını kabul ediyor. Özel güvenlik şirketi yöneticisi bir görüşmeci için, elemanlara iyi davranılması oldukça önemli:

Özel güvenlik elemanı yerine sektör emekçisi demeyi tercih ediyorum. Hem daha kapsayıcı hem de daha insani bir tanım ola-

9) “Herkesin kolu her yerde”, *Cumhuriyet Pazar*, 8 Ekim 2006.

rak görüyorum. Bu insanlar, daha iyi bir seçenekleri olmadığı için bu işi tercih etmek durumunda kalmışlar diye düşünüyorum. Sektörün en büyük problemi olarak elemanların sürekliliğinin sağlanamaması gösterilir. Bunun da sebebi olarak ücretlerin düşüklüğü saptanır. Buna katılmıyorum, sektör emekçilerinin sürekliliğini sağlamak istiyorsak para kadar önemli diğer faktörleri de görmeliyiz. Biz burada, aidiyet duygusunu çok önemsiyoruz. Maddi problemleri kadar manevi problemleriyle de ilgileniyoruz. Arkadaşlarımız [özel güvenlikçiler] şirketin en önemli parçası, onların memnuniyeti, müşteri memnuniyetinden önce gelir. Müşteri her zaman haklıdır saçmalığı burada geçerli değil.

Oysa müşteri de, özel güvenlik görevlisine polise davranamayacağı şekilde davranabileceğini biliyor. Hatta görüşmecilerimizden birine göre, özel güvenlik hizmetlerini müşterileri açısından “cazip” kılan yönlerden birisi de bu:

Bir de zengin adamın kaprisi çok. Polis onun nazını çekmiyor [...] örneğin yan tarafta site güvenliği yapan bir arkadaşımız var [...] sitede oturanların tüm kahrını o çekiyor. Mesela adamın park yerine birisi park ederse azarı hemen güvenlik elemanı işliyor. Hatta geçen gün arkadaşına ‘Benim plakamı ezberleyeceksin. Burası benim yerim dikkat edeceksin’ diye fırça çekmiş.

Aslında müşteri kadar “suçlu” da özel güvenlik görevlisinin silah taşımadığını, aynı şekilde müdahale edemeyeceğini biliyor¹⁰: Çünkü başka bir görüşmeciye göre: “Silah bence herkeste olmalı. Saldırıda bulunan ya da zarar veren bir suçlu güvenlik görevlisi ortaokul mezunu mu, yoksa lise muzunu mu diye bakmaz”. Görüştüğümüz güvenlik görevlilerinin çoğu silah taşıyabilmeleri, ellerindeki cop, kelepçe gibi araçlara daha sık başvurabilmeleri durumunda görevlerini daha iyi yerine getirebileceklerine inanıyorlar. Örneğin, devlet üniversitelerinden birinin girişinde güvenlik görevlisi olarak çalışan bir kişi kendilerine verilen teçhizatı (bu örnekte bu coptur) kullanma hakları olmamasını “haksızlık” olarak nitelendirmiştir.

Özel güvenlik görevlilerine çeşitli silahları ve araçları kullanma yetkisini tanımanın doğurabileceği sakıncaları göz ardı etmek mümkün değil (bu tartışmaya aşağıda geri döneceğiz). Bununla birlikte, bu kişile-

10) Özel güvenlik görevlileri eğitim ve öğretim kurumlarında, sağlık tesislerinde, talih oyunları işletmelerinde, içkili yerlerde, özel toplanılarda, spor müsabakalarında, sahne gösterileri ve benzeri etkinliklerde silahlı olarak görev yapamıyorlar (5188 sayılı Kanun, Madde 8).

rin yer yer hayati tehlike ile karşı karşıya kaldıklarını da yadsıyamayız. Yaptıkları işin “doğası” meslek riskini artırıyor. Bu durumun farkında olan sigorta şirketleri de güvenlik görevlilerini, şirketleri ve hizmeti alan müşterilerin kayıplarını tazmin etmekte gönülsüz görünuyorlar (sigorta şirketleri çoğunlukla yalnız üçüncü kişilerin -güvenlik görevlisi, işveren şirket, hizmeti alan müşteri ve müdahale ettiği “suçlu” dışındakilerin- zararını karşılayan sözleşmelere imza atıyor). Bu riskleri dikkate alarak, özel güvenlik sektörüne özgü (daha yüksek) bir asgari ücret belirlenmesi talebi ile İçişleri Bakanlığı’na başvuran sektör ileri gelenleri, böyle bir belirlemenin anayasaya aykırı olabileceği cevabını almış. Özel güvenlik görevlilerinin önemli bir bölümünün sendika kurma ve greve çıkma hakkı da bulunmadığından, bu koşulların kısa vadede değişmesi ihtimal dâhilinde görünmüyor.¹¹

Bununla birlikte 5188 sayılı yasa, özel güvenlik sektörü yöneticilerine dernek kurma ve derneğe üye olma hakkı tanıyor. Alandaki dernek sayısı yüksek: ÖZGÜDER (Özel Güvenlik Şirketleri Dayanışma Derneği), GÜSOD (Güvenlik Sanayicileri Organizasyon Birliği Derneği), ÖG-SİAD (Özel Güvenlik Sektörü İşadamları Birliği Derneği), ÖGHİŞDER (Özel Güvenlik ve Eğitimi İşverenleri Derneği) bunlardan birkaçı. Bu derneklerin temel amaçları, güvenlik sektörünün oluşturulma ve düzenlenmesinde söz sahibi olabilmek. Hukuksal altyapısını kurmuş, uzmanlaşmış, profesyonelleşmiş bir özel güvenlik sektörünün ortaya çıkması dileği birçok görüşmeci tarafından dile getirildi. Bir diğer amaç da hizmet veren görevlilerinin haklarını savunabilmek, hukuksal anlamda yardım edebilmek ve yol göstermek olarak ifade ediliyor. Örneğin, TÖGÜD (Tüm Özel Güvenlikçiler Derneği) Yönetim Kurulu Başkanı Serkan Kaya’ya göre bu dernek, güvenlik görevlilerinin yaşam standartlarını yükseltmeyi, “merdiven altı” olarak tabir edilen şirketlere paralarını kaptırmalarına engel olmak amacıyla, piyasada yasaya uygun hizmet veren şirketleri belirlemeyi amaçlıyor.¹²

Bu derneklerin bir kısmı artık Tüm Özel Güvenlik Dernekleri Federasyonu çatısı altında. Öncelikle bunun çatışmasız bir süreç olmadığını

11) 5188’in yasalaşmasından beri sıkça gündeme gelen sendika kurma hakkı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile yapılan bir dizi yazışmanın ardından özel kuruluşlarda çalışan özel güvenlik görevlilerine tanınıyor. Kamu kurumlarında çalışanlar içinse sendikalaşmak hala mümkün değil.

12) Bilgileri Kaya ile yapılan görüşmeden aldık. Başka bir örnek için, AGEHİD (Akdeniz Özel Güvenlik Hizmetleri Derneği) Başkanı Bolat Ankaralı’nın makalesine bakılabilir (ANKARALI, 2007).

gözlemlediğimizi belirtelim.¹³ Yine de bu tür bir kurumsallaşmaya gidebilmesi, sektördeki şirketlerin belirli bir süreklilik kazandığını ve bir takım fikir/çıkar ortaklıkları için, piyasanın şekillenmesinde etkili olabilmek için bir araya gelebildiklerini gösteriyor. Bu aynı zamanda sektörün ortaya çıkmasına damgasını vuran “Güvenlik hizmetleri özelleşmeli midir?” sorusunun yerini, “Özel güvenlik nasıl işlemelidir? Yetkileri ve sorumlulukları neler olmalıdır?” sorularına bıraktığına işaret ediyor. Aslında soru nasıl sorulursa sorulsun, altında yatan endişelerin kaynağı güvenlik hizmetlerinin özelleşmesinin, devletin zor kullanma yetkisinin -kısmen de olsa- başka ellere devri anlamına gelmesi. Bunun bir sorun olarak değerlendirilip değerlendirilmemesi ise, kişinin özel güvenliği nasıl bir konuma yerleştirdiğine göre değişiyor: “özel güvenlik, kamu kolluğunun yardımcısı mıdır, alternatifi mi?” sorusu bu noktada önem kazanıyor.

Özel Güvenlik ve Kamu Kolluğu İlişkisi

Konunun uzmanlarından biri “Olayı şöyle düşünebiliriz” diye yazıyor:

Devletin yürüttüğü kamu hizmetleri tüm toplumu kapsayan bir şemsiye gibidir. Şemsiye altındaki her birey veya kuruluş bunlardan yararlanır, yani yağmurdan korunmaya çalışır. Ancak şemsiye altında yer alan kimileri, şemsiyenin sağladığından fazla, ona ek olarak yağmurluk giymek istiyorlarsa giyebileceklerdir. Ancak yağmurluğun bedelini kendileri ödemeleri şartıyla (GÜLCÜ, tarihsiz (a)).

Özel güvenlik çoğunlukla, devletin bir parçası olmamakla birlikte devlet tarafından denetlenen (ve bazı açılardan denetlenmesi de gereken), devletin kolluk güçlerinin çabasını tamamlaması beklenen, bunu da uzmanlaşarak ve devletin yetişemediği alanlara el atarak yapacak olan bir sektör olarak düşünülüyor. Bu alanda danışmanlık hizmeti veren bir kuruluşun yöneticisine göre örneğin, “Özel güvenlik, özel sektör polisliğidir. Devletin güvenlik tedbirlerinin yetersiz kaldığı, spesifikleşmiş ihtiyaçlara cevap veremediği durumlarda özel güvenlik tedbirlerine başvurulur”. Sağlık sigortası nasıl özelleşmişse, güvenlik de aynı

13) Bu çatışmanın izini şu yazıda da görebiliriz: Kadir Çalış, “Federasyon Yoklama Yaptı... 13 Dernekten 8'i Yok” (ÇALIŞ, 2008).

şekilde özelleşmelidir. Bu noktada görev, emniyet ve TSK mensuplarına düşer (ki kendisi de Emniyet'ten ayrılmış bir kişidir). Bir diğer görüşmeciye göre, “özel güvenlik sektörünün en önemli farkı, hizmette farklılaşma sağlamasıdır. Polisin vereceği hizmet bellidir ancak ihtiyaçlarınız farklılaştığında ihtiyaçlarınıza göre bir güvenlik planı çizilir ve bu plan dâhilinde kendi polisinizi kiralamış olursunuz”. Zaten devletin “işinin hafiflemesi” için bu gereklidir.

Bu noktada, özel güvenliğin mantığının kamu kolluğu ile aynı olduğunu düşünenlerle tamamen farklı bir işleyişe tabi olduğuna inananlar birbirinden ayrılır. Bu konuda birçok yayını bulunan ve Özel Güvenlik Kurumları Şube Müdürlüğü'nün bağlı bulunduğu Emniyet Genel Müdür Yardımcısı görevini yürütmüş olan Mustafa Gülcü, özel güvenliğin felsefesini iki temele dayandırır: liberal demokrasi ve liberal iktisat.¹⁴ Çünkü özel güvenlik sisteminin iyi işleyebilmesi için düzenlemelerin mülkiyet ve teşebbüs hürriyetine, kişinin mülkünü koruma ve işletmesini yönetebilme hakkına dayandırılması gerekir. Vatandaşın kamu hizmetinin pasif alıcısı olmaktan çıkabilmesi Gülcü için önemli. Mevcut haliyle vatandaş tam anlamıyla tatmin edemeyen güvenlik sisteminin kalitesinin yükseltilebilmesi de, serbest bir piyasada çeşitli taleplere cevap verebilecek farklılaşmış güvenlik hizmetlerinin verilmesi ile mümkün. Özelleşme bu açıdan gerekli.

Ancak güvenlik hizmetinin özel tedarikine izin veren devlet, bu sürecin denetimini de elden bırakmak istemez. Özkazanç da benzer bir tespitle, güvenlik ve suçla ilgili “asıl etkin güç” olma iddiasındaki devletin, bu alanlardan geri çekilmesini dengelemek için egemen devlet mitini yeniden teyit etme ihtiyacını duyduğunu yazar (ÖZKAZANÇ 2007:32). Bir yandan valiliğe, bir yandan da Emniyet Genel Müdürlüğü, Özel Güvenlik Hizmetleri Daire Başkanlığı (dolayısıyla İçişleri Bakanlığı'na) bağlı olarak çalışan özel güvenlik sektörü üzerinde söz konusu kurumların etkisi, izin, idare ve denetleme aşamalarında billurlaştır.¹⁵ Zaten 5188 sayılı yasa etrafında dönen tartışmaların bir kısmı bun-

14) Gülcü buradaki liberal iktisat vurgusu nedeniyle haklı olarak özel güvenlik hizmetlerinin ortaya çıkışını 12 Eylül dönemi ile ilişkilendirir. Yazara göre o dönem, “ayak sesleri duyulmakta olan yeni çağın gereklerine göre kendisini yenileyemeyen sistemin, dışarıdan bir güçle ve kural dışı bir yöntemle yenilenme yörüngesine sokulma çabası olarak” değerlendirilmeli (GÜLCÜ, tarihsiz (a)).

15) 5188 sayılı Kanun'un 3. maddesi uyarınca, özel güvenlik birimi kurulması veya güvenlik hizmetinin şirketlere götürülmesi, özel güvenlik komisyonu kararı üzerine valinin iznine bağlıdır. 5.

dan kaynaklanmaktadır. Yine görüşmecilerimizden birine göre özel güvenlik sektörü gelişmeye çok müsait, ancak yasal düzenlemelerin yetersiz kalması, devletin müdahalesi sektörün gelişmesini engelliyor: “Kamu güvenliğiyle özel güvenlik farklı mantıklarla işler, ancak Türkiye’de bu iç içe geçmiş bir durumda. Örneğin özel güvenlik şirketlerini Emniyete bağlı Özel Güvenlik Şube Müdürlüğü denetliyor. (Sonradan daire başkanlığına dönüşmüştür.) Devlet, özel güvenlik kavramını henüz tanımıyor, kamu güvenliğini sağlayan bir güç olarak denetlemeye kalktığında sorunlu bir durum ortaya çıkıyor”.¹⁶

Burada belki de en ilginç nokta, özelleşmenin bu alanda yalnızca alanın yapısını değiştiren bir şey olarak değil de; en başından böyle bir sektörün oluşmasını tetikleyen fakat sektörü özerk bir alan olarak değil, devletle özel sektör arasında sıkışmış muğlak bir bölge olarak kuran bir süreç olarak işlemesi. Neoliberalizm bu alanda, devlet müdahalesinden muaf, tamamen rekabetçi bir piyasa anlamına gelmiyor. Çünkü özel güvenlik, Emniyet Teşkilatı ve Silahlı Kuvvetler tarafından sağlanan hizmetleri, özel hastanelerin devlet hastanelerini tamamladığı gibi tamamlamaz. Her şeyden önce, Emniyet ve Silahlı Kuvvetlerin devletle ilişkisi, devlet hastanelerinin devletle ilişkisinden farklıdır. Dolayısıyla bu kurumların görev ve yetkilerine paralel görev ve yetkilerin kısmen de olsa özel sektöre devri veya bu yetkilerin iki taraf arasında paylaşımı kolay olmaz.

maddeye göre söz konusu komisyon, Vali tarafından görevlendirilen bir Vali Yardımcısı başkanlığında toplanan, İl Emniyet Müdürlüğü, İl Jandarma Komutanlığı, Ticaret Odası Başkanlığı ve Sanayi Odası Başkanlığı’nın temsilcileriyle, izin için başvuran bir kuruluş yetkilisinden oluşur. Yine 3. maddeye göre, geçici ve acil hallerde izin, komisyon kararı aranmaksızın, vali tarafından verilebilir (5335 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un 23. maddesi yetkiyi valinin şahsından alıp valilik kurumuna vermiştir, bkz. HASPOLAT, 2005). Yine aynı yasanın 6. maddesine göre, mülki idare amirleri havalimanı, liman, gar gibi yerler ile müsabakalar, gösteriler ve benzeri etkinliklerde alınan özel güvenlik tedbirlerini denetlemeye ve gerekli hallerde ek önlemler aldirmaya yetkilidir. Buna göre olaya müdahale eden mülki amirin emirlerini özel güvenlik personeli yerine getirmek zorundadır. Son olarak özel güvenlik şirketlerinin denetimi, Emniyet Genel Müdürlüğü, Asayiş Daire Başkanlığı, Özel Güvenlik Kurumları Şube Müdürlüğü tarafından yürütülür.

16) Görüşmeci şöyle devam ediyor: “Kanunu kuran ekip, emekliliğini boş geçirmemek için kendilerine bir sektör yaratmak istedi”. Bu şartlarda çıkarılmış bir kanun, çok geniş olan özel güvenlik sektörünü düzenlemekte “aciz kalıyor”.

Nitekim Mudo Güvenlik Koordinatörü Şenoğlu (2008) da özel güvenlik şirketlerinin, güvenliğin özelleşmesi anlamına bile gelmediğini söyler:

Genel kolluk kuvvetlerinin asli görevi olmayan bu görevlerin özel güvenlik şirketlerince yapılmasından yetkiyi devretmesi anlamının çıkarılması yanlıştır. Özel güvenlik devletin yasal zor kullanma hakkını kanunla sınırlı devretmesi, işbirliği yapması, denetlemesi, gerektiğinde emrinde kullanmasıdır [...] Bu, bir tür yetkilendirme olup, yetkinin, devlet kolluğunun bulunmadığı yerde ya da onlarla birlikte kullanımının kendine has bir görünümüdür.

Özel güvenlik şirketlerinin kolluk güçleri kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, üzerinde fikir birliğine varılmış bir konu değil.¹⁷ Ancak açık olan bir nokta var. Görüşmecilerimizden birinin ifadesiyle “Özel güvenlik şirketleri para kazanmak için kuruldu. Nokta. Polis teşkilatları para kazanmak için kurulmadı. Nokta”. Gülcü de benzer bir noktaya dikkat çekiyor: “Özel güvenlik, ölçülebilir yarar/maliyet analizi gerektirir. Özel sektör marjinal yarar noktasına kadar güvenlik maliyetine katlanabilir. Daha fazlasına asla!” (aktaran UÇAR ve UÇAR, 2005:14).

Dolayısıyla bir denge bulunması gerekir ve Türkiye’de özel güvenlik mevzuatı da bu denge arayışını yansıtır. Özel güvenliğin, müşteri-bireylerin satın alabileceği, piyasa değeri taşıyan bir meta olarak mümkün mertebe “serbest” bir biçimde tedarik edilebilmesi ile devletin bu faaliyetleri denetim altına alabilme amacıyla yasalara tabi tutma eğilimi arasındaki bir dengedir bu (ATILGAN, 2007:46). Doğal olarak bu durum devletin ne tam içinde ne de tam dışında bir alan yaratır. *Özel Güvenlik* dergisine yazan Kadir Çalış bu alanın görünümünü mitolojik varlıklara benzetir (ÇALIŞ, 2008):

17) Kolluk kuvvetlerinin sınıflandırılması ve özel güvenliğin bu şemada nasıl bir yere oturduğu konusunda yasal çerçevesinde bir değerlendirme için bkz. ATILGAN, 2007:34-41. Atılgan, 5188 sayılı Kanun ve ilgili yönetmelik ve genelgelerin özel güvenlik şirketlerinin kolluk güçleri kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda kesin bir hüküm içermediklerini, dolayısıyla bu konuda farklı yazarların farklı konumlar benimsediklerini dile getirmektedir (Age:37). Bazı yazarlara göre kolluk faaliyetleri yalnız kamu güçleriyle yürütülebilecekken (örneğin ÇOLAK, 2005), başkaları tersi yönde fikir bildirmektedir (örneğin, DÖNMEZ, 2005; ERYILMAZ, 2006).

Mitolojiden bilirsiniz kafası insan gövdesi insan olmayan varlıklar olağan dışı bir görüntü arz etmektedir. Bizim sektör de yarı resmi yarı sivil yapısı itibarıyla bu tarz bir görüntü vermekte; yani kafası resmi gövdesi sivil.

Aslında özel güvenlik sektörüne bu görünümünü veren yalnız yasal düzenlemeler değil. Kamu kolluğundan ayrılarak veya emekli olarak bu sektörde iş kuran/işe başlayan kişiler sayesinde özel güvenlik şirketleri, devlet denetimi kadar deneyiminin de gölgesinde kalıyorlar.¹⁸ Kendisi de Emniyet'ten emekli olmuş bir görüşmecimiz, bu kişileri özel güvenlik sektörünün "beyin takımı" olarak nitelendirdi. Onların deneyimlerinin, hizmet alıcıların sektöre güven duymasının altındaki temel etken olduğunu ilave etti ve bu hizmetin "güvenilir ve saygın" kişilere (emekli askerlere ve polisler) teslim edilmesi halinde özel güvenliğin kamu güvenliği açısından da yararlı olabileceğinin altını çizdi. Tabi bu yaklaşımın ardında, kendi ifadesiyle, "kamu güvenliğiyle özel güvenlik arasında bir fark" görmemesi yatıyor. Zaten, "Kendinizi özel güvenlikçi mi yoksa emekli emniyet mensubu olarak mı tanımlarsınız?" sorusuna "emekli emniyet mensubuyum" cevabını verdi.

Bu noktada bu kişilerle sivil kökenli çalışanlar arasında bir gerilim veya hiyerarşi olup olmadığı sorusu önem kazanıyor. Görüşmecilerimizden birisi böyle bir gerilimin olmadığını belirtirken, hiyerarşiye benzer bir ilişkiye değinmeden de geçemiyor:

"Emniyet kökenli birinin işe alımda önceliği vardır, çünkü güvenlik kavramına daha yakındır. Kamusal güvenlikle özel güvenlik anlayışı arasında kalın bir duvar yok, çok benzer şeyler. Sivil kökenli arkadaşlarımızı idareci olarak değerlendiriyoruz ancak danışmanlarımızın neredeyse hepsi asker/polis kökenli".

Benzer bir hiyerarşiden başka bir görüşmeci de dem vuruyor ama

18) Özel güvenlik şirketi kurmak isteyen kişinin dört yıllık yüksek okul mezunu olması şartını koşan özel güvenlik mevzuatı, "muvazzaf subaylar" için bu şartı kaldırmıştır. Benzer şekilde, genel kolluk kuvvetlerinden ve Milli İstihbarat Teşkilatı'ndan emekli olanlar ile en az beş yıl bu görevlerde çalıştıktan sonra kendi istekleriyle ayrılmış olanların, özel güvenlik görevlisi olarak çalışmak isteyen kişilerin tamamlamak zorunda oldukları özel güvenlik temel eğitimini almaları gerekmez (Bu hak görevlerinden ayrılmalarından itibaren beş yıl süreyle geçerlidir; bundan sonra bütün özel güvenlik elemanları gibi beş yılda bir yenileme eğitimlerini başarıyla tamamlamaları gerekir). Böylece mevzuat, bu kişilerin sektöre girmesini kolaylaştırmıştır (bkz. 5335 sayılı Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Madde 23).

onun yaklaşımı farklı. Güvenlik şirketi yöneticisi bu kişiye göre, emniyet mensuplarının deneyimlerinden faydalanmak mümkün ama “biz anlaşılmadık, geçmişte asker/polis kökenli birkaç arkadaşla çalışmayı denedik ancak olmadı, uyum sağlamadık” diyor.

“Alıştıkları belli kalıplar oluyor, onları aşamadık. Çalışma disiplinleri hiyerarşik bir yapıdaydı, ancak bizim toplantılarımızda herkesin fikri eş değerdedir. Bir proje oluşturmaya çalışıyorsak toplanırız. Kimsenin fikri müdür diye daha kıymetli, görevi kapının güvenliğini sağlamak olan sektör emekçisi diye daha az kıymetli değildir”.

Aslında benzer bir noktaya Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Müdürü İbrahim Cerrah da parmak basıyor (CERRAH, 2005:7):

Yaşamlarının çok büyük bir bölümünde ‘Amirim!’, ‘Müdürüm!’ gibi hitapları duyan ve buna alışan güvenlik mensupları emeklilik sonrası da bu hitapları ve onun gereği olan karşı rolleri beklemektedirler. Kendilerine özel sektörde iş verilen bazı emekli güvenlik görevlilerinin, değil beraber çalıştıkları diğer sivilleri astları gibi görmek, kendi işverenlerine karşı bile amirane tavır ve tutumlara girdikleri görülmektedir. Tüm yaşam boyunca sivilliğe karşı bilinçaltında taşıdıkları küçümseme veya en azından kendilerini sivilin üstünde görme düşüncesini aşıp da ‘sıradan insanlardan bir insan olabilme’ durumunu kabullenmekte zorlanmaktadırlar.

GÜSOD Başkanı Oryal Ünver, emekli polis ve askerlerin özel güvenlik sektöründe çalışmalarını, ek bir gelire kavuşmaları açısından olumlu bulurken, bu durumun söz konusu kişilerin nüfuzlarını kullanmalarına imkan tanınmasını eleştiriyor; çünkü “bu da haksız rekabeti ve insan ilişkilerindeki dengesizliği ortaya çıkartıyor”.¹⁹

Devletin kolluk güçlerinden emekli olan kişilerle sivil kökenli özel güvenlikçiler arasındaki gerilim belki de en açık güvenlik konusunda uzmanlaşmış yükseköğretim mezunları tarafından dile getiriliyor. Bunun nedeni, belki de görüşmecilerimizden birinin de işaret ettiği gibi, bu okulların “kendi mezunları gibi kamuoyunu da yanıltmaları sonucun-

19) Expo Channel kanalında “Reel Sektörle Mesai Saati” programında Ünver ile yapılan söyleşiden (Temmuz 2007).

da", burada yetişen ve kendilerini "akademili güvenlikçi" addeden kişilerin, işe yönetici olarak başlamayı beklemeleri ve bunun gerçekleşmemesi sonucunda hayalkırıklığına uğramaları. Hereke Ömer İsmet Uzunyol Meslek Yüksek Okulu, Özel Güvenlik ve Koruma Bölümü mezunlarından Süleyman Dağ'ın yazdıkları, aradaki gerilimi yansıtıyor.²⁰ Dağ'a göre, güvenlik sektörüne "şimdiden para ve güç pastasından nasıl daha fazla pay kapabilirim kavgası" damgasını vurmaktadır. Emniyet ve asker kökenli yöneticilerin bu "telaş" içinde izledikleri politikalar "akademik eğitim almış insanlar olarak" Dağ ve arkadaşlarının bu sektörde barınma şansını "yok denilecek kadar az" kılmaktadır.²¹

Öyleyse bu ilk izlenimlerden bir adım geri atıp, özel güvenlik sektörünü eleştirel bir perspektifle değerlendirmek gerektiğinde neler söyleyebiliriz?

Güvenliğin Özelleşmesi: Artılar, Eksiler

Güvenlik hizmetlerinin özelleşmesini destekleyen tarafların öne sürdükleri savların ilki, güvenlik ihtiyacının arttığı; özelleşmenin devletin sırtındaki mali yükü hafiflettiği, istihdam sağladığı ve son olarak da, sivilleşmenin sektörü daha şeffaf, daha denetlenebilir hale getirdiğidir.

Öncelikle, artan güvenlik tedbirlerinin İstanbul'u daha güvenli bir yer haline getirip getirmediği üzerinde duralım.

İçişleri Bakanı yakın tarihli bir açıklamasında²² 2007 yılında kapkaç, hırsızlık, gasp ve yankesicilik suçlarında % 24 oranında bir düşüş kay-

20) İstanbul Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu'nda 2002-2003 eğitim öğretim yılında açılan Savunma ve Güvenlik Programı, Türkiye'de güvenlik sektöründe istihdam edilecek yükseköğretim düzeyindeki özel güvenlik personelini yetiştiren ilk eğitim programıdır. İstanbul Üniversitesi'nden bir yıl sonra da Kocaeli Üniversitesi kapsamında Hereke Ömer İsmet Uzunyol Meslek Yüksekokulu'nda Özel Güvenlik ve Koruma Programı açılmıştır (2003-2004). GÜSOD (Güvenlik Servisleri Organizasyon Birliği Derneği), programın oluşmasına tam destek vermiştir.

21) *Private Security* dergisinin Ekim 2006 sayısında, "Bahsettiğim yönetici ve idareciler" diye yazıyor Dağ "biz akademik eğitim almış insanları kısa vadede değersiz ve küçük görürken uzun vadede rakip olarak görmektedirler"(2006:70). Süleyman Dağ, derginin 2007 yılı Ocak sayısında aynı tartışmayı sürdürüyor ve 5188 sayılı yasanın esprisini anlayamamış olduğu yönündeki eleştiriyeye cevap veriyor. "Esprisi neymiş merak ediyorum, acaba şu mu: Bu sektör bizim arka bahçemiz, sen bunu hala kavrayamadın mı [...] veya herkes haddini bilsin, sen daha bir çocuksun [mu demek isteniyor bana?]" Ve hedef aldığı idarecilere soruyor: "Siz[in] Türkiye Cumhuriyeti Anayasası gibi dokunulmaz ve tartışılmaz bir özelliğiniz mi var?" (DAĞ, 2007:34).

22) T.C. İçişleri Bakanlığı Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, Basın Açıklaması (17 Temmuz 2008). Bkz. <http://w3.icisleri.gov.tr/print.aspx?id=848>.

detse de, bu istatistiklerin İstanbul'daki gelişmeleri ne kadar yansıttığı belirsizdir. Zira Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından verilen asayiş olayları istatistiklerine bakıldığında, suç oranlarında belirgin bir azalmadan söz etmek mümkün görünmemektedir.²³ Gerek polisin yetkilerini artıran yasal düzenlemeler, gerekse kamusal alanları ve konut bölgelerini korumakla görevlendirilen özel güvenlikçiler daha güvenli bir İstanbul anlamına gelmiyor. Son dönem İstanbul'da meydana gelen asayiş olaylarının hemen hepsinden sonra güvenlik kameraları görüntülerine başvurulması ve bu olayların her birinin MOBESE sisteminin kullanımını bir kere daha haklı çıkardığının vurgulanması da bizce yanıltıcıdır. Hrant Dink'in gün ortasında, İstanbul'un en kalabalık caddelerinden birinde vurulması (veya diğer örnekler: Güngören'deki patlamalar, Selimiye kışlasına doğru atılan havan topları, sendikalaşmak isteyen liman işçilerinin siyah gözlüklü kişiler tarafından dövülmesi) MOBESE kameralarının suçu önlemekten çok, işlenmiş bir suçun failini tespit etmekte kullanılabileceğini göstermiştir. Öte yandan, Dink cinayetinin ardından televizyonlara yansıyan "beyaz bere"nin bir simgeye dönüşmesi, neredeyse bu görüntülerin hiç ortaya çıkmamasının daha güven verici olacağı hissini uyandırmış; cinayetin faili olduğu tespit edilen Ogün Samast da Türk bayrakları önünde çektiği fotoğraflarla, kameralardan hiç de çekinmediğini ispat etmiştir. Üstelik güvenlik kameraları görüntüleri, telefon kayıtları ve birçok başka belge yargının eline geçtiği halde cinayet hala tam olarak çözülememiş; sokaklar da Dink'e benzer şekilde tehdit edilen kişiler için daha güvenli hale gelmemiştir.

23)	SUÇ TÜRÜ (İstanbul)	2000	2005	2007
	Evden Hırsızlık	20451	53932	69536
	İşyerinden Hırsızlık	21751	43733	42698
	Bankadan Hırsızlık	160	158	146
	Otodan Hırsızlık	16170	39705	52320
	Oto Hırsızlığı	14954	32051	22852
	Yankesicilik ve kapkaç	12012	25724	27179
	GENEL TOPLAM	137852	289765	359161
	SUÇ TÜRÜ (İstanbul)	2005	2007	
	Kapkaç	7168	22649	
	Yankesicilik	18556	4530	

Öyleyse sayıları gün geçtikçe artan güvenlik önlemleri hangi ihtiyaca cevap vermektedir? Bauman bu soruya yanıt ararken, Almanca'dan ödünç aldığı *unsicherheit* terimini kullanır. Bauman'a göre, *unsicherheit* çağdaş dertlerin "en sinsi ve acı verici" olanıdır. Almanca'da bu terim, İngilizce'de ancak üç terimle aktarılabilen duygu ve deneyimleri ifade eder (*uncertainty, insecurity, unsafety*). Bunlar (İngilizce çeviriye sadık kalınarak) belirsizlik, güvensizlik ve emniyetsizlik olarak çevrilmiştir (BAUMAN, 2000a:13, 24-27). *Belirsizlik* iyi bir hamleyi kötüsünden, güvenilir olanı hainden, yararlıyı yararsızdan, uygun olanı olmayandan ayırmamızı sağlayan belirtileri kesin olarak bilemememiz anlamına gelmektedir. *Güvensizlik* kazandığımız veya başardığımız, bizim için bir gurur veya saygınlık kaynağı olan (malımız, mülkümüz, unvanlarımız, becerilerimiz, alışkanlıklarımız) hiçbir şeyin gelecek günlerde bu değerini koruyabileceğinden emin olamamamızdır. *Emniyetsizlik* ise, kişinin bedeni ve onun uzantılarının, yani evinin, mahallesinin ve bütün bunları içeren mekânın baş edilemeyecek bir tehlike tarafından tehdit edilmesi demektir.

Bauman'a göre bu ayrımın yapılması önemlidir; çünkü iktidarın en can alıcı kısmının siyasetin dışına çekildiği küreselleşen dünyada, geleneksel siyasi kurumlar kesinlik veya güvenlik sunamazlar. Pratik seçeneklerin kapsamını belirleyen iktidar, küresel sermayenin eline geçerek mekân-dışılaştırmıştır; siyasetten kopmuştur. Mekâna bağlı kalan yerel siyasi kurumların "başka alternatif olmadığı" gerekçesiyle desteklediği ve emek piyasalarının esnekliğini arttırmaya, ticareti serbestleştirmeye ve yabancı sermayeyi çekmeye yönelik düzenleme ve uygulamalar ise ancak daha fazla belirsizlik ve güvensizlik yaratır (age:60). Üstelik bu endişelerin üstesinden gelecek ortak girişimler geliştirmek imkânı da azalmıştır. Çünkü kişisel kaygıları kamusal meselelere tercüme etme becerisi pratik gerektiren bir sanattır; eski agoraların girişimciler tarafından devralınıp (iyi tüketicilere hitap eden) alışveriş merkezleri ve eğlence parklarına dönüştürülmesiyle bireylerin bu becerileri de körelmiştir. Özel dertler ve acılar bir birikim oluşturmaz, yoğunlaşıp ortak davalar haline gelemeyiz.

Dolayısıyla geleneksel siyasi kurumların yapabilecekleri tek şey toplumları rahatsız eden dağınık endişeyi *unsicherheit*'in tek bir bileşenine indirgemektir: bu endişeyi teskin edecek görünür adımların atılabileceği tek alan olan emniyete. Siteleri koruyan güvenlik görevlileri, alışve-

riş merkezlerine, havaalanlarına ve cezaevlerine girerken altından geçtiğimiz elektronik kapılar, üniversite girişlerine yerleştirilen turnikeler, kentimizi kuşatan güvenlik kameraları bu noktada devreye girer: kentin karşılaşmak istemediğimiz, bizde emniyetsizlik hissi uyandıran “öteki”sini, biz iyi tüketici-yurttaşlardan uzak tutmak üzere.

Ancak bu durum güvensizlik hissini körükler. Kentlinin yolu, farklı olduğu ölçüde uzaklaştırılan, uzaklaştırıldığı ölçüde farklılığı daha da tehlikeli görünen “öteki”si ile kesişmez olur. ABD’de güvenli siteler üzerine çalışan Setha Low’a, görüşme yaptığı site sakinlerinden birinin kızının yoksulları gördüğü zaman korktuğunu söylemesi boşuna değildir, görüşmeciye göre kızının korkusu “onları yeterince görmüyor” olmasından kaynaklanmaktadır (LOW 2004: 9). Kuşkusuz duvarların ardında yaşayanlar, “içeride” daha güvende hissetmektedir, ancak dışarıdakilerden de daha çok korkmaktadırlar. Kendi kendini pekiştiren bu süreç içinde *farklılık* ve *tehdit* gitgide örtüşmeye başlar. Demek ki, daha çok güvenlik tedbiri, kentlilerin kendilerini daha güvende hissetmeleri anlamına gelmez. Zaten toplumsal tehdit algısının, suç oranlarından çok, güvenlik önlemlerinin seferber edilmesiyle bağıntılı olduğunu iddia eden çalışmalar yeni değildir (bkz. DAVIS, 1992:224).

Güvenlikteki özelleşmenin devletin sırtındaki mali yükü düşüreceği savı üzerinde de tekrar durmak gerekir. 1980 sonrasında, kurumların gerek (2495 sayılı yasaya dayanarak) kendi bünyelerinde oluşturdukları birimler aracılığıyla, gerekse (5188’in kabul edilmesinden sonra) başka şirketlerden satın alarak temin ettikleri güvenlik hizmetinin maliyeti, üretim maliyetlerine eklenmeye başlar. Aslında Gülcü’nün de ortaya koyduğu gibi, yalnızca özel şirketler açısından değil, kamu sektöründe çalışan kuruluşlar için de durum böyledir. Güvenlik giderlerini özel sektör “cebinden verirken”, kamu sektörü “parayı hazineden verdi, kamudaki yöneticiler güvenlik maliyeti üzerinde düşünme ihtiyacını duymadılar” (GÜLCÜ, tarihsiz (a)). Gülcü’nün dikkat çektiği gibi devlet hazinesinden ödense bile bu hizmetin bir bedeli vardır ve dolayısıyla özelleşme, devletin üzerindeki parasal yükün tamamen kalktığı anlamına gelmez (Buna karşılık, devletin özel güvenlik sertifikalarından önemli bir gelir ettiğini not edelim).

Özel güvenlik sektöründen beklenen faydalardan biri de istihdamı artırmasıdır. Bugün 300 bin civarında özel güvenlik görevlisi olduğu düşünülürse, bu göz ardı edilemeyecek bir rakam. Ancak bu meslek,

(Hardt ve Negri'nin adlandırmasıyla) "maddi olmayan" emeğin karşı karşıya kaldığı güvencesizlik ve olumsuzluklarla malul. Burada söz konusu olan bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler veya duygulanımlar gibi maddi olmayan ürünler üreten emek biçimi (HARDT VE NEGRI, 2004:122). Özel güvenlik sektörü de, yaşam biçimleri, insan ve eşya akışları, mekân düzenleri hakkında bilgi üretiyor; denetlediği yaşam alanlarında belirli iletişim biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlıyor ve rahatlık, esenlik gibi duygulanımlar üretiyor. Yazarların maddi olmayan emek biçimleri için tasvir ettikleri gibi, özel güvenlik sektöründe de, iş günü genişleyip tüm yaşamı doldurabiliyor; emekçiler uzun süreli sözleşmeler olmadan çalıştırılıyorlar, çeşitli görevleri yerine getirecek kadar esnek ve sürekli mekân değiştirecek şekilde hareketli tutuluyorlar (age: 84). Çalışma süreleri ve koşulları hakkındaki genel bilgileri yukarıda aktarmıştık; burada özel güvenlik görevlilerinin iş tanımlarının çok belirgin olmadığını, ihtiyaca göre farklı yerlerde görevlendirilebildiklerini ve müşterilerin taleplerine cevap vermek için iş tanımlarında yer almayan birçok işi yapmak zorunda kaldıklarını aktarmakla yetinelim (örneğin görüşmeci bir site sakini asansörlere aşırı yük konulmasını engellemenin güvenlik görevlilerinin sorumlulukları arasında olduğunu dile getirdi). Öte yandan Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğe yükledikleri potansiyeli özel güvenlik sektöründe görmek zor. Yazarlara göre maddi olmayan emek, toplumsal yaşamın (ve dolayısıyla öznenliğin) üretim ve yeniden üretiminde rol alması nedeniyle onu dönüştürmeye muktedir; bu üretimi sadece işbirliği içinde gerçekleştirebildiği için de ağ şeklinde örgütlenmeye müsaittir. Ancak aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışacağımız gibi, özel güvenliğin "yaşam" üzerine müdahalesi, siyasi ve ekonomik erkin dayattığı yaşam biçiminin alternatifini üretmek yerine, onu daha kapsayıcı hale getirmekle yetiniyor.

Nitekim güvenlik hizmetlerinin serbest piyasaya devri, sivilleşmenin vaat ettiği şeffaflığı sağlamaktan -en azından şimdilik- uzak görünüyor. Her şeyden önce, bu alanın ne kadar sivil olduğunu kestirmek zor. Daha önce değinildiği gibi, sektörde çalışan kişilerin önemli bir bölümünün MİT, Emniyet Müdürlüğü veya TSK ile ilişkileri olduğu biliniyor. Eski MİT müsteşarı Sönmez Köksal, emekli generallerden Çevik Bir, MİT İstanbul Bölgesi eski başkanı Nuri Gündeş, adını Susurluk ve Ergenekon soruşturmaları sırasında sıkça duyduğumuz emekli tuğgeneral Veli Küçük, eski İstanbul valisi Erol Çakır, Alaattin Çakıcı'ya kırmızı

pasaport temin ettiği iddia edilen Yavuz Ataç, Kuzey Irak'taki "çuval skandalı" sırasında Genelkurmay Harekât Başkanı olan emekli Korgeneral Köksal Karabay bu isimlerden yalnızca birkaçı. Daha önemlisi, bu kişilerin önemli bir kısmının adının, "derin devlet"le ilişkilendirilen, "çete" tipi örgütlenmelerde geçiyor olması.²⁴

Üstelik özel güvenlik sektöründen yasadışına taşan ilişkiler ağında yalnız çete tipi örgütlenmeler yok. Soruşturma devam ettiği için detay veremeyen bir Emniyet çalışanının tespitine göre, "Merkezi İstanbul'da olan bazı şirketler vekâlet yoluyla isimlerini Doğu ve Güneydoğu'daki bazı şirketlere satmışlar. Kâğıt üzerinde sahipleri temiz. Ama sermayedarlarının örgüt bağlantısı biliniyor. Kendi örgütlerine eleman yetiştirebilirler ya da yetiştirdikleri güvenlikçiler aracılığıyla istihbarat toplayabilirler. Bu şekilde olan iki şirket halen faaliyette".²⁵ Nitekim şimdi güvenlik da-

24) Ergenekon operasyonu kapsamında yapılan soruşturmalardan gazetelere yansıyan bilgilerden bir kısmını burada aktaralım. İstanbul Ticaret Odası şirket sicil kayıtlarına göre, eski İstanbul valisi Erol Çakır, emekli tuğgeneral Veli Küçük ile Çakır'ın özel kalem müdürlüğünde yapmış olan Nihat Kubuş, 29 Eylül 2004'te Stratejik Güvenlik Koruma ve Eğitim Anonim Şirketi isimli özel güvenlik şirketini kuruyor. Kubuş'un Çakır'ın valiliği döneminde terfi ettirilerek İstanbul Narkotik Şube Müdürü, Çakır'ın görevden ayrılmasından sonra da Büyükçekmece İlçe Emniyet Müdürü olarak görev yaptığını eklemek gerek. Çakır'ın, Küçük ve Kubuş'la ortaklığı, 2006'da hisselerini devrederek ayrılmasına kadar sürüyor. Şirketin bir şubesinin Trabzon'da olmasının ve Hrant Dink cinayetiyle Veli Küçük'ün adının yeniden gündeme gelmesinin bu ortaklığın bitmesinde etkili olduğu öne sürülüyor ("Tuhaf bir 'iş ortaklığı'", *Milliyet*, 8 Ağustos 2008). Veli Küçük'ün, Ümraniye'deki evinde bombalar ele geçirilen emekli astsubay Oktay Yıldırım hakkında "Tanırım, benim güvenlik şirketimde çalışmıştı" demesi durumu daha da korkutucu hale getiriyor (Bu bombaların TSK'ya ait olduğu ve Cumhuriyet gazetesinin bombalanmasında kullanıldığı da iddialar arasında). Üstelik Yıldırım'ın daha sonra İstanbul Güvenlik'te çalıştığı da anlaşılıyor ki, bu şirketin sahipleri de emekli paşalar Baha Tüzüner ve Atilla Kurtaran ("Özel Güvenlikte Derin İlişkiler", *Evrinsel*, 26 Ocak 2008).

Biraz daha geri gidersek, "Sauna Çetesi" olarak bilinen ve üst düzey devlet görevlilerinin de dahil olduğu ilişkiler ağı içinde, bir özel güvenlik şirketinin adının geçtiğini hatırlayabiliriz ("Sauna Çetesi'ne Asker El Koydu", *Sabah*, 22 Şubat 2006)

Yavuz Ataç'la ilgili bazı bilgilere de, Ahmet Tulgar'ın bir yazısında rastlamak mümkün. Fransız Sokağı'nın açılışına giden Tulgar'ın, sokağı koruyan güvenlik görevlileri tarafından aranmak istemesi ile başlayan tartışmaya, Ataç müdahale ediyor. Sokağı korumakla görevli ISS güvenlik şirketinin yönetim kurulu başkanı olan Ataç, Tulgar'ı "bu meseleyle uğraşmama[sını]" söyleyerek uyarıyor, "kendi usulünce, onların usullerince". Tulgar daha sonra bu durumu anlattığı bir yazıyı kaleme alıyor fakat yazısı o dönemde yazdığı *Milliyet* gazetesi tarafından yayınlanmıyor ("Özel güvenlikle kuşatılmış bir ülke", *Birgün*, 27 Ocak 2007).

25) "Özel Güvenlik Krizde", <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=23156&yorum=7450> (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

nışmanlığı yapan emekli Emniyet Müdürü Adnan Özkan “Biz kendi elimizle bir canavar yaratıyor olabiliriz diye” endişe ettiğini dile getiriyor.²⁶

Bu, haksız bir endişe değil. Güvenliğin özelleşmesi, Bora’nın tespitiyle, “kendi alanını/çıkarını korumak için şiddet kullanma salahiyetine ve gücüne sahip birimlerin ortaya çıkması” riskini taşıyor (2007:61). 5188 sayılı yasanın, özel güvenlik görevlilerine tanıdığı yetkileri özetlemek gerekirse, ortaya şu tablo çıkıyor: Özel güvenlik görevlileri korudukları alanlara giriş yapanları detektörle arayabilir ve eşyalarını güvenlik sistemlerinden geçirebilir; güvenliğini sağladıkları etkinliklere katılanların üzerilerini ve eşyalarını arayabilir, bu kişilere kimlik sorabilir; delil veya suç teşkil edebilecek, ya da terk edilmiş/bulunmuş eşyaları emanete alabilir; doğal afet durumlarında ve yardım istenmesi halinde görev alanlarındaki işyeri veya konutlara girebilirler (Madde 7). Haklarında arama, yakalama veya mahkûmiyet kararı bulunan kişileri -yine bu kişiler görev alanları dâhilindeyse- yakalayabilirler. Benzer şekilde, yaptıkları aramalar sırasında, suç unsurları tespit ederlerse, önleyici yakalama yetkilerini kullanabilirler.²⁷

Burada belirleyici olan nokta, özel güvenlik görevlilerine tanınan yetkilerin ancak kendi görev alanları dâhilinde geçerli olmasıdır. Aynı şekilde, silahlı özel güvenlik görevlileri, korumayı talep eden şirket tarafından temin edilen, müşteri şirketin demirbaşına kayıtlı, ruhsatlandırılmış silahlarını yalnız görev alanları içinde ve görevli oldukları süreçte taşıyabilirler (Özel güvenlik şirketleri belirli durumlar dışında silah alamaz veya bulunduramazlar). Burada söz konusu olan, silah taşıma ruhsatı değildir. Bu kısıtlamayla özel güvenlik ekiplerinin silahlı bir kuvvete dönüşmesinin engellenmesi amaçlanır.²⁸ Bununla birlikte, 5188 sayılı yasanın 9. maddesi, “işlenmiş bir suçun sanığı veya suç işleyeceğin-

26) “Özel Güvenlik Krizde”, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=23156&yorum=7450> (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

27) Özel güvenlik görevlilerinin yetkilerinin geniş çaplı bir incelemesi için bkz. ATILGAN, 2007.

28) 5188 sayılı yasanın silah taşıma yetkisini düzenleyen 8. maddesi tam olarak şöyledir:

“Hangi koruma ve güvenlik hizmeti için ne miktar ve özellikte ateşli silah bulundurulabileceği komisyon tarafından belirlenir. Ancak eğitim ve öğretim kurumlarında, sağlık tesislerinde, talih oyunları işletmelerinde, içkili yerlerde silahlı özel güvenlik görevlisi çalıştırılmasına izin verilmez. Özel güvenlik görevlileri, özel toplantılarda, spor müsabakalarında, sahne gösterileri ve benzeri etkinliklerde silahlı olarak görev yapamazlar.

Koruma ve güvenlik hizmetinde kullanılacak silah ve teçhizat, ilgili kişi veya kuruluş tarafından temin edilir. Özel güvenlik şirketleri ateşli silah alamaz ve bulunduramazlar. Ancak özel güvenlik

den kuvvetle şüphe edilen kişinin takibi” ve “dışarıdan yapılan saldırılara karşı tedbir alınması” da dâhil olmak üzere, değerli eşya nakli, kişi koruma veya cenaze töreni gibi “güzergâh ifade eden durumlarda” söz konusu hattın bütününün görev alanı sayılabileceğini ifade eder. Nitekim Kazasker’deki Finansbank şubesini soymak isteyen iki kişiden birini banka içinde diğerini kaçarken öldürdüğü gerekçesiyle yargılanan güvenlik görevlisi, “kanunun emrettiği görevi yerine getirdiği” ve “mala karşı işlenen suçlarda meşru müdafaada bulunduğu” gerekçesiyle beraat etmiştir.²⁹

Burada vurgulamak istediğimiz nokta elbette söz konusu güvenlik görevlisinin haklı olup olmadığı değil, bir yeri korumakla görevlendirilmiş ve bir silahla donatılmış bir kişinin, günün birinde bu silahı kullanmasının kuvvetle muhtemel olduğudur. Üstelik bu tür bir durumun (silah kullanımı görevlinin yetkisi dâhilinde olsun olmasın) genellikle yaralanma veya ölümle sonuçlanacağıdır. Görüştüğümüz kişilerin çoğu, özel güvenlik görevlilerinin yetkilerini aştıkları örneklerin istisnai olduğunu vurguladılar. Birisi, durumu medyanın abarttığını ve bu türlü şiddete maruz kalanların genellikle “tinerciler, dilenciler, çingene kıklıklı adamlar” olduğunu belirtti. Bu ifadenin ardındaki varsayımlar bir yana, biz, bu durumun pek de istisna sayılamayacağını göstermek için birkaç örnek sayalım. Özel güvenlik görevlileri tarafından, Cevahir Alışveriş Merkezi’nde dövülen bir kız çocuğuna ait görüntüler hemen hepimizin aklına kazınmışken, Elbistan’daki Meslek Yüksekokulu’na girmeye çalışırken güvenlik görevlisi tarafından açılan ateş sonucu hayatını kaybeden bir kişi ile ağır yaralanan iki arkadaşını belki de anımsamıyoruz.³⁰ Marmaris’te yine bir alışveriş merkezi girişinde bir genç

şirketlerine, para ve değerli eşya nakli, geçici süreli koruma ve güvenlik hizmetlerinde kullanılmak üzere, özel güvenlik eğitimi veren kurumlara, silah eğitiminde kullanılmak üzere, komisyonun kararı ve valinin onayı ile silah alma, kullanma ve taşıma izni verilebilir.”

29) “Güvenlik Görevlisi Beraat Etti”, *Milliyet*, 26 Mayıs 2004.

30) “Okul Güvenliği Ateş Açtı”, *Milliyet*, 22 Kasım 2006.

Özellikle üniversitelerde özel güvenlik görevlilerinin sicili pek temiz değil. Akla gelen bir diğer örnek, Marmara Üniversitesi öğrencilerinin bir kısmının, karşıt görüşlü öğrencilerin kendilerini dövmesine izin vermeleri nedeniyle Göztepe ve Haydarpaşa yerleşkelerini koruyan özel güvenlik şirketi elemanları hakkında savcılığa suç duyurusunda bulunmaları (“MÜ’de Özel Güvenliğe Suç Duyurusu”, *Hürriyet*, 14 Kasım 2004). Yıldız Teknik Üniversitesi’nde de, yemek boykotuna katılan öğrencilerin okulun özel güvenlik görevlileri tarafından fotoğraflandığı biliniyor (“Yemek boykotuna soruşturma açıldı”, *Sabah*, 12 Temmuz 2007)

kadının güvenlik görevlileri tarafından yerlerde sürüklenmesi de hatırlanmaya değer. Topçular-Eskihisar feribotunda bayrak açmak isteyen Sarıyerspor taraftarlarını, iskeleye yanaştığı sırada gemide bıçaklayan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi Tonguç Cankurt'u sınavı olduğu günlerden birinde okula almayan, çıkan arbedede öğrenciyi bayılıta kadar döven, kaburga kemiklerinden birini kıran güvenlik görevlileri de yakın tarihlerde gazetelere yansıdı.³¹ Yansımayan haberler arasında, engelli oğlu ile birlikte Vakfı Gureba Hastanesi'ndeki hastasını ziyarete gelen, fakat yalnızca bir kişinin girebileceği gerekçesiyle durdurulan bir kadının hikâyesi var. Olaya şahit olan kişinin aktardığına göre, oğlunun kendi başına yolunu bulamayacağını, derdini anlatamayacağını ifade etmeye çalışan kadına özel güvenlik görevlisi tarafından verilen cevap, "yolunu bulamayan ziyaret edip ne yapacak?" oluyor. Aralarında çıkan tartışmada, kadın darbe alırken, engelli oğlu da 5-6 güvenlik görevlisi tarafından meşrubat makinesi ile duvar arasına sıkıştırılarak "tekme tokat" dövülüyor. Durumu daha da korkunç kılan, tartışma yatıştıktan ve karakola gerekli şikâyet yapıldıktan sonra, görevlilerden birinin, kadına "Boşuna uğraşma teyze, bize bir şey olmaz, bu şirket bu gibi durumlarda bizi kurtarır, bizim başımızdakiler emekli emniyetçi, bu işi yapmanın racunu bu, yoksa bize iş yaptıramazlar, uğraştığınla kalırsın" demiş olması.³²

Tabii bu tür ilişkilerden beklentilerin boşa çıktığı durumlar da var, fakat anlatılır, bu durumların da özel güvenlik görevlilerini şiddet kullanmaktan alıkoyamadığını örnekliyor. Bir görevlinin kendi anlatımıyla,

31) "Böyle Güvenlik Görevlisi Olur mu?", *Hürriyet*, 24 Kasım 2006; "Bu sadece basit bir örnek", *Cumhuriyet Pazar*, 8 Ekim 2006. Arabalı vapurda çıkan olaylardan sorumlu tutulan Campak Korumu ve Güvenlik Hizmetleri daha sonra *Private Security* dergisi aracılığıyla yayınladıkları bir duyuruda, kesici aletlerin taraftarlarca taşındığını, yaşanan kargaşada yaralanan taraftarlar olduğu gibi, güvenlik görevlilerinin de montlarında darbe izleri olduğunu açıklamıştır ("Kamuoyuna Duyuru", *Private Security*, Ocak 2007). Derginin aynı sayısında, Cevahir Alışveriş Merkezi'nde meydana gelen olaya da geniş yer ayrılmış, güvenlik sektörü ileri gelenlerinin konuyla ilgili görüşleri aktarılmıştır. Görüntüleri basın mensuplarına veren kişinin, daha önce çalıştığı mağazada bir çalışanı darp ettiği, bu nedenle iş akdinin feshedildiği ve görüntüleri bundan kaynaklı düşmanlık duyguları içinde kaydetmiş olabileceği de bu dosyada yer aldı. Bu arada görüşlerine başvuru alan yetkililerin hemen hepsinin, sektörün hukuka uygun çalışması gerektiğini vurguladıklarını da hatırlatılmalıdır ("Haber-Yorum", *Private Security*, Ocak 2007).

32) http://www.hukuki.net/topic.asp?TOPIC_ID=200 (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

Görevli olduğumuz işyerinde hırsızlık olmuş ama failer yakalanamamıştı. İşyeri yöneticisi ve amirimiz, güvenlik görevlisi olarak bizi suçlayıcı konuşmalar yaptılar [...] Daha sonra tekrar geleceğini düşünerek, hırsızları yakalamak için arkadaşlarla söz birliği ettik. O gece iki çocuğu binaya girerken yakaladık. Daha önceki hırsızlığı da onların yapıp yapmadığını anlamak için çocukları biraz sıkıştırdık. Konuşmadılar. Biz de daha ileri gitmeden polise haber verdik. Polis, hırsızları teslim almaya geldiğinde çekingen davrandı [...] Önce “Bunları dövmüşsünüz, biz teslim almamız” dediler. Üsteledik, gönülsüz de olsa teslim aldılar. [...] Meğer polis, çocukları doktora götürmüş, doktor da raporunda çocukların dövüldüğünü yazmış. [...] Polislerin bizi satacağı hiç aklımıza gelmezdi (aktaran GÜLCÜ, tarihsiz (b)).

Bizim görüştüğümüz güvenlik görevlilerinden biri, polisi hiç bilgilendirmedikleri durumlar olduğunu da anlattı:

Adli olaylarda haberdar ediyoruz. Ama çoğunlukla kendi içimizde hallediyoruz sorunu. Örneğin bir hırsız yakalamıştık. Bizim arkadaşlar adamı bir temiz dövmüşler. Sonra da salıverdiler. Çünkü ona daha fazlasını yapmaya, işe polisi karıştırmaya gerek duymadık.

Böyle örnekler özel güvenlik görevlilerinin yalnız yakalama yetkisini kullanmadıklarını; adaleti yerine getirme ve/ya cezalandırma görevini de üstlendiklerini, kimi zaman da pişman etmekle “yetindiklerini” gösteriyor. Bize de anlatılan olaylar arasında, güvenlik amirine küfreden elemanlardan birinin, amiri korumakla görevli “tim” tarafından “ağzı burnu dağılıncaya” kadar dövülmesi de var. Bu da ölçüsüz şiddet kullanımının yalnız dışarıdakilere karşı değil, sektör içinde de yoğun olduğuna işaret ediyor. Şiddet kullanımını, koşulları ve yapısı itibariyle -teşvik etmese de- kolaylaştıran özel güvenlik sektörünün gerçekten daha güvenli bir kent yaşamı vaat etmediği üzerinde de tekrar durmak gerekiyor.

Kent Yaşamı ve Özel Güvenlik

Güvenliğin özelleşmesi, hiç de göz ardı edilemeyecek yetkilerle donatılmış, çalıştığı yerin yaşam bilgisini biriktirebilen, burada mekân kullanımına müdahale edebilen bir çalışanlar ordusu yaratmıştır. Söz ko-

nusu yetkiler yalnız görev bölgeleri dâhilinde geçerli olsa da, özel güvenlikçilerin artık gündelik hayatımızın hemen her alanında görevlendirildiğini de akılda tutmak gerekiyor. Başka bir deyişle, kanunen belirli yerler ve zamanlarla kısıtlanmış yetkiler, uygulamada kent mekânına yayılan bir süreklilik kazanıyor ve kentlilerin mekân kullanımını dönüştürüyor. Güvenlik elemanları kadar, kent mekânına kazınan diğer tedbirlerin de (örneğin kameraların) bu dönüşümde rolü var. Bütün bunlara, güvenlik söz konusu olunca hassaslaşan bireylerin, gündelik yaşamlarını bu hassasiyetlere göre planlama eğilimlerini de ekleyebiliriz. Böylece İstanbul'un silueti değişiyor ve eski mahallelerin yerini güvenli adacıklar ve sayıları hızla artan yarı-kamusal alanlar alıyor.³³

Konumları itibariyle ancak araba ulaşımını teşvik eden; kentin kalabalığına ve canlılığına uzak; alışveriş merkezleri, spor tesisleri ve çocuk yuvalarıyla "kendi kendilerine yeten" (bunu "kendi içine kapalı" olarak da okumak mümkün) ve 24 saat korundukları özenle vurgulanan sitelere artık hemen hiçbirimiz yabancı değiliz (bkz. PEROUSE ve DANIŞ, 2005). Ancak bu koruma sisteminin de daha çok "hissedilen güvensizliğe" hitap ettiğini söylemek yanlış olmaz. Davis'in de dikkat çektiği gibi bu önlemler, profesyonel suçlulardan ziyade, masum yabancıları dışarıda tutma konusunda başarılı (DAVIS, 1992: 250). Ankara'daki bir sitede, taşıma şirketi çalışanı görünümündeki kişilerin bütün bir evin eşyasını -güvenlik görevlilerinin gözleri önünde- kamyonlara yükleyip

33) Burada söz ettiğimiz sürecin kapsamı hakkında bir fikir vermek açısından, özel güvenlik şirketlerine emanet edilen alanları örneklendirelim: Üniversitelerin hemen tümü, Danıştay, askerlik şubeleri, belediyeler, müzeler (devlet müzeleri de dâhil olmak üzere), semt pazarları, hatta Emniyet Teşkilatı'nın kendisi. Türk Polis Teşkilatı'nın 158. kuruluş yıldönümü nedeniyle Abdi İpekçi Spor Salonu'nda düzenlenen gecede güvenliği, Güvenlik Sistemleri ve Gözetim Organizasyon Derneği (GÜSOD) üyesi 13 şirkete bağlı 165 güvenlik görevlisi sağlamış. 2004 yılında Cihangir Coşkun Sokak sakinlerinden 16 apartman yöneticisi bir araya gelerek sokağın güvenliğini sağlamaları için iki güvenlik görevlisi tutmuş. Beyoğlu'nda restoranlarıyla ünlü diğer iki sokak (Nevizade ve Cezayir) da uzun zamandır özel güvenlik koruması altında. Hatta Beyoğlu Güzelleştirme ve Koruma Derneği'nin Beyoğlu Güvenlik Akademisi kurmak için hazırlıklara başladığı söyleniyor. Kumpakı da özel güvenlik koruması altında. Osmanbey'deki Şair Nigar sokağı Osmanbey Tekstilci İşadamları Derneği'nin, Mahmutpaşa caddesi ise Mahmutpaşa Esnaf Derneği'nin tuttuğu güvenlik ekiplerine emanet edilmiş.

"Resmi polislere 'özel' güvenlik", *Milliyet*, 9 Nisan 2003; "Kendi mahallenin kendin korusun", http://www.tempodergisi.com.tr/toplum_politika/04743/; "Beyoğlu'nu akademikli güvenlikçi koruyacak", *Milliyet*, 30 Nisan 2006; "Mahmutpaşa Kapkaç Timi", *Sabah*, 20 Temmuz 2001.

götürdüklerini bir örnek olarak aktarabiliriz.³⁴ Üstelik Rieniets'in (2007) altını çizdiği bir tuhaflık daha var. Çoğu güvenli site, şehir merkezinden uzak ve gecekondu mahalleleriyle çevrili olduğu için, öncelikle o mahallelerin tehdidinden korunmak gerektiği düşünülüyor. Oysa güvenlik, yine o mahallelerde oturan kişilere emanet ediliyor. Sitelerde bahçıvan, kâhya, çocuk bakıcısı ve temizlik işçisi olarak çalışanlar da yine yakındaki mahallelerden geliyor. Öyleyse belki de bu sitelerin, sakinlerine vaat ettiği canını ve malını korumaktan daha geniş (muğlak?) bir güvenlik hissi var. Low bu hissin kaynağının "kişisel ve toplumsal deneyimin düzenlenmesi" olduğunu iddia ediyor (LOW, 2004:10). Sitelerde giriş-çıkış kadar, binaların dış cephe boyası, havuzları kullanma saatleri, bahçenize ekebileceğiniz çiçekler de denetim altına alınmış oluyor. Siteye taşınan biri, en azından yaşam tarzı kendisinden çok da farklı olmayan kişilerle birlikte yaşamayı garantiliyor ve bu tarzı koruyabilmek için de, özgürlüklerinin kısıtlanması pahasına site yönetiminin kurallarına uymayı seçiyor. Özel güvenliğin bir statü sembolü olarak kabul edilmesinin de bu süreçte payı olmalı. Üstelik bunun da kendi içerisinde bir hiyerarşisi var: yaklaşan arabaya göz ucuyla bakarak elektronik bariyeri kaldıran görevli ile misafirin adını ev sahibine teyit ettiren veya ev girişine kadar ona eşlik eden özel güvenlikçi arasında fark var.

Artan güvenlik tedbirlerinin bir diğer hedefi, özel-kamusal ayrımının silikleştiği, yarı-kamusal diyebileceğimiz alanlar. En belirgin örneklerden biri alışveriş merkezleri. Mülkiyeti itibariyle özel ama kamusal kul-

34) Bir diğer örnek, Büyükcemece'deki Ardıçlı Evler Sitesi'nde olanlar. 2005 yılında sitede oturan bir tanıdıklarını ziyarete gittikleri öne sürülen iki kişinin bulunduğu otomobil Kalaşnikov tipi silahlarla çapraz ateşe tutuldu. Duvarlarla ve tel örgülerle çevrili ve sakinlerinin kart kullanarak girdikleri siteye saldırganlar, tanıkların aktardığına göre, duvardan atlayarak girdiler. Ziyaret edilen site sakininin, 2002 yılında "çıkartma amaçlı suç örgütüne yardım etmek" suçundan yargılandığı, saldırının da uyuşturucu hesaplaşması nedeniyle gerçekleşmiş olabileceği kaydedildi ("Sosyetik sitede 'Keleş'li infaz", *Milliyet*, 25 Ekim 2005).

Aynı yıl evi soyulan AKP İstanbul İl Başkanı Mehmet Müezzinoğlu'nun da, ünlülerin evlerine yönelik hırsızlıkların arkasında "özel güvenlik rantı"nın yatırdığını iddia ettiğini hatırlatalım. Elindeki somut delilleri açıklamayan ve iddiası da ispatlanmayan il başkanının bu sözlerine Stratejik Güvenlik ve VIP Güvenlik şirketlerinden sert tepkiler gelirken, 5D Güvenlik'in Yönetim Kurulu Başkanı Salih Dede, Müezzinoğlu'na destek çıktı ("Medyatik hırsızlığın arkasında özel güvenlik rantı var", *Zaman*, 16 Nisan 2005).

lanıma açık olan bu yerlere “kitlesel özel mülkiyet” demek mümkün (özel müzeler, sergi ve konser salonları veya kalabalık ofis blokları da aynı grupta değerlendirilebilir). Buraların, konumuz açısından önem taşıyan niteliği “özel mülkiyetin korunması ile kamu düzeninin korunmasının iç içe geçtiği” mekânlar olmaları (ÖZKAZANÇ 2007:42). Örneğin, bir alışveriş merkezini korumakla görevlendirilmiş bir elemanın, öncelikle kendi işverenine mi, bu işverenin müşterisi olan alışveriş merkezine mi, yoksa alışverişe gelen “kamu”ya karşı mı sorumlu olduğu açık değil.” Aynı şekilde bu kişinin, alışveriş merkezi sahibinin özel mülkünü mü, yoksa ziyaretçileri mi korumaya öncelik vermesi gerektiği de belirsiz. Ya bu ikisinden birini seçmesi gerektiği durumda?

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta daha var. Güvenlikli siteler, alışveriş merkezleri veya ofis blokları gibi, “içine dönük” yaşayan ve yalnız içeride kalanları korumayı amaçlayan yapılar kent sokakları açısından ciddi bir güvenlik zaafı demek. Kabadayı’nın dikkat çektiği gibi, monoton cepheler yığan bu tarz bir mimari, duvarların dışarısında kalanlar için güvenlik anlamına gelmediği gibi, özellikle çalışmanın durduğu geç saatlerde, başka hiçbir kullanıma izin vermeyen, dolayısıyla kimsenin geçmediği tekinsiz boşluklar yaratırlar (KABADAYI, 2007:72-73; ayrıca bkz. DAVIS 1992:223-263). Bu boşluklar, geç bir saatte ofisinden çıkan beyaz-yakalı kadar evine dönen işçi için de tehlikelidir; çünkü güvenlik zannedildiği gibi yalnız varlıklı kesimlerin değil, herkesin derdidir ve kentin “bazı” yerlerini korumak bu yerleri bile daha güvenli hale getirmez.

Karadolap Mahallesi örneğinin açıkça ortaya koyduğu gibi, çevresindeki yüksek gelirli bölgeler tarafından “suç yuvası” olarak görülen bir yerin de en önemli derdi güvensizlik olabilir (SOYKAN, 2007). Mahal-

35) Özel güvenlik görevlilerinin “kamu hizmeti” verip vermediği kendi başına bir tartışma konusu. Görüşmecilerimizden birine göre, çalıştığı yer veya işvereni değil, hizmetinin niteliği bu kişinin statüsünü belirliyor; başka bir deyişle, bu sorunun cevabı, görevlinin kamu hizmeti verdiği yönünde. Özel güvenlik görevlilerinin “kamu gücü kullanma yetkisiyle donatılmış” (GÜLCÜ, tarihsiz (b)) olmaları bu görüşü pekiştiriyor. Örneğin, özel güvenlikçilerin silah kullanmaları durumunda kullanılan ölçüler “Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu”ndaki silah kullanmanın meşru müdafaa ile ilgili ölçülere paralellikler gösteriyor.

Bununla birlikte, yine Gülcü’ye göre, bu kişilere kamu gücü kullanma yetkisi verilmiş olması, güvenlik birimlerinin mülkiyetinin de kamuya ait olduğu sonucunu doğurmaz, bu birimlerin mülkiyeti bünyesinde bulundukları kuruluşa aittir (GÜLCÜ, tarihsiz (a)).

lenin işsiz gençlerinin çetelere katıldığını, hırsızlık yaptığını anlatan bir mahalleli şöyle diyor: “Aslında biliyorduk kimlerin yaptığını. Ama hiçbir şey elden gelmiyor [...] Bizim mahallemizin çocukları, bizim mahallemizdeki evleri soyuyordu. İnsanlar geceleri sokağa çıkamaz oldu”. Güvensizliği tetikleyen gelişmelerden biri, bu “küçük hırsız gruplarını” çetelerin “keşfetmesi”. Kendisi de bu çetelerle çalışmış bir kişinin anlattığına göre, daha nüfuzlu olan bu suç örgütleri, “elemanını korur”; “karakoldan adam alabilir”; “cezaevine düşsen [sana] bakarlar”. “Besledikleri polisler vardır”. Bunun için “onlarla çalışılır”. Çete genellikle o mahallede iş yaptırmasa da, “yolsuz kalan hırsız, bir de hap bağımlısıysa, babasının evine bile girer” (aktaran SOYKAN, 2007:95).³⁶

Bu örnek, Bauman’ın *unsicherheit*’in bileşenleri üzerine söylediklerini çağrıştırmaktadır: güvenlik yalnız sınırların, canın, malın korunması olarak düşünülemez. Dolayısıyla “sosyal güvenlik” (eğitim, sağlık, çalışma, barınma, korunma) meselesini es geçen bir güvenlik politikası olamaz. Devletin sosyal politikalarının (ve kolluk güçlerinin) terk ettiği alanların, mafyanın, çetelerin eline düşeceği, buralarda yaşayıp da suç katılan kişilerin hem kendi mahalleleri hem de kentin geri kalanı için daha büyük tehlike arz edeceği açıktır.

Aynı zamanda, yalnız varlıklı kesimlerin korunmaya ihtiyaç duyduğu da varsayılmaz. Bora’nın (2004) da dikkat çektiği gibi, bu alandaki özelleşme, güvenliği farklı sınıfların farklı şekillerde kullanabildiği bir hakka dönüştürmüştür: varlıklı kesimler özel güvenlik şirketlerine başvururken, yoksulların güvenliği Emniyet Teşkilatı’na bırakılır. Özel güvenlik sektörü üzerine çalışmaları olan bir görüşmecimiz bu eleştiriye, geleneksel olarak devlete düşen görevlerin bir kısmının (“kısmen statik ve de özü gereği çoğu zaman silahsız yapılacak bazı koruma ve önleme faaliyetleri”nin) özel güvenlikçiler tarafından üstlenilmesi durumunda, kamu kolluğunun da daha verimli çalışabileceği düşüncesiyle cevap

36) Karadolap’taki bu duruma bir son vermek isteyen Halk İnisiyatifi’nin aktif katılımcılarından Çayan Dursun şöyle diyor:

Güvenlik sorunu sadece kentin merkezlerinde yaşanıyor gibi görünüyor. Oysa asıl tedirginlik ve mağduriyet buralarda yaşanıyor [...] Biz burada suç işleyen çocukları kazanmak için çalıştık. Çalışmalarımızdan sonra suçlarda önemli bir azalma oldu ama polis hiçbir şey yapmıyor. Devlet ve medya buralar yokmuş, buradaki insanların hepsi suçluymuş gibi davranıyor. Oysa buradaki insanlar da huzur içinde yaşamak istiyor (aktaran, SOYKAN, 2007:96).

vermiştir.³⁷ Ancak asayiş suçlarına dair istatistiklerin bu alanda bir dü-
şüşe işaret etmediğini hatırlatalım.

Bora'nın eleştirisine başka görüşmeciler tarafından verilen ikinci ya-
nıt özel güvenliğin çoğunlukla mülkü koruduğu, mülk sahibi olanların
da zaten bunun maliyetini karşılayacak imkâna sahip olduğudur. Yine
yukarıdaki örneğin de gösterdiği gibi, yoksul kesimlerin zaten güvenlik
ihtiyacı duymadıkları doğru değildir. Gülcü'den aktardığımız şemsiye
metaforu ile devam edebiliriz: yağmurluk giyenler giymeyenlere göre
kuşkusuz daha iyi korunacaktır; daha az ıslandıkları gibi, daha az üşür-
ler de. Şemsiye rüzgâra kapıldığında ıslanmamaları ise garanti altına
alınmıştır. Dolayısıyla özel güvenlik "ek" bir tedbir olabilir ama hiç de
azımsanmayacak bir fark yaratır.

Buraya kadar sıraladığımız örnekler, bugün kent yaşamını daha gü-
venli hale getirmek için atılan adımların, bu amaca ulaşmaktan uzak ol-
duğumuzu göstermektedir. Aslında bu adımların, güvensizlik hissini
yoğunlaştırdığını da yazmıştık. Çünkü (yine Bauman'ı takip ederek) be-
lirsizliği veya güvensizliği hafifletmek için atılacak adımlar birlikte ey-
leme geçmeyi gerektirdiği halde, emniyeti sağlamak adına alınan ön-
lemler ayrıştırıcı niteliktedir: şüpheleri besler, insanları birbirinden ayı-
rır (yoksullardan korkan kız çocuğunu hatırlayalım). Esen de bu ted-
birlerin, "toplumun parçalar halinde kapanma eğilimini körük[lediği-
ni]" yazar (2007:107). Çünkü belirli bir kesimi korumayı hedefleyen
uygulamalar, geri kalan herkesi potansiyel suçlu olarak damgalar: onla-
rı elektronik kapılardan geçirir, çantalarını arar, sitede oturan kişinin
"gerçekten" arkadaşı olduklarını telefonla teyit ettirir. Bunlara maruz
kalmak için, birisinin belirgin bir şekilde alt sınıftan gelmesi de gerek-
mez; ancak tüm vatandaşları kapsıyor görünen tedbirler uygulamada sı-
nıfsal farklar içerir. Hemen fark etmesek de, biraz dikkatle kolayca ya-

37) Bu konuda en sık zikredilen örneklerden biri futbol maçlarıdır. Aynı kişinin dikkat çektiği gi-
bi, "ana amaç sportif olmakla[birlikte] özünde ticari bir faaliyet olan ve gerek kulüp ve gerekse
yan sektörlerin çok büyük miktarda paralar kazandığı" futbol maçlarında, kentin güvenlik güçle-
rinin büyük bir kısmı dar bir alanda görevlendirilmektedir. Dolayısıyla söz konusu alana uzakta
yaşayan çok sayıda kişinin güvenliği ihmal edilmekte, futbol maçlarının özel güvenlikçilere ema-
net edilmesi durumunda kentin geri kalanına daha iyi bir güvenlik hizmeti verilebilmektedir. Üs-
telik bu maçlardan büyük kâr elde eden kulüplerin de güvenlik hizmetinin bedelini ödemesinde
bir sakınca yoktur.

kalayabileceğimiz ayrımlardır bunlar. Babalar Günü'ne yakın bir tarihte, bir alışveriş merkezinde görev yapmış bir görüşmecimiz, müşteri sayısı yüksek olduğu için barkotların ürünler üzerinde unutulduğunu, dolayısıyla kapılardan çıkarken müşterilerin durdurulduğunu, fakat daha iyi giyinmiş ("sarışın, topuklu ayakkabı giymiş, marka çanta taşıyan") kişilere "başörtülü" veya "esmer tenli" olanlardan farklı davranıldığını gözlemlemiş. Eskiden bir özel güvenlik şirketinin idareciliğini yapmış olan bir görüşmeci de, gece kulübü tarzındaki yerlerde, "mekân boşsa" herkesin içeri kabul edildiğini, doluysa "az harcayacak" birinin yerine "çok harcayacak" bir kişinin alınabilmesi için "seçici" davranıldığını anlattı. Daha açık örnekler de sayılabilir. Özel güvenlik şirketlerinden birinin tanıtım broşüründe örneğin, "huzuru" korumak için alınan tedbirler arasında, trafik gürültüsüne karşı çift cam taktırmak olduğu gibi, "umumi yerlere dilencilerin girmesinin güvenlik görevlilerince önlenmesi" de var. Dilenmek aslında yasadışı değil ve (tanımı açık olmamakla birlikte) "umumi" bir yerin umuma açık olması beklenir. Ne var ki bu durumda, "umum" güvenlik şirketinin kıstasları uyarınca yenden tanımlanmış olur.

Buradaki kıstasın yasallık-yasa dışılık olmadığı açıktır. Yine Bauman'ın belirttiği gibi, "öteki" ile kurulan ilişki, artık *estetik* bir konudur (1996). Bu ilişkiyi belirleyen, bir arada yaşamaktan ve aynı kaynakları paylaşmaktan doğan sorumluluk değil, zevke ve beğeniye dayanan tercihlerdir. Bu "estetik mesafe" diğer toplumsal ayrışma biçimlerinden farklıdır; çünkü mesafe koyma sürecinin *nesnesinin* niteliklerinden çok, *öznesinin* tercihlerine dayanır. Başka bir deyişle, mesafeyi belirleyen, mesafe koyanın kendisine seçmiş olduğu yaşam tarzı, tüketim tercihleri ve beğenileridir. Güvenlik teknolojileri de aslında bu kıstaslara uymayanları filtreler. Buradaki varsayım yaşam tarzı bize benzemeyen, dolayısıyla da *gözümüze hoş görünmeyen* bir kişinin aynı zamanda bir güvensizlik kaynağı olduğudur. Yine aynı tanıtım broşüründe, "huzura tecavüz" kategorisine giren tehditler arasında sosyal normlara ters hareketler, zina ve kıyafet adabına uymamak da yer almaktadır. Güvenlik de en nihayetinde estetik bir konudur ve (küresel sermayenin dikkatine sunulan) kentin estetik bir nesneye dönüşmesi sürecinde devreye girer. Bu yönde varılacak son nokta, Brezilya'da yoksulları gruplar halinde yok etmeyi amaçlayan çetelerdir.

Neoliberalizm, Güvenlik ve Yönetimsellik

Aslında güvenliği sağlama kaygısı, toplumu uyumlu bir bütün oluşturacak şekilde düzenleme kaygısıyla el ele gider (dolayısıyla da bu düzeni bozduğu düşünülen kesimlerin elenmesini gerektirir). Yıldırım'ın dikkat çektiği gibi, Foucault'nun iktidar analizlerinde de, güvenliğin sağlanması meselesi, aslında "şeylerin düzenlenmesi" sorunu olarak ortaya çıkmıştır (2004:41). Bunun ne ifade ettiğini daha iyi anlayabilmek için Foucault'nun çalışmaları ile ilgili üç noktayı hatırlamak gerekir. Öncelikle bu çalışmalarda iktidar, merkezi bir elde (hükümdarda) toplanan ve bu noktadan topluma doğru yayılan, bireyler üzerinde uygulanan, onları baskılayan bir güç olarak kurgulanmaz. İşler ve ancak işlediği sürece etkili olabilir. İlişkiseldir, aynı biçimde olmasa da herkes üzerinde etkilidir. Ve yalnız baskılayıcı değil, aynı zamanda üretkendir. Özne bu nitelikleri taşıyan iktidar ilişkileri dolayısıyla kurulur (üretilir) (FOUCAULT, 2005). İkinci olarak, yukarıdaki ifadede sözü geçen "şeylerin düzeni" aslında insanların düzenidir: "ilişkileriyle, bağlarıyla, zenginlik kaynakları, geçim araçları" ile iç içe geçmiş insanların düzeni (FOUCAULT, 2007:96, YILDIRIM, 2004:36). Buna bağlı ve son olarak, söz konusu düzenlemenin hedefi insan haline gelir, hem bireysel hem de toplumsal ölçekte. Kapitalizmin gelişmesiyle birbirini tamamlayan iki gereklilik doğmuştur: Bir yandan, bireysel bedenin itaatkâr bir biçimde üretim aygıtına dâhil edilmesi, öte yandan, nüfusun bir bütün olarak sağlıklı ve zinde tutulması gerekir ve bu çerçevede doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi gibi koşullar denetim altına alınır (FOUCAULT 2003:102-104).

Biyolojik gücün sürekliliğini amaçlayan bireyselleştirici-bütünleştirici bu çifte müdahale, aslında yönetim teknolojilerinin modern dönemde uğradığı dönüşümün toplumsal bünyedeki izdüşümüdür. 17. ve 18. yüzyıllarda şekillenmeye başlayan, devletin kaynaklarını, özellikle de insan kaynaklarını daha verimli kullanması esasına dayanan ve bu esasa göre vatandaşların hayatlarını -bütün süreçleriyle- düzenlemeyi amaçlayan yeni yönetim biçimine Foucault *yönetimsellik* der. Yönetimsellik, üç iktidar kipinin iç içe geçtiği bir yönetim ilkesidir. Bunların ilki (hükümrانlık kipi) yasaya (yasağa) dayanır: Yasa koyar ve onu ihlal edecek kişiye verilecek cezayı tesis eder. İkincisi, disiplin mekanizmalarına ihtiyaç duyar: Artık mesele bir normun tesis edilmesi ve bireyle-re benimsetilmesidir. Ondaki eğilimleri teşhis etmekle, onu iyileştir-

mekle, eğitmekle görevli üçüncü kişilerin (eğitmenlerin, doktorların, psikiyatrların) denetim ve gözetiminde birey, 'norm' olarak tesis edilmiş olanı içselleştirir ve kendi başına kaldığında bile bu normlara göre hareket eder. Önce (yasa koyma/ihlali cezalandırma durumunda) yasal bir özne olarak, daha sonra da (disiplin mekanizmalarında) belirli kapasitelere sahip bir bedenın taşıyıcısı olarak bireye yönelen iktidar, üçüncü kipte (yönetim kipi), nüfusu hedef alır. Toplumsal-demografik- ekonomik süreçlere içkin olasılıklar ve her bir olasılığın maliyeti hesaplanır. Ancak bu süreçlerin bilgisi doğrudan müdahale etmek için değil, farklı olasılıkların birbirini dengelemesine "izin vermek" (*laissez-faire*) ve böylece olumsuz alternatifleri olumlularla aynı hizaya getirmek için kullanılır. Bu olasılık ve maliyet hesaplarına ve bir sürecin kabul edilebilir sınırlar içerisinde gelişmesine "izin veren" müdahalelere Foucault "güvenlik *dispositif*leri" der. Demek ki, Foucault için güvenlik, her şeyden önce toplumsal-ekonomik-demografik süreçlerin bu kabul edilebilir sınırlar dâhilinde vuku bulmasını, sistemin sürekliliğini sağlayacak şekilde işlemlerini sağlamak anlamına gelmektedir (FOUCAULT 2007:1-135).

Foucault'nun daha 1980'lere gelmeden tespit ettiği gibi, güvenlik *dispositif*leri "merkez-kaç" bir özelliğe sahiptir; başka bir deyişle, yayılmak, yeni alanları kendi işleyişlerine katmak eğilimine sahiptirler (age:45). Neoliberalizm perspektifinden şöyle de diyebiliriz: Piyasa ilişkilerinin gündelik hayatın her anına/alanına yayılmasıyla birlikte, yönetimsellik ufkı da buraları kapsayacak şekilde genişler.³⁸ Ancak ortaya çıkan toplumsal yaşamı bütünüyle kontrol altına almaya çalışan bir yönetim aygıtından ziyade, bu alanların hepsinin yönetimini bireye bırakan bir yönetim ilkesidir. Burada "girişimci" bireyin de ön plana çıktığını belirtmekte yarar var. Dolayısıyla, bireyin kendi kendisini nasıl yönettiği, seçtiği hayat stratejilerinin söz konusu ekonomik/toplumsal süreçleri tehdit edip etmediği önemli hale gelir. Öznenin hem "doğru"stratejileri seçmesi, hem de bunları uygulamaya koymak açısından girişimci olması gerekir ki, yönetim de bu girişimlerin yönlendirilmesi olarak okunabilir (bkz. YILDIRIM, 2004).

Burada üzerinde durulması gereken ve eldeki çalışmanın konusuyla

38) Bu gelişmeleri Deleuze'ün "denetim toplumu" kavramsallaştırmasından yola çıkarak ele alan birçok çalışma var (örneğin, ÖZKAZANÇ, 2007). Biz burada Foucault'ya sadık kalıyoruz.

ilişkili üç nokta var. Bunların ilki, kolayca fark edileceği gibi, güvenliğin özelleşmesinin (teknikleri ve kurumsallaşmalarıyla) az önce neoliberalizm çerçevesinde ele alınan gelişmeleri pekâlâ örneklediğidir. Bu süreç, piyasa ilişkilerinin, geleneksel olarak piyasa-dışı olarak görülen (can güvenliği gibi) alanlara ulaştıklarına işaret eder; bu alanların düzenlenmesi işinin girişimci bireyler tarafından devralındığını gösterir. Burada güvensizlik hissiyle başa çıkmak için özel güvenlik şirketine başvurarak (kendisinin ve ailesinin) özel yaşamını ve mekânını düzenleyen/düzenleyen birey kadar, bu yöndeki talepleri göz önünde bulundurarak şirketler ve eğitim kurumları kuran, özel güvenlik alanını yasalar ve yönetmelikler yoluyla düzenlemeye çalışan şirket ve dernekleri de kastediyoruz. Üstelik bu gelişmelerin yürürlükteki ekonomik/toplumsal süreçleri tehdit etmediği, tam aksine onları desteklediği de çok açık: özel güvenlik, bir yandan piyasanın genişlemesini mümkün kılarken, öte yandan da gelir dağılımındaki kutuplaşmaların tetiklediği “güvensizliği”, bu kutuplaşmalara neden olan yapıları dönüştürmeden, zapturapt altına almayı hedefliyor. Disiplin toplumunda “içeri” kapatılan tehlikenin, bu dönemde “dışarı”da (korunaklı sitelerin, alışveriş merkezlerinin, ofislerin veya mahallelerin) tutulduğunu söylemek mümkün.

İkinci önemli nokta, bugün baskın olan yönetim ilkesinin, hükümlerlik ve disiplin tekniklerini dışarıda bırakmadığıdır. Zaten Foucault da yönetimselliği, hükümlerlik, disiplin ve yönetim tekniklerinin iç içe geçtiği bir iktidar kipi olarak düşünür. Dolayısıyla, güvenliğin özelleşmesi ve bireyin girişimine bırakılması disiplinin gerilemesi anlamına gelmez (F tipi cezaevlerinin disiplin tekniklerinde nasıl bir sertleşme içerdiğini ve bütün toplumsal muhalefete rağmen nasıl uygulamaya konulduklarını hatırlayabiliriz). Yine fiziksel güç kullanma kapasitesi ve meşru yetkisine dayanan hükümlerlik kipindeki uygulamalar da hayatımızdan çıkmaz. Özellikle yürürlükteki sisteme muhalif toplumsal hareketler söz konusu olduğunda güvenlik tedbirlerini, gündelik hayat akışını, temel hak ve özgürlükleri askıya alacak kadar artıran devletin kolluk güçleri bunun en açık örneklerindendir (iki yıldır 1 Mayıs nedeniyle -yasal açıdan değilse de uygulamada- İstanbul çapında olağanüstü hal ilan eden İstanbul Emniyet Müdürlüğü’nü düşünelim).

Bu da bizi, üçüncü önemli noktaya getirir. Özel güvenlik, devletin güvenlik güçlerinin alternatifi değil, tamamlayıcısı olarak ele alınmalıdır. Zaten 5188 sayılı yasa da bunun altını çizer: “Bu Kanunun amacı, ka-

mu güvenliğini tamamlayıcı mahiyetteki özel güvenlik hizmetlerinin yerine getirilmesine ilişkin esas ve usulleri belirlemektir" (1. madde). Özel güvenlik sektörü, gerek mevzuatın alanı düzenleme biçimi, gerekse devletle sektör arasındaki formel ve enformel ilişkiler nedeniyle, Atılgan'a göre "kısmen resmi" bir güvenlik aygıtı olarak işlemekte (2007:19), Bora'ya göre de, devletin/polisin kamusal şiddet tekeline "vekalet etmekte/taşeronluk yapmakta"dır (2007:61). MOBESE ve yeni Terörle Mücadele Yasası gibi bireyi takip altına almayı, denetlemeyi ve sorgulamayı toplum güvenliğini gerekçe göstererek kolaylaştıran uygulamalarla birlikte düşünüldüğünde, Bora'nın özel güvenliğin "toplam polis etkisini artır[dığı]" yönündeki savı daha iyi anlaşılır (age: 60). Bunun nedeni, işlenmiş bir suçun, tespit edilmiş faillerini ıslah etmeye değil, potansiyel bir suçun potansiyel faillerini engellemeye yönelik bir suçla mücadele anlayışının geçerlilik kazanmasıdır:

Cezanın amaçlarından farklı olarak risk-güvenlik anlayışı geçmişe bakan bir ödetme kaygısıyla değil, sadece geleceğe bakan bir düzenleme kaygısıyla harekete geçer. Bu bağlamda ortaya çıkan şey, esnek ve değişken tekniklerle denetimi gündelik yaşamın rutin akışına yedirmeye yönelen yeni bir denetim gözetim mantığıdır (ÖZKAZANÇ 2007:36).

Güvenlik sektörünün pazarlama dili, bize tehlikeleri öngörmemizi ve bunlara karşı tedbirler almamızı öğütler. Bu endişe "aktif ve sürekli biçimde *askeri ve/veya polisiye faaliyetlerle çevreyi şekillendirmeyi* gerektirir" (HARDT VE NEGRI, 2004:38). Özel güvenliğe tam da bu şekillendirme esnasında ihtiyaç duyulur. Bir yandan önemli bir istihbarat kaynağı olarak kullanılabilir (Bizim görüştüğümüz, artık sektörden ayrılmış olan bir yetkili, durumu "müthiş bir istihbarat ağım var" şeklinde özetlemişti). Öte yandan da, mekânı, akışları ve hizmetleri düzenler (bir kurumda çalışanların giriş-çıkış saatlerini kaydedebilir, bir parkta kimin oturabileceğine karar verebilir). Bunların pek çoğu aslında geleceksel olarak devlete bırakılmış görevlerdir.

Gambetti önceden devletin sorumluluk alanına giren işlevlerin sivil toplum tarafından üstlenilmesi yönündeki gelişmelerin, herkesin devlet dışı alana itilmesi olarak değil, herkesin iktidar alanına çekilmesi olarak okunması gerektiğini iddia eder (GAMBETTİ, 2007:9). Gambetti'nin çalışması linç girişimlerine odaklansa da, benzer bir sürecin izini güvenlik hizmetinin özelleştirilmesinde de görebiliriz. "Sivil" niteliği

yüceltilen özel güvenlik, aslında toplumsal düzeni koruma yetkisini devletle paylaşan “polis-vatandaşların” (age:10) doğmasına neden olmaktadır. Toplumsal alana bütünüyle nüfuz edemeyen devlet, sivil halkı askerileştirerek bunu telafi eder (age:13). Özel Güvenlik Dernekleri Federasyonu ileri gelenlerinden Nihat Kubuş, sektörün ortaya çıkışını şöyle özetlemişti: “1999 yılında Vali, Erol Çakır iken Mavi Çarşı yangını türünde olaylar gelişti. Valilik de, ‘ne yapsak da her yerde olabilesek’ şeklinde bir arayışa girdi” (KUBUŞ, 2007: 90). Bu açıdan özel güvenliği devletin “her yerde olabilme” çabası olarak okumak gerekir; toplumun düzenlenmesi işlevinden geri çekilme eğilimi olarak değil. Yıldırım’ın ifadesiyle “Bugün insanların kendi kendisini yönetmesini olanaklı kılan yönetim tekniklerinin altını kazıdığımızda tahakküm teknikleriyle, devletle” karşılaşırız: “Hayatın her anında, her hücresinde kendini yeniden ve yeniden kuran devletle” (YILDIRIM, 2004:55).

Öyleyse Nasıl Bir Güvenlik?

Görüştüğümüz çoğu şirket yöneticisi, sektörün şekillenmeye başladığı dönemde çok fazla şirket kurulduğunu fakat özellikle “merdiven altı” olarak adlandırılan, yasal mevzuata uymayan kurumların zamanla ortadan kalkacağına inandıklarını dile getirmiştir. Bu kişilere göre, özel güvenlik sektöründeki kâr pastasının büyüklüğü ilk anda çok ilgi çekmiş ancak kurulan şirketlerin büyük kısmı sundukları hizmetin kalitesi üzerinden rekabet edemeyeceği için fiyatları aşağı çekmiş, elemanlarının maaşlarını ödeyememiş, özlük haklarını kullanılamamış ve vergi borçlarını ödeyememişlerdir. Bu da birçok şirketin batmasına, kaliteli hizmet vermeyenlerin, yasa-dışı uygulamalardan medet umanların da zamanla piyasadan silinmesine neden olmuştur (ve olacaktır). Böylece piyasa mekanizmalarının doğal bir elemeye neden olacağı, uzun vadede dengeyi sağlayacağı varsayılmaktadır. Ancak bu varsayım da aslında iki öncüle dayanmaktadır. Bunlardan ilki, piyasanın serbest bir şekilde işlediğidir (ki bu hiçbir örnekte bütünüyle geçerli değildir). Özellikle özel güvenlik söz konusu olduğunda hem devlet müdahalesinin hem de kişisel, enformel ilişkilerin bu işleyişi nasıl “çarpıttığı”na dair örnekler ortadadır. İkinci öncül, ancak çok düşük fiyatlarla ihalelere katılan ve maliyetlerini karşılayamayan şirketlerin yasadışı yollara sapacağıdır. Kaliteli hizmet veren şirketlerin, doğal olarak yasa-dışı/enformel ilişkiler kurmayacağı düşünülür. Ancak bu da doğru olmayabilir: Müşterisi-

nin güvenliğini en iyi eğitimi almış, teknolojiyle donanmış görevliler aracılığıyla sağlayan, dolayısıyla piyasada sağlam bir yere sahip bir şirket de, yanı sıra yasal olmayan alanlarda belirli roller üstlenebilir.

Özel güvenlik görevlilerine ve şirketlerine tanınan yetkiler, sektör ne kadar devlet denetiminde olursa olsun, zor kullanma yetkisinin (belirli mekânlarda ve sınırlanmış zaman dilimlerinde de olsa) devletin kolluk güçleri dışındaki aktörlerin eline geçmesi anlamına geliyor. Bora'nın da dikkat çektiği gibi, bu tekelin devlet elinde olması, halk iradesini temsil eden yasama ve yürütmenin denetiminde olması da demek (2004). Bu durumda özel güvenlik birimlerinin meşruiyetlerini nereden alabilecekleri sorusu ortaya çıkıyor. Bize verilen cevaplar "halktan gelen talep", "malîyetin düşmesi", "polisin kendi işini daha iyi yapması" ama hemen herkes de denetimin gerekli olduğunu söylüyor.

Ancak sorunlardan biri, denetim görevinin özel güvenlik sektörüyle iç içe geçmiş devlet görevlilerine verilmiş olması.³⁹ Denetlenenlerle denetleyenler arasındaki ilişkilerin bu sürecin sağlıklı işlemesine engel olabileceğine dikkat çeken GÜSOD Başkanı Altan Tutkun, sivil denetim önerisinin de uzak bir ihtimal olduğunu belirtiyor. Tutkun, barolar veya mühendisler odası gibi sivil/bağımsız bir kurulun oluşturulması gerektiğini ileri sürüyor.⁴⁰ Bu da sektörün denetiminin yine kendisine bırakılması demek ki, biz de görüşmelerimizde bu yönde görüş bildiren birçok yöneticiye rastladık (Bu arada sektör içinde, özel güvenlik sektörünün yasadışı faaliyetlerle ilişkilendirilmesinden rahatsız olan, bu açıdan denetimin gerekliliğini samimiyetle savunan ve profesyonelleşmeye önem veren kişiler olduğunu da belirtelim).

TESEV tarafından ve Cenevre Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Denetimi Merkezi ve Parlamentolar Arası Birlik işbirliği ile hazırlanan *Güvenlik Sektörünün Parlamenter Gözetimi* başlıklı el kitabı, güvenliği sağ-

39) Buradaki en açık sorunlardan birisi, denetleme yetkisinin Emniyet Genel Müdürlüğü'ndeki Özel Güvenlik Şube Müdürlüğü'nde olması. Çünkü özel güvenlik şirketlerinde çalışan emekli polislerin çoğu, bu birimdeki 'memurların' amiri olmuş.

40) "Özel Güvenlik Krizde", <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=23156&yorum=7450> (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

İngiltere'de örneğin, sektör Security Industry Authority adı altında, sektörden tümüyle bağımsız ve İçişleri Bakanlığı'na rapor vermekle yükümlü bir merci tarafından denetlenmektedir. Yine Güney Afrika Cumhuriyeti güvenlik hizmeti sağlayan şirketlerin denetimini Güvenlik Sektörünü Düzenleme Kurumu'na bırakmıştır (aktaran ATILGAN, 2007).

lamakla yükümlü ve meşru şiddet kullanımı yetkisini taşıyan bütün tarafların parlamento tarafından denetlenmesini öneriyor ve bu amaçla parlamenterlere de pratik öneriler sunuyor (BORN vd. 2003). Bu durum, şu anda yürütmenin (İçişleri Bakanlığı) kontrolü altında çalışan özel güvenlik şirketlerinin, yeniden (millet egemenliğini temsil ettiği varsayılan) yasamanın da denetimine alınması demek. Bununla birlikte, parlamenterlerin gerek seçmenlerin güvenlik meselelerine yeterince ilgi göstermeyeceklerini düşündüklerinden, gerekse de kendi güvenliklerine dair endişeler nedeniyle, ya da iktidar partisine mensup milletvekillerinin kendi partilerini zayıflatma kaygılarından dolayı gerekli müdahalelerde bulunamayabilecekleri ve ellerindeki bilgileri açıklamaktan çekinebilecekleri öngörülüyor (age: 79).

Öte yandan, hem söz konusu kitap hem de yine TESEV tarafından hazırlanan Almanak (veya benzer şekilde özel güvenlik sektörünün kamusal/bağımsız denetime tutulmasını öne süren diğer yaklaşımlar) söz konusu sektörde toplanan gücün keyfi kullanımının önüne geçmeyi amaçlıyor. Bu noktada, sorunsallaştırılan, yalnızca özel güvenlik elindeki zor kullanma yetkisinin meşru amaçlara (ve meşru araçlarla) hizmet etmek için kullanılıp kullanılmadığı ile sınırlı kalıyor. Güvenlik hizmetinin özel şirketler tarafından tedarik ediliyor olmasının geçerli (kapitalist) ekonomik sistem içinde nereye oturduğu, kentsel mekânı nasıl dönüştürdüğü, toplumsal ayrışmayı ne şekilde yeniden ürettiği dikkatten kaçmış oluyor. Aynı şekilde, özel güvenlik hizmetlerinin bu derece yaygın hale gelmesinin, silahlanmayı artırarak, mekân kullanımını disipline ederek, yeni gözetim/denetim tertibatları kurarak gündelik hayatın, evlerin ve kamusal alanların militaristleşmesine neden olduğu ve son olarak da neoliberal yönetimselliği daha da kuşatıcı hale getirdiği de göz ardı ediliyor. Tüm bu nedenlerden dolayı kamunun (devletin) yükünü azaltmak üzere girilen özelleştirme, bizim anlamadığımız anlamıyla “kamu”nun (kalabalıkların, kolektivitinin) omuzlarındaki yaşam yükünü artırıyor.

Ancak, özelleşmeye karşı çıkmak, devletin kolluk güçlerini de yeniden göreve çağırarak demek değil.

Öyleyse, nasıl bir güvenlik?

Her şeyden önce şunu söyleyelim: silahlar arttığında değil, azaldığında daha güvende olacağız. Soyut bir düşman tasavvuruna dayanan ve şiddet kullanımını, özgürlüklerin kısıtlanmasını meşrulaştıran bir “gü-

venlik" biçiminden medet umamayız (HARDT ve NEGRI, 2004:49).

Burada iki nokta üzerinde durmak gerekiyor. Bunların ilki, toplumun tüm kesimlerine yayılmış bir sosyal güvenlik olmadan güvenli bir kent yaşamından söz edemeyeceğimiz. Burada sosyal güvenliği de geniş bir anlamda kullanıyoruz: eğitim, sağlık, çalışma, barınma, korunma haklarıyla donatılmış; insan hakları ihlallerinden azade bir yaşam garantisi olarak. Bunun için her şeyden önce, yoksulluktan ve yoksunluktan korunmak gerekiyor (yoksullardan ve yoksunlardan değil).

İkinci nokta, daha güvenli bir kent yaşamını ancak beraberce inşa edebileceğimiz. Günümüzün dünyası, kentin karmaşasının, kalabalık kamusal alanların, mahallenin ve sokakların tehlike anlamına geldiğini vazediyor. Oysa kent, kişinin tam da yabancıların ortasında kendisini kişisel olarak güvende hissedeceği bir yer olmalı (JACOBS, 1992:30). Sokakta ve kaldırımda bu güveni sağlayacak, kollayacak güç polis değil, dolayısıyla polis (veya özel güvenlik görevlisi) sayısını artırmak bir çözüm sağlamıyor. Bu çeşit bir güvenliği süreklileştiren, sokağın bir çeşit "doğal sahipleri" olan, başka bir deyişle, onu kullanan, çevresinde oturan, yol boyunca uzanan mağazalardan alışveriş yapan kişiler. Daha açık bir ifadeyle, bu kişilerin sokakta olanı biteni sahiplenmeleri ve gerektiğinde müdahale hakkını ve gücünü kendilerinde bulmaları (age:29-54).⁴¹ Bunun için, kentliler arasında, bireysel ilişki ve taahhütlerden tamamen bağımsız, gündelik, tesadüfi karşılaşmalarla örülen bir ağ olması gerekiyor. Kendi başlarına son derece sıradan ve önemsiz olan bu temaslar, bir araya geldiklerinde önemli bir şeye, "kamusal bir saygı ve güven ağı"na dönüşüyor (age: 56). Esen buna "kentsel mekânın doğurduğu hukuk" diyor ve "kopuk fragmanları birbirine teyelle-yen güvenlik sektörünün cılız aracılığının" bu hukukun yerini alması mümkün değil (2007: 106).

41) Jacobs, kendisini otobüs saatleri konusunda uyaran yabancı kadından, küçük bir kız çocuğu ile sonradan babası olduğunu anladıkları kişi arasındaki çekişmeye müdahale etmek için hazır bekleyen mahallelilerine kadar birçok örnekle bu savını destekliyor (mahalleli, adamın kızın babası olduğunu anlayınca bir şey yapmıyor). Toplu konut alanındaki üç yılbaşı ağacı ile ilgili örneği aktaralım: Bu üç ağacın büyük ve taşıması zor olanı, merkezdeki alışveriş merkezine yerleştiriliyor. Daha ulak olan iki ağaç da kalabalık cadde ve sokakların kesişim noktalarına denk gelen iki ayrı köşeye konuyor. Şaşırtıcı şekilde alışveriş merkezindeki ağaç daha ilk gece çalınırken, diğer iki ağaç kutlamalar bitene kadar ve üzerilerindeki bütün ışıklarla birlikte bulundukları kalabalık noktaları süslemeye devam ediyorlar (age: 34).

Öyleyse bu ağın da yeniden örülmesi gerekiyor. Hemşehrilerimizi sınırlı bir imkân ve fırsatlar kümesini bölüşen rakipler gibi değil de, kamusal mekân ve kaynakları beraberce inşa eden ortaklar olarak görme-ye başlamanızın zamanı geldi. Fakat bu, ancak pratik yapılarak öğrenilebilecek bir sanat (BAUMAN, 2000b: 106). Demek ki, duvarların ardına saklanmak yerine yeniden sokağa çıkmak; bize benzemeyenle karşılaşmaya, müzakere etmeye, ortaklaşmaya hazır olmak gerekiyor.

Teşekkür

Yukarıda açıkladığımız nedenlerden dolayı isimlerini saklı tuttuğumuz bütün görüşmecilere teşekkür etmek isterim. Özel güvenlik sektöründe isimleri öne çıkan şirket ve dernek yöneticilerinin pek çoğuyla görüştük ve görüştüğümüz herkes çalışmamızı samimiyetle destekledi. Ayrıca kendisiyle irtibata geçtiğimiz günden itibaren yardımını esirgemeyen Vehbi Yusuf Dalda'ya büyük bir teşekkür borçluyuz. Kendisi hem sorularımızı yanıtladı, hem yeni sorular sorarak ufukumuzu açtı; yayınlarını ve elindeki belgeleri bizimle tereddüt etmeden paylaştı. Volkan Aytar da hem bu konuda çalışan kişilere hem de TESEV'in bu alandaki yayınlarına ulaşmamız konusunda yardımcı oldu. Meltem Sanlav, Güner Yazıcıoğlu ve Suna Yılmaz'a araştırmanın planlanmasındaki ve ilk görüşmelerin gerçekleştirilmesindeki katkılarından dolayı şükran borçluyum. Benzer şekilde, Merve Conker, Tevrat Asyalı, Cansu Lami-a Uras, Hilal Ağaoğlu, Özge Demirdöğen, Gülnur Süleymanoğlu, Nuray Geçgün ve Hülya Mete'nin destekleri olmadan da bu araştırmayı bitiremezdim. Kuşkusuz projemiz kapsamındaki bütün tartışmaların; ayrıca Evren Balta Parker ve İsmet Akça ile güvenlik hizmetlerinin özelleşmesi konusunda yaptığımız çalışmaların ve sohbetlerin de izleri bu yazıya düşmüştür.

Bütün bu yardımlar olmadan böyle bir çalışmayı gerçekleştirmem mümkün olmazdı; dikkatimizden kaçmış hataların veya aksaklıkların sorumluluğu ise tümüyle bana aittir.

KAYNAKÇA

- ANKARALI, Bolat (2007) "300 bin Güvenlik Elemanı Haklarını Bekliyor", <http://spntr.net/content/view/4846/47> (20 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).
- ATILGAN, Mehmet (2007) *Geç Modern Dönemde Dünyada ve Türkiye'de Güvenliğin Özel Tadariki: Alternatif Bir Bakış*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- ATLAS, Randy (1999) *Designing Safe Communities and Neighborhood*. Pooceedings of the American Planning Association.
- AYTAR, Volkan (2007) "Güvenlik: Herkese Lazım!", *İstanbul*, sayı: 59.
- BAUMAN, Zygmunt (1996) "From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity", Stuart Hall ve Paul du Gay (der.) *Questions of Cultural Identity* içinde, Londra: Sage.
- BAUMAN, Zygmunt (2000a) *Siyaset Arayışı*, İstanbul: Metis.
- BAUMAN, Zygmunt (2000b) *Liquid Modernity*, Stafford: Polity Press.
- BORA, Tanıl (2004) "Özel Güvenlik ve 'polis toplumu'", *Birikim*, sayı:178.
- BORA, Tanıl (2007) "Garibana 'emniyet', kibar muhitlere 'özel güvenlik'", *İstanbul*, sayı: 59.
- BORN, Hans vd. (2003) *Güvenlik Sektörünün Parlamenter Gözetimi*, İstanbul: TESEV, Cenevre Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Denetimi Merkezi ve Parlamentolar Arası Birlik.
- CERRAH, İbrahim (2005) "İç Güvenlik Sektörünün 'Zihinsel Modernizasyonu': İç güvenlik tehdit algılamasının 'meşruiyeti' ve sektörün 'demokratik gözetimi'", *Güvenlik Sektöründe Demokratik Açılımlar: Türkiye'de ve Dünyada Eğilimler, Konular ve Sorunlar Konferansı*, Hacettepe Üniversitesi, 3 Şubat 2005.
- CİZRE, Ümit (2005) "Giriş ya da 'İtaat' Kültürü Yerine Bilimler 'İtiraf' ve 'İtiraz'", *Almanak 2005. Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* içinde, İstanbul: TESEV Yayınları.
- ÇALIŞ, Kadir (2008) "Federasyon Yoklama Yaptı...13 Dernekten 8'i Yok", <http://www.spntr.net/content/view/6630/> (25 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).
- ÇOLAK, İlker (2005) "Genel Kolluk ve Özel Güvenlik İlişkileri", Faik Çelik (der), 2. *Özel Güvenlik Sempozyumu: Türkiye'de ve Dünyada Özel Güvenlik Hizmetlerinin Dünü Bugünü ve Yarını* içinde, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- DAG, Süleyman (2006) "Güvenlik Sektöründeki Çarpık Düzen", *Private Security*, sayı:7.
- DAG, Süleyman (2007) "Sektörün İşverenlerine Çağrı", *Private Security*, sayı:10.
- DALDA, Yusuf V. (2008) "Özel Güvenlik Üzerine Düşünceler: Özel Güvenlik ve İstihdam", <http://spntr.net/content/view/5960/69/> (25 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).
- DAVIS, Mike (1992) *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*, New York: Vintage Books.
- DÖNMEZ, Ö. Nihat "Toplumsal Değişim Sürecinde Çağdaş Özel Güvenlik Organizasyonu", Faik Çelik (der), 2. *Özel Güvenlik Sempozyumu: Türkiye'de ve Dünyada Özel Güvenlik Hizmetlerinin Dünü Bugünü ve Yarını* içinde, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- ERYILMAZ, Mesut B. (2006) "Özel Güvenlik", *Almanak Türkiye 2005. Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim*, İstanbul: TESEV, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı ve Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces.
- ESEN, Orhan (2007) "Sonu Belli Bir Hikâyeye Yatırım Yapmak", *İstanbul*, sayı: 59.
- FOUCAULT, Michel (2003) *Cinselliğin Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı.
- FOUCAULT, Michel (2005) "Özne ve İktidar", Ferda Keskin (der), *Seçme Yazılar 2: Özne ve İk-*

tidar içinde, İstanbul: Ayrıntı.

FOUCAULT, Michel (2007) *Security, Territory, Population*, New York: Palgrave Macmillan.

GAMBETTI, Zeynep (2007) "Linç girişimleri, neo-liberalizm ve güvenlik devleti", *Toplum ve Bilim*, sayı: 109.

GÜLCÜ, Mustafa (tarihsiz(a)) "Özel Güvenliğin Felsefesi", *Polis Dergisi*, sayı: 31

http://www.emniyet.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/31/yeni/web/Mustafa_GULCU.htm (15 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

GÜLCÜ, Mustafa (tarihsiz(b)) "Özel Güvenlik Görevlilerinin Yakalama Yetkisi", *Polis Dergisi*, sayı: 29. http://www.emniyet.gov.tr/egitim/dergi/eskisayi/29/yeni/web/Mustafa_GULCU.htm (15 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

Güvenlik, özel reklam eki, 28 Mart 2007 tarihli *Hürriyet* gazetesi ile birlikte dağıtılmıştır

HARDT, Michael ve Antonio NEGRI (2004). *Çokluk. İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, İstanbul: Ayrıntı.

HASPOLAT, Evren (2005) "5188 Sayılı Özel Güvenlik Hizmetlerine Dair Kanun Bağlamında Özel Güvenlik Olgusunun Değerlendirilmesi", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=4113 (11 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

JACOBS, Jane (1992) *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Vintage Books.

KABADAYI, Kerem (2007) "Azman Yapılar, Tekinsiz Boşluklar", *İstanbul*, sayı: 59.

KUBUŞ, Nihat (2007) "Türkiye'nin 'özel' güvenliği", Nihat Kubuş'la Söyleşi, *İstanbul*, sayı: 59.

LOW, Setha (2004) *Behind the Gates. Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*, New York, London: Routledge.

ÖZKAZANÇ, Alev (2007) "Biyo-politik çağda suç ve cezalandırma", *Toplum ve Bilim*, sayı: 108.

PAKER, Evren Balta (2004) "Bildığımız Anlamda Devletin Sonu mu? İmparatorluk ve Özel Ordular", *Birikim*, sayı: 178.

PÉROUSE, Jean François ve Didem DANIŞ (2005) "Zenginliğin Mekânda Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler", *Toplum ve Bilim*, sayı: 104.

RIENIETS, Tim (2007) "Göktürk: İnkâr, Mübadele, Adaptasyon", *İstanbul*, sayı: 59.

SOYKAN, Timur (2007) "Bizim Mahallenin Çocukları, Bizim Evleri Soyuyor...", *İstanbul*, sayı: 59.

ŞENOĞUL, Mehmet (2008) "Güvenliğin Yetki Devri ve Özelleştirilmesi", <http://spntr.net/content/view/6617/80/> (17 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

WEBER, Max (2006) *Meslek Olarak Siyaset*, İstanbul: Çivi Yazıları.

YILDIRIM, Yasin (2004) "Batı siyasal aklının analitiği", *Toplum ve Bilim*, sayı: 99.

ZABCI, Filiz Çulha (2004) "Yeni Savaşların Gizli Yüzü: Özel Askeri Şirketler", http://www.ten-ri.org/index.php?option=com_content&task=view&id=67&Itemid=2. (25 Ağustos 2008 tarihinde alınmıştır).

Kadın Emeği:

Antalya Serbest Bölge'den Novamed Örneği

Feryal Saygılıgil

*“Biz sizi makinenin bir parçası olarak görüyoruz.
İnsan olarak görmüyoruz”*
(Novamed işverenin işçilere seslenişinden.
Aktaran, Novamed İşçisi)

“Fourier, fabrikalara ‘ıslah edilmiş zindanlar’ derken haksız mıdır?”
(MARX, 2004:177)

Almanya merkezli Fresenius Medical Care (FMC), Avrupa'da on iki tesisi bulunan, tüm dünyada kırk beş ülkeye dağılmış faaliyetleriyle küresel piyasaya hem diyaliz ürünleri hem de diyaliz tedavi hizmetleri sunan çokuluslu bir şirket. Novamed GmbH, FMC'ye bağlı, diyaliz hastaları için diyaliz kan seti üreten, 2000 yılından beri Antalya Serbest Bölge'de üretim faaliyetini sürdüren üretim, dağıtım ve pazarlama yapan (entegre tesis) bir fabrika.¹ Üretime tek line olarak ve tek vardiya olarak başlayan fabrika, 2006 yılının son dönemi itibariyle üç üretim hattı, toplam üç vardiya ve sekiz grup olarak devam eder.

1) “Fabrikada İtalya ve Almanya'dan gelen hammaddeler Clean Room'da line olarak ifade edilen bant üretim sistemi aracılığıyla işlenerek Arter Ven Set haline getirilmekte. Şirketin adem-i merkezi yapısı nakliye giderlerini önemli ölçüde düşürmekte. Sözelimi ABD'de satılan ürünlerin birçoğu orada üretilmekte. Küresel piyasadaki diyaliz filtresi üretiminin yüzde kırkıdan fazlası FMC'ye ait. Üretimdeki artış talep artışını da yansıtmakta. Şirketin portföyü çeşitlilik gösteriyor: ürünler Kuzey Amerika, Avrupa, Latin Amerika, Asya ve Avustralya'daki tesislerde üretiliyor. Türkiye FMC'nin Güney Avrupa'daki en önemli piyasalarından biri. Diyaliz aygıtlarında piyasa payı yüzde kırk dolaylarında”. Bütün bu bilgiler Novamed Küpür Kitabı'ndan derlendi. Bkz. Novamed Grevi; Küresel Sermayeye Karşı Kadın Dayanışması.

Şirketin İnternet sitesinden öğrendiğimiz bilgilere göre, FMC'nin çalışanları için ölçütleri şöyledir:

Çalışanların hedef odaklı ve verimli biçimde çalışmasını sağlamak için dinamik girişimcilik felsefesini desteklemek; çalışanları motive etmek ve şirkete bağlamak için kişisel ve profesyonel gelişimi desteklemek, sağlık ve güvenlik koşullarını gözetken görevler sunmak; çalışma ilkeleri ve yasal koşullara uyarak şirket, çalışanlar, müşteriler, çevre, ortaklar ve hastalar için riskleri minimuma indirmek.

İş güvenliği ve işçi sağlığıyla ilgili görüşleri ise şöyle açıklanmıştır:

Tüm fabrikalarımızda, diyaliz kliniklerimizde ve hizmet alanlarımızda öncelikle tüm çalışanlarımıza ve iş görenlerimize ergonomik, can ve mal güvenliğini sağlayan ortamlar yaratmak öncelikli hedefimizdir. Ayrıca tüm çalışanlarımızın görevlerine binaen serolojik (kan muayenesi) kontrolleri yapılmakta, salgın hastalıklar için toplu aşılama ve eğitim programları sürmektedir". Yine, şirket yaklaşımını şöyle tanımlar: "FMC, insan haklarını, insanlara diğer insanlar, ulusal ve uluslararası politik kuruluşlar tarafından nasıl davranılması gerektiğinin günümüzde anlaşılması için vazgeçilmezdirler. FMC, insan haklarının, her insan için en düşük seviyede iyi davranışa yön veren ahlaki teminatın en iyi düşüncesi olduğuna; herkes için ve her yerde geçerli olan bir adaletin mevcut olduğuna inanır." FMC'nin çalışma prensipleri ise şöyledir: "... Kanunlara ve sözleşme hükümlerine uymak; çalışanlara saygıyla yaklaşmak ve kariyer geliştirme fırsatı tanımak; şirket varlıklarını, verimli ve sorumlu bir şekilde kullanmak.

Ne var ki, şirketin bahsedilen politikalarının uygulamadaki karşılıkları farklı olabilmektedir. Nitekim bu şirket grevle gündeme geldi: 26 Eylül 2006 tarihinden beri bu iş yerinde bir grev sürdürülmekteydi ve bu grevi yapan seksen üç işçinin seksen biri kadındı. Üretimde çalışan kadınları greve götüren çalışma koşullarını kısaca özetlersek:

Ücretleri Antalya Serbest Bölgedeki diğer işyerlerine² ve FMC'nin diğer fabrikalarına göre çok düşüktü: Petrol-İş'in bağlı olduğu Uluslara-

2) Petrol-İş sendikasıdan edinilen bilgiye göre.

rası Kimya, Enerji, Maden ve Genel İşçi Sendikaları Federasyonu'ndan (ICEM) Michael Wolters'ın da belirttiği üzere, "eğer Türkiye'deki kadınlar Almanya'daki FMC'de çalışıyor olsalardı saat başı ücret olarak 11.92 ile 12,72 Avro arasında değişen bir ücret alacaklardı." Oysa Türkiye'de saat başı olarak yaklaşık 2 Avro almaktadırlar. Çalışma saatlerinde 15 dakika dinlenme arası, 25 dakika da yemek molası veriliyordu. Yemekler kötüydü; çorba ve poğaça ile geçiştiriliyordu. Çalışma saatlerinde yan yana olan iki kadının birbirleriyle konuşmaları, hatta servis araçlarında işe gidip gelirken, konuşmaları yasaktı. Tehlikeli kimyasallarla çalıştıkları halde maske altından konuşup örgütlenmesinler diye onlara maske verilmiyordu. Akort çalışma nedeniyle pek çok kadında "Karpal-Tunel" Sendromu⁴, zehirli solüsyonlar soludukları için solunum yolu hastalıkları gibi meslek hastalıkları oluşmuştu. Kadınların iş saatleri dışında birbirleriyle görüşmemeleri, evlerine misafir almamaları hatta eşleriyle bile oturup konuşmamaları söyleniyor, "ertesi gün işe geleceksiniz, yemeğinizi yiyip yatın" deniyordu. İş dışındaki yaşamları da işveren tarafından organize ediliyordu. Hamile kalma bir takvime bağlanarak sıraya konmuştu. Aynı üretim hattında çalışan kadınlara hamilelik sırası iki ayda bir geliyordu. Tuvalete gitmek önce yasaktı sonra dakikalara bağlandı. Kadınların regl dönemlerinde bu önemli sorun oluyordu.

İtirazlar hem düşük ücrete hem de ileride ayrıntısıyla değinilecek olan insanlık dışı çalışma koşullarınadır. Novamed grevinin önemi, Türkiye'deki serbest bölgelerde başarıya ulaşan ve toplu iş sözleşmesi imzalanan ilk grev olmasıdır. Bu grevi ayrıcalıklı kılan bir diğer özelliği "kadınların grevi" olması; Türkiye'den ve dünyadan birçok kadın örgütünün, feministlerin, sendikaların, konfederasyonların, siyasi partilerin bu greve destek vermesidir.

Antalya Serbest Bölgesi'nde yaşanan patriyarkal kapitalizm sömürsünün boyutlarının dünyanın çoğu yerinde aynı olduğunu, bu duruma ancak örgütlenerek direnilebileceğini, kadın dayanışmasının önemini

3) 28 Eylül 2007 tarihli yazışma.

4) Karpal-Tunel sendromu el bileğinde görülen bir hastalıktır. Geceleri ortaya çıkar; uykudan uyandıracak kadar kötü olabilir. En sık oluşma nedeni aşırı kullanmaya bağlı bant kalınlaşmasıdır. Özellikle bileğine yük vererek çalışanlarda görülür. Örneğin, örgü ören ve ev işleri yapan ev kadınlarında sık rastlanır.

bize ve tabii ki bütün dünyaya bir kez daha gösteren Novamed'li kadın işçiler oldu.

Bu çalışmada şirketin söz konusu uygulamalarına odaklanıldı; kadınların "ucuz işgücü", "vasıfsız işçi" olarak görülmeleri, kapitalizmden ve ataerkil ideolojiden etkilenme ve sömürülme biçimleri, yani ücretli kadının emeğinin boyutları, kadın işçilerin direniş pratikleri ve örgütlenme deneyimleri serbest bölgede bulunan Novamed işyeri çalışma alanı seçilerek grevdeki işçilerin tanıklıklarından yola çıkılarak gösterilmeye çalışıldı.⁵

Yaklaşımımızın esası ise feminizmin özgüllüğüne, emek-sermaye ilişkisinin yanı sıra toplumsal cinsiyete dayalı egemenlik ilişkisinin de belirleyiciliğine (patriyarkaya) yer açan bir tarihsel maddeci görüşü benimseyen dolayısıyla patriyarkal kapitalizmin eleştirisine dayalı bir analiz çerçevesidir.

AB'nin toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik ayrımcılık karşıtı politikası çerçevesinde kadın istihdamı tartışılırken daha çok nitelikli, eğitilmiş, yönetici olmaya aday konumdaki kadınların ön plana çıkartıldığını gözlemliyoruz. Bu politikaların hitap ettiği kadınlar "meslek sahibi, beyaz, genç ya da orta yaşlı, evdeki bakım işlerinde yardım alma ya da çocukların bakımı için çeşitli kurumlardan yararlanma imkânına sa-

5) Antalya Serbest Bölge'ye ilk kez 13 Şubat 2006 tarihinde gidildi. Erkek işyeri temsilcisi ve grev yapan işçilerin aileleri de aralarında olmak üzere greve giden 32 kişiyle görüşüldü. Bu görüşmeler sonucunda Gülüz Sağlam'la birlikte gerçekleştirdiğimiz "Novamed Direnişi" isimli kısa belgesel film yapıldı. Bu proje kapsamında ise Kasım 2007 tarihinde bölgeye gidildi. Grevde ya da grevi örgütlemiş olan 30 kişiyle görüşüldü. Bunun dışında İstanbul'da Petrol-İş sendikası sendikandan avukatı, Petrol-İş Kadın Dergisi Genel Yayın Yönetmeni, sendikadan dış ilişkiler uzmanları, örgütlenme bürosundan uzmanlarla süreç içerisinde birçok kez görüşüldü, bilgi alındı. Antalya'dan saha çalışmasından döndükten sonra da süreçle ilgili grevdeki işçilerle telefonla ya da onlar İstanbul'a geldiklerinde görüşmeye devam edildi. İşveren ise 2 Kasım 2007 tarihli projeyle ilgili görüşme talebimize 13 Kasım 2007 tarihinde "Feryal Hanım, mail'iniz bana yeni ulaştı, yurtdışında olduğumdan dolayı size ancak cevap yazabiliyorum. Sizin de tahmin edeceğiniz gibi yılsonunun getirmiş olduğu yoğun işlerimiz dolayısı ile şu anda isteğinize olumlu yanıt veremiyorum. Umarım bir diğer projenizde sizlere yardımcı olmaya çalışırız. İyi Çalışmalar. Cem Günaltay..." biçiminde olumsuz yanıt verdi. Grevde olmayan, çalışmakta olan işçiler ise görüşmek istemediler. Yapılan görüşmeler açık uçlu sorulardan oluştu ve daha çok sohbet biçiminde gelişti. Formel olarak bir anket formu elimizde hazır olsa da işçiler formu doldurmak istemediler. Görüşmelerin uzunluğu ise sohbetin akışına göre değişkenlik gösterdi. Birkaç gün süren görüşmeler de yapıldı.

hip olan kadınlar.. Oysa hizmet sektörünün en alt basamaklarında niteliksiz işlerde çalışanlar, göçmenler, yalnız anneler, siyahlar (...) ile diğer kadınlar arasında giderek derinleşen bir kutuplaşmadan söz etmek mümkün" (ACAR SAVRAN, 2006: 42). TİSK'in 2006 yılında düzenlediği "Kadın İstihdamı Zirvesi"nin sonuç bildirgesi de benzer bir yaklaşıma barındırmaktadır. Bazı tespitler şöyledir: "-Kadınların istihdama katılımını engelleyen ve sosyal dışlanmaya neden olan önemli unsurlardan biri yetersiz eğitim düzeyi ve mesleksizliktir. Her 5 kadından 1'i okuma yazma bilmemektedir. Kadınların mesleki ilerlemeyi sağlayan ileri seviyede öğretime katılımı düşüktür.- Ülkemizde kadınları işgücüne katılım ve istihdam oranları çağdaş ülkelere göre çok düşüktür (...) kadınların çalışma yaşamına katılımı sağlanamamış, çağdaş anlamda ücretli çalışma yaygınlaşmamıştır." (KADIN İSTİHDAM ZİRVESİ, 2006: 266).

Bu anlayışta amaç, tam da neoliberal politikanın, sermayenin ve ataerkil zihniyetin işine geldiği gibi kolektif özne yerine bireylere yatırım yapması yani, "tek tek kadınların güçlendirilerek istihdam alanına katılması ve bu alanda verimliliğe halel getirmeyecek biçimde erkeklerle eşit hale getirilmesi"dir (ACAR SAVRAN, 2006: 53).

Toplumun kadınlara dayattığı ve onlardan beklediği normlar dışında kendi davranışından sorumlu olan, eyleyen bir özne oluşturmak, her şeyden önce sözü, başkalarının söylemi tarafından algılanmış olanlara vermek yeni sosyal bilim yazınının temel meselesini oluşturmaktadır. Kadınları özneler olarak tarih içine yeniden dahil etmek bakış açılarının çoğalması anlamını taşır. Ancak bu bireyleri tarihe eklemek değil birçok öznenin bir araya geldiği tarihi yeniden yazmak anlamına gelmektedir. Feminist tarihçi Michéle Riot-Sarcey'e göre, feminizmin tarihi, kategori olarak kadınların dışlanmışlığını görmemize katkıda bulunur. Sessizlik, suskunluk tarihin düzenidir; bunu fark etmemizi ve tekilliği düşünmemizi mümkün kılar.

Feminist tarihçilerden Joan Scott, "deneyimlerin oluşturulmasının yeni bir sosyal bilim kavrayışında payı nedir? Özneler farklı nasıl kurulabilir? Bireyin görüşü dil ve tarih üzerinde nasıl biçimlenir?" sorularıyla tarihin ve tarihsel öznelerin yeniden kurulmasının kapısını aralayacak anahtarlar sunar. Riot-Sarcey, kadınların biyografilerinin, günlüklerinin, yaşam tanıklıklarının değerlendirilmesiyle artık başka bir siyasi tarih yazılması gerektiğini dile getirir. Birbirinin peşi sıra gelen olay-

lar, kişilerin yığınlar halinde davrandığı milletler ve sınıfların tarihlerinin ele alındığı tarih anlayışının dışında bir tarihtir sözü edilen. Başka bir deyişle, karşılaşılacak pratiklerin işleyişini, düşünceleri kavramak için siyasi tarihe başka türlü göz atmak gerekecektir.

Çalışmanın amaçlarından birisi, tam da böyle bir noktadan hareketle, “vasıfsız”, “niteliksiz”, “ucuz” işgücü olarak görülen, imalat ya da hizmet sektörünün en alt kademelerinde güvensiz koşullarda çalışan, pek de görülmek istenmeyen kadın çalışanların durumunu gündeme getirip, onların söylemlerinden ve tanıklıklarından yararlanarak, yaratılan kutuplaşmayı tartışmak, dönüştürmenin yollarını aramaktır. Diğer bir amaç ise, tartışmanın öznelere, yani var olan yapıyı dönüştürmenin yollarından biri olarak bir araya gelip direnenlere, mücadeleyi seçenlere sözü vererek, onları görünür kılmaktır. Başka bir deyişle, bütün anlatılanların başoyuncusu olanların pasif değil, şu andaki ve gelecekteki durumlarıyla ilgili söz söyleyen, kendileriyle ilgili karar veren aktif birer özne olduklarını kabullenmek:

Bir süredir grevdeyiz. Yasal haklarımız teminat altında olmadığı, çalışma ortamı çok kötü olduğu, sosyal haklarımız verilmediği için grev yapıyoruz. Aslında biz greve gitmek istemedik, onlar zorladılar. Şu anda buradayız, onurlu mücadelemizi sonuna kadar sürdüreceğiz. Amacımız sendikayı buraya getirmek... Çok yoruluyoruz ama hiç yılmadık, pes etmeyeceğiz... Biz çok güçlendik bu süreçte. Özgüven kazandık... İşyerinin en neşeli insanları biziz. İşyeri şimdi çok neşesiz... Bu grevi başarıyla sonuçlandırdığımız zaman içeride çok önemli değişikliklerin olacağını düşünüyoruz.

Serbest Bölgede Kadın Emeği ve Grevdeki Novamed’li İşçilerin Tanıklıkları

“Sınıf”a Yaklaşım

E.P.Thompson *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* isimli kitabında işçi sınıfının deneyiminin üzerinde durur. Tarihsel süreçlerin yapısallığını görür.⁶ Sınıfı bir oluşum olarak kavrar. Mücadele sürecinde insanlar deneyim kazanırlar ve bu deneyimle birlikte sınıf bilinci keşfedilir ve sınıf oluşmaya başlar. Bu anlamda *sınıf mücadelesi sınıftan önce gelir*. Thomp-

6) Bkz. WOOD, 2003:99.

son sınıf oluşumunda “tecrübe” ve “deneyim” kavramları üzerinde sıklıkla durur. Ona göre, heterojen grupları bir sınıf olarak birleştiren *tecrübe*dir. Bu bağlamda *tecrübe*, nesnel belirlenimlerin, üretim ilişkileri ve sınıf sömürsünün etkileriyle ilişkilidir. İnsanların yapılanmış süreçlerin belirli baskılarıyla başa çıkma biçimleri *deneyim* kavramıyla açıklanır. Thompson *tecrübeyi* “toplumsal varlık” ile “toplumsal bilinç” arasında gereken ara bir kavram olarak görür (WOOD, 2003:119). Dolayısıyla sınıf, toplumsal ilişkiler içinde mücadele birikimi, bunları yaşantılaşma *tecrübesi* (geçmişle gelecek ilişkisi, insanın üretici kapasitelerinin tümünün birden örgütlenmesi gibi (ÖZBEK, 2004:487)), olarak dinamik bir oluşumdur.

Bu çalışmada bize deneyimlerini aktaranlar, bu deneyimleriyle birlikte sınıf oluşturanlar ise kadınlar; Türkiye’de tarihsel süreçte pek de örneğine rastlamadığımız bir grev deneyimi geçirmekte olan kadın işçilerdir. Kendi adlarına konuşan, gelecek nesillere direniş, örgütlenme deneyimlerinin, hak arama mücadelelerinin, direniş ve dönüşüm öykülerinin aktarılması gereken bir kesim. Onların hem işçi, hem kadın, hem de sendikacı olarak bireysel ve kolektif deneyimlerinden, kendi *tecrübelerini* yaşantılaşma biçimlerinden, kamusalılıklarını yaratmalarından herkesin kendi algılarına göre çıkarabileceği birçok sonuç bulunmaktadır.

İstisnai Bir Mekân: Serbest Bölge

Novamed’li kadın işçiler de başka birçok fabrikadaki kadın işçiler gibi benzer sömürülme biçimlerine maruz kalsalar da durumları görece özeldir: Serbest Bölgede çalışmaktadırlar.

Serbest Bölge⁷, ülkenin siyasi sınırları içerisinde olmakla beraber, ülkenin diğer kısımlarından fiziki olarak ayrılmış; ticari, endüstriyel ve hiz-

7) Serbest bölgelerin kurulması, yönetilmesi ve işletilmesi ile ilgili politika ve ilkeleri saptamaktan, planlama ve koordinasyon faaliyetlerini yürütmekten Serbest Bölge Genel Müdürlüğü sorumludur. Genel Müdürlük Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı’na bağlıdır. Ayrıca her bölge için Bölge Müdürleri bulunmaktadır. Serbest bölgelerin yerli veya yabancı yatırımcılara kamu ya da özel arazi üzerine kurulmasına, işletilmesine Bakanlar Kurulu’nca izin verilir. Serbest bölgede faaliyette bulunan kullanıcılar ile bunların yanında bir iş akdine göre çalışanlar hakkında yabancı uyruklular da dahil TC çalışma mevzuatı ile sosyal güvenlik mevzuatı uygulanır. Ancak TC ile diğer ülkeler arasında sosyal güvenlik konusunda yapılan sözleşmeler varsa, bu sözleşme hükümleri uygulanır. Serbest bölge yasası ve yönetmeliği bu bölgelerin kurulmasını ve işletilmesini özel şirketlere verir.

mete yönelik faaliyetlerin yapıldığı yerdir. Dış ticaret, vergi, gümrük mevzuatının uygulanması bakımından gümrük hattı dışında sayılır; ülkede geçerli ticari, mali, iktisadi alanlara ilişkin yasal düzenlemeler burada uygulanmaz. Burada yapılan sınai ve ticari faaliyetler için daha geniş muafiyet ve teşvikler tanınır. Türkiye’de kuruluş denemeleri cumhuriyet öncesi dönemde başlamış olmasına rağmen olumlu sonuç alınamayan serbest bölge uygulamasına esas olarak ihracatı artırmanın teşvik edilmesi, ekonomik yatırımları arttırmak gibi söylemlerle 1980’li yıllarda geçilir.⁸

Serbest ihracat bölgeleri ya da serbest bölgeler, 1970 sonrası ihracata yönelik olarak çokuluslu şirketlerin, az gelişmiş ülkelerdeki ucuz işgücünden ya da doğal kaynaklarından yararlanmasını sağladığı bir uygulamadır. Serbest bölge dahilinde bulunan firmaya, güvenli yatırım koşulları, ücret maliyetlerinin düşüklüğü, koşulsuz ve sınırsız kâr transferi ve bunun ileriki yıllarda garantisi, gelir ve kurumlar vergisinden bağışıklık, gümrük ve harçlardan tam bağışıklık, yatırım özendirici dolaysız vergiden bağışıklık, kısa, orta, uzun vadeli kredi kullandırılması, ulaşım hizmeti için özel tarife, arsa, bina ve tesislerde elverişli fiyatlar, elektrik, su, haberleşme fiyatlarında indirimli tarife, işçi haklarını kısıtlayan ve ortadan kaldıran düzenlemeler gibi çeşitli olanaklar tanınır (TÜRK-İŞ YILLIĞI, 1999; ERDOĞAN-ENER, 2005:44). Serbest bölge uygulaması, tüketim malları ve elektronik aletlerin montajı gibi emek yoğun alanlarda yaygındır. Bu bölgede ithal edilen hammadde ya da ara girdiler nihai ürüne dönüştürülür; ihracata hazır hale getirilir. İşgücü piyasaları karşılıklı bağımlı hale gelir: Tasarımı İtalya’da, üretimi Endonezya’da, nihai pazarlaması Almanya’da yapılacak olan ürünün ulaşımı için Hong Kong deniz taşımacılığı şirketi devreye girer. 2003 yılında İstanbul’da düzenlenen WEPZA⁹ serbest bölge konferansında bu durum

8) 2007 yılı itibariyle ticari faaliyette bulunan serbest bölgeler, faaliyete geçiş yılları itibariyle şöyledir: “Mersin, Antalya (1987), Ege, İstanbul Atatürk Havalimanı (1990), Trabzon (1992), İstanbul Deri ve Endüstri, Doğu Anadolu, Mardin (1995), İzmir Menemen Deri, Rize, Samsun, İstanbul Trakya, Kayseri (1998), Avrupa, Gaziantep, Adana-Yumurtalık (1999), Bursa, Denizli, Kocaeli (2001), Tubitak-Marmara Araştırma Merkezi Teknoloji (2002), Şakarya İpek Yolu (2007)” (ERDOĞAN-ENER, 2005:118). Antalya Serbest Bölgesi 14 Kasım 1987 tarihinde hizmete girdi. İlk kurulan serbest bölgelerden biridir. Liman işletmesinin olması başlıca avantajlarından birisidir. Antalya Serbest Bölgesi’nin özellikleri ve gerçekleştirilen faaliyetler için Bkz. (ERDOĞAN-ENER, 2005:118-119).

9) World Industrial Free Zone Association (WEPZA) 4 Şubat 1978’de WEPZA Manila’da yapılan toplantıya katılan 29 ülke tarafından kurulmuş olan (TEKELİ-İLKİN, 1987:62), serbest bölgelerin uluslararası düzeyde örgütlenmesini amaçlayan bir kuruluştur.

“bunu en iyi yapan kişiler kazanıyor güreşi. Bunu yapamayanlar ikinci sınıf oluyor, düşüyor, ligden diskalifiye oluyor” biçiminde ifade edilmiştir. Serbest bölgelerde rekabet ön plandadır: “Teşvik tek bakış açısı olmamalı. Aslında, teşvik lafının yerine zihinlerimize rekabet lafını koymalıyız” (WEPZA 2003 :78)... Rekabetçi serbest bölgeler daha çok hizmet sunar ve daha yüksek kazanç sağlar” (WEPZA 2003:100). Uygulamanın en belirleyici özelliği, “artık değerın üretildiği toplumsal bağlamla artık değere el konulan toplumsal bağlam arasındaki mekânsal kopukluktur” (ÖZUĞURLU, 2003: 213). Ayrıca, serbest bölgeye yabancı yatırımcı gelse bile Novamed örneğinde de görüldüğü gibi emek yoğun üretim alanları için ülkeye gelir; yeni teknoloji için yatırım yapmaz (TEKELİ-İLKİN, 1987: 154-155).

Serbest bölgeler “ekonomik kamp” görünümündedir. Agamben, kamptan “gerçek ile hukuku, kural ile uygulamayı, istisna ile kuralı birbirinden ayırmanın asla mümkün olmadığı, ama buna rağmen bu ikisini sürekli birbirinden ayıran mekân” olarak söz eder: “*Normal düzenin fiilen askıya alındığı bir mekânın sınırları çizilir; sınırları çizilen masum görünüşlü bu mekânda, vahşetin yaşanıp yaşanmaması, hukuka değil; oranın geçici egemeni olarak hareket eden polislerin uygarlık ve etik anlayışlarına bağlıdır*” (AGAMBEN, 2001:226-27). Agamben’e göre egemen olan yalnızca hukuksal bir sistem kurma değil, aynı zamanda onu askıya alma gücüne de sahiptir. Böylece hukuksuzluk istisnai olmaktan çıkar; kural haline gelir. Agamben, hukukun askıya alındığı olağandışı hale örnek olarak Nazilerin toplama kampını verir. Bu kamp ülke toprağı içinde yer alır ama serbest bölgeler gibi¹⁰ ülkenin geri kalan bölümünden tecrit edilmiştir. Keyfiliğin hüküm sürdüğü, bireysel yaşamın çıplak fiziksel varoluşa indirgendiği kamp olağandışı halin cisimleşmiş örneğidir (ÇABUKLU, 2003:15). Agamben’in “Modern(liğ)in Nomos’u Olarak Kamp” kavramlaştırması serbest bölge için de kullanılabilir. Ayrıca, serbest bölgelerin tel veya duvarlarla çevrilmiş olması da onları çalışma kampı görünümüne sokar.¹¹

10) Serbest bölge, fiziki ve idari olarak gümrük işlemlerinin dışında kalır. Ancak siyasi yönden bulunduğu ülkenin yasalarına tâbidir.

11) Örneğin, Mersin Serbest Bölgesi hizmete girmeden önce ilk olarak bölgenin çevresi tel çitle çevrilir ve gözetleme kuleleri yerleştirilir (TEKELİ-İLKİN, 1987:147). Serbest bölgede güvenlik görevlileri dışında alan içinde ikametgâha izin verilmez.

Bu kapalılık, bölge içinde neler yaşandığının bilinmesine olanak tanımaz: Serbest bölgedeki çalışma koşulları Novamed'li birçok işçi tarafından daha önceden bilinmez -ki biz de bölgeye ilk gidişimizde yaptığımız sokak röportajlarında serbest bölgenin adını duymayan, ne amaçla kurulduğunu bilmeyen insanlara rastladık:-

Böyle bir yerde çalışacağımı bilmiyordum. Serbest bölgede serum fabrikası olduğu biliniyordu ama serbest bölgelerin çalışma koşulları hakkında hiçbir fikrim yoktu. Satış Müdürü olan tanıdığımızdı, 'hep bayan çalışır, gel, dene' dedi. Nasıl bir iş olduğunu, ortamı sormadım. Sınav günü öğrendim. Zaten labirent gibi bir yerdi. 'Saatlerinizi, küpelerinizi, kolye, yüzüklerinizi çıkarın, bonelerinizi giyin, acele edin' diyerek bizi aşağıya indirdiler. Değişik bir dünya, uzay mekiği gibi geliyor insana ilk gördüğünde. 'Öyle yapacaksın, böyle yapacaksın, yere düşeni almayacaksın, sağa sola bakmayacaksın, karşılık vermeyeceksin, oturduğun yerden kalkmayacaksın' diye komutlar veriyorlardı. Şef tanıdık-tı. Saçım çıkmış, geldi yanıma: 'Gülüm, saçını düzelt, elini yıka, öyle gel' dedi. Dediğini yaptım. Geri dönüyorum. Kapının kolu yok, direk anahtara yükledim. Meğerse aşağıda buton varmış bilmiyordum. Yanımda müdür varmış "sen ne yaptığını zannediyorsun?" diye bağırды. 'Saçımı düzelttim' dedim. Ayağıyla butona bir bastı. 'O öyle açılmaz. böyle açılır' dedi. Sanki kafama bastı. Oysa nereden bilebilirdim ki daha yeni görmüştüm. Bu şekilde işe başlamış oldum... İlk işe girdiğinde yapıştırmaya alıyorlar; sonra cap-cland'a sonra line'a veriyorlar. Elinin hızına göre line'a geçiş uzun ya da kısa olabiliyor. Ama hep başındalar. Elin ağırısa, karşılık veriyorsan, kendini sevdirmiyorsan sorun oluyor; zıtlıyorlar ya da laf taşımanı istiyorlar. (Ş.D.)

Novamed'deki fabrika ortamının da çalışma kampını andırmasının nedenlerinden birisi işçilerin numaralı olması, isimleriyle değil, numaralarıyla çağırılmalarıdır. Bu onları görünmez kılar. Fabrikada kadınların kimlikleri yoktur. Onlar Ayşe, Fatma, Zehra değil; 114, 135, 63 numaradırlar. Birey olarak kabul edilmezler. Âdeta makinenin parçası gibidirler:

İçeride beyaz kıyafet giydirip, numaralandırıyorlar. Kıyafetler aynı olduğundan kimse kimseyi tanımıyor. Ayırt edemiyor. Kimlik yok. İçeride numaralar var. Numara ayakkabıda ve formada yazılı. (Ş.C.)

Özügurlu tezinde “küresel fabrikalar” (ÖZÜĞURLU, 2005) olarak adlandırdığı serbest bölgeleri iktidar ilişkisi alanları olarak tanımlar. Çokuluslu şirketlerin dışsallaştırdığı riskler, taşeron firmalar tarafından içselleştirilir: Esnek işgücü, üretim sürecinde ve işgücü piyasasında esnekleşme önem kazanır. Yarı zamanlı, sözleşmeli, geçici, fason çalışma geçerli duruma gelir.

Serbest bölgedeki şirketler genellikle niteliksiz ya da yarı nitelikli işçileri tercih ederler ve bunları belirli bir eğitim döneminden geçirirler. Novamed işyerinde de eğitim söz konusudur ve İtalyan müdür tarafından verilir:

İşin önemine ilişkin eğitimi, kuralları, hareket etmenin, konuşmanın yasak olduğu partikül saçıldığı, insan hayatının söz konusu olduğu konusundaki eğitimi İtalyan müdürler verirdi. (Ş.C.)

Ayrıca işçilik maliyetini düşürmek için çok sık işçi değiştirme yoluna giderler. Ana yönetim çoğunlukla şirketlerin yurt dışından getirdiği elemanlarca yürütülür. Ancak teknik kadrolarda ve ara yönetim kademlerinde yerli personele görev verilir (ERDOĞAN-ENER, 2005:42).

Serbest Bölgelerdeki işletmelerin üretiminin örgütlenmesinin en temel aktörlerinden birisi olan ucuz işgücünün (DİKMEN, 2000: 286, 295) yeni işçileri kadınlardır. Esnek ve ucuz işgücü, “işgücünün kadınlashırılması”, yani kadın işçi sayısının artması anlamını taşır.¹² İhracata yönelik sanayileşme deneyiminde imalat sanayiinde kadın emeği kullanımı gittikçe artmaktadır. Dünyada serbest bölgelerde çalışanların orta-

12) “Kadınların geleneksel olarak işgücü piyasasıyla esnek bir ilişki içinde bulunmaları bu tür standart dışı çalışma biçimlerinde istihdam edilmelerini hızlandırmış ve ihracata dayalı sanayileşme programları uygulayan bir çok ülkede kadın çalışanların sayısı hızla artmıştır. Bu süreç ‘emeğin kadınlashması’ olarak açıklanır.” (Aktaran, ÖZAR, 2004). Türkiye gibi geleneksel işbölümün ağırlıklı olarak devam ettiği, “namus”, “töre”, “ayıp” gibi sözcüklerin telaffuz edildiği toplumlarda işgücü piyasasında emeğin kadınlashmasını söylemek pek doğru olmaz, Yücel, 2000 sonrası dönemde kadın istihdamının artmaması; bununla birlikte kadının işgücüne katılımındaki düşüşü kadınların işgücü piyasasından dışlandığının göstergesi olarak yorumluyor. Yücel’e göre, kadınların işgücü piyasasındaki durumlarını doğrudan etkileyen faktörlerden biri de, Türkiye’de artan uluslararası rekabet nedeniyle kadın istihdamının en yoğun olduğu tekstil ve giyim eşyası sektörlerinin küçülmesidir. Bkz. YÜCEL, 2007:73. Eraydın ve arkadaşlarının 1999 yılında İstanbul Giyim Sanayi’nde kadın işçiler üzerine yaptıkları bir araştırmaya göre, ikinci nesil kadın işgücünü ne marjinal ne de yedek sanayi ordusu şeklinde tanımlamanın artık yetmeyeceği dile getirilmiştir.

lama % 70'ini kadınlar oluşturmaktadır (Sri Lanka % 72, Kore % 80, Meksika % 70). Serbest Bölgelerde üç temel nedenden dolayı kadın işçi çalıştırılması tercih edilir (ERDOĞAN-ENER, 2005:39): “-Kadınlara verilen ücret erkeklere göre düşüktür, -Kadın işçiler emek yoğun işlemlerin gerektirdiği el becerisinde erkek işçilerden daha verimlidir, -Genç kadınlar montaj işlemlerinin tekdüzeliğine erkeklerden daha kolay uyum sağlarlar”.¹³ Novamed işyerindeki tanıklıklarda bu durumu doğrulanmaktadır:

El becerileri yüksek olduğundan kadınları işe alıyorlar. İşte kadınları daha kolay idare ederiz, daha kolay yönetiriz diye düşünüyorlar. (G.P.)¹⁴

“Konfeksiyonda sağlanan esnek üretim ve emek örgütlenmesi çoğunlukla İstanbul'daki ikinci nesil göçmen kadınlar ucuz işgücüyle sağlanır. Bu kadınlar şimdi daha savunmasız ve sömürüye açıklar” (ERAYDIN-TÜRKÜN, 2002:26). Onaran da Türkiye'de kadın istihdamının düşük olduğunu, kadınların krizle birlikte işe girdiklerini belirtir (ONARAN, 2003:64). Ancak, kadınlar hem tarım sektöründe ücretsiz aile işçisi konumunda bulunmaları hem de neoliberal politikalarla yaygınlaşan esnek üretim tarzına (örneğin, ev eksenli üretim, fason üretim) en yoğun biçimde maruz kalmaları nedeniyle kayıt dışı istihdama dahil olmaktadır. Hasta, çocuk ve yaşlı bakımının ve ev içi hizmetlerin kadınlara yüklenmesi bu durumun hem nedeni hem de sonucudur. Kreş ve yuvaların yeterli sayıda olmaması, işverenin işyerinde çalışan sayısına göre değil, çalışan kadın sayısına göre kreş açma yükümlülüğü, yani “bakım sorunu”nun da hâlâ kadınların üzerinden tanımlanması ve bireysel bir soruna indirgenmesi istihdam edilmemelerinin ya da esnek istihdamının nedenlerinden bir diğeridir.

13) “Bunun nedeni olarak üçüncü Reich zamanında, annelik yeteneğinin ve doğuştan mantıktan yoksun oluşun, kadınları montaj hatında çalışmaya uygun hale getirdiği savunuluyordu: Çabucak öğrenilecek işler... Kadınlar yaptıkları işlerle daha belirgin olarak çalışmalarının anlamı arasında yakın ilişki kurmazlar... Çalışırken hayal güçlerinin anımsatıldığı imgelerden zevk alırlar; örneğin, uğruna böyle çok çalıştıkları çocuklarının gözündeki sevinç ışığı.” (BENNHOLDT-THOMSEN, 2008: 197)

14) Farklı araştırmalar da Novamed’li kadın işçilerle benzerlik taşımaktadır: “...Kadınlara sıkıcı, monoton ve tekrara dayanan işler uygun görülür. Buna göre, edilgenlik, sabır, el hüneri ve titizlik kadınsı özellikler olmaktadır... Diğer yandan aktiflik, fiziksel güç, teknik beceri gibi özellikler de, erkekleri hareket, kas gücü ve teknik bilgi isteyen işlere uygun kılmaktadır. Kadınlar sadece hafif işlere uygun görülür...” (ANSAL, 1995:19).

İstanbul Gedikpaşa’da “Ayakkabı Üretiminde Değişen Yapısı” üzerine yapılan çalışmanın sonuçlarına göre fabrikalarda kadınların çalıştırılmasının nedenlerini firma yöneticileri şöyle açıklamaktadır:

“(Kadın işçilerin) tercih edilmesindeki sebep, (kadınların) daha sabırlı çalışıyor olmasıdır. Kadın evi geçindirmek zorunda olmadığı için aldığı paradan tatmin olabiliyor. Eve katkıda bulunduğu için memnun oluyor” (GÜLER-MÜFTÜOĞLU, 2000:134).

Serbest Bölgede Çalışma Koşullarına İlişkin Şikâyetler

Antalya Serbest Bölgesi'nde tekstil firmasında çalışmış olan bir mühendisin aktardığına göre, hamile kadınlar hemen işten çıkarılır. Zaten ilgi çekici olan hamile kadına işyerlerinde rastlanmamasıdır, çalıştığı firmada da çalışma ortamı oldukça çetindir. Üstelik kadın erkek birlikte çalıştıklarından cinsel taciz de söz konusudur:

Fabrikaya giriyorsun hamile kadın yok. Toplu işten çıkarılanların listesine bakıyorsun otuz kadından on beşi hamile. Çünkü hamile kadın sermayenin işine gelmiyor. Çalıştığım fabrikada iki yüz kadar çalışan vardı. Kadın işçiler çoğu zaman sabahlara kadar mesai yaparlardı. Bu durum ailelerin işine de geliyordu eve daha fazla gelir getirsin diye. İşçiler sabaha karşı 05.00 civarı yerlerde, kesim masalarının ya da kumaş balyalarının üzerinde uyuyorlardı. Yüzleri bembeyaz zombiler gibi dolaşıyorlardı. Birkaç ay sonra fazla çalışmaktan hastalanıp işten ayrılıp bir ay kadar evde dinleniyor sonra yine aynı koşullarda başka bir fabrikada çalışmaya başlıyorlardı. Evleninceye kadar bu tempo devam ediyor. Yaş ortalamaları 17-22... Tuvalet kilitli oluyor. Sabah 10.00'da, öğlen ve akşamüstü 16.00'da gidebiliyorlar. Bu saatler dışında kilitli ve anahtarı da bant şeffelerinde. Bant şefi kadınsa sorunsuz gönderiyor tuvalete, idare ediyor en azından... Özellikle ürün yetişmiyorsa aşağılanma ve azarlanma var... Cinsel taciz de yaşanıyor. Ben birine tanık oldum. Tacizciyle birlikte tacize uğrayanı da işten çıkardı patron... Orada çalıştığım sürece Çalışma Bakanlığı'nın müfettişleri gelmedi firmaya... İşçilerin hayalleri sadece evlenmek ve işten kurtulmak... O kadar yoruluyorlar ki aralarında herhangi bir kaynaşma, dayanışma olamıyor.

İş bırakma eylemi yapan Mersin Serbest Bölgesi'ndeki tekstil işçilerinin "ücretli kölelik düzeni" dedikleri serbest bölgeye ilişkin tanıklıkları da benzer biçimdedir (*CUMHURİYET GAZETESİ*, 2007:6):

Sabah 07.30'dan gece 23.30'a kadar kesintisiz çalışıyoruz. Bazen sabaha kadar çalışıyoruz, yarım saat dinlenip güne yeniden başlıyoruz. Lavabo izni iki dakika; başka işçilerle konuşmak yasak. İş veren bir gün izin verir; üç günlük yevmiye keser. Mesainin bitmesine beş dakika kala fazla mesaiye kalacak işçilerden seçer...

Yalnız Türkiye'de değil dünyanın başka birçok yerindeki serbest bölgelerde de kadınlar benzer biçimde sömürülere maruz kalırlar. Bunu

bölgeye gidip araştırma yapanların aktardıklarından ya da işçilerin tanıklıklarından anlıyoruz.¹⁵

Marx, işçinin aynı tip emek aletlerinin devinimine teknik bağımlılığının ve her cinsiyetten ve her yaştan oluşan çalışanlar gövdesinin özel bileşiminin işçiler arasında gözetleme işini geliştiren bir kışla disiplinine yol açtığından söz eder (MARX, 2004:176). Novamed'in fabrika ortamında da benzer biçimde askeri düzen uygulanır (G.D.).

15) Örneğin, çokuluslu şirketlerin Uzak Doğu'da bilinçli bir şekilde geleneksel ataerkil egemenlik ilişkilerini sürdürmeye çalıştıkları, çalışan genç kadınların baba otoritesini kırmaya yönelmelerine karşın bu otoriteyi güçlendirecek bir politika izledikleri görülmektedir. Ayrıca toplumsal cinsiyet farklılıklarını aktif olarak besleme yönünde, kadın işçilerin 'kadınısı' yönlerini canlı tutacak moda, güzellik, saç, cilt bakımı üzerine kurslar ve güzellik yarışmaları düzenledikleri bilinen bir gerçektir (ANSAL, 1989:21). Paternalist ilişki örgülerinin, etnik ve dini farklılıkların da küresel fabrikadaki istihdamın örgütlenmesinde etkin olduğu Özügurlu tarafından dile getirilir: İşçilerin siyasal kontrolünde paternalist endüstriyel ilişkiler etkin rol oynar; Güney Kore'de devlet aygıtının kadın işçileri "endüstriyel asker" imgesi ile tanımlayan söylemiyle birlikte kadın işgücü oranı yükselmiştir (ÖZÜĞÜRLÜ, 2003:216). Güneydoğu Asya ülkelerindeki serbest bölgelerdeki sanayi için düşünülen Doğulu kadın imgesi şöyledir:

"Doğulu kadınların el becerileri dünyaca ünlüdür. Elleri küçüktür ve büyük bir dikkatle çok hızlı çalışırlar. O halde montaj hattının verimliliğine verimlilik katmakta doğası ve genetik özellikleri nedeniyle kim Doğulu kadından daha uygun olabilir?" (ANSAL, 1997:168).

İkiz fabrikalar (Maquiladora), 1970'li yıllarda ABD-Meksika sınırında kurulan fabrikalardır. Buralarda ABD'de yapılmış malların parçaları gümrüksüz olarak Meksika'ya ithal edilir, Meksika'daki ucuz işgücünden faydalanılarak mallar monte edilip ABD'ye ihraç edilir. Buranın özelliği yapılan üretimin emek yoğun teknoloji ile gerçekleştirilmesidir. Wichterich bu serbest bölgelerde çalışan kadın işçilerin çalışma koşullarını şöyle anlatır (WICHTERICH, 2004:49-50, 57):

"Yılbaşı ikramiyesi ya da doğum izni sırasında ücret ödemek zorunda kalmamak için, kadın işçiler yılbaşından ve doğumdan önce işten çıkarılırlar. Meksika'daki Maquilla fabrikalarında kadınlar, çalışabilmek için ne önkoşul olan gebelik testine, ne de cinsel hayatlarının, gebelikten nasıl korunduklarının ya da aybaşı dönemlerinin sorgulanmasına karşı gelmeye cesaret edebilirler (...) Birçok ülkede hastalık yardımının, sosyal güvenliğin yasallaşmış olmasına karşılık, kadınlar gereksinim duyduklarında, çalıştıkları şirketlerin ücretlerinden kestikleri payları yatırmadığını görmektedirler. Hasıalanan kadın işçilerin doktora çıkma isteği reddedilebilir (...) Fabrikada kadınların geleneksel cinsiyet rolleri değişmemiştir. Kadınlar üretimin emek-yoğun aşamalarında *çabuk, dikkatle çalışırken*, erkekler denetim ve makinelerin bakımını yapmaktadırlar." Dominik Cumhuriyeti'nde doktorlar, serbest bölgelerdeki kadın işçilerin diğer işletmelerdekilere göre iki kat düşük yaptıklarını, iki kat zayıf, üç kat sakat çocuk doğurduklarını belirtmektedirler (WICHTERICH, 2004:58).

Novamed'deki fabrikada çalışma koşulları oldukça çetindir; işçiler âdeta kadın olmanın bedelini ödemektedir; G.P isimli işçi kendisine "çevreden bu işi yapamazsın dedirtmemek için" çalıştığını dile getirir:

Paraya ihtiyacım var deyip işin zorluğuna katlandık hepimiz... 8 saat boyunca 5 saniyede bir montaj yapmak belde, ellerde, boynunda fıtık oluyor. Doğum sırası vardı bir de. Maske yoktu. Deride ufacık bir yara olsa ve o madde girse daha çok acıyor ve yakıyordu. Sendikalaşınca koşullar düzeldi... Çalışırken karşıdaki saate bile bakamıyordunuz. Boynunuz tutuluyordu. Saate bir kez baktım diye azar işitmişim... (G.P.)

İşçiler arasında güvensizlik ve rekabet söz konusudur:

Arkadaşlarla aramızda tam güvenimiz yoktu birbirimize. Sigara içtiğimizi saklıyorduk. Greve çıktığımızda sigara içtiğimiz belli oldu..." (V.J.)

İçeride rekabet ortamı vardı. Zamanla yarıştığımız için hızlı yapmak zorundasın. Şefler bizi denemek için hatalı mal koyarlardı hatta. Görmezsek azar işitirdik. İspiyonlama ve dedikodu vardı içeride... (A.B.)

Vardiyalı çalışmanın güçlüğü birçok işçi tarafından dile getirilir:

İlk zamanlar 6.00'da işbaşı yapıyor, 5.10'da servise biniyorduk. İşin başında uyumamak için zor duruyorduk. Ramazanda 4.00'de servise binip 5.00'te işbaşı yapıyorduk. Sonradan ilk var-diya 7.00'ye alındı. Vardiyalı işte uykusuzluk hep var. Soluduğumuz kimyasallar da uykumuzu getiriyor. Kahvaltı yapmazsak bulantı oluyor, mahvoluyorduk. Uyku tatlı geldiğinden gece vakti de kahvaltı yapmaya halimiz olmuyordu... (Ş.C)

Makinelerin gürültüsü işçilerin şikâyetleri arasında yer almaktadır:

Makinelerin gürültüsü yorucu. Evdeki tahammülünüz azalıyor, devamlı yorgunsunuz... (N.L.)

Müziğin sesiyle gürültüyü bastırmaya çalışıyoruz... (B.N)

İşyerinde Sağlık Koşulları

Novamed işyerinde iş kazaları önemszenmez, hasta olmaya izin verilmez, âdeta yasaktır; iş yaparken soludukları solüsyonun zararlarıyla il-

gili bir rapor alıp asar işçiler, hemen yok edilir.

Hasta olduğumda beni işten çıkartmakla tehdit ettiler. Doktor raporu aldığım için suçlandım. Karşı geldiğimde müdüre şikayet ettiler. Müdür beni çağırdı. 'Hasta olduğum için şefim bana kızıyor' dedim. 'O senin iyiliğin için' dedi... Kolumda ve boynumda ağrılar var. Bu işyerinde on yıldan daha uzun süreli çalışılmaz. (Ş.C.)

Tansiyonum on yediye çıktı. Bir iki saat dinlendikten sonra indim aşağıya tekrar çalıştım yavaş da olsa. Eve gitmeme izin vermediler. 'İyisin, alışmış olman gerekir tansiyon yüksekliğine' dediler. El, ayak titriyor, ağlama krizine tutuluyorsun ama yine de çalışıyorsun. (N.L.)

Çalışırken solüsyon gözüme kaçtığında kıpkırmızı oluyor, acı çekiyorsun. Kör olma riskin var. Gözünü yıkamak için lavaboya gittiğinde niye geç kaldığının hesabını soruyorlar. (G.D.)

Hamile kadınlara yapmaması gereken işleri yaptırıyorlardı. İş kanunlarını bilmediğimiz için ses çıkaramıyorduk (Z.C.)

Bir pozisyonda arkadaşın parmağı kanıyor, su toplamış sete niye kan bulaştırdın diye azarlanıyor. Nazi işkencesi gibiydi. (Ş.C.)

Ellerimdeki kaslarım ağrıyordu; bilekliğe izin vermediler. Solüsyondan dolayı gözümüzün yaşlanmasına yasak dediler. (V.J.)

İçeride sürekli grip hali vardı. Burnum hep akardı. (A.D.)

Gözüme Tetramak kaçtı. Yıkamama izin vermediler. Tetramak gözümde kalınca uzağı göremiyorum. Kuruluk var. Gözümü kapatıp açtıkça acı hissediyorum. (Ş.C.)

Migreni olanları solüsyon çok etkiledi. Örneğin beni. Sendikalıyız diye maske alındı elimizden. (V.J.)

Belim ağrıyor. Bacağım çekiyor. İşyeri doktoruna çıkmıyordum. Güvenmiyordum. Yalnızca iğne oluyordum. Hastaneye gidip serum aldığım da bile sorun çıkarıyorlardı. Oysa doktor raporum vardı. (N.C.)

Çok hasta olduğumuzda bile rapor vermezdi işyeri doktoru. Örneğin zatüre olmuşum. Çalışacak halim yok; ateşim vardı. Doktora gittim rapor için müdürü arayıp onayını aldıktan sonra rapor verdi.¹⁶

16) Oysa işyeri hekimi "gerek teknik, gerek moral bakımından işçilerden ve işverenden bağımsız olmalı; görevini yerine getirirken hiçbir müdahale ile karşılaşmamalıdır. İşyeri hekiminin görevi, hem işçinin, hem işin kontrolüdür. İş çevresini tanımak, donanımı, makineleri, işçinin çalıştığı malzemeyi, çalışma saatlerini, temposunu, yükünü bilmek zorundadır (...) Asıl işlevi işçilerin ve çalışma ortamının sağlık denetimi ve koruyucu sağlık hizmetinin gerçekleştirilmesidir. İşyeri hekimi işçilerin sağlığından sorumludur (...) Hekim tıbbi muayeneleri en iyi biçimde yapmalıdır..." Bkz. İşyeri Sağlık Birimleri ve İşyeri Hekimlerinin Görevleri ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik Resmi Gazete Tarih: 16 Aralık 2003, Sayı: 25318.

İşyerinde Vasıf Tartışması

Bu çalışmadaki sorunsallarımızdan birisi de erkek işçilerin “vasıflı” olarak görülmesi, kadın işçilere göre daha yüksek ücret almalarıydı. Fabrikada makineleri denetleme, bakımını yapma, çalıştırma gibi teknik servis, laboratuvar, sterilizasyon, paketlenme bölümlerinde on beş kadar erkek işçi çalışmaktadır. Kadın işçilere yönelttiğimiz “aynı işleri kadınlar yapamaz mı?”, “erkekler kadınların işini yapamaz mı?” ya da “erkeklerin işinin fiziksel olarak daha ağır olup olmadığı” sorularına karşılık olarak kadınlar ve erkeklerin aynı işleri yapabileceklerini, kendi yaptıkları işin daha da ağır olduğunu içeren yanıtlar aldık.

İşyerinde Patriyarkanın İşleyişi

Kadınların ezilmelerinin özgüllüğünü, erkek egemenliğinin ve cinsiyetçiliğin sistematik ve nesnel niteliğini vurgulamak için 1970’lerden itibaren kullanılan bir kavram patriyarka. Hartman patriyarkayı “Faydacı bir biçimde, maddi temeli olan ve hiyerarşik olsa da erkekler arasında, onların kadınlara egemen olmalarını sağlayan bir karşılıklı bağımlılık ve dayanışma kuran ya da yaratan erkekler arası toplumsal ilişkiler dizisi” olarak tanımlar (HARTMAN, 2006:29).

Hartman, patriyarkanın dayandığı maddi temelin, erkeklerin kadınların emek gücü üzerlerindeki denetimlerinde yattığını dile getirir (HARTMAN, 2006:30). Yapılardan birincisi işbölümüyle ilgilidir. Ev işleri ve bakım işlerinin örgütlenmesi: Delphy kadınların ortak ve özgül ezilmişliğini vurgulamak için kullandığı *patriyarkal sömürü* kavramının politik perspektiflerinden olan “kadınların çalışma imkânlarının bile aile yükümlülüklerinin öncelikli olarak yerine getirilmesi koşuluna bağlı olması ya da dışarıda çalıştıkları işlerde bile aile yükümlülüklerinin önlerine birer engel ve bahane olarak dikilmesi” (DELPHY, 1999:47) olguları, ev emeği ve bakım meselesinin patriyarkanın tarihsel sürekliliğini kavramak açısından kilit öneme sahip olduğunu gösterir. Novamed’li kadın işçilerin işçi kimlikleriyle birlikte hatta daha da çok kendilerini anne ve ev kadını olarak tanımlamaları bu kavramı pekiştirir niteliktedir. Hem işyerinde çalışmanın, hemde ev işlerinin ve hem de çocuk bakımının iş yükünü artırdığını dile getirirler:

Üç vardiya çalıştığım için yükümüz artıyordu. Bir de ev işleri, çocuk bakımı derken yükümüz artıyordu. Çocuk sevgi istiyor, il-

gi istiyor; ona halimiz kalmıyordu. Dolayısıyla üç parçaya bölünmek çok yıpratıcıydı... (T.C.)

Bunun dışında emek piyasasındaki ayrımcılık gibi süreçler patriyarkal analizde üretimin ve yeniden üretimin tahlilini gerektirir. Patriyarkanın incelenmesi gereken diğer bir boyutu olan toplumsallaşma ise bir dizi iktidar ilişkisi ile ilgilidir. Ancak toplumsal iktidar birleşik, merkezi, tutarlı değil; toplumsal güç alanlarında söylemsel olarak kurulan eşitsiz ilişkiler olarak “otorite, denetim, baskı, gözetim” gibi bir dizi ilişkiyi içerir. Foucault, iktidarın yalnızca devlet aygıtı tarafından uygulanmadığı, bireysel ya da kolektif ilişkiler arasından geçen bir mekanizma olduğunu söylerken iktidarın diğerlerinin üzerinde direk, hemen etkisini gösteren bir eylem olmadığını ama diğerlerinin eylemleri üzerine olduğunu ve onları içerdiğini de ekler (RIOT-SARCEY, 2000:153): “İktidar, ilişkilerdir. Birinin diğerini yönlendirdiği veya diğerinin hareketlerini belirlediği iki kişi arasındaki ilişkidir. Bazı amaçları gönüllü olarak içerir. İktidar, bir şeyi icra etme, yönetmedir. Bir toplumu, aileyi ya da grubu... Birisini yönetmek, onun bazı taktikleri kullanarak bir stratejiye göre idare etmek demektir” (LES CAHIER DU GRIF, 1988:13). Dolayısıyla Kandiyoti’nin kadınlar tarafından/üzerinden sürdürülen iktidar ilişkilerini açıklayan “patriyarkal pazarlık” kavramını da tartışmaya dahil etmek anlamlı gözüküyor. Nitekim, Novamed işyerinde kadın şefler tarafından işçilere uygulanan baskı ve şiddet için bu kavram kullanılabilir.¹⁷

Marx’a göre, kapitalist bireysel işçileri ve işçi gruplarını denetleme ve sürekli gözetleme işini özel türden bir ücretli emekçiye devreder (MARX, 2004:142). Novamed işyerinde bu ücretli emekçi biçimi şeftir. Kadınların en çok yakındıkları, sıkıntı duydukları uygulamalardan birisi de psikolojik şiddet de diyebileceğimiz fabrika içinde hatta kimi zaman dışında da telefonda, yolda, serviste devam eden aşağılamalar, bağırma, hakaretler, duygusal baskılardır. Bu da şefler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. İşçileri denetleme ve gözetleme görevi kendileri de emekçi olmalarına rağmen hiyerarşik olarak işçilerden yüksek statüde olan şeflerdedir:

17) “Patriyarkal pazarlık” kavramıyla ilgili feministler arasında tartışma yaşanmakta. Bir kısım feminist kadınlar tarafından sürdürülen baskı ve şiddet biçimlerinin de patriyarkayla açıklanması gerektiğini, patriyarkanın tam da böyle bir şey olduğunu savunuyorlar. Bu görüşe de yakın olmakla birlikte patriyarkal pazarlık kavramının bir açılım sağladığını düşünmekteyim.

Sendika olmadan önce bizi 30-40 dakika önce alıyorlardı evden. Heparin sarıyorduk. 6.30'da işbaşı yapıyorduk ama sayılmıyordu mesai olarak. Şef kapıda durur, aşağıya kimin geç kimin erken indiğini kontrol ederdi. Eğer geç iniyorsa mesai saatinin bitimine kadar burnundan getirirdi. Koştura koştura inerdik... (E.J.)

Arkadaşımıza bağırma larını bizi üzüyordu. Arkadaşımı oturtmuş yeni öğretiyor. Bir personelin yetişmesi en az altı ay. Püf noktalarını göstereceğine bağırıyordu. 'Neden yapamıyorsun? Beceriksiz' diye. Zaten eli ayağı titriyor. Hiç yapamıyordu... (V.J.)

Bir de çok yalan söylüyorlardı. Hiç unutmam; bir kız işe başlamıştı biz greve çıkmadan birkaç ay önce. Kız 'yapamıyorum, beceremiyorum' diyordu. Şef kıza bağırırdı: 'Yapamıyorsan, beceremiyorsan ne işin var burada' diye. Oysa kıızı işe başlar başlamaz line'a oturmıştı. Hemen yukarı müdüre telefon açtı: 'Bana hakaret ediyor, karşı geliyor, bağırıyor' diye aktardı. Oysa kız kesinlikle hakaret etmemişti. O gün işten çıktı, hakaretlere dayanamadı. Personeli hiç dinlemiyorlardı, sözü dinlenen şef ti. Müdürler şefi ben seçtim, benim şefim, o ne derse doğrudur derlerdi... (E.J.)

Birlikte çalıştığım insan şef oldu ve bana taktı. Eve dönünce sinirimden eşime, çocuklarıma patlıyordum. Sabah kalkınca işe gitmek istemiyordum ama mecburdum, ihtiyacım vardı. Dua ediyordum hastalansa ya da hamile kalsa da işe gelmeseydi. Müdürler şefleri maşa olarak kullanıyorlardı ama şefler de bunun farkında değildi." (V.J.)

Eline kına yakmış olan bir işçinin elini şef yukarı kaldırarak 'bu arkadaşınızın utancı' diye herkesin önünde aşağıladı. (N.P.)

Serviste de istediğimiz gibi konuşamıyorduk. Şefler önde oturur, uyarırlardı. İşyerindeki baskılar eve kadar devam ediyordu. Öğle yemeğinde hep aynı insanlarla yemeğe çıkmamızı istemiyorlardı... Üretim hattında bir şey yetiştiremediğimizde 'örümcek kafalılar, geri zekalılar' diye hakaret ediyorlardı... Müdür bir kez bana öyle bir bağırırdı ki sonrasında nodüllerinden ameliyat oldu. Bağıramayınca da megafon aldı... (Ş.C.)

Grev kırıcılığı yapmış olan T.U.'nun söyleminde ya da işverenin işçilere yönelik psikolojik baskı uygulamalarında yer alan "sevgi, sadakat, yakınlık" söylemlerinde ideolojik denetim mekanizmasına rastlıyoruz; Şubat ayında bölgeye ilk gidişimizde bizimle görüşüp, en bilgilendirici verileri aktaran, "Serbest Bölge: yasak bölge" deyimini kullanan, içeride en çok sıkıntı çekmiş işçilerden birisi olan T.U., grev kırıcılığı yaparak Ağustos ayından itibaren fabrikada çalışmaya başladı. İşverenin internet üzerinden açtığı blog'da T.U.'nun greve çıkmadan önceki söylemini tamamen yadsıyan bir söylem geliştirdiğini görüyoruz:

Ben sendikalıyım. Şimdi değilim. Bir süre önce tekrar işime geri döndüm. Çünkü sadece maaş konusuydu, ama olaylar sapıtıldı. Şu an çalıştığım işyerinde hiç yaşanmamış olaylar söylendi. Yöneticilerime ve arkadaşlarıma hiç de hoş karşılanmayan kelimeler sarf edilerek ağır ithamlarda bulunuldu. Daha fazla orada kalmam mümkün değildi. Kendi rızam ile geri döndüm, daha önce yapmadığıma pişman oldum. Şirketimi ve arkadaşlarımı çok seviyorum. Eminim onlar da beni seviyorlardır.

Novamed Gmbh fabrikasına alınanlar genelde tanıdık, akraba aracılığıyla işe alınır¹⁸; bunun dışında yalnızca girişte yapılan sınavın sonucuna göre alınana pek rastlanmaz. (O.C.)'nin aktardığına göre, baskı kurabilmek için işveren tanıdıkları almayı tercih eder.

Novamed'e ilk girdim. Herkes beyaz boneli. Kimseyi tanıımıyorsun, konuşamıyorsun, 'partikül saçarsın, yasak' diyorlar. Tırnaklarını keseceksin... Çok zorlandım... Bağırma... Baskı içine girmiş oldum. Ayrılmayı çok düşündüm ama tanıdık akraba aracılığıyla girdiğimden ayıp olur diyerek sabrettim. Girmek çok zordu Novamed'e. Herkes torpille giriyordu. Sınavlar fasa fiso idi. Hâkimiyet kurmak için bu yolu tercih ediyorlardı... (G.P.)

Paternalist ilişkilerin yaşandığı fabrika ortamında dostluk, akrabalık, tanıdıklık bağları üzerinden kurulan ilişkiler işçiler üzerinde adı konulmayan bir hiyerarşinin kurulmasına yol açar. Ailelerin veya eşin kadının bu fabrikada çalışmasına (kendi deyimleriyle) izin vermesinin temel nedeni de firmanın güvenilir olması, servisin kapının önünden alıp kapıya bırakması ve üretim hatunda hep kadınların çalışmasıdır. (Hep kadınların çalıştığı ortamda çalışmanın daha rahat olduğunu işçiler kendileri de dile getirdiler). Evde başlayan patriyarkal ilişkiler süreci fabrika ortamında da devam eder; şefler tarafından yeniden üretilir; sahiplenme, işçiler adına karar alma, duygusal, psikolojik baskı ya da şiddet gibi patriyarkal sistemin özelliklerini barındırır. Kadının ev dışında da denetim altında tutulması ve aile içindeki güç ilişkilerin işyerinde de devam etmesi söz konusu olur.

18) Yine farklı araştırmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir: Eraydın ve Erendil'in çalışmasında görüşülen kadınların %78.8'i çalıştıkları iş yerinde ya aileden ya da tanıdıklardan birilerinin olduğunu belirtirler (ERAYDIN-ERENDİL, 1996:282). Demirel ve diğerlerinin Türkiye'de kadın işsizliğiyle ilgili çalışma bulgularında ise çalışılan ücretli işlerin bulunmasında en önemli kanal "tanıdıklar"dır.

Greve Giden Süreç

Örgütlenme çalışmaları greve çıkıldığı tarih olan 26 Eylül 2006 tarihinden iki yıl önce başlar.

2004 yılının son çeyreğinde daha önce anlatılan kötü çalışma koşulları, çalışanların arayış içine girmelerine neden olur; fabrikada teknik kadrolarda çalışan sendika deneyimi olan iki erkek işçinin girişimi ile işkolunda örgütlü olan Petrol- İş Sendikası'yla görüşmeye karar verilir. Görüşme yaptığımız, bu iki işçiden birisi olan N.P. örgütlenme sürecinde sendikalı olduğunun anlaşılması üzerine kendisine iftira edildiğini, çalışmak istemediği bir pozisyonda çalışmaya zorlandığını sonrasında da işten atıldığını dile getirdi. N.P.'nin işten atılması üzerine kadın işçiler yemek yememe eylemi yaparlar.

Kısa bir süre sonra bu iki işçinin öncülüğünde Petrol-İş Sendikası Mersin Şubesi'yle temasa geçilir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile yazışmalar yapılarak, 21 Mart 2005'te ilk üye kayıtları yapılmaya başlanır. Bu tarihten itibaren işyerinde çalışanların tümüyle görüşmeler yapılır, üye olmak isteyenlerin üyelikleri, noter aracılığıyla tasdiklenerek kabul edilir. Sendikaya ilk üye olanlardan şu anda işyeri temsilcisi G.P. sendikayla birlikte iş kanunlarını, ne yapabileceklerini, kendilerini ezdirmemeyi, birlikte hareket etmeyi öğrendiklerini belirtir:

Bir kişiye bağırılınca hepimiz ayağa kalkıyorduk. Örgütlenmede sadece biz biliyorduk kimin üye olduğunu; yan yana çalışan iki arkadaş üye olduklarını bilmiyorlardı. Şefler öğrenip baskı yapmasın diye gizli tuttuk. Bizim grubu saklamadık; korkumuz yoktu. Maske altında çaktırmadan konuşur, motive ederdik birbirimizi, fıkralar anlatırdık. Şarkılar armağan ederdik birbirimize. Uyumamamız lazımdı. Özellikle gece vardiyasında dahi yorsun, yanlış yapabilirsin...

Sendikayla birlikte işçiler arasındaki ilişki biçimi de değişir. Birbirlerine güvenmeyi öğrenirler:

İşyerinde yakın arkadaşım olmadı. Sendikadan sonra oldu. Güvenimiz yoktu birbirimize. Düşman gibiydik. Rekabet içinde çalışıyorduk. Birbirimizden hızlı yapmaktı amacımız. (P.Z.)

Yine sendikalaşma sürecinden sonra işyerinde yiyecekler değişir, öğle yemeği olarak verilen poğaça yerine yemek çıkmaya başlar, sıraya ko-

nulan hamilelik ortadan kalkar. Kısaca içeride bir şeyler değişmeye, dönüşmeye başlamıştır. Bu durumu greve çıkan işçilerden birisi şöyle dile getirmiştir:

“Eziyeti biz çektik kaymağını başkaları yiyor”. (Ş.C.)

Sendikalaşma süreci ile birlikte kadınlar üzerindeki baskının şekli değişir. İşveren vekilleri, üretim vardiya şefi ve üretim hattı şefleri; üye olduğunu düşündükleri kişilerle tek tek görüşerek sendikadan vazgeçmeleri konusunda baskı yapmaya başlar:

Sendikalaştıktan sonra beni işe alan düşman oldu. ‘Yediğin ekmeğe ihanet ediyorsun’ şeklinde laflar işittim. Çoğu arkadaşımı evden aradılar. ‘Kuran’a el bas’ filan şeklinde baskı uyguladılar sendikadan ayrılın diye. Gece yarıları sorguya çektiler arkadaşları. ‘Çekemezsiniz sorguya, bu suçtur’ diyerek itiraz ettik. ‘Haklısınız’ diyerek alttan aldılar. Dostlukla, akrabalıkla işe girdiğimizden bunu çok kullandılar; sendikalı sendikasız işçi ayrımını çok yaptılar. Bizi birbirimize kırdırdılar...” (G.P)

Yemeklerde sendikalılarla sendikasızları ayırırlardı. Doğum günleri bile sendikalılarla sendikasızların ayrı kutlanırdı. Benim doğum günümü sendikasız arkadaşım kutlayamazdı... (Ş.D.)

Sendikaya girdiğimi duyunca ‘emeklerim haram olsun, seni kızım gibi görmeye başlamıştım, terbiyesizlik yaptın’ diye şef baskı yaptı. (B.C.)

Dördüncü ayın sonunda pakete kadar her işi yaptım. Arkadaşlarım tepki verdiler, cephe aldılar ‘bu kız kim? Her iş ona öğretiyor’ diye. Oysa benim el becerim çok iyiydi. Şef beni kendi yanına çekmek istedi. Şef yardımcısı olmak için ikiyüzlü olmak gerekiyor. Bunu yapmak, arkadaşlarımla kötü olmak istemedim. O aralar sendika çıktı. Beni çekip sendikayı örgütleyen B.’yle ve G.’yle konuşma ‘sendika iyi bir şey değil, zararlı, para kesilecek senden’ diye sendikayı kötülemeye başladılar. Oysa B. ve G. benim arkadaşımdı. Onlarla ilişkim devam ettikçe şef hatalarımı bulmaya, kötü davranmaya başladı. ‘Sendikaya üye değilim, bana böyle davranıyorsunuz’ dedim. Ona inat gittim üye oldum. Beni hep zor pozisyonlara oturtmaya, lavaboya çıkartmamaya başladılar. Kırk kişi için beş tuvalet var. On beş dakika molada yetiştiremiyorduk... (Ş.D.)

Bu süreçte ortaya çıkan baskı biçimlerinden biri de zehirli solüsyon

kullandıkları için maske takmak zorunda olan kadınların maske takmasını engellemek olur. Maske altından kadınlar birbirleriyle konuşmaktaydılar ve bu sendikal örgütlenme sürecini hızlandırabilirdi. Haftada bir paketleme işine çıkması gereken kadınlar sendika üyesi oldukları için altı işgünü de paketleme işine çıkarılırlar. Trafik kazası geçiren ve ayağında dikiş olan bir kadın işçi, şefler bu durumu bildiği halde sendika üyesi olduğu için paketleme servisinde çalıştırılır. Serviste hep ayakta durması gerekir.

Tüm bunlara rağmen kadınlar sendikaya üye olmaya devam ederler. Petrol-İş Sendikası Novamed çalışanları adına 13 Mayıs 2005 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na başvuruda bulunarak işyerinde Petrol-İş'in yasanın aradığı çoğunluğa haiz olup olmadığına dair yetki tespiti ister. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Petrol-İş'in işyerinde yeterli çoğunluğa sahip olduğuna dair yetki yazısını 8 Haziran 2006 tarihinde taraflara gönderir. Yetki yazısı Novamed GMBH adlı işyerine 1 Temmuz 2006 tarihinde tebliğ edilir.

Sendika yetki almıştır. Ancak işveren bu yetkiye itiraz eder. Yetkiye itiraz sürecinde grev olasılığını düşünen işveren hazırlıklarını yaparak bir üretim hattı daha açar ve buraya 60 işçi alarak onları eğitmeye başlar. Grevci kadınlardan biri hattın kuruluşunun ilk aşamalarını şöyle anlatır:

Beyaz hat açıldı. Orada çalışanların hiçbir uzmanlığı yok. Sendikaya üye olmayacaklarına dair imza atarak girmişler. Çok deneyimsiz oldukları için ürettikleri setler geri gelmiş duyduğumuza göre. Bizim yaptığımız iş kolay bir iş değil. En azından altı ay öğrenme süreci gerekiyor.

Petrol-İş Sendikası Yüksek Hakem Kurulunda anlaşmanın çözüleceğini düşünmektedir. Bu nedenle sendika üyesi işçilerin grev oylamasında "hayır" oyu kullanmasını ister. Fakat işveren çalışanlarını grev için "evet" oyu kullanmaları yönünde ikna etmek üzere çay partisi düzenler ve yüzde beş zam vaat ederek isteği yönünde oy kullanmalarını talep eder. İşveren, oylamadan greve "evet" oyu çıkarsa, uzun süren greve işçilerin dayanamayacağını böylelikle grevin kendiliğinden sonlanacağını, sendikanın yetkisinin düşeceğini ve sendikanın tamamen ortadan kalkacağını düşünmektedir:

İşveren greve evet dendiği takdirde yüzde beş ücret zammı yapacağı vaadinde bulundu ve greve evet denmesi gerektiği propa-

gandasını yaptı. Sendikamıza üye işçilerin tamamı greve hayır, sendikaya üye olmayanların tamamı ise maalesef greve evet oyu kullandığı için işveren greve çıkmamızı bir yerde zorunlu kıldı. İşveren, greve çıkan 85 üyemizle, bu sayımızla bu grevin yürütmeyeceğini, 85 çalışanın kısa bir süre sonra dağılacağını tahmin ediyordu. Böylelikle grevin kendiliğinden sona ereceğini, kendiliğinden sona eren bir grevde de sözleşme imzalanmadığı için yetkinin düşeceğini, böylelikle sendikanın tamamen ortadan kalkacağını planladı ve bu doğrultuda politika izledi. (NOVAMED GREVİ, 2008: 16)

İşveren sendikasız işçilere çay partisi düzenledi ve kandırdı; greve gitmek için oy kullandırdı. Bizim bu kadar sayıyla greve çıkacağımızı düşünmediler; üç-beş kişi çıkacağımızı ve sendikayı temizleyeceklerini sandılar... (Z.C.)

Bunun üzerine oylamaya “evet” diyenler çalışmaya devam ederken, greve “hayır” diyen sendika üyesi 83 işçi greve çıkar. Bunların 81’i kadındır. İtirazların temel eksenini de kadın bedenine yönelik denetim ve baskı oluşturur.

‘Evet’ oyu verenler inkâr ettiler. Çaresiz greve gittik. Üç gün içinde grev için insanları örgütledik. Greve çıkmamış olsaydık sendikanın burada yetkisi düşecekti. Toplu iş sözleşmesi ortadan kalkacaktı... (Z.C.)

İşveren şefler ya da müdürler aracılığıyla greve çıkan işçilerin evlerine telefon açarak ya da cep telefonlarına mesaj yollayarak işe dönmeleleri için ikna etmeye çalışır. Bu kimi zaman tatlı dille kimi zaman tehditle, baskıyla, para ya da çocuklarının tedavi masraflarını karşılamayı teklif etme yoluyla olur.

Grevdeyken işveren beni aradı. İşe dönmem için yüzde on beş zam ve bireysel sözleşme teklif edildi. Başka arkadaşları da aramışlar. Hiçbirimiz tekliflerini kabul etmedik... (O.D.)

Türkiye piyasasının yüzde kırkını ele geçirmiş olan işveren grev sözünü duyduğunda hemen “Novamed’in geleceğiyle oynuyorsunuz” diyerek işçileri tehdit eder; işyerini Mısır’a ya da Tunus’a taşımak en büyük silahıdır. Bu tehditle grevdeki ve grevde olmayan işçileri de birbi-

rine düşürür. Greve çıkmayan işçiler grevdeki işçilere “gelin çalışın sizin yüzünüzden ekmeğimizden olacağız” demektedir. Ancak, şirketin Türkiye pazarında hızla büyümesi, piyasanın çoğunluğunu ele geçirmiş olması fabrikayı taşımakla ilgili tehditlerin inandırıcılığına gölge düşürmektedir.

Grevin Düşündürdükleri

Grev Deneyimi

Novamed’li kadınların örgütlenme deneyimleri, örgütlenmenin koşulları, yolları bağlamında birçok ipucu barındırmakta: Çünkü kadınların örgütlenmesi için sadece onların ikna edilmesi, bilgilendirilmesi yetmiyor; eşlerin, babaların, ağabeylerin de ikna edilmesi bunun için de ev ziyaretleri gerekiyor. İşyeri temsilcisi G.P. şöyle anlatıyor ilk zamanları:

Bazı arkadaşlarımızın eşleri, “greve katılma” diyordu. İçlerinden bazıları “katılırsan senden boşanırım” bile demişler. Eşleri tarafından bu şekilde zorlanan arkadaşlarla konuştuk. Önce onlara bilgi verdik, özgüven kazandırmaya çalıştık. Özgüvenleri geldiğinde kadınlar eşlerine anlatmaya başladılar ve ikna edebildiler. Biz de eşleri ikna etmek için ev ziyaretleri yaptık. Yalnızca eşler değil, ikna etmek zorunda olduklarımız, babalar, nişanlılar, sevgililer bile engelleyebiliyordu kadınları. Kadınların sendikaya üye olmaları için herkesten izin alması gerekiyor, koca, baba, ağabey. Bir arkadaşımızın nişanlısı Avustralya’dan müdahale ediyordu. ‘Eyleme gitmeyeceksin’ diye. Deli oldum. ‘Çıkar at o nişanı’ dedim...

İşyeri temsilcilerinin kadın olması erkek örgütlerinde kadın olmakla, azınlık olmakla, egemenlerin erkek olduğu patriyarkal ortamda kendi söylemini kurmakla ilgili birçok deneyimi barındırır. Kadınlar arasında kurulan ortak dilde anlayış, empati, yumuşaklık, saygı duyma hâkim olurken, bir erkek bile kadınların arasında yer aldığı anda dil hemen farklılaşmaktadır. Nitekim işyeri temsilcilerinden birinin erkek olması, görüşmelerimizde diğer iki kadın adına konuşmak, onlar adına karar vermek istemesi; arkadaşlarıyla konuşurken, tartışırken hem vücut dilinin hem de sözcüklerinin şiddet içerikli, tehditkâr olması, hatta temsilci arkadaşlarına fiziksel şiddet uygulamak istemesi örnek verilebilir:

Erkek sendika temsilcisi arkadaşımız çok baskıcı oldu. Diğer arkadaşım la benim en küçük bir sorunumuz, tartışmamız olma-

dı. Anlayış, saygı var aramızda. Erkeklerle anlaşamadık. Bizi bastırıp, bizim adımıza konuşup lider olmak istedi ama olmadı. Kazanan kadınlar oldu... (B.B.)

Diyaloga girmiyor, direkt saldırıyor. Grevdeki arkadaşlara bağırarak halletmeye çalışıyordu. Biz hep yatıştırıyor, konuşmaya çalışıyorduk. Başta sustuk, idare ettik; herkesi birbirine düşürmeye başladı. Onun üzerine biz de konuşmaya başladık. Sendikaya durumu bildirdik. Temsilcilikten ayrılmasını bekliyoruz... (G.P.)

Kadın sendikacı olmak Novamed’li işyeri temsilcileri için güzel ama yıpratıcı bir deneyimdir:

Herkesin suyuna gitmeye, kimseyi kırmamaya çalışıyoruz. Deneyimimiz de az el yordamıyla doğruyu bulmak için çabalıyoruz... Temsilciler kurulunda çok zorluk yaşadık. Herkes erkek, biz üç dört kadındık. Sendika toplantılarında ise kadın olarak havayı yumuşatıyoruz. (G.P.)

Kadınlar örgütlenme süreçlerini, işyerinde çalışırken uygulanan konuşma yasağından adeta öç alırcasına birbirleriyle bol bol konuşarak, sık sık bir araya gelerek, alışverişe, denize giderek geçirdiklerini, grev sürecinde birbirlerini tanıdıklarını aktarıyorlar. Hepsi fabrika içinde beyaz giydiğinden adeta görünmez olmuşlardı; çoğaldıklarını, sosyalleştiklerini; mücadele etmeyi, hak aramayı, dayanışmayı öğrendiklerini belirtiyorlar. Örneğin eşinin çalışmasına izin vermediği bir kadını eşine boyun eğmeyerek çalışmaya nasıl ikna ettiklerini anlattılar. Kadın kurtuluş hareketi bünyesindeki bilinç yükseltme grupları gibi, grev çadırı da onlar için biraraya geldikleri, sorunları için çözüm ürettikleri, ortak duygularını paylaştıkları, onların deyimiyle “terapi” yeri haline geliyor. Burada birbirlerinin dertlerini dinleyip, özel hayatlarına ilişkin sorunlarını paylaşıyorlar. Bu süreçte deneyimlerini birbirlerine aktararak güçleniyorlar. Özgüven kazanıp kendilerini ifade etmeyi öğreniyorlar. Örneğin, “kocan izin vermeseydi de yine sendikaya girip greve çıkar mıydın?” diye bir soru yönelttiğimiz kadın işçiden “orada ben çalışıyorum, sıkıntıyı ben çekiyorum ne kocamı ne de kızımı ilgilendirir” yanıtını aldık:

Grev sürecinde, sendikalaşmada kendimizi savunmayı, ifade etmeyi öğrendik. Çok eziliyorduk. Şef ne derse onu yapıyorduk. Hakkımızı aramayı öğrendik. Evdeki durumumuz da değişti. Kocaları tarafından çok ezilenler vardı, kendilerini ezdirmiyorlar

şimdi. Biz seksen kişiyiz diye tehdit ediyorlar. Özgüven kazandık. Her işi yaparız diye düşünmeye başladık... (G.P.)

Kadınların fabrikada verdikleri mücadele eve de yansıyor. Bak işte grevdeyim. Evde de grev yaparım diyorum... (O.U.)

Her yerde sendikalarda erkeklerin üstünlüğü var. Sesimizi duyurmak istiyoruz. Bize ne kadar destek olunursa, grev ne kadar duyulursa bizim gücümüz o kadar artacak... (B.B.)

Ben madem ekmek yiyorum deyip işimi yapardım. Olup bitenlerle ilgilenmezdim. Bir gün yanımda çalışan arkadaşım bayıldı. Yan gözle bakabiliyordum. Bir şey yapamıyordum. İlgilenmek yasaktı. Bundan çok etkilendim. Öyle çok haksızlık vardı ki sendikaya üye oldum. Ben eskiden az konuşurdum. Ama greve çıktığımdan beri çok konuşuyorum. Herkese grevi anlatıyorum. Her konuda anlatacağım şeyler var artık... (A.L.)

Novamed'li kadın işçiler kadın oldukları için grev sürecinde olumlu olduğu kadar olumsuz tepkiler de alırlar çevrelerinden. Ancak, "kadın" olmaları grevi sürdürmeleri açısından bir avantaj dönüşür:

Kadın olduğumuz için grevin uzadığını, erkekler olsa kırıp dökerek, servislerin önünü keserek grevi sonlandıracağı biçiminde söylentiler çıktı. Biz arkadaşları sakinleştiriyorduk. Kadın olduğumuz için hor görüldük..." (G.P.)

Hep 'kadın olduğunuz için dayandınız, erkek olsaydınız dayanamazdınız' diyorlar. Ailelerimizin yanında kaldığımızdan grevi sürdürdüğümüzü söylüyorlar. Erkek aileye bakmakla sorumlu oysa bizi öyle görmüyorlar. Oysa şu anda çok zor durumda olan arkadaşlarımız var. Hepimizin sıkıntıları var...(V.J.)

Çevreden 'sen kadınsın, niye kadın eliyle böyle işlere kalkıştınız, yapamazsınız' diyorlardı. Ama biz bunu yapamayız, bu iş olmaz demedik... (E.J.)

Annem babam işe dönmem için baskı yapıyor. Dul kadınsın diyerek hayatımla ilgili de baskı yapıyorlar. Onlar da yoksul. Ev küçük. Ben grevi anlatmıyorum onlara. Anlamıyorlar çünkü. 'Kadın başına iş bulmuşsun, sigortan da var. Daha ne istiyorsun? Neymiş grev?' diyorlar. Bir türlü insan gibi yaşamak istediğimi anlamıyorlar..." (V.D.)

Kızıma ilkokulda öğretmeni Telekom greviyle ilgili soru sormuş. Kızım da epey bir bilgi vermiş. 'Senin baban da mı grevde?' sorusu üzerine 'hayır annem' yanıtını alınca oldukça şaşırılmış. Kadın olarak düşünemiyorlar işte... (E.J.)

Grev Deneyiminin ve Çalışmanın Kadınlar Açısından Sonuçları

Yapılan görüşmelerden, kadınların duruşlarından ve söylemlerinden gözlemlediğimiz kadarıyla grev ve çalışma deneyimiyle ilgili şu saptamalarda bulunabiliriz: Çalışmanın ve grevin sonuçlarından birisi kadınların büyük ölçüde özgürleşmeleri, güçlenmeleri, özgüven kazanmalarıdır. V.D'nin aktardıkları örnek verilebilir: *"Grev süresinde çok şey öğrendim, güçlendim ve bunları çocuklarıma aktarabiliyorum. Ailem bana 'çok değiştin, kendi kararlarını kendin veriyorsun, bizi saymıyorsun' diyor".* Bir diğer örnek ise, işçilerden birinin grevden hemen sonra ve grevin bitimine yakın söylemindeki değişikliklerdir: İlk görüşmemizde kocasıyla ilgili hiçbir yakınmada bulunmayan A.B., sonraki görüşmelerimizde grevle birlikte ilişkisini de sorguladığını belirterek, kocasının davranışlarında olumsuz bulduğu tarafları bizimle paylaştı. Yine grevdeki işçilerin aile içinde saygınlıklarının arttığı da söylenebilir. Başka çalışmalarda da benzer sonuçlar edinildiği gibi (ERAYDIN, 1998:136), kadınlar çok çalışmaktan değil, yapılan işin niteliğinden şikâyet etmektedirler. Çalışmanın kazanımı ise kadınların mekânı dönüştürme güçleridir:

Bildiğimizi okur, çeşitli muziplikler yapardık. Güzeldi aslında yaşadıklarımız, eğlenir, gülerdik, çalışmayı neşeli hale getirirdik... (V.D.)

Konuşmak yasak olduğundan, hayal kurardık. Hayal gücümüz genişledi. Kendimizi sorgulamaya bol vaktimiz oluyordu... (N.L.)

Novamed'li kadın işçilerin çoğu için işçi olmak amele olmaktır ve düşük statüde bir meslek grubunda sayılmaktadır. Çocuklarına eğitim görmelerini, kendileri gibi işçi olmamalarını salık verirler. İş yerinde statüye önem verirler. Kendilerinden daha az eğitim -ilkokul- görmüş olan şeflerden emir almayı uygun görmezler. Dul olmak ya da yalnız yaşamak işçi kadınlar için baş edilmesi zor bir durumdur:

Dul olunca hiçbir yere gidemiyorsun, herkes sana karışıyor. Sendika toplantılarına, eyleme bile gitmen hoş karşılanmıyor. Bu nedenle evlenmek istiyorum.

Yalnız yaşayan kadın işçilerden de hep hesap vermeleri beklenir, cinsel olarak istismara her zaman açık görülürler; herkesin gözü onların

üzerindedir. Kadın işçilerin işyerinden beklentilerinde maddiyat hep ikinci plandadır. Esas olarak kendilerine saygı duyulmasını, insanca davranılmasını, çalışma ortamının düzelmesini beklerler. “Çevremden bu işi yapamazsın dedirtmemek için çalıştım...” söyleminde de vurgulandığı gibi çevre ve aile baskısı kadınların işten ayrılma kararını güçleştirmektedir, yani bir anlamda ekonomik ihtiyaç çalışmak için temel belirleyen değildir. İşçilerin birçoğunda milliyetçi bir söylem göze çarpmaktadır. Yabancı bir firmada “Türk işçi” olarak çalışmak, “Türk işçi” olarak ülkelerini iyi temsil etmek önemlidir. İşverenin “iyi çalışan Türk işçilerine” haksızlık yaptığını düşünmektedirler.

Grevi Destekleyenler

Novamed’li kadınlar feministleri, çeşitli kadın gruplarını, sendikalı ve partili kadınları bir araya getirdi.¹⁹ 15 Eylül’den 18 Aralık’a kadar Novamed Greviyle Dayanışma Kadın Platformu geniş katılımlı kampanyalar örgütledi. Bu kampanyalardan bazıları şöyle: Platform, Novamed’li kadın işçilerle dayanışma amacıyla imza metni hazırladı. Toplanan dayanışma imzaları TBMM Başkanlığı’na ve Novamed Türkiye Temsilciliği’ne gönderildi. İstanbul’da neoliberal politikaların kadınlar üzerindeki olumsuz etkisi ve grevin önemi üzerine bir forum yapıldı. Ayrıca İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Ankara gibi şehirlerde dayanışma eylemleri düzenlendi. Platformdan kadınlar çeşitli şehirlerden bir araya gelerek grevin birinci yıldönümünde grevdeki işçilere destek vermek amacıyla Antalya’ya gittiler. Antalya Petrol-iş Temsilciliği’nde buluşan kadınlar hep birlikte Antalya Serbest Bölge’ye kadar yürüdüler.

Novamed’li kadınların bir yıllık direnişi, feminizmin şiarı sayılan “emeğime, bedenime, kimliğime dokunma” sloganının somut olarak vücut bulmasına olanak sağlamasının yanı sıra hem kadın işçilerin hem de kadın hareketinden kadınların bir araya gelerek ortak bir kamusalılıkta yer almalarına, birlikte söz üretmelerine, eylemlerine, tartışma zemini yaratılmasına neden oldu. Platformu örgütleyenlerden sosyalist feminist, aktivist Filiz Karakuş, platformun oluşumunu şöyle anlatır²⁰:

19) Novamed Greviyle Dayanışma Kadın Platformu’nun bileşenleri için ayrıntılı bilgi bkz. Novamed Grevi Küpür Kitabı, 2008, s.55.

20) Birgün, 30 Ekim 2007, s.89.

Bir kere bu dayanışma platformu çok somut hedefler üzerine inşa edildi. Novamed grevindeki kadın işçilerin somut olarak yaşadığı sıkıntıların paylaşılmasına, teşhir edilmesine ve kadın, sınıf dayanışmasının yükseltilmesine yönelik olarak oluştu. Hiçbir sıkıntı yaşamadık. Her şeyi birlikte planladık. Mesela basın metni yazılıyor, herkesin görüşü alınarak son şekli veriliyor. Gerçek bir işbölümü yaptık. Çalışma komisyonları oluşturduk, basın komisyonu, şenlik komisyonu... Ayrıca forumlarda herkesin katılımıyla kararlar alıyoruz.

Karakuş, kampanyanın önemini ise şöyle dile getirir²¹:

Kadın kurtuluş hareketi ilk kez bu kampanyayla kadın emeği meselesini gündemine aldı. Bu kampanyada, patriyarka ve kapitalizmin işbirliği, neoliberal kapitalist politikaların kadın emek ve beden sömürüsünün boyutları Novamed örneği ile teşhir edildi. Novamed grevi başarı ile bitti. Bu başarıda "Novamed greviyle dayanışma kadın platformu"nun grevin görünür kılınması için verdiği desteğin küçük de olsa etkisi reddedilemez. Novamed direnişi ve kazanımları, patriyarkal kapitalizme karşı kadın ve sınıf dayanışmasının politik öneminin ortaya çıkarıldığı bir deneyim olarak tarihte yerini aldı diye düşünüyorum.

Novamed grevi hem cinsiyetçiliğin hem de sömürünün cisimleşmesine verilen bir tepkiydi. Başka kampanyalarda da etkisi oldu; örneğin Bursa'da yanan kadın işçilerin mahkemesinde platform bir arada hareket etti. Platformun grevin sona ermesinden sonra yapmış olduğu değerlendirme toplantısında ise kampanyaya ve greve ilişkin şöyle saptamalar yapıldı:

Kampanya gerilim taşımadan yaşama geçti. Sorunlar esasa ve öze ilişkin değildi. Birçok sol örgütten kadınlar eyleme destek verdiler. Feminist olan ve olmayan kadınlar bu grev vesilesiyle bir araya geldi. Kadınların kadın işçi olmalarından dolayı greve gidilmişti. Feminist analizler bu kampanya içinde yer aldı. Hem feminist hareket hem kadın hareketi açısından sistemi karşısına almadan bir şeyler yapılamayacağı görüldü... Sendikanın tıkağında kadını hareketi devreye girdi. Sendika kadın hareketinin önemini kavradı. Sendikalar erkek örgütleri; kadın meselesi, feminist söylem tepkiyle karşılanıyordu. Patriyarka ve kapitalizm diyerek tabana sesimizi duyurmuş olduk. Kampanya sürecinde çok iş

21) "Feminist Parti mi Kursak?", *Bianet*, 31 Aralık 2007.

yapıp az tartıştık. Şimdiye kadar sendikada hep sınıf temelli kampanyalarda yer alırdık. Çeşitli kampanyalar yapıp sonuç alamazdık. Ölçülü, düzeyli, seviyeli kampanyaların olacağını bize Novamed gösterdi. Hem sınıf hem kadın sorununun dile getirilmesi önemliydi. Hava-İş'ten pilotlar, hostesler maddi yardımda bulundular. Kabin memurları ise kendilerinin de maruz kaldıkları hamilelikle ilgili yasağa tepki duyup greve ilgi gösterdiler... Uluslararası dayanışmanın kanalları tıkanmıştı. O da kadın hareketi sayesinde açıldı... Serbest bölgelerde kapitalizmden çok patriyarkal sömürü var... Feminist hareket açısından kampanyalar ve bir araya gelme çok önemliydi... Novamed grevinin aynı zamanda içeride üretim devam ederken kazanılan ilk grev olma özelliği var...

Greve Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC), Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC), Petrol-İş'in bağlı olduğu Uluslararası Kimya, Enerji, Maden ve Genel İşçi Sendikaları Federasyonu (ICEM), Alman Göçmen Kadınlar Birliği gibi çok çeşitli uluslararası sendikalar-dan, sendikaların kadın komitelerinden, sivil toplum kuruluşlarından, Avrupa Parlamentosu (AP) Sosyalist Grubu'ndan destek geldi.²² Sol örgütlerin, sendikaların ve kadın örgütlerinin greve desteğindeki söylem farkı ise gözden kaçırmamakta: Sendikalar, AP Sosyalist Grubu ve sol örgütlerin söylemlerinde "işçi olmanın" üzerine vurgu yapılırken, feministler ve kadın örgütleri "patriyarka ve kadın olmayı" vurgulamakta.²³

Sonuç

18 Aralık 2007 tarihinde 448 gündür süren grev üç yıllık toplu iş sözleşmesi imzalanarak sonlandı. Sözleşmeye göre, grevden önce aylık, ortalama 350 Avro olan ücretler yüzde 9.20 oranında artırılarak ortalama 383 Avro'ya çıkarıldı. 1 Ocak 2008 tarihinden itibaren ise ücretler yıllık olarak Avro üzerinden yüzde beş oranında artırılacak. Artış oranları 2009 yılında yüzde dört, 2010 yılında da yüzde dört oranında olacak, yılda 300 Avro da sosyal paket ödemesi yapılacak. Hamilelik sırası ve tuvalete ilişkin uygulamalar greve çıkıldıktan bir süre sonra büyük ölçüde düzeltilmişti. Hamile kalan işçinin yerine sözleşmeli olarak işçi alınmaya başlandı. Meslek hastalıklarının tanımlanmasına ilişkin bir düzenlemeye ise sözleşmede rastlamıyoruz. 2 Ocak 2008'de işbaşı ya-

22) Desteklerin ayrıntılı bilgisi için bkz. *Novamed Grevi Küpür Kitabı*, 2008, ss.148-149.

23) Söylemlerdeki fark için Bkz. *Novamed Grevi Küpür Kitabı*.

pan grevdeki işçiler için Novamed Gmbh Fabrikası'nda yeni bir dönem başlar. Çalışma şartlarının şu an itibarıyla (Mayıs 2008) düzeldiğini belirten grevdeki işçilerden (N.C.), grevde olmayıp içeride çalışmayı sürdüren işçilerle aralarının başlangıçta kötü olduğunu belirtir:

Bizimle konuşmuyorlar, oturduğumuz yere oturmuyorlardı, biz oturduğumuzda kalkıyorlardı. Yavaş yavaş mesafe kırılmaya başlandı. Aynı işyerinde saatlerce birlikte oluyorsunuz sonuçta. Biz hoşgörülüyüz, pozitif yaklaşıyoruz çevremize, birlikte çalıştığımızın bilincindeyiz. Konuşmaya sohbet etmeye başladık ufak ufak. Ortam ılıman olmaya başladı. Ama birbirimize alışmak için zamana ihtiyacımız var (PETROL-İŞ KADIN, 2008:12).

Petrol-İş Kadın Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Necla Akgökçe'ye göre ise;

Mücadele bitti diye düşünemeyiz. Sendikal örgütlenmeyi arttırmak gerekir. Aksi takdirde kadın emeğiyle yükselen Serbest Bölgelerde koşullar her an geri dönebilir (BİRGÜN GAZETESİ, 2008:4)

Sermaye toplumsal cinsiyet farklarını, cinsiyetçi ideolojiyi işine yaradığı için besler, canlı tutmaya çalışır. Patriyarkal ilişkiler çalışma ortamında da devam eder. Üretim sürecinde mekân bu ilişkiler üzerinden yeniden üretilir. Kadınlar kazandıkları paranın üzerinde denetim sahibi değildir; çoğu zaman ücretlerine kocaları tarafından el konur. Eve gelir getirenin erkek olduğu düşünüldüğünden kazandıkları "aile bütçesine katkı" olarak görülür. Ev işleri ve bakım da kadınların yükümlülüğünde olduğundan iş yükleri artar/katlanır. Novamed'li kadın işçiler örneğinde de geçirdikleri deneyim ne olursa olsun ev içi ve bakım emeği gibi işler onların yükümlülüğündedir. Bu anlamda çok az bir dönüşüm yaşandığı kaydedilmiştir. Sonuç olarak kadınlar, işgücü piyasasında erkek çalışanlara göre düşük ücretle, güvencesiz, başkaları tarafından kontrol altında tutularak, piyasada pazarlık yapma şansları ellerinden alınarak, bedenleri de meta olarak satılarak, gerekçesiz işten çıkarılarak; evde ise karşılığı ödenmeyerek çalış(tırıl)ır.

Patriyarkal ve kapitalist sömürünün tecrit edilmiş kapalı bir mekân da gerçekleşmesi, başka yerlerde benzer sömürü biçimleri yaşansa da "kuraldışı" nedeniyle bu sömürünün haklı gerekçelerinin yaratılması (düşük maliyet nedeniyle yabancı yatırımcıya cazip kılmak böylece

ülkeye döviz girişini arttırmak gibi) bütün serbest bölgeleri ortak kılmakta ve kapalı alanda neler yaşandığının bilinmesini zorlaştırmaktadır. Varlıkları meşrulaştırılan serbest bölgeler işgücünün ve özellikle kadın işgücünün temel haklarının yok sayıldığı mekânlardır. Serbest bölgelere özel-devlet ikiliği açısından baktığımızda; serbest bölgelerin işgücü/emekçiler için ne gibi sonuçlar doğurduğugöz ardı edilmiş olur. Çalışanlar için aslolan iyi koşullarda çalışmaktır. Oysa firmalar açısından Serbest Bölgelerde belirleyici mantık daha fazla kâr etmektir bu da firma açısından üretim maliyetinin en aza indirilmesi (TEKELİ-İLKİN, 1987:34, WEPZA 2003) anlamını taşır. Örneğin ABD Şirketi Walbro serbest bölgeye girişim nedenlerini vizyon, büyümek, en iyi maliyeti elde etmek olarak açıklar (WEPZA 2003). Devlet açısından ise, yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekerek döviz girişini ve dış ticareti arttırmak, çalışmanın niteliğini önemsemeden istihdam olanakları yaratmaktır. Bu anlayışta kamu/çalışanların yararı göz önüne alınmaz. Bu durumda Novamed çalışanlarının ve diğer kadın örgütlerinin, sendikaların, partilerin bir araya gelip kolektiflik yaratarak hak arama mücadeleleri önem taşımaktadır.

Türkiye’de de serbest bölgelerde yaşanan sömürünün biçimlerini Novamed’li kadın işçilerin direnişi sayesinde öğrendik. Bundan sonrası için tartışılması/sorunsallaştırılması gereken başlıkların çerçevesini toparlarsak:

1) “Kuraldışı” mekân olarak tecrit edilmiş serbest bölgelerdeki çalışma koşullarının tekrar gözden geçirilmesi, işçi haklarının, çalışanlardan yana çalışma koşullarının yasalarla güvence altına alınması; 2) İşyerinde sendikal örgütlenmeye devam edilmesi; zira toplam işçi sayısı üç yüz yirmi iken şu an sendikalı kadın işçi sayısı yetmiş altıdır. Toplu iş sözleşmesinin dolmasına iki buçuk yıl gibi bir süre bulunmakta ve sendikanın yeniden yetki alabilmesi için işçi sayısının yarıdan bir fazlasının sendikaya üye olması gerekmektedir; 3) Fabrika denetimin sürekliliği, -Çalışma Bakanlığına bağlı iş müfettişleri tarafından denetlenip denetlenmediğinin kontrolü- ki Novamed Kadın Platformu’nun imza toplayıp bu imzaları meclise ve işverene gönderdikten sonra Çalışma Bakanlığı’na bağlı müfettişlerin fabrikaya geldiği konusunda bilgi aldık.²⁴ Çalı-

24) İşyerinin “iş sağlığı ve güvenliği yönünden 13/10/2000, 11/02/2004, 24/06/2005, 08/02/2006 tarihlerinde, işin yürütümü yönünden ise 01/12/2002, 11/12/2003, 16/02/2004, 13/07/2006, 25/08/2006, 17/11/2006 ve 04/06/2007 tarihlerinde teftişe tabi tutulduğu” belirtilmiştir.

İşma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Şırnak Milletvekili Sevahir Bayındır'ın soru önergesine verdiği yanıt özet olarak, "yapılan teftiş sonucunda işçilere baskı uygulanmadığı, işyerinde hamileliğin izne bağlanması veya sıraya konulması şeklinde kadın işçilere yönelik insan hakları ihlali yapıldığına ilişkin konularla ilgili olarak somut herhangi bir bilgi ya da belgeye ulaşılamamış olup, işyeri sendika temsilcilerinin de müfettişler tarafından alınan ifadelerinde hamilelikle ilgili kısıtlamalara grevin ardından son verildiği beyan etmişlerdir. En son 03/11/2007 tarihinde yapılan incelemede işverenliğin 2822 sayılı diğer çalışma mevzuatına aykırı herhangi bir uygulaması tespit edilmemiştir" biçimindedir. Ancak bu raporda işyeri hekiminin görevini gereğince yerine getirmemesiyle ilgili herhangi bir bilgiye ya da yaptırıma rastlanmamıştır; 4) Bir diğer sorunsal olarak, meslek hastalıklarının tanımlanması, kadın işçilerin fiziksel ve duygusal olarak maruz kaldıkları yıpranmaların bedelinin nasıl ve kimler tarafından ödeneceği²⁵ üzerinde durulabilir. (Örneğin hamileyken çalışanların doğan çocuklarının çoğunun sorunlu olması, fabrika içinin soğuk olması nedeniyle yüz felci geçirmeleri, aynı pozisyonda sürekli çalışmaktan dolayı böbrek ve sırt ağrısı, bel fıtığı, kas ağrısı, solüsyondan dolayı göz ağrısı, gözde yaşlanma, göz kuruluğu, burun akıntısı, burun tıkanıklığı gibi sorunların ortaya çıkması) 5) Son olarak gündeme getirmek istediğimiz ise, vardiya usulü çalışmanın zorluklarının aşılabilesidir. Nitekim, vardiyalı çalışma, "insan organizmasının biyoritmine uymayan iş saatlerini kapsayan bir çalışma biçimidir. İş sağlığı literatüründe işçi sağlığını etkileyen stres etkenleri arasında gösterilmektedir. Bu tür strese bağlı bozukluklar ise: hormonal dengesizlikler, dikkat ve reaksiyon sürelerinin değişmesi sonucu hatalı işlemler, kazalarda artma, iş hevesi kayıpları, gizli uyumalar türü disiplin dışı davranışlarda artış..." (ELMACI-OTO, 1996:73-74)olarak sıralanabilir.

25) İşyeri sağlık biriminin [Bu ekibin değişmez iki meslek grubu işyeri hekimi ve işyeri hemşiresidir.] görevleri: Türk-İş ve ILO'nun ortaklaşa hazırladığı Kadın Emeği ve Sağlık Komisyon Raporuna göre [Kadın Emeği Platformu Komisyon Raporları, 2005:75-76] "işyerine uyumun sağlanması, işyeri ortamının izlenerek risklerinin belirlenmesi, işverenin işyeri riskleri konusunda bilgilendirilmesi, sağlık risklerini değerlendirmek için ölçümlerin yapılması, çalışanın sağlığının izlenmesi (işe giriş, periyodik ve işe dönüş muayenesi), koruyucu uygulamaların yapılması, ilk yardım hizmetleri ve acil durumlara hazırlık, genel sağlık hizmetlerinin verilmesi, rehabilitasyon, risk gruplarının korunması [kadınlar, çocuklar, yaşlılar, sakatlar...], kayıtlar ve istatistik, sağlık eğitimi, araştırmalar"dır.

Novamed'li kadınlar için hiyerarşi, statü hâlâ önemini korumaktadır. Çalışma koşulları ise aldıkları ücrete göre çok daha önemlidir. Novamed deneyiminde esas olarak, grev yapan Novamed'li kadın işçiler aracılığıyla kapitalist ve patriyarkal sömürüye karşı tek tek ya da sendikalardan, partilerden, kolektiflerden kadınların ortak bir kadınlık durumunda bir araya gelip kolektif özne yaratarak kamusalılık oluşturabileceğini gördük. Yine bu deneyimde, örgütlenme modeli olarak tabandan örgütlenmenin ve kullanılan dilin önemini; sohbet etme yetisinin (muhabbet) terapi yerine geçtiğini, kadınlar için açılımlar sağladığını; kadınların her koşulda zorluklarla baş edebilme, mekânı dönüştürebilme güçlerini; örgütlenme deneyiminin özgüvenlerini arttırdığını, dostluk/kız kardeşlik ilişkilerini geliştirdiğini gözlemledik. Neoliberal politikanın, sermayenin ve de patriyarkanın işine geldiği üzere işyerinde rekabet ortamının yaratılarak kolektif özneye izin vermeyen zihniyetinin önüne, ancak örgütlenme süreciyle karşı çıkılabileceğini kavradık. Ayrıca, birey olarak da kendilerini sorgulamaya, dönüştürmeye başladılar Novamed'li kadınlar...

TEŞEKKÜR

Başta grevdeki Novamed'li işçilere, projenin başından sonuna kadar hep yanımda olup bana destek veren, sevgili arkadaşım Petrol-İş Sendikası'ndan Petrol-İş Kadın Dergisi Genel Yayın Yönetmeni Necla Akgökçe'ye, aynı sendikadan tüm sorularımı sabırla yanıtlayan Dış İlişkiler Uzmanı Gün Bulut'a, Petrol-İş sendikasının kütüphanesindeki yardımlarından dolayı Dış İlişkiler Uzmanı Rıza Köse'ye, yine aynı sendikadan Av. Serap Özdemir'e, Petrol-İş Antalya Temsilcilik Bürosundan Cemal Sert'e, benimle tanıklıklarını paylaşan Şebnem Şahin'e çok teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- ACAR-SAVRAN, G., "AB'nin Toplumsal Cinsiyet Politikaları", *Birikim*, 204, ss.40-54, (2006).
- AGAMBEN, G., (2001), *Kutsal İnsan; Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev.: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yay.
- ANSAL, H. (1989), *Kapitalizm ve Cinsiyetçilik*, 11. Tez.
- ANSAL, H., (1997), "Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinde Kadın Emegi", *Türk-İş Yıllığı*, ss.165-184.
- ANSAL, H., (1995), "Türk Sanayiinde Ücretli Kadın Emeginin Değişen Konumu", *Toplum ve Bilim*, 66, ss.17-28.
- ÇABUKLU, Y., (2003), "Olağandışı Hal: İstisnadan Sürekliliğe", *Virgöl Dergisi* 67.
- COŞKUN, M.K., (2007), *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Dipnot Yay., Ankara.
- DEDEOĞLU, S., (2004), *Dünya Ekonomisi ve Hayatta Kalmanın Feminizasyonu: Toplumsal Cinsiyet, Kalkınma ve Küreselleşme*, Yay. Haz.: Saniye Dedeoğlu, Turan Subaşı, Bağlam Yay., İstanbul, s. 87-112.
- DELPHY, C., (1999), *Baş Düşman; Patriyarkanın Ekonomi Politikası*, çev.: Handan Öz-Lale Aykent Tunçman, Saf Yay.
- DEMİREL, A. ve diğerleri, (1999), *Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi*, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- DİKMEN, A. A., (2000), "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", *Toplum ve Bilim* 86, s. 281-302.
- ELMACI, N.- OTO, R., (1996), *Vardiyalı Çalışan Kadınların İş Sorunları ve Aile İlişkileri, Kadın Gerçeklikleri*, Yay. Haz.: Necla Arat, Say Yay.
- ERAYDIN, A., ERENDİL, A., (2002), "Konfeksiyon Sanayiinde Yeniden Yapılanma Süreci, Değişen Koşullar ve Kadın Emegi : Ne Kazandılar, Ne Kaybettiler?", *İktisat Dergisi*, 430, ss.18-28.
- ERAYDIN, A. ve diğerleri, (1999), *Yeni Üretim Süreçleri Ve Kadın Emegi*, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ERAYDIN, A., (1998), *Küresel Pazar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişimler; Türkiye Örneği*, Yay. Haz.: Ferhunde Özbay, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul.
- ERAYDIN, A., ERENDİL, A., (1996), *New Production Process in Export-Oriented Garment Industry and Different Ways of Participation of Female Labour to This Process*, Turkish Social Science Association, s. 281-300.
- ERDOĞAN, E., ENER, M., (2005), *Küresel Pazarların Ekonomik Üsleri Serbest Bölgeler Teori, Uygulama ve Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türkiye'deki Gelişimi*, Nobel Yay., Ankara.
- FOUCAULT, M. (2005), *Entelektüelin Siyasi İşlevi; Seçme Yazılar 1*, çev.: Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, Ayrıntı Yay.
- GÜLER-MÜFTÜOĞLU, B., (2006), "AB'de ve Türkiye'de Kadın Olmak: Eşitsizliğin Gölgesindeki Eşitlik!", *İktisat Dergisi* 469, s.40-44.
- GÜLER-MÜFTÜOĞLU, B., (2000), "Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretiminde Farklılaşan İşgücü", *Toplum ve Bilim*, 86, s.118-138.
- HARTMAN, H., (2006), *Marksizm'le Feminizm'in Müsuz Evliliği*, çev: Gülşad Aygen, Agora Kitaplığı, Eylül.
- HARVEY, D., (1997) *Postmodernliğin Durumu*, Çev.: Sungur Savran, Metis Yay., İstanbul.

Kadın Emegi Platformu Komisyon Raporları, Ankara, (2005).

Kadın İstihdamı Zirvesi, 10-11 Şubat (2006).

MARX, K., (2004), *Ekonomi Yazıları*, çev.: Ahmet Fethi, Hil Yay., İstanbul.

MENDEZ, J.B., (2005), *From the Revolution to the Maquiladoras*, Duke University.

MIES, M.- BENNHOLDT-THOMSEN, V.- VON WERLHOF, C., (2008), *Son Sömürge Kadınlar*, İletişim Yay. İstanbul.

NOVAMED GREVLİ; KÜRESEL SERMAYEYE KARŞI KADIN DAYANIŞMASI, Petrol-İş Yay. İstanbul, (2008).

ONARAN, Ö., (2003), "İstihdam Politikaları ve Türkiye Emek Piyasaları, İktisat'ın Dama Taşları", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İstanbul, s. 58-85.

ÖZAR, Ş., ERCAN, F., (2004), "Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu Bütünleşme mi?", *Neoliberalizmin Tahribatı; 2000'li Yıllarda Türkiye 2*, Haz.: Neşecan Balkan, Sungur Savran, Metis Yay.

ÖZBEK, M., (2004), *Kamusal Alan*, Hil Yay., İstanbul.

ÖZTİMUR, N., (2007), "Feminist Teoride Pierre Bourdieu Tartışmaları", *Ocak ve Zanaat ; Pierre Bourdieu Derlemesi*, Der.: Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan, İletişim Yay., İstanbul.

ÖZUGURLU, M., (2003), *Küresel Fabrikanın Doğuşu ve Yükselişi*, Petrol-İş 2000-2003, s. 197-218.

ÖZUGURLU, M., (2008), *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu; Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları.

PETROL-İŞ KADIN 21, s. 5-9, Kasım (2006).

PETROL-İŞ KADIN 27, s. 12, Haziran (2008).

RIOT-SARCEY, M., (1988), "Les sources de pouvoir: l'événement en question", *Le Genre de l'histoire: Les Cahiers Du Grif*, Paris.

RIOT-SARCEY, M., (2000), "Pouvoir", *Dictionnaire Critique du Féminisme*, Puf.

SCOTT, J. W., (2007), *Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi*, çev.: Aykut Tunç Kılıç, Agora Kitaplığı.

THOMPSON, E.P., (2004), *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev.: Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yay., İstanbul.

TÜRKİYE SENDİKACILIK ANSİKLOPEDİSİ, (1998), Cilt 2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., İstanbul.

TÜRKÜN, A., (2005), "Ev Eksenli Kadın Emegi ve İşçileşme Bilinci, İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler"; *Sempozyum Bildiriler Kitabı*, s. 188-204.

WICHTERICH, C., (2004), "Küreselleş(tirilen) Kadın; Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar", *Türk Sosyal Bilimler Derneği*, Ankara.

WOOD, E.M., (2003), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı; Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, çev.: Şahin Arıtan, İletişim Yay., İstanbul.

YÜCEL, Y., (2007), *AB ve Kadın Siyaseti*, Pazartesi Kitaplığı 5, s. 214-218.

YÜCEL, Y., (2007), *2000'li Yıllarda Ekonomi ve Kadınlar Cephesinden Görünüm*, Pazartesi Kitaplığı 5, s. 70-73.

“Kolları Sıvadık Temizliğe Gidiyoruz!”

Ücretli Ev Emeği ve İmece Deneyimi

Ebru Aykut

“Ne daha önce ne de daha sonra –insanlar eylemde bulundukları sürece özgüdürler.”

Hannah Arendt, *Geçmişle Gelecek Arasında*, s.153.

Richard Sennett *Karakter Aşınması* adlı kitabında son yirmi-otuz yıldır, sıkı bir işbölümü, uzmanlaşma, hiyerarşi ve rutinle tanımlanan Fordizmi yerinden eden esnekliğin zamanının “yeni bir iktidarın zamanı” olduğunu söylerken, bu zamanın eskisinden çok farklı üretim ve emek süreçlerine denk düştüğünü belirtmektedir (SENNETT, 2002:61). Keynezyen refah devletinin krizi ardından küresel kapitalizm ve neoliberal politikaların dünya ölçeğinde hegemonyasını tesis etmesinin bir uzantısı olan bu farklılık, emekçilerin yaşamına belirsizlik ve güvencesizlik olarak yansımıştır. Düzenli ve tam zamanlı istihdam olanakları gitgide azalırken, 1970’ler ve 1980’lerde bir tür anomali, geçici bir istihdam biçimi olarak değerlendirilen ve formel sektör genişledikçe yok olacağı varsayılan enformel sektör alabildiğine genişler (BENERIA, 2001:5; GALLIN, 2001:532).¹ Çalışan yoksulların sayısının hızla arttığı, emeğin

1) Beneria, birbirinden ayrı ve bağımsızmış gibi kabul edilen formel ve enformel sektörlerden birincisinin, rekabet koşullarıyla başa çıkmak ve karlılık oranlarını artırmak için aslında nasıl da enformel sektöre bağımlı olduğunu gösterdiği çalışmasında, 1980 ve 1999 yılları arasında, beklentilerin aksine, tüm dünyada enformel sektörde çalışanların oranının arttığını söyler ve bunun nedeni yapısal uyum programlarıyla, bütçe kısıntıları ve özelleştirmelere bağlı olarak yaşanan kamu istihdamındaki azalmaya bağlar. Artık formel ve enformel sektör arasındaki ayrım iyice bulanıklaşmış, formel sektördeki çok büyük firmalar bile *outsourcing* ve taşeronlaşma (*subcontracting*) va-

ve yoksulluğun ise hızla “kadınlaştığı” yeni bir dünyadır bu.² Küresel sermayenin üretim maliyetlerini düşürmek istediği kriz momentlerinde ucuz emek olarak karşımıza çıkar kadınlar. Hanenin karanlığında görünmez olan emekleri, hane dışında kayıtsız, güvencesiz, istikrarsız yeni emek süreçleri içinde de yine görünmez kalır.

Özellikle son on yılda Türkiye’de gerek hane içinde gerekse hane dışında kadın emeğini görünür kılmak için önemli çalışmalar yapıldı. “Kadının görünmeyen emeği” artık sosyal bilimler alanında belli bir tartışma zemini yaratmış durumda. Üstelik bu çalışmalar sonucunda, kadın emeğinin yoğunlaştığı enformel ekonomi üzerine dair de hiç azımsanamayacak ölçüde bilgi ve deneyim birikti.³ Bu bilgi ve deneyimler, neoliberalizmden ayrı düşünülemez sosyal devlet hizmetlerindeki daralma ve yoksullaşmayla birlikte ve orta sınıf kadınların işgücüne katılmalarına paralel biçimde, büyük kentlere göçle gelmiş, eğitim seviyesi düşük, “vasıfsız”, yoksul kadınların enformel sektör içinde hane refahını arttırıcı faaliyetlere yöneldiğini göstermiştir.⁴ Yalnızca Türkiye’de değil dünyanın pek çok yerinde bu kadınlar için mevcut alternatifler, çoğu zaman ev eksenli çalışma ve gündelikçilik ile sınırlı kalmaktadır.⁵ ABD ve Avrupa ülkelerinde ise ücretli ev işi ve bakım emeği

sıtasıyla sırtlarını enformel sektöre yaslamışlardır. Bkz. Beneria (2001), ss.4-8. Enformel sektörün genişlemesiyle ulus-aşırı sermayenin ihtiyaçları arasındaki bağlantıya dikkat çeken Gallin ise, 1991 yılında Toyota’nın tam 36.000 taşeronla çalıştığının altını çizmektedir. Bkz. Gallin (2001), s.534.

2) Türkiye’de çalışma hayatının en büyük sorununun işsizlik olmadığını söyleyen Ayşe Buğra, 2002 TÜİK Hanehalkı Bütçe Anketi verilerine göre 15 yaş üstü aktif nüfus içinde *çalışanyoksulların* oranının (%23) bütün yoksulları kapsayan yoksulluk oranından (%22) daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Bkz. Buğra (2008), s. 245-246.

3) Bu çalışmalardan birkaçı için bkz. White (1999); Kalaycıoğlu ve Rittersberger (2001); Özyeğin (2005); Bora (2005); Hattatoğlu (2001).

4) Rodriquez “vasıfsız iş”in sorunlu bir kavram olduğunu tartıştığı makalesinde, bugün yeni ekonominin “gizli veçhesi” olarak tanımladığı bakım ve ev emeğinin “vasıfsız” ve düşük nitelikli (*inferior*) olarak kabul edilmesinin ardında yatan önyargılı ve damgalayıcı bakışı eleştirerek, bu işlerin gerektirdiği psikolojik, pedagojik, kültürel ve teknik beceri çeşitliliğiyle, zaman yönetimi, esneklik ve hareketlilik gibi niteliklerin, bakım ve ev emeğini vasıflandırdığını belirtmektedir. Rodriquez (2007), s.73.

5) Örneğin 1995-1996 yılları arasında bir grup araştırmacı tarafından İstanbul ve İzmir’de yapılan bir alan araştırması, eve işe giden kadınların % 88’inin kırdan kente göçle geldiğini göstermiş, bu kadınların iş tecrübelerinin azlığına ve eğitim seviyelerinin düşüklüğüne dikkat çekmiştir. Bkz. Zeytinoglu vd. (1999), s.42. Kalaycıoğlu ve Rittersberger’in Ankara’da ücretli ev işçisi ve işveren

konusundaki literatüre baktığımızda, bu alanı göçmen kadınların doldurduğunu görürüz. Bu ülkelerde ücretli ev emeği, sınıf ve cinsiyet farklılıklarının yanı sıra ırk, renk ve milliyet farklılıklarının da kesiştiği özgün bir alana işaret etmekte; ırksal stereotipler, göçmen işçilere yönelik hükümet politikaları, yasal düzenlemeler ve bu işçilerle beyaz işverenlerinin ilişkileri dolayısıyla yeniden üretilmektedir (SALZINGER, 1991; ANDERSON, 2004; RODRIQUEZ, 2007; BAKAN-STASIULIS, 1995). Bir yandan göçmen kadınların çalışma koşulları bir çeşit “modern kölelik” durumu olarak tanımlanırken, diğer yandan bu kadınların güçlenme ve içinde bulundukları koşullarla başa çıkma stratejilerini ön plana çıkartan çalışmalar yaygınlaşmaktadır (ZAREMBKA, 2004; COHEN, 1991; ROMERO, 2006; HONDAGNEU-SOTELO, 1994).⁶

Gerek ev eksenli çalışan gerekse ücretli ev işçisi olan kadınların yaşadıkları sorunlar tüm dünyada tarihsel-toplumsal-yerel farklılıklar gösterse bile, sorunların ortaklaştığı alanlar da oldukça fazladır. Düşük ücret başta olmak üzere, sosyal güvenlik ve iş güvenliğinin olmaması, düzensiz iş akışı bu ortak sorunlardan bazılarıdır. Ancak en önemli ve bu işe özgü sorunların başında da örgütlenme problemi gelmektedir.

Bu çalışmada da Esenyurt'ta 2001 yılında KADMER adıyla faaliyetlerine başlayan ve 2003'te İmece adını alan bir kadın dayanışma kooperatifi örneği üzerinden evlere temizliğe giden ücretli ev işçisi kadınların

kadınlarla yapıları çalışmada da benzer biçimde ev hizmetinde çalışan kadınların % 91'inin kırdan kente gelen birinci kuşak göçmenler oldukları belirtilmektedir. Bkz. Riittersberger ve Kalaycıoğlu (1998), s.225. Küresel ekonominin düğüm noktaları olarak kabul edilen küresel kentler de bir yandan küresel sermayeyi, ulus-aşırı şirketleri ve bu şirketlerde sermayenin kontrol ve yönetimini üstlenen ulus-aşırı yönetici sınıfı barındırırken, diğer yandan çıkarları bu ulus-aşırı aktörlerle taban tabana zıt ama küresel ekonominin işleyişi için varlıkları vazgeçilmez olan, kent ekonomisi içinde dezavantajlı konumda kalmış alt sınıfları kapsamaktadır. Büyük çoğunluğunu göçmenlerin ve kadınların oluşturduğu bu alt sınıflar, küresel kentlerde düşük-ücretli ve düşük-nitelikli işlerin talibidirler. Bu işlerin başında da yine ücretli ev işçiliği gelmektedir. Bkz. Sassen (2003), ss.52-55. Yani ücretli ev hizmetleri küresel kentlerde yalnızca yoksulluğun bir tezahürü değil, yeni ekonomi koşullarında emek piyasasının yapısal bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

6) Türkiye'de gündelikçi kadınlar ve işverenleri arasındaki iktidar ve güçlenme stratejilerine bakan, farklı kadın öznelliklerinin inşasında bu stratejilerin rolüne değinen önemli bir çalışma için bkz. Bora (2005).

kooperatifleşme deneyimi araştırılmıştır.⁷ İmece'nin örgütlenme ve faaliyet alanının genişliği göz önüne alındığında, araştırma sahasının sınırlarının çizilmesi ve sahayla ilgili teorik çerçevenin belirlenmesi gibi somut ihtiyaçlara ilaveten son yıllarda ücretli ev işçisi kadınlar üzerine yapılmış çalışmalar (bkz. KALAYCIOĞLU ve RITTERSBERGER 2001; ÖZYEGİN 2005; BORA 2005), bu konudaki yönelişimizin temelini oluşturmuştur. Neoliberalizm ve küresel ekonominin en çok kadınları etkilediği, en çok kadınları yoksullaştırdığı; bu sebeple sosyal politika önerilerinde de en büyük hedef kitleyi kadınların oluşturduğu bilinen bir gerçektir. İmece, bu bağlamda, neoliberal politika ve pratiklerin çözücülüğü, esnekliği ve güvencesizliği karşısında, kadınların kendi öz örgütlenmeleri yoluyla güçlenmeyi hedefledikleri alternatif bir pratik teşkil etmektedir. Munck'ın belirttiği gibi neoliberalizm en büyük tahribatı insanları neoliberalizm dışında bir alternatifin mümkün olmadığına inandırarak yapar; hayatın depolitizasyonunu, "aktif yurttaşlık" yerine "katılımcılığı" vurgulayan bir söylemle destekler (MUNCK, 2005). Bu çerçevede kadınların hem kadın hem de emekçi olmalarından kaynaklanan sorunlarına kooperatif aracılığıyla hayatlarını politikleştirerek çare bulma çabalarına bakmak, küresel kapitalizmin ve neoli-

7) Bu araştırmanın ilk sahası 2007 yılının Ekim ve Kasım aylarında; ikinci sahası ise 2008 yılının Haziran ayında gerçekleştirildi. Araştırmanın ilk bulguları, İmece'nin kuruluş sürecinde yer almış ve söz konusu kampanyada çalışmış kadınlarla yapılan görüşmeler ile kooperatife parça başı iş almak veya ziyaret için gelen mahalleli kadınlarla yapılan sohbetlere dayanıyordu. Bu süreç esnasında, kooperatif hakkında medyada çıkmış haberlerle, kooperatifin faaliyetlerini yansıtan ve bir süre düzenli olarak yayımlanan Kadın Araştırma ve Dayanışma Merkezi Dergisi ile İmece Kadın Postası dergileri de tarandı. Araştırmanın ikinci sahasında ise kampanya sürecinde kooperatif aracılığıyla temizliğe gönderilen kadınlara ulaşılarak ev ziyaretleri yapıldı. 2004 senesinde kooperatife başvuran kadınların doldurdıkları "İmece Kadın Dayanışma Kooperatifi Temizlik İşleri Katılımcı Formu"nda bulunan adres ve telefonlar ile İmece'de çalışan kadınlardan biri olan Selma'nın aracılığı ile kadınlara ulaşma şansı elde ettik. Form dolduran 65 kadından pek çoğu Esenyurt'tan taşındığı gibi, pek çoğunun da telefon numarası değişmişti. Bu yüzden sınırlı sayıda kadınla görüşme yapabildik. Bu araştırma 7'si temizlik işçisi olmak üzere toplam 15 kadınla yapılan görüşmeler ve sohbetlere dayanmaktadır.

Çalışmanın en temel problemi olan kadınların örgütlenme ve örgütlenememe deneyimleri, kooperatife yaklaşımları, söz konusu sürece dair hatırladıkları önceden hazırlanan/planlanan belli bir görüşme formatına bağlı kalınarak soruşturulmadı. Görüşmenin biçimi, uzunluğu ve sorular bizzat görüşmenin yapıldığı ortamın (ev, mutfak, kooperatif, cafe, işyeri) şartlarına ve görüşme yapılan kişiye bağlı olarak değişti. İmece'nin kurucusu ve kooperatifte hâlihazırda aktif olarak çalışan kadınlarla yapılanlar hariç diğer tüm görüşmeler yaptığımız ev ziyaretleri sırasında sohbet ortamında gerçekleştirildi.

beralizmin gündelik hayatımız üzerindeki yıkıcı etkilerine karşı nasıl mücadele edebileceğimizi anlamak açısından bize ilham verebilir.

Kadınlar Kahvesi'nden Kooperatife: İmece

İmece'nin kurulduğu Esenyurt, 1990'larda Zonguldak'tan Kars'a Türkiye'nin farklı pek çok bölgesinden göç alan bir semt olarak çıkıyor karşımıza (APAK, 2007:201). İstanbul'a 1987'de Kars'tan göç etmiş, ilçeye ise 1993'te yerleşmiş bir temizlik işçisi kadın, o yıllarda Esenyurt'ta her yerin tarla olduğunu söylüyor. Şimdi ise burası geniş caddeleri ve itinalı meydan düzenlemesiyle ilk bakışta gayet "modern" bir semt olarak görünse de, ana caddeden ara sokaklara doğru girildikçe karşımıza çıkan yoksul evleriyle aslında bir gecekondu semti. İstanbul'un "merkez" sayılan muhitlerine oldukça uzak düşen Esenyurt Merkez Mahallesi'nde çalışmalarına başlayan İmece Kadın Dayanışma Kooperatifi'nin kurucuları olan daha önce sosyalist hareket içinde yer almış, çoğu üniversite mezunu ve meslek sahibi 20-25 kadın, İmece'den evvel 2001 yılında Esenyurt'un Fatih Mahallesi'nde Kadın Araştırmaları Merkezi'ni (KADMER) kurmuşlar:

"2001'de kendimizi bölgenin kadınlarıyla birlikte gerçekleştirmek, semtin farklı bölgelerini ve kadınlarını tanımak için bir yer açmaya karar verdik. Önceden çok fazla okuma ve araştırma yapmış olduğumuz için, 'gecekondu'ların ortasında bir 'kadın araştırmaları merkezi' açma kararı aldık. İmece böylece 2001'de KADMER adıyla kuruldu. Merkezler genellikle kent merkezlerinde olur ve bu yüzden de 1990'ların kadın örgütlerinin pek çoğunun bürosu ya Taksim'de ya da İstanbul'un veya herhangi bir şehrin merkezi bir bölgesindeydi. İronik bir biçimde bizim 'merkezimiz' merkezde değil, çevredeydi." (APAK, 2007: 202).

İmece'nin kuruluş sürecinde rol almış Meral Apak'la yaptığımız görüşmede de Apak, aynı noktaya vurgu yapıyor: "Şehrin merkezi yerlerinde bulunan merkezlere gelen kadınlar hep üniversite öğrencileri ve orta sınıftan kadınlar. Ama biz en uzakta, en yoksul ve en yoksun olan kadınlarla birlikte birşeyler yapmak istedik".

Bir kısmı halihazırda Esenyurt'ta yaşayan bu kadınlar, eğitilmiş, "bilinçli" kadınlar olarak yoksul, eğitimsiz ve dışlanmış olanlara "bilinç taşımak" ve onları özgürleştirmek amacıyla değil, hiyerarşik iktidar iliş-

kilerini mümkün olduğunca kırıp “birlikte güçlenme”yi kendine prensip edinerek yola çıkarlar (APAK, 2007:211). KADMER zaman içinde pek çok dayanışma faaliyeti örgütler. Bölgedeki genç kızlara ve kadınlara yönelik İngilizce, üniversiteye hazırlık, okuma-yazma kursları, kadın sağlığı ve hastalıkları konularında sağlık seminerleri düzenlenir. İlk başta sadece “bu dükkanda ne satılıyor” diye kapıdan uğrayan kadınlar, yavaş yavaş yanlarına el işlerini, çocuklarını alıp KADMER’e gelip gitmeye, dayanışma faaliyetlerine katılmaya başlarlar. Kadınlar arasında şakayla karışık “kadınlar kahvesi” olarak adlandırılan merkez, gerçekten de bir süre sonra Merkez Mahallesi’ndeki Uğur Mumcu Parkı’nda bir mekanın kullanım hakkını belediyeden alarak 2003’te İmece Kadınlar Kahvesi’ni açar ve hemen ardından da kooperatifleşilir (APAK, 2007:203).⁸

Kocaları ya işsiz olan ya da düzensiz çalışan, çocuklu, eğitim seviyesi düşük bölge kadınlarının büyük çoğunluğu eve iş alarak ya da civar semtlere -Bahçeşehir ve Esenkent’e- temizliğe giderek çalıştıklarından, eğitim dayanışması, sağlık dayanışması gibi faaliyetlerinin yanı sıra İmece, rutin çarşamba toplantılarından çıkan karar doğrultusunda, parça başı işin ve temizlik işçilerinin örgütlenmesi için de kolları sıvar. Bir süre sonra İmece Kadınlar Kahvesi’nde kadınlar aracılığıyla devreden çıkartarak parça başı işi kendileri alıp örgütlemeye başlar. Esenyurt’taki bir sakız fabrikasından alınan sakız paketleme işinin ardından tekstil fabrikalarından parça başı iş ve katalog hazırlama işi alınır. Yapılan işler mahalleli tüm kadınlara açık olan, toplantıya katılan herkesin eşit söz hakkına sahip olduğu İmece Kadın Meclisi’nin aldığı kararlar doğrultusunda denetlenir ve hayata geçirilir (APAK, 2004:16 ve İMECE, 2006c:5). Parça başı işin bu tarz örgütlenmesinde amaç, aracıyı devreden çıkartmak, kooperatif olarak fabrikayla ya da atölyeyle anlaşarak işin teslim alınmasından taşınmasına, kadınlara dağıtımından geri toplanmasına dek süreci yönetmektir. Neticede emekle işi veren fabrika veya atölye arasındaki dolayım azaldıkça kadınlar yaptıkları işten daha çok kazanacaklar, işin her aşamasında sorumluluk alacaklar ve süreçte söz sahibi olacaklardır. Bu süreçlere tanıklık eden İmeceli kadınlarla

8) Kadınlar Kahvesi mahallede ve medyada ismiyle ilgi çektiği kadar, tepkiyle de karşılaşır. Mahalleli erkekler İmece’nin kendi gittikleri, bütün gün okey ve iskambil oynadıkları, çay-kahve içilen erkek kahveleri gibi olduğunu düşünerek, karılarının İmece’ye gitmesine mani olurlar. Bu önyargıdan kaynaklanan sıkıntılar, İmece’nin kooperatifleşmesinin tetikleyicilerinden biri olur.

yaptığımız görüşmelerde, bu işin kooperatifte çalışan kadınları ne kadar zorladığını, fabrikayla kadınlar arasında tek aracı olarak işin dağıtımını örgütleyen kadınlar kaldığında bu kadınların ne gibi sıkıntılarla karşılaştığını pek çok kez dinledik. Fabrika sahibinin hak edilen ücreti ödemesinden, işin organizasyonuna kadar İmeceli kadınlar pek çok problemle yüzleşiyorlar. Örneğin sadece sakızları belli bir yönde, yazısı üste gelecek şekilde paketlemenin bile, okur yazarlığı olmayan kadınlar tarafından yanlış yapılabildiğini, kooperatifte malı fabrikaya teslim edecek kadınların bunu farkettilerinde, sakız dağıttıkları tüm evleri tek tek dolaşıp hatalı paketlemeleri tespit ederek sakızları tekrar paketlediklerini biliyoruz. Yine de Meral Apak bu süreci şöyle tanımlıyor:

“Bildik manada bu faaliyet bir başarı değildi belki ama bizim açımızdan tek bir vücut olarak davrandığımız ve kendi işçi haklarımızı savunduğumuz bir dayanışma örmek adına çok etkili bir praksi” (APAK, 2007: 209).

Bu araştırmada ele alınan ücretli ev işçisi (gündelikçi) kadınların İmece’de örgütlenme deneyimi de tıpkı parça başı işin örgütlenmesinde olduğu gibi türlü sorunlarla malûl.⁹ Ancak bir eylem yalnızca önemli bir direniş pratiği veya başarıya ulaşmış ve kazanımlar elde etmiş bir mücadele sahası olduğu için değil; alternatif oluşturmaya çalışırken mevcut iktidar ilişkilerini dönüştüremediği, tıkanıp gittiği noktalarda da bizi ilgilendirdiği için İmece’nin temizlik işçileriyle yürüttüğü kampanyadan edinilen deneyim -bir başarı öyküsü olduğu kadar başarısızlık öyküsü olarak da okunabilecek bu tecrübe- dikkate değerdir.

“Kolları Sıvadık Temizliğe Gidiyoruz”

Küresel işbölümü ve uluslararası emek göçü sonucunda, sadece ABD ve

9) Bu araştırmada “gündelikçi”, “temizlik işçisi” ve “ücretli ev işçisi” ifadeleri birbiriyle aynı manada, birbiri yerine geçecek şekilde kullanılmıştır. İmeceli kadınlar bu ifadelerden ikincisini, “temizlik işçisi” sıfatını tercih etmekle birlikte, temizlik işçiliği bir şirkete bağlı olarak çalışan ve firma adına evlere, bürolara, şirketlere temizliğe giden işçileri de kapsadığından aslında “gündelikçi”yle aynı anlama gelmemektedir. Ücretli ev işçisi ise İngilizcede “paid domestic work” ya da “waged domestic service”a karşılık gelen bir ifade olarak hem ücretli bakım emeğini hem de ücretli temizlik işçiliğini karşılamaktadır. “Gündelikçi” ise yatılı olmayan, aynı ya da farklı evlere hergün ya da haftanın/ayın belirli günleri temizliğe giden kadınların yaptığı işi karşılayan bir ifadedir. Dolayısıyla “gündelikçi”, bu araştırma kapsamında görüştüğümüz kadın temizlik işçilerini daha doğru tarif etmektedir.

Avrupa ülkelerinde değil Hong Kong, Suudi Arabistan gibi ülkelerde de büyük bir emek diasporası oluştuğunu biliyoruz. Bu emek diasporası içinde kadınların konumu, yoksulluğun ve emeğin kadınlaşmasına dair önemli veriler sunuyor (PARRENAS, 2001:59). Örneğin dünyada yaklaşık 6.5 milyon kadar olduğu tahmin edilen Filipinli göçmenlerin yarısından fazlası kadındır ve bu kadınların da üçte ikisi ev hizmetlisi olarak çalışmaktadır (PARRENAS, 2001:1). Brezilya'da yapılan başka bir çalışma, sanayileşme ve tarımda makinalaşma sonucu kentlere göç edenler arasındaki kadın popülasyonunun önemli bir bölümünün kendine sadece ücretli ev işçisi olarak istihdam alanı bulabildiğini göstermektedir (ABREU DE SOUZA, 1980:43). Yani gerek ulusaşırı göçlerle kendi anavatanlarından başka ülkelere göç eden, küresel kentlerde düşük ücretli ve vasıfsız emeğe olan ihtiyacı kapatan ve başka iş alternatifi olmayan kadınlar, gerekse kendi ülkelerinde kırsal alandan kentlere göç eden yoksul kadınlar, ücretli ev hizmetleri piyasasında en geniş kesimi oluşturmaktadırlar.

Esenyurt örneğine baktığımızda da bölgenin büyük ölçüde göç aldığı, bu göçmen nüfusun büyük çoğunluğunun da ya parça başı iş yaptığını ya da civar semtlerdeki evlere temizliğe gittiğini görüyoruz. İmce'nin 2004 yılında yürüttüğü "Kolları Sıvadık Temizliğe Gidiyoruz" kampanyası da, bu bölgede yaşayan kadınların hemen hemen hepsinin en yakıcı sorunu olan yoksullukla başa çıkma mücadelelerinde, yeni emek biçimleri ve neoliberalizmin güvencesiz, korunaksız ve tek başına bıraktığı bu kadınların çalışma koşullarını, dolayısıyla kaderlerini ortak bir biçimde belirleme ve kendilerine dayatılan varoluş biçimine müdahale ederek dönüştürme amacı gütmüş.

Bölgede temizlik işçilerine yönelik ilk çalışmayı 2002 yazında henüz kooperatif kurulmamışken KADMER yürütmüş. KADMER'li kadınlar iki hafta boyunca her sabah saat sekizde temizlik işçisi kadınları Bahçeşehir'e evlere temizliğe götüren servislere binerek toplam 68 kadınla anket çalışması yapmışlar. Anket sonuçlarına bakıldığında bu alanda yapılmış pek çok çalışmayı destekler nitelikte bulgularla karşılaşıyoruz: Ankete cevap veren gündelikçi kadınların sadece % 12'sinin ortaokul ve lise mezunu olması, çalıştıkları iş yerlerini tanıdık aracılığıyla bulmaları, işverenle pazarlık şanslarının olmaması gibi. Bu kadınların % 47'si yaptıkları işi geçici bir iş olarak görüyor. Uygun bir iş bulduğu takdirde gündelikçiliği bırakacağını söyleyen ve yaptıkları işin statüsünü düşük

gören kadınların oranı ise % 57 (KADMER, 2002:14-17).

Bu anket çalışmasının ardından KADMER'de bir süre doğrudan temizlik işçilerine yönelik bir faaliyet yürütülmüyor. 2004 yılında İmece Kadınlar Kahvesi açıldıktan sonra Kadın Meclisi'nin aldığı karar ile tekrar işe giriliyor. Dönemin Belediye Başkanı Gürbüz Çapan'la kooperatifte çalışan kadınlardan birinin tanıdıklık ilişkisinin olması işleri kolaylaştırıyor. Belediye'nin İmece'ye verdiği mekânın yanı sıra, Bahçeşehir'deki site ve apartman yöneticilerine ulaşma konusunda Belediyeyardımcı oluyor. Her bir yöneticiye İmece'yi tanıtan bir mektup yazılıyor, hem Esenyurt'ta hem Bahçeşehir'de el ilanları dağıtılıyor. Uğur Mumcu Parkı'ndaki Kadınlar Kahvesi'nin bir nevi üs olarak kullanıldığı bu çalışmanın amacı, İş Yasası kapsamında olmadığından güvence ve sosyal haklardan mahrum çalışan temizlik işçilerinin çalışma şartlarının standartlaştırılması, haklarının korunması ve nihayet sendikalaşma. Çalışma koşullarında standartlaşmayı ve yapılan işin denetimini sağlayabilmek için İmeceli kadınlar kooperatifte bir takım formlar hazırlıyorlar. Temizlik işçisi tarafından doldurulacak olan formlardan biri, kişinin daha önce evlere temizliğe gidip gitmediğini, bu işte tecrübesinin olup olmadığını, ne tür bir işte çalışmak istediğini (tam gün mü yarım gün mü, tek başına mı ekip olarak mı çalışmak istediğini, sadece ev temizliğine mi yoksa çocuk veya hasta bakımı gibi işlere de talip olup olmayacağını vb.) anlamaya çalışan sorular içeriyor. Diğer bir form, evine temizliğe gidilecek kişinin dolduracağı bir talep formu. Bu talep formu, temizlik işçisinin çalışma koşullarını düzenlemeye ve işin sınırlarını belirlemeye yarayacak ayrıntılar içeriyor. Formda hizmetle ilgili ayrıntılarda, temizlik işçisinden ne tür bir temizlik beklendiği (aylık düzenli ev temizliği mi yoksa münferit ev temizliği mi; yeni bitmiş komple bina temizliği mi yoksa çocuk bakımı mı), işverenin ekstra hizmet talebi olup olmayacağı (yemek yapma, ütü ve halı yıkama gibi) soruluyor. Temizlenecek mekanın büyüklüğü ve öngörülen ücret öğrenilmeye çalışılıyor. Hazırlanan bir başka form ise temizlik işçisinin işi bittikten sonra, işverenin dolduracağı bir nevi müşteri memnuniyet anketi mahiyetinde.¹⁰ Öngörülene bakılırsa kooperatiften temizlik işçisi talep

10) Bu tarz bir değerlendirme formunun, aşağıda bahsedeceğim Choices kooperatifi tarafından da hazırlandığını görüyoruz. Kooperatif bu formları sadece temizlik işçisinin performansını değerlendirmek için kullanmıyor. Bu formlar aynı zamanda kadınların referans mektubu. Bkz. Salzinger (1991), s.147.

edildiğinde, kooperatif söz konusu eve bir keşif kolu gönderecek, temizlik talep eden kişiye yukarıda bahsi geçen ikinci formu doldurtacaktır. Bu formdaki bilgilere göre ücret tespit edilecek ve büyüklüğüne göre eve tek kişi veya ekip halinde eleman gönderilecektir. Form hazırlama fikri aslında kooperatifin yaşadığı bir tecrübeden sonra gündeme gelir. El ilanları dağıtıldıktan kısa bir süre sonra kooperatif bir talep alır. Müşteriyle telefonda yapılan görüşme sonucu üç saatte evin temizleneceği konusunda anlaşılır ve ona göre ücret tayin edilir. Ancak temizlik işçisi kadınlar eve gittiklerinde görürler ki aslında ev diye gittikleri yer yeni bitmiş bir inşaattır, dolayısıyla temizlik üç saatte bitmez, akşama kadar sürer. Bu tecrübeden sonra temizliğin niteliğine ve temizlenecek yerin büyüklüğüne göre ücret belirleyebilmek için, yukarıda sözü edilen formlar hazırlanır. Ayrıca iş kazaları, temizlik kimyasallarından zehirlenme, elektrikli cihazlardan zarar görme, camdan düşme, kötü muamele, sözlü hakaret ve taciz gibi durumlarda karşı taraftan tazminat isteneceği bildirilir.

Kooperatifte sadece hizmet veren temizlik işçisi kadınların değil, aynı zamanda hizmet alan işverenin hakları da korunacaktır. Buna göre, ev aletlerinin yanlış kullanımından kaynaklanan bozulmalar ve ev eşyalarına zarar gelmesi gibi durumlarda telafi temizliğine gidilecektir. Gerçekten de kooperatifle ilgili Radikal Gazetesi'nde çıkan haberi okuyan bir müşterinin talebi üzerine, Cihangir'e bir eve gönderilen temizlik işçisi etraftaki pek çok ufak tefek bibloyu temizlik esnasında kırdığı için kooperatif şikayet alır ve bu müşterinin evine telafi temizliğine gidilir.

Kampanya başladığında kooperatife temizlik işçiliği için 65 kadın başvurarak form doldurur. Ancak bu kadınların bir kısmı iş ayarlandıktan sonra işe gitmekten vazgeçer, bazıları ise müşteriyle kendisi anlaşarak kooperatifi devre dışı bırakır. Örneğin görüşme yaptığımız kadınlardan Ş., İmce aracılığıyla temizliğe gittiği bir evden dönüşünde, işverenle anlaşamadıklarını, bir daha aynı eve temizliğe gitmeyeceğini belirtir. Kooperatif durumun nedenini anlamak için temizliğe gidilen evi telefonla aradığında ise işveren, aralarında bir sorun olmadığını, Ş.'nin devamlı gelmesini istediğini söyler. Ş. ile tekrar konuşulduğunda kooperatife gündeliğinden yapılacak kesintiyi vermek istemediği için böyle bir bahane ileri sürdüğü ortaya çıkar.

Kadınların herhangi bir gerekçeyle gündeliklerinden yapılacak kesintiyeye razı olmamaları, kooperatifin karşılaştığı önemli sorunlardan biri-

dir. Hiçbir sosyal güvencesi olmayan temizlik işçilerine sağlık sigortası yaptırabilmek ve masrafları karşılamak için oluşturulacak havuza ücretlerden kesilecek % 5'lik payı kimse ödemek istemez, ödemezler de. Bu, aslında, kadınların kooperatifi sahiplenmemeleriyle de ilgili bir sorundur. Her ne kadar temizlik işçilerine yönelik bir kooperatif fikri Kadın Meclisi'nden çıksa da, eş-dost aracılığıyla istedikleri vakit iş bulabilen, herhangi bir yazılı kontrat olmadığından beğenmedikleri işi bırakıp yenisine geçebilen, Özyeğin'in de belirttiği gibi "manipülasyonu, hoş görünmeyi, manevra yapmayı ve karşılıklı uzlaşmayı içeren bir sosyal etkileşim" sayesinde işvereniyle arasındaki ilişkiyi idare edebilen kadınlar, kooperatifin varlığı sayesinde elde edecekleri hakların peşinde değillerdir (ÖZYEGİN, 2004:165).

Kadınların kooperatife gelmemeleri, ücretlerinden ödeyecekleri katkı payını ödememeleri gibi sıkıntıların yanı sıra, müşteriden gelen talebin ardından temizlik işçisinden önce eve gidip müşteriye form doldurtacak, çalışma saati ve ücreti belirleyecek keşif kolu sistemi de zaman ve insan azlığından dolayı gitgide daha yorucu bir hal almaya başlar, işlemez. Temizlik işçilerine eğitim verme projesi gerçekleştirilemez. Dağıtılan tüm el ilanlarına ve basında yer alan haberlere rağmen kooperatifi arayan müşterilerin sayısı da gündelikçi kadınların talebini karşılamaya yetmez. Neticede faaliyet sönümlenir. İstanbul Üniversitesi'nden alınan hibe sonucu kooperatife tekstil makinelerinin gelmesiyle birlikte faaliyetlerde öncelik değişir ve temizlik işçileri örgütlenmesi bir süreligine rafa kaldırılır.

2002'de ilk çalışmalarına başlanıp 2004 sonlarında somut bir netice alınmadan şimdilik rafa kaldırılan temizlik işçilerinin kooperatifleşme ve sendikalaşma projesinin hangi uğraklarda tıkanıldığını, Esenyurt'ta söz konusu örgütlenme çalışmasının hayata geçirildiği yıllarda İmce'de aktif olarak çalışmış kadınlarla yapılan görüşmeler doğrultusunda anlamaya çalıştık. Hem devletin tanımladığı ve sınırlarını çizdiği siyaset alanının dışında kalarak gönüllü hayırseverlik faaliyetlerinden ve bu tarz faaliyetlerin beraberinde getirdiği patronaj ilişkilerinden ayrı bir yerde duran; hem de "yukarıdan" değil "aşağıdan" siyaset yapma biçiminin hakim olduğu, salt katılımcılıktan ziyade aktif özneliği bir hak arama dili içerisinden teşvik eden yapılar olarak kooperatifler, neoliberal tahakküme karşı alternatif bir ideolojik duruş oluşturabilseler bile, çoğu zaman pratik olarak bir hareket alanı yaratamamaktadırlar. Dışa-

rıdan bakan pek çok gözlemci içinse kooperatiflerin yaptıkları, sönüm-
lenen sosyal refah devletinin işlevlerini gönüllü olarak üstlenmekten
başka birşey değildir. Halbuki kadın kooperatiflerinin, küresel yoksul-
luğun etkilerini hafifletme girişimine dönüşmemesi, gittikçe küçülen
sosyal refah uygulamalarının ve neoliberal devletin kendine angarya
gördüğü işleri üzerinden atmak için kullandığı ve teşvik ettiği bir araç
olmaması konusuna dikkat çeken KADMER Dergisi'ndeki bir yazıda da
(KADMER, 2004:1), kadın kooperatiflerinin “kadın emeği üzerinden
süreklileştirilen bir kadınlık durumuna karşı duruş olma potansiyeli
teşkil ettiği için önemli” olduğunun altı çiziliyor. Kooperatifi yoksul
kadınlar için faaliyette bulunan bir hayır kurumundan veya yabancı ül-
kelerde örneklerine rastladığımız temizlik işçilerini ve çocuk bakıcıları-
nı işe yerleştiren işletmelerden farklılaştıran da bu. Kampanya döne-
minde İmece'de çalışmış olan Tülin, görüşmemizde bu farkın ne kadar
önemli olduğunu vurguluyor. Kooperatifin yalnızca daha iyi çalışma
koşulları için mücadele edip, bu kadınlar açısından sadece işverenler
içinde bir başka işverene dönüşmesi tehlikesine karşı diğer dayanışma
faaliyetlerini –kadın dayanışmasını- ön planda tutmanın; kadınları ken-
di gündelik hayatlarına, hane içi işbölümüne ve başta eşleri olmak üze-
re çevreleriyle olan ilişkilerine müdahale edebilecek duruma getirme-
nin, yani kooperatifin hem kadın hareketiyle hem de toplumsal müca-
deleyle bağlarını korumanın İmece'nin en önemli politik açılımlarından
biri olduğunu belirtiyor. Bunun yanı sıra kadınların, gerek kadın ol-
maktan gerekse birer emekçi olmaktan kaynaklanan sorunlarına bizzat
o kadınlarla birlikte çare üretebilmesi, elbette ancak mahalleli kadınlar-
la kurulan güven ilişkisi dolayısıyla mümkün görünüyor:

“Temizlik şirketlerinden veya Esenyurt'ta kadınlara parça başı
iş dağıtan diğer araçlardan bir farkımızın olması gerekiyordu.
Kadınlar niçin İmece'ye gelsinler? İşse başkalarından da iş alabili-
yorlar. Ama ödemeleri gecikiyor, paralarını alamadıkları oluyor.
Üç kere iş verip, ödemeyi düzenli yapıp dördüncüde dükkanı ka-
patıp ortadan kaybolan araçlar var. Kadınların İmece'ye güven-
mesi bizim için çok önemliydi. O yüzden fabrikadan ya da atölye-
den ödemeyi zamanında alamadığımız durumlarda bile, kadınla-
rın ödemesini kendi cebimizden yaptığımız zamanlar oldu”.

Şemsa Özar'ın belirttiği gibi, patriyarkal-neoliberal kapitalizmin ama-

cı yalnızca “yoksulları kendi yoksulluklarıyla başa çıkabilen uysal vatandaşlar haline dönüştürmek” (ÖZAR, 2007:42) ya da Nazan Üstündağ’ın söylediği gibi “aktif olarak piyasa ekonomisine dahil olmaya çalışan vatandaşlar yaratmak” ve bunu yaparken de her vatandaşın hakkı olan sosyal güvenlik sisteminin yerine yoksullara kaynak aktarımını koyarak sermayeyi güçlü çıkarmaktır (ÜSTÜNDAĞ, 2007:43). Bu açıdan baktığımızda neoliberalizm, formel istihdam olanakları yaratamadığı ve sosyal hakları gasp ettiği ölçüde, enformel sektörün enformelliğini bir yönetim pratiği olarak kullanmaktadır. Ücretli ev emeği ya da parça başı iş gibi kayıtsız çalışma alanlarının tüm yaygınlığına rağmen hiçbir şekilde düzenlenmemesi, neoliberalizmin yönetmeyerek en ucuz yoldan yönetme mantığının güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Sosyal riski azaltma ve piyasa ekonomisini sürdürülebilir kılma gibi misyonları olan sosyal politikalarla, mikro-kredi sistemleri, kadınlara yönelik eğitim programları ve projecilik faaliyetlerinin kaba ekonomizmi ise tam da Özar’ın belirttiği gibi yoksullara yoksulluklarıyla başa çıkmalarını salık verir.¹¹

Temizlik: Pis İş, Vasıfsız İş

“Kolları Sıvıdadık Temizliğe Gidiyoruz” kampanyası sırasında İmce’ye 65 kadının gelerek form doldurduğundan bahsetmiştik. Elbette burada akla gelen ilk soru şu: Esenyurt’tan Bahçeşehir’e gündeliğe giden yüzlerce kadın varken (KADMER, 2002:14), kooperatifle ilişkiye geçen temizlik işçileri niçin bu kadar az bir sayıyla sınırlı kaldı? Bu faaliyetin en canlı olduğu zamanda yani 2004 sonbaharında İmceli kadınların dayanışma şenliğine 750’nin üzerinde kadın katılırken, yine kooperatifin dayanışma faaliyetlerine yüzlerce mahalleli kadın gelirken, temizlik işçisi kadınlar kooperatife niçin bu kadar az rağbet gösterdi?¹² Bu sorula-

11) Örneğin, “yoksulların kendi kendilerini yoksulluktan kurtarmaları için etkili bir araç” olarak görülen mikrokredi uygulaması, Türkiye İsraili Önleme Vakfı’nın 9-10 Haziran 2003 tarihlerinde düzenlediği “Mikrokredi Yoluyla Yoksulluğun Azaltılması Uluslararası Konferansı” sonuç bildirgesinde yoksulluğa karşı savaşta bir “strateji” olarak önerilmiştir. Bkz. <http://www.israf.org/pdf/SonucBildirgesi.pdf>. Çalışarak yoksullukla mücadele edilebileceğini varsayan ve işsizlik bir yana çalışan yoksulların durumunu da göz ardı eden bu “çalışmayana ekmek yok” zihniyeti, Buğra’nın belirttiği gibi rahat devletinden istihdam devletine geçişi karakterize eden bir özelliktir. Bkz. Buğra (2008), s. 244-258.

12) KADMER Dergisi’nin Ekim-Kasım-Aralık 2004 sayısında 10 Eylül 2004’te İmce’nin düzenle-

rın cevabını sözü edilen dönemde İmece'nin gündelikçilere yönelik çalışmasına katılan, kooperatife gelerek form dolduran ve temizliğe giden kadınlarla yaptığımız görüşmelerle bulmaya çalıştık.

Pek çok araştırmanın da işaret ettiği gibi gündelikçilik ancak başka alternatif kalmadığında başvurulmuş en düşük statülü işler arasında yer almaktadır (KALAYCIOĞLU ve RITTERSBERGER-TILIÇ, 2001:99). Güvencesizlik, istikrarsızlık, uzun ve belirsiz çalışma saatleri gibi işin asıl niteliğini belirleyen unsurlar bir yana, "başka birinin pisliğini temizliyor olmak", kadınların gözünde gündelikçiliğin statüsünü belirleyen en önemli özelliktir (ÖZYEGİN, 2005:148). Aksu Bora'nın çalışmasında gösterdiği gibi "işleri temizlik olan kadınların 'pis' olarak nitelendiril(mesi)", sınıfsal farkların temizlik ve hijyen söylemi üzerinden nasıl üretildiğinin güzel bir örneğidir (BORA, 2005:148).¹³ Bu durum, gündelikçiliğin naylon fabrikasında veya tekstil atölyesinde çalışmaya nazaran -daha kazançlı olmasına rağmen- neden düşük statülü bir iş olarak damgalandığını da açıklamaktadır. Esenyurt'ta görüşme yaptığımız temizlik işçisi kadınlar için de durum pek farklı değil. Gündelikçilik düşük statülü bir iş olarak kabul edildiğinden kimse bu işte uzun süre kalmayı düşünmemektedir, zira kendi cinsinden başka bir kadına hizmet ediyor olmak, işin statüsü yanında farklı sınıftan kadınların karşı karşıya geldikleri ve kendi kadınlıklarını bu sınıfsal konumlanışa göre inşa ettikleri, toplumsal cinsiyet ve sınıfsal farklılıkların kesiştiği ayrı bir zemin yaratmaktadır¹⁴:

diği "Dayanışma Şenliği"nden fotoğraflar, gerçekten de kiralanan düğün salonunda nasıl bir izdiham olduğunu gösteriyor.

13) Sınıfsal farkların temizlik ve pislik üzerinden üretilmesi tarihsel bir olgudur. Leonore Davidoff, 19. yüzyıl İngilteresi'nde hizmetçi ve evli kadınlar üzerine yaptığı çalışmada, temizlik, ahlak ve saygınlığın göstergesi haline gelirken, kirli işlerle uğraşan hizmetçilerin evlerde nasıl gözlerden uzak tutulduğunu anlatır. Orta sınıfların zihninde yoksullar pis, başıbozuk ve düzensiz "büyük yıkanmamışlar" kitlesidir. Bkz. Davidoff (2002), s. 124 ve 156. Günümüzde yatılı hizmetçiliğin yerini büyük ölçüde alan temizlik işçiliği de hem işçinin kendisinin hem de işverenin gözünde benzer bir şekilde damgalanmıştır. Ücretli ev emeği, orta ve üst sınıf kadının sınıfsal pozisyonunu ve yaşam biçimini yeniden üretmeye yararken, temizlik işinin statüsünü de düşürür. Zira bir kadının temizlik işinden ziyade yapacak daha iyi işlerinin olması ve bu işin yükünü emeğini satın aldığı başka bir kadına devretmesi, o işe yüklenen sembolik anlamı belirlemektedir. Bkz. Anderson (2004), s. 105-106.

14) Aksu Bora, Kadınların Sınıfı'nda "farklı kadınlıkların birbiriyle ilişki içinde, birbirine meydan okuyarak ve birbirini değersizleştirerek" nasıl kurulduğuna dikkat çekerken, temizlikçi kadınların evlerine temizliğe gittikleri kadınlara yönelik "bencil, beceriksiz, tembel kadın" imgesini bir iktidar stratejisi olarak nasıl ürettiklerini anlatır. Bkz. Bora (2005), s. 58 ve 181.

“Ama benim orada yaptığım işin hiç karşılığı yok. Çünkü hem canım çıkıyor hem de bir kadına hizmet ediyorum. Neden ben bir kadına hizmet edeyim. Akşama kadar afedersin onun tuvaletini temizle. Benimkini kim temizleyecek? Aynı işi yapıyoruz. O da kadın, o da yapsın. Tamam, işin iyisi kötüsü olmaz diyorlar ama var işin iyisi kötüsü. Kendi cinsinden olan birine hizmet ediyorsun. Hasta olsa neyse. Parası var, kendini yıpratmak istemiyor. Mesleğim olsa da başka işte çalışsam”.

İş geçici görüldüğünden, gelecek kaygısından ziyade günübirlik çıkarlar temizlik işçisi kadınların kararlarında önemli hale gelir.¹⁵ Haftada beş gün gündeliğe giden ve kendini İmceli olarak tanımlayan G. şöyle söylüyor:

“Onun için önemli olan o gün kazandığı para. Çalışıyor parasını alıyor, yarın alması almaması çok önemli değil onun için. Geleceği önemli değil, düşünmüyorlar öyle bir şey. Bilinçli olan insanlar da var, sigorta yaptıranlar. Ama atıyorum 100 kişide, 200 kişide bir kişi çıkıyor”.

On yıldır evlere temizliğe giden 30 yaşındaki K. ise artık çalışmak istemediğini, işi bırakacağını, zaten kocasının da çalışmasını istemediğini söylüyor. Yedi yıldır evli olduğu eşi genellikle işsiz ancak şu sıralar düzenli bir işte çalıştığından evin geçimini sağlayabiliyor. Bu da K'ya -geçici olarak- çalışmak istememe özgürlüğü veriyor. K. İmce'ye sık sık gelip gidenlerden. Temizlik işçilerine yönelik kampanya sırasında da İmce aracılığıyla üç kez işe gitmiş. Bunlardan birinde evine temizliğe gittiği kadın K.'ya kooperatifi aradan çıkartmayı teklif etmiş. İşverenin İmce'yi niçin devre dışı bırakmak istediğini anlayamayan K. kooperatife geldiğinde durumu anlatmış.

“Meğer kadın ona doldurttuğumuz talep formundan rahatsız olmuş. Tabii arada İmce olursa beni istediği gibi, akşamlara ka-

15) Brezilya'da yapılan bir çalışmada da ücretli ev hizmetlilerinin temizlikçiliği düşük statülü, değersiz, onur kırıcı gördükleri, bu işe geçici iş gözüyle bakukları belirtilmektedir. Hatta bu yüzden Brezilya'da pek çok temizlik işçisi, sağlık hizmetlerinden yararlanmalarını sağlayan kimlik kartlarını dahi almamaktadır. Yaşça daha genç kadınlar ise bu işe evlenince bırakacakları bir iş olarak bakuklarından, emeklilik ya da hastalık izni gibi hakları düşünmemektedirler. Bkz. Filet-Abreu de Souza, (1980), s.45.

dar çalıştıramayacak. Bir de beni kızının eşyalarıyla kandırmaya çalıştı. Benim kızım öğrenci, evi boşalttığı zaman eşyalarını birine vericem, inşallah sana kısmet olur dedi. Bir daha gitmedim oraya”.

Bir süre fabrikada aşçılık ve çaycılık yapan 40 yaşındaki E. ise yalnızca paraya ihtiyacı olduğunda temizliğe gittiğini söylüyor. Şu an içinde yaşadıkları evin inşaatı sırasında üç yıl boyunca gündeliğe gitmiş. “İşi hakir görmüyorum ben” diye ısrarla belirtirken, artık gündeliğe gitmediğini özellikle vurguluyor. Ona göre bu iş, ağırlığından ve yıpratıcılığından dolayı sürekli yapılabilecek bir iş değil. Hem K. hem de E., asıl zorluğun temizlik yapmak değil insanla uğraşmak olduğunu belirtiyorlar. “İnsanı iş yıpratmaz insan yıldırır” diyen E., saat beşte işi bitirip ayrılmak üzere sözleştiği işverenin evinden ancak gece on birde çıkabildiğini, takip eden dört gün boyunca hasta yattığını söylüyor. İşin bitip bitmediğine karar vermek işverenin inisiyatifinde olunca ve ortada gündeliğe dahil edilecek hizmetleri önceden belirleyecek bir akit yoksa, çalışma saatleri de çalışma koşulları da işverenin insaniyetine kalıyor.

ABD’de San Francisco Bay Area’da bulunan ve Latin Amerikalı göçmen kadınlara iş bulan iki kooperatif hakkında araştırma yapan Salzinger’in çalışmasına baktığımızda, kooperatiflerin ücretli ev emeğine yaklaşımlarının kadınların yaptıkları işe yönelik algılarını belirlediğini göstermektedir. Salzinger, bu iki kooperatiften birinin -Amigos- temizlikçiliği gündelikçilerin daha iyi bir iş bulana kadar yaşamlarını sürdürmelerine olanak sağlayacak bir cankurtaran olarak gördüğünü belirtir. Amigos yalnızca işverenlerle üyeleri arasındaki ödeme ilişkisini düzenler ve ücretleri belirler. Halbuki göçmen kadınlar İngilizce bilmediklerinden temizlik malzemelerini ve aletlerini kullanamamakta, bu da müşteri şikayetlerine yol açmaktadır. Ancak Amigos buna yönelik çözüm üretmek için birşey yapmaz. Diğer kooperatif -Choices- ise bir iş bulma acentesi değil bir meslek örgütü gibi hareket eder. Kooperatif üyelerine verilen İngilizce dersleri ve temizlik eğitimlerinin yanı sıra, bir problem olduğunda işverenleriyle nasıl muhatap olacakları, sıkıntılarını nasıl ifade edecekleri gösterilir; yapılan işin saygınlığı ön plana çıkartılır. Kooperatif üyesi kadınlar çalışma standartlarını kendi aldıkları kolektif kararlar doğrultusunda belirleyerek, temizlik işini eğitim gerektiren ve saygıyı hak eden bir iş olarak tanımlarlar. Kısaca Choices’de

Amigos'tan farklı olarak, temizlik işinin uzun vadeli, sürekli, uzmanlaşma gerektiren bir işe, dolayısıyla "vasıflı" bir işe, "pis" işten "temiz" işe dönüştüğünü görürüz.

Pek çok farklı araştırma, temizlik işçisi kadınların yaptıkları işi "iş" olarak görmediklerini ortaya koymaktadır.¹⁶ İmeceli G.'nin dediği gibi kadınlar gündelikçiliği genellikle "eve katkı" olarak görürler: "Evin buzdolabını karşılamak için çalışıyor mesela, çocuğun okul masrafı için, geçici görüyor". Bu iş sürekli bir iş olarak değil, maddi sıkıntının atlatılacağı zamana kadar tutunulacak günü kurtarmaya yönelik geçici bir iş olarak kabul edilmektedir. Bu da temizlik işçilerinin örgütlenmesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Yukarıda bahsettiğimiz Choices kooperatifinin başardığı şey, işte tam da bu noktada vasıfsız ve geçici görülen temizlik işine yönelik kadınların algısını değiştirmek; işe vasıf ve değer katarak, zaten ister istemez uzun yıllar bu işte çalışan kadınların işlerine yönelik kolektif bir bilinç geliştirmelerini, haklarının farkına varmalarını sağlamak.

2001'den beri evlere gündeliğe giden G. şunları söylüyor:

"Sigortalı bir işte çalışmam lazım diye düşünüyordum. Ama eşim işten çıkartılınca, 4 çocuk olunca çalışmak zorunda kaldım. Önce bir iki gün gideyim diye başladım ama sonra bir baktım Pazar günü bile gidiyorum. Bu işe devam edeceğimi hiç düşünmüyordum".

16) Ev eksenli çalışan ve ücretli ev işçisi olan kadınların yaptıkları işin kendileri için bile görünmez olması, kadınların yaptıkları işi genellikle "ek gelir", "aileye destek" olarak nitelendirmeleri, pek çok çalışmada gündeme getirilmiştir. Bkz. Kalaycıoğlu ve Rittersberger (1998), s. 226, 235; Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tiliç (2001), s. 70-71 ve 156; Esim ve Sims (2000), Hattatoğlu (2001), s. 180-181; Dedeoğlu (2004), s.263. Ancak Hattatoğlu ev eksenli çalışan kadınların bir strateji olarak kendilerini çalışıyor ilan etmediklerini belirterek bu durumu kadınların "...zaten ev ve çocuk bakımı sorumluluklarına ek olarak bir de çalışma/geçimi sağlama sorumluluğunu almak istememeleri"ne bağlamakta ve yaptığı görüşmeler arasında hiç de böyle bir profil çizmeyen kadınların da bulunduğunun altını çizmektedir. Jenny White ise parça başı çalışan kadınların emeklerini "pazar değeri olan bir emek olarak görmediklerini", çalışma ile emek arasında ayırım yaptıklarını söyler. White'a göre bu durum kadınları "yabancılarla ekonomik ilişkilere giren, kocası ailesini geçindiremediği için çalışmak zorunda kalan bir kadın gibi algılanmaktan kurtarır." Bkz. White (1999), s. 189-190. Kuvvet Lordoğlu da İstanbul ve Bursa'da yine evde parça başı iş yapan kadınlarla yaptığı görüşmeler sonucunda, kadınların evde yaptıkları ücretli işin, kazandığı düşük ücretten dolayı kadınlar tarafından "destek" olarak algılandığını söylemekte, bu işlerin mevcut toplumsal rollerin devamlılığını sağladığını vurgulamaktadır. Bkz. Lordoğlu (1993), s.108.

Ücretlerin bu alanda örneğin konfeksiyonda çalışmayla kıyaslandığında görece yüksek olması da, çalışma koşullarından şikayetçi olsalar bile kadınları suskunlaştırıyor ve gündelikçiliği sigortalı fabrika işine tercih etmelerine neden oluyor. Bugünkü piyasa koşullarında boncuk işi yapan bir kadın bütün gün çalışarak ancak 5 TL kazanabiliyorken, evlere temizliğe giden kadınların günlüğü 50-75 TL arasında değişmekte; görece yüksek bu ücretler tanıdık, eş dost aracılığıyla iş bulma imkanıyla birleşip bir de işe geçici gözüyle bakılınca emeklilik, tazminat, hastalık izni, sağlık sigortası gibi haklar kadınların gündemine girmemektedir.

Bu konuda bir başka önemli nokta da fabrikada çalışan işçilerin tek bir işverene çalışmalarından farklı olarak, temizlik işçilerinin her birinin farklı işverenler için çalışıyor olmalarıdır. Bu durum, işverenin karakteri ve niyetine bağlı olarak farklı muamele ve haksızlıklara maruz kalan kadınların ortak bir sorun etrafında bir araya gelmelerini zorlaştırmaktadır. Temizlik işçisi kadınların ayrı ayrı mekânlarda birbirinden izole ve habersiz çalışıyor olmaları bu açıdan örgütlenmenin önünde duran yapısal bir engeldir. İmece'de yıllardır aktif çalışan Selma "Herkes ayrı ayrı. Ancak birisi düşecek ölecek, herkes, bütün temizlik işçileri görececek, hani belki orada örgütlenilebilir." diyor. Selma'ya göre temizlik işçisi kadınları gündelik yaşamlarındaki acil bir ihtiyaca cevap vermedikçe örgütlemek oldukça zor. Bahçeşehir'e minibüs hattının olmadığı ve temizlik işçilerinin kendi ayarladıkları korsan servislerle ulaşımını sağladıkları zamanlarda, kooperatif servis işini organize edebilseydi şimdi daha farklı bir noktada olurduk diye düşünüyor Selma:

"Servisleri biz organize edelim dedik Bahçeşehir'e. Birkaç araba bulmak gerekiyor. Şirket gibi göstermek gerekiyor. Bir araba alıp servisçilik yapamazsın... Kooperatif servis ihtiyacını sağlasa, o zaman işte kooperatif benim şu ihtiyacımı karşılıyor der. İsteğe bağlı sigorta işini üstlenelim dedik ama yapan zaten yapıyor bunu. Sigortayı düşünen çok az... Bir küçücük kooperatif her şeyi yapamaz".

İmece ve Yerel Yönetimler

İmece küçük de olsa faaliyetleriyle büyük etki yaratmış, hatta bölgede yerel yönetim tarafından önemli bir siyasi özne olarak kabul görmüş bir kooperatif. İmece Kadınlar Kahvesi Uğur Mumcu Parkı'nda açıldı-

ğında bu mekanda sadece parça başı işi ve dayanışma faaliyetlerini örgütlemekle kalmıyor, park civarında işleyen uyuşturucu trafiğine de müdahale ediyor. İmece Kadın Kooperatifi yöneticisi Serpil Kemalbay, SHP'li Gürbüz Çapan döneminde belediyenin zaten parkta dönen bu trafikten haberdar olduğunu ve mekanı İmeceli kadınlara “siz burayı adam edersiniz” diyerek verdiğini belirtiyor. Gerçekten de İmeceli kadınlar kısa sürede parkı çeviren duvarların önünde mahallenin çocuklarına uyuşturucu satmaya çalışan, hatta burada alenen fuhuş yapan kişileri mahalleden kovarak parkı ve civarını “adam ediyorlar”.

28 Mart 2004 yerel seçimleri öncesinde İmece'nin kapısını çalanların sayısı da oldukça kabarık. Esenyurt Belediyesi'ne talip olan pek çok parti temsilcisi, halihazırda bölgede önemli bir ilişkiler ağı kurmuş olan İmece'nin mekanına gelip seçim öncesi kadınlara burada propaganda yapmak istiyor. Ancak bu talepler reddedilerek, İmece'nin bağımsız bir kadın kooperatifi olduğu ve her partiye eşit mesafede durduğu ifade ediliyor. Seçimlerden sonra belediyeyi AKP'li Necmi Kadioğlu alınca İmece'den mekânı boşaltması isteniyor. Böylece Belediye önemli bir olanağı, kendi paternalist siyasetinin dışında bağımsız bir noktada durmaya çalışan İmece'den geri alıyor. İmece Uğur Mumcu Parkı'ndan çıktıktan sonra da dört yıl boyunca burada geçtiğimiz yıl parkın adının “Osmanlı Parkı” olarak değiştirilmesinin dışında hiçbir düzenleme yapılmamış. Ancak bu süre içinde İmece'nin Belediye'nin peşini bırakmadığını ve düzenlediği kampanyalarda yerel yönetimi kooperatifi destekleme konusunda zorladığını görüyoruz. 8 Mart 2005 yılında başlatılan ve bir yıl süren “Nutuk Değil İş, Kreş İstiyoruz” kampanyasının sonucunda Belediye Başkanı Kadioğlu'ndan randevu alan, topladıkları yaklaşık 1500 dilekçeyi ve hazırladıkları “kadın fermanı”nı toplantıya götüreren kadınlar, Belediyeden iş ve kreş istiyorlar (İMECE, 2006a:7). İmeceli kadınların taleplerini dikkate alan Belediye, ev eksenli çalışan kadınlara parça başı iş verdiği gibi, belediye binası içinde bu işi yapacakları yaklaşık 30 kişilik bir mekân ve çocuklar içinse bir oyun odası tahsis ediyor (İMECE, 2006b:4). Ev eksenli çalışmayı işin kolektif bir biçimde örgütlenebileceği bir mekâna taşıyarak görünürleştirmek ve kadınları hanenin dışına çıkarmak açısından oldukça önemli olan bu kazanım, kooperatifin yerel yönetimlerle ilişkilerinde etkin bir özne olabileceğini göstermesi açısından da oldukça öğretici bir deneyimdir. Her ne kadar kadınların elde ettikleri bu kazanımların ömrü çok uzun

sürmemiş olsa da, evlerinden dışarı çıkan, bir araya gelerek bir kampanya örgütlenmesi içinde yer alan, Belediye Başkanı'yla görüşüp taleplerinin dikkate alınmasını isteyen ve ısrarlarını sürdürerek bu konuda baskı yapan kadınların kendi güçlerinin farkına vardıklarını söylemek hiç de abartılı bir tespit olmayacaktır. Ancak bir süre sonra İmce'nin "ne idüğü belirsiz", "tekinsiz" bir yapı olduğuna dair söylenti çıkaran yönetim, kooperatifte bir araya gelen kadınların çabasıyla elde edilen bu kazanımları kendi hanesine yazma teşebbüsünde bulunarak, iş verdiği kadınların ayağını kooperatiften kesmeye çalışıyor.

Sağlık hizmetleri, eğitim, iş, kreş gibi hakların yukarıdan bahsedilen birer imtiyaz haline getirildiği ve neoliberal devletin meşruiyet krizi karşısında yönetmenin (*governance*) aracı kılındığı bir toplumda, kooperatiflerin ve örgütlerin bir birlikte güçlenme (*empowerment*) vasıtası olarak hayata geçirdiği pratiklerin yerel yönetimler tarafından hayır faaliyetlerine dönüştürüldüğünü görüyoruz. Üstelik bu hayırseverlik, kadınları, yoksulları mümkün olduğunca bu iyilik ihsanını hak eden pasif ve uysal yurttaşlara dönüştürmeyi hedefliyor. Belediyenin patronaj ağına eklemelenmeyen, yardım değil hak talep eden ve uysal yurttaşlar olmayı reddeden İmeceli kadınlar ise bu şekilde şaibe altında bırakılıyor.

Sonuç

"Tümüyle özel bir yaşam sürdürmek hakiki bir insani yaşam için özel olan şeylerden yoksun kalmak demektir... Başkaları tarafından görülmenin ve duyulmanın sağladığı gerçeklikten; başkalarıyla ortak bir şeyler dünyası aracılığıyla birleşmenin ve ayrılmanın sağladığı 'nesnel' bir ilişkiden, yaşamın kendinden daha kalıcı birşeyler başarma olanağından yoksun kalmak demektir... Özel (haldeki) insan başkalarının gözüne görünmez, o nedenle sanki yokmuş gibidir."

Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, s. 104

Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*'nda kamusal alanın görünürlüğü, müşterekliği ve aydınlığından bahsederken, "evin içi" anlamına gelen Yunanca *megaron* ve Latince *atrium* sözcüklerinin karanlık, siyahlık gibi yan anlamları olduğunu söyler (ARENDR, 2000:121). Kamusal alan,

içinde bu dünyayı paylaştığımız başkalarıyla söz ve edimlerimiz dolayısıyla etkileşime girdiğimiz, kendi “kim”liğimizi bu etkileşim vasıtasıyla ortaya koyduğumuz, ortaklaşa sahip olduğumuz dünyevi bir mekân, bir kolektif müzakere, anlaşma ve çatışma ortamıyken; özel alanın yani hanenin karanlığı, mahrumiyet ve yoksunlukla malûl zorunlulukların alanıdır (ARENDT, 2000:92-104). Bu zorunluluklar, hayatın idamesi için vazgeçilmez olmakla birlikte her zaman karanlıkta ve “görünmez” kalmış, görünmediği için de yok sayılmıştır.

Feminist hareketin hanenin karanlığında olup bitenleri aydınlığa çıkartarak, ailenin ve kadın-erkek ilişkilerinin mahremiyetinde görünmez kılınan cinsellik, şiddet, karşılıksız kadın emeği gibi konuların toplumsal alanın üretimindeki rolünü kamusal tartışmanın konusu yapması ve politikleştirilmesi uzun bir mücadele gerektirmişti. Bu mücadelenin tüm kazanımlarına rağmen, patriyarkanın temel direklerinden birini oluşturan kadın-erkek arasındaki toplumsal işbölümünün sapaşağlam ayakta durması, kadın emeğinin farklı bir veçhesini oluşturan ücretli ev emeği alanında da yine kadınları görünmezliğe mahkum etmiştir. Ücretli ev emeğinin bir parçası olan gündelikçilik de, Türkiye’de geçmişte ve bugün hiçbir düzenlemeye tabi olmadan devletin iş yasalarında ve düzenlemelerinde görmezden gelinen, varlığıyla işsizliğin ve yoksulluğun sübabı olan, neredeyse tamamen kadın emeğine dayalı bir sektör olarak kadın hareketinin gündemine ancak 1990’lardan itibaren girmiş ve görünürleşmeye başlamıştır. Görünürleşmek, illa yanlış biçimde devlet olarak kabul edilegelen kamu alanının pratikleri içinde kendine bir yer bulmak değil, bu konuda geniş anlamıyla kamusal alanı devletin yönetim pratikleriyle paylaşan diğer toplumsal öznelerin -bu örnekte kooperatiflerin, kadın hareketinin, sivil toplum kuruluşlarının, hatta özel temizlik şirketlerinin- politik ajandasına girerek, özel alan ve egemen kamusal alan karşısında bir alternatif alan oluşturmakla mümkündür. Yoksullara yoksulluklarını idare etmeleri için bir “fırsat” sunan ve alandaki esnek çalışma koşulları, güvencesizlik, örgütsüzlük göz önüne alındığında neoliberalizmin düzenlemeyerek düzenlediği ve rasyonelleştiği bir iktidar mantığı içinde yer alan ücretli ev emeğine, bizzat bu alanın özneleri olan kadınlarla birlikte müdahale etme çabasına giren İmece Kadın Dayanışma Kooperatifi, alternatif bir alan yaratmanın olanakları ve zorluklarını ortaya seren bir tecrübenin faili olması açısından önemlidir.

Rodriquez'in yeni ekonominin "görünmeyen yüzü" olarak tanımladığı, neoliberal düzenlemeler içinde hem bir "yapısal zorunluluk" hem de bir "dışlanma alanı" olan ücretli ev emeği (RODRIQUEZ, 2007:70), küresel ağlara ve pazarlara hızla eklemlenen İstanbul'da alt sınıfların ve göçmenlerin kente eklemlenme yollarından birisidir. Esenyurtlu kadınlar için de gündelikçilik, kocaları çalışmadığında, işsiz kaldığında hane-yi geçindirmek ya da çocukları okula başlarken okul masraflarını karşılamak, evin bir ihtiyacı alındığında taksitleri ödemek için başvurulana, genelde en az üç-beş yıl çalışılan geçici bir iştir.

İmece, günü kurtarmak için başlanan ancak kısa süre içinde sürekli-leşerek bölge kadınları için uzun vadeli bir işe dönüşen temizlik işinin kayıt dışılığı ve güvencesizliğinden, normsuzluğundan kaynaklanan sorunlarına mahalleli kadınlarla birlikte çözüm üretmek ve birlikte güçlenmek için yola çıkmışken türlü bariyerlere çarpmış, gerek kadınların işe ve kooperatife bakışları, gerek kooperatifin maddi/fiziksel yetersizlikleri, gerekse de işin doğası bu örgütlenme deneyiminin sürekliliğine mani olmuştur. Dünyada, özellikle yoğun göç alan ABD ve Kanada gibi ülkelerin yanı sıra Avrupa ülkelerinde, ağır sömürü koşullarında köle gibi çalıştırılan göçmen kadınların haklarını aramak ve çalışma koşullarını düzenlemek için uğraş veren sendika ve kooperatiflerin yaygınlığına rağmen Türkiye'de bu alan tamamen boştur. Sadece ilişki ağları üzerinden yürüyen bu kadar geniş bir iş kolunda örgütlenmenin eksikliği bir yana, işin devlet tarafından bütünüyle görmezden gelinmesi, çalışma koşullarının işçi ve işveren arasındaki pazarlığa bırakılması, işçinin de işverenin de birbirinin insafına terkedilmesi demektir. Esenyurt'ta bizzat temizlik işçisi kadınlarla birlikte bir alternatif alan yaratmayı amaçlayan İmece, işin enformel biçimde işçi ve işveren arasındaki yazılı olmayan sözleşmelerle yürütüldüğü, işçinin de işverenin de kendine özgü stratejilerle hane içinde görünmez kalan bu ilişkiyi idare edebildiği bir durumda ne işçi ne de işveren tarafından muhatap olarak kabul edilmiştir. Herhangi bir alanda aktörlüğe soyunmak, o alanın asıl özneleri tarafından muhatap kabul edilebilmek için inandırıcılık önemli bir faktördür ve inandırıcılığın kendisi pek çok noktada güçlü olmakla keşismektedir. İmece'nin parça başı işin örgütlenmesinde piyasada varolan diğer aracılardan konumuna talip olmakla birlikte, aracılardan ticari mentalitesi dışında bir kadın ve emek dayanışması fikriyle hareket etmesi ona bu inandırıcılık vasfını kazandırmış gözükmektedir. Fakat te-

mizlik işinin örgütlenmesinde bu başarı aynı ölçüde yakalanamamıştır ve bu hususta şüphesiz Türkiye’de gündelikçiliğin yukarıda saydığımız nitelikleri etkili olmaktadır.

Uluslararası işbölümü, ulus aşırı şirketler ve taşeronları, yapısal uyum politikaları, hızla büyüyen enformel sektör, esnek istihdam, işsizlik, küçülen devlet, zayıflayan sendikal hareket, küresel kentler, profesyonel yönetici sınıflar ve düşük ücretli-düşük vasıflı işlere talip olan göçmenler ve yoksullar. Küresel ekonominin yapısal unsurları olan bu parçacıklar, ücretli ev hizmetlerinin emek piyasası içindeki konumunu pekiştirmekte; enformel, formel aleyhine genişleyip bu sektör iyiden iyiye “kadınlaştıkça”, bir zamanlar enformel sektörün atipik, geçici bir durum olduğunu düşünenlerin hayallerini boşa çıkartırcasına küresel ekonominin bir parçası olmaktadır. Gallin’in belirttiği gibi, bugün artık hiçbir devletin piyasayı düzenleyerek tam istihdam koşullarını yaratacak makroekonomik bir dönüşüm için siyasi iradesi ve becerisi kalmamış gözükmemektedir. Bu, tam da Habermas’ın “siyasetin küreselleşme sonucu iktidarsızlaşması” şeklinde tanımladığı olguya tekabül etmektedir (HABERMAS, 2002:103). Bu durumda, Gallin’e göre, enformeli nasıl formelleştirebiliriz üzerine değil, ancak bu sistem içinde korunmasız kalanları nasıl koruyabiliriz üzerine düşünmek asıl meselemiz olmalıdır (GALLIN, 2001:536-37).

Sözü edilen karamsar tabloda bir gerçeklik payı bulunmakla birlikte, dünyanın pek çok yerinde ev eksenli çalışan kadınların ve ücretli ev işçilerinin farklı biçimlerde bir araya gelerek örgütlendiğini görüyoruz.¹⁷ Türkiye’de de 1999 yılında İstanbul’da düzenlenen bir atölye çalışmasının ardından, ev eksenli çalışan kadınların gerek medyada gerek ulusal politikalar nezdinde görünürlüğünü artırmayı ve örgütlenmelerini teşvik etmeyi amaçlayan “Ev Eksenli Çalışan Kadınlar Çalışma Gru-

17) Örneğin Hindistan’da 1972 yılında kurulan SEWA (Self-Employed Women’s Association), toplam 84 kooperatifi bünyesinde barındıran ve 2000 yılı itibarıyla iki milyonun üzerinde üyesi bulunan bir kadın örgütü. Benzer biçimde SEWA deneyiminden yola çıkılarak 1994 yılında Güney Afrika’da kurulan SEWU (Self-Employed Women’s Union) da bu örgütlenmelerden biri. Bkz. Kara (2005), s. 80-81. 2000 yılında New York’ta kurulan Domestic Workers United (DWU), Karayipler, Afrika ve Latin Amerika kökenli temizlik işçilerinin ve bakıcıların örgütlendiği bir oluşum. Bkz. <http://www.domesticworkersunited.org/media.php>. SUMAPL ise Filipinlerde 8000 ücretli ev işçisini kapsayan bir örgüt. Bkz. Casco (2006), [http://www.ilo.org/wow/Articles/lang—en/WCMS_081383/index.htm](http://www.ilo.org/wow/Articles/lang-en/WCMS_081383/index.htm).

bu”nun kuruluşu bu çabaya tekabül eden bir girişimdir (ESİM ve SİMS, 2000).

İmece’nin kooperatifleşme ve temizlik işçileriyle örgütlenme deneyimi de bir başarı veya başarısızlık hikâyesi olmasının ötesinde, bir grup kadını ev işlerinden özgürleştirirken diğer bir grup kadını ücret mukabilinde de olsa yine hanenin karanlığında görünmez kalan bir takım işleri yapmaya mecbur bırakan bir alanı, bizzat o alanda çalışan kadınlar yararına ve onlarla birlikte düzenleme çabası, bir güçlenme pratiği olması açısından önem taşıyor. Güvencesizliğin ve belirsizliğin hakim olduğu, ücretlerin ve çalışma koşullarının belirli standartlara bağlı olmaksızın işçi ve işveren arasındaki sözlü ve oldukça enformel kontratlarla tanımlandığı bu alan, esasen devletin yasalarıyla düzenlemesi gereken bir alandır. Ancak bu, formel istihdamın enformel karşısında irtifa kaybettiği bir dönemde pek mümkün gözükmemektedir. Yine de siyasetin iktidarsızlaşması karşısında sendikalar ve kooperatifler, yoksulları kendi yoksulluklarıyla başa çıkmaya davet eden çeşitli öneriler karşısında veya kamu harcamalarındaki kısıntıların hayırseverlerin destekleriyle telafi edilmeye çalışılması karşısında hakları ön plana çıkartabilmelidirler. Bu durumda sendika ve kooperatiflerin ekonomik kaygılarınla sınırlı dili politikleşerek farklı bir dile tahvil olmak zorundadır.

Yerel yönetimlere bu süreçte ne kadar temas edilebileceği, bir patronaj ilişkisine girmeksizin ne ölçüde yardım talep edilebileceği ise bir başka önemli konudur. Eğer kooperatife düzenli olarak bir kaynaktan belirli bir fon akıyorsa, gönüllü çalışma üzerinden faaliyetlerin devamını sağlamak oldukça güç gözükmemektedir. Zira maddi kaynak işlerin organizasyonundan kooperatifte istihdam edilecek düzenli elemanlara ödenecek ücrete, kooperatifin bulunduğu mekânın kirasına kadar pek çok noktada karşımıza çıkan yakıcı bir sorundur ve yerel yönetimlerin desteği hiç değilse bu sorunlara deva olabilmek potansiyeli taşımaktadır.

İmece deneyimi bize güçlenmenin kolektif ve sabır gerektiren bir süreç olduğunu, bu süreçte atılan her adımın, insan eyleminin sonuçlarının öngörülemezliği gereği, kimi zaman kazanımlarla kimi zaman kayıplarla sonuçlanabileceğini göstermektedir. Hane içinde ve dışında maruz kaldıkları haksızlık ve sömürü karşısında kadınlara hep birlikte inisiyatif olarak ses çıkarmaları için bir araç, ortak bir dil sunmaktadır. İmece. Arendt’in dediği gibi “başkaları tarafından görülmenin ve duyulmanın sağladığı gerçeklik” hissi, bu ortaklaşalık, maddi engelleri ve

ekonomik kaygıları aşarak temizlik işçileri örgütlenmesinin devamlılığını sağlamaya olmasa da, İmece'nin bugün hala iki oda bir salon mekânında mahalleli kadınlar için bir nefes borusu işlevi görmesine yetmektedir.

Teşekkür

Bu çalışmayı yaparken benimle görüşmeyi reddetmeyip evlerinin kapılarını açan Esenyurtlu temizlik işçisi kadınlara, yardımlarını esirgemeyen Serpil'e, Meral'e ve Tülin'e; en çok da o olmasa bu araştırmayı asla yapamayacağım Selma'ya teşekkürü borç bilirim.

KAYNAKÇA

- ABREU DE SOUZA, J.F., (1980), Paid Domestic Service in Brazil, *Latin American Perspectives*, 7, 1, 35-63.
- AKGÜL, A., Mikrokredi Vasıtasıyla Yoksulluğun Azaltılması Uluslararası Konferansı Sonuç Bildirgesi, 9-10 Haziran 2003, <http://www.israf.org/pdf/Sonucbildirgesi.pdf>.
- ANDERSON, B., (2004), Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor, *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, Der.: Ehrenreich, B.- Hochschild, A.R., Owl Books, New York, s: 104-114.
- APAK, M., (2004), Kadınlar Açısından Yerel Yönetimler ve İmece Deneyiminin Gösterdikleri, *Kadın Araştırmaları ve Dayanışma Merkezi Dergisi*, 9, 15-16.
- APAK, M., (2007), İmece: A Women's Self-Empowerment Practice in a Shantytown in Istanbul, *Education in 'Multicultural' Societies: Turkish and Swedish Perspectives*, Der.: Carlson, M.-Rabo, A.- Gök, F., Swedish Research Institute in Istanbul, Transcations, Vol:18, Roos Tryckerier AB, s: 197-212.
- ARENDT, H., (2000), *İnsanlık Durumu*, İletişim Yay., İstanbul.
- BAKAN, A.B., STASIULIS, D.K., (1995), Making the Match: Domestic Placement Agencies and the Racialization of Women's Household Work", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 20, 2, 303-335.
- BENERIA, L., (2001), Changing Employment Patterns and the Informalization of Jobs: General Trends and Gender Dimensions, ILO, Geneva, 1-24.
- BORA, A., (2005), *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yay., İstanbul.

- BUGRA, A., (2008), *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İletişim Yay., İstanbul.
- CASCO, R. R., (2006), Lighting a Torch for Empowerment: "We Matter" say, Filipino Domestic Workers, *World of Work Magazine*, 58, Aralık. http://www.ilo.org/wow/Articles/lang—en/WCMS_081383/index.htm.
- COHEN, R., (1991), Women of Color in White Households: Coping Strategies of Live-in Domestic Workers, *Qualitative Sociology*, 14, 2, 197-215.
- DAVIDOFF, L., (2002), Ev İşinin Rasyonelleşmesi, *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Der.: Durakbaşı, A., İletişim Yay., İstanbul, s. 143-187.
- DEDEOĞLU, S., (2004), Sindrella'nın Pazara Yolculuğu: Toplumsal Cinsiyet Roller, Aile ve Kadının İşgücüne Katılımı Üzerine Bir Deneme, *Neoliberalizmin Tahribatı* 2, Der.: Balkan, N.-Savran, S., Metis Yay., İstanbul, s: 254-274.
- ESİM, S., (2000), Sims, M., Home-based Work in Turkey: Issues and Strategies for Organizing, Ocak. (<http://www.openair.org/research/turkey.html>).
- GALLIN, D., (2001), Propositions on Trade Unions and Informal Employment in Times of Globalisation, *Antipode*, 531-549.
- HABERMAS, J., (2002), *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti*, Bakış Yay., İstanbul.
- HATTATOĞLU, D., (2001), Ev Eksenli Çalışma Stratejileri: Kadın Özgürleşmesi Açısından Bir Tartışma, *Yerli Bir Feminizme Doğru*, Der.: İlyasoğlu, A.-Akgökçe, N., Sel Yayıncılık, İstanbul. s. 173-204.
- HONDAGNEU-SOTELO, P., (1994), Regulating the Unregulated?: Domestic Workers' Social Networks, *Social Problems*, 41, 1, Şubat, 50-64.
- İMECE Kadın Postası, Esenyurt Belediyesi'nden Kreş için Söz Alındı, 5, 7, Mayıs, (2006a).
- İMECE Kadın Postası, Esenyurt Belediyesi Kadınlara "Evet" Dedi, 6, 4, Ağustos, (2006b).
- İMECE Kadın Postası, İmece Kadın Meclisi Niye Var?, 7, 5, Aralık, (2006c).
- KADMER Dergisi, Esenyurt Anketinin Gösterdikleri, Eylül-Ekim-Kasım, 15-17, (2002).
- KADMER Dergisi, Ev Temizliğine Giden İşçi Kadınlar Üzerine Bir Alan Araştırması: Bir Elinde Paspas, Bir Elinde Kova; Umurunda Dünya, 3, 14-17, (2002).
- KALAYCIOĞLU, S., RITTERSBERGER, H., (1998), İş İlişkilerine Kadınca Bir Bakış: Ev Hizmetlerinde Çalışan Kadınlar, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Der.: Hacımırzaoğlu, A.B., Tarih Vakfı Yay., İstanbul, s. 225-235.
- KALAYCIOĞLU, S., RITTERSBERGER-TILIÇ, H., (2001), Cömert "Abla"ların Sadık "Hanım"ları: Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar, Su Yay., Ankara.
- KARA, E., (2005), Görünmeyen Emegin Çilesi, *Yol*, 7, Ağustos-Eylül, 76-81.
- MUNCK, R., (2005), Neoliberalism and Politics, and the Politics of Neoliberalism, *Neoliberalism: A Critical Reader*, Der.: Saad-Filho, A.-Johnston, D., Pluto Press, London, s. 60-69.
- LORDOĞLU, K. (1993), Evde Çalışan Kadınlara İlişkin Nitel Bir Karşılaştırma ve Bazı Sorunlar, *İ.Ü. Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1, 100-109.
- ÖZAR, Ş., (2007), Neoliberalizm ve Yoksulluk, *Amargi*, 6, 40-42.
- ÖZYEĞİN, G., (2005), *Başkalarının Kiri: Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yay., İstanbul.
- PARRENAS, R.S., (2001), *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford University Press, Stanford, California.
- RODRIQUEZ, E.G., (2007), The 'Hidden Side' of the New Economy: On Transnational Migra-

tion, Domestic Work and Unprecedented Intimacy, *Frontiers*, 28, 3, 60-83.

ROMERO, M., Chicanas Modernize Domestic Service, *Workplace/Women's Place: An Anthology*, Der.: Dubeck, P.J.-Dunn.D., Publishing Company, Los Angeles, California, Roxbury, s. 298-307.

SALZINGER, L., (2006), A Maid by Any Other Name: The Transformation of 'Dirty Work' by Central American Iminigrants, *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, (1991), s. 139-160.

SASSEN, S., (2003), The Global City: Strategic Site/New Frontier, *Democracy, Citizenship, and the Global City*, Der.: Işın, E., Routledge, London, New York, s. 48-61.

SENNETT, R., (2002), *Karakter Aşınması*, Ayrıntı Yay., İstanbul.

ÜSTÜNDAĞ, N., (2007), Sosyal Politikayı Feminist ve Muhafız bir Siyasete Açmak, *Amargi*, 6, 43-44.

WHITE, J., (1999), *Para ile Akraba: Kentisel Türkiye'de Kadın Emegi*, İletişim Yay., İstanbul.

ZAREMBKA, J.M., (2004), America's Dirty Work: Migrant Maids and Modern-Day Slavery, *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, ed: Ehrenreich, B., Hochschild, A.R., Owl Books, New York, s. 142-153.

ZEYTİNOĞLU, İ.U., (1999), vd., Migrant Women in Waged Domestic Work in Turkey, *Middle East Report*, 211, Yaz, 42-45.

Kentsel Dönüşümde Kamunun İzini Aramak:

Tuzla'da Kentsel Dönüşüm Şifa'da Yıkım¹

Mert Tokur

“Düz ayak çivit badana bir kent nasıl kurulur abiler?”
Ece Ayhan

Tuzla'nın Şifa Mahallesi'nde yedi ruhsatsız binanın yıkımı sırasında büyük bir arbede meydana gelmiştir. Yıkımın ertesinde Tuzla Belediye Başkanı Mehmet Demirci “Şifa Mahallesi'nde, son 1-1,5 ay içerisinde kaçak olarak yapılan 7 binanın yıkım işleminin tamamlandığını” bildirmiştir.² Bölge, bitişik ama 1992'de birbirinden ayrılan iki mahalleden oluşmaktadır ve iki mahallenin sınırı Emiroğlu Caddesi'dir. Yıkım esnasında gerçekleşen arbedenin büyük bir bölümü bu cadde üzerinde meydana gelmiştir. Araştırmanın yapıldığı sürede de üç binanın enkazı hala cadde üzerinde durmaktaydı. Yıkımların gerçekleştiği Şifa Mahallesi, arsa tapulu parseller üzerinde imar izni olmaksızın yükselen kaçak/ruhsatsız yapılardan oluşurken, Mimar Sinan Mahallesi hazine ara-

1) Bu yazı, Şubat-Ağustos 2008 tarihleri arasında yapılan saha araştırmasının ürünüdür. Saha araştırması için derinleme mülakat yöntemi tercih edilmiş, bu bağlamda Tuzla Belediyesi Kent Planlama Müdürlüğü'ndeki bir kent planlamacıyla, Çağdaş Tuzla gazetesi sahiplerinden Hülya Özen'le, Mimar Sinan ve Şifa mahallelerinin muhtarlarıyla, evi yıkılan bir kişiyle ve olaylar esnasında gözaltına alınan iki kişiyle konuşulmuş, Şifa ve Mimar Sinan mahallelerinde 10'ar kişiyle görüşülmüş, ayrıca bölgede çeşitli gözlemler yapılmıştır. Literatür taramasının yanı sıra yazılı basından Çağdaş Tuzla Gazetesi, internet üzerinden de milliyet.com.tr, gazeteport.com.tr, tumgazeteler.com, yapı.com.tr adlı siteler taranmıştır.

2) “Tuzla'da Yıkım Gerginliği”, *Gazeteport*, http://www.gazeteport.com.tr/GUNCEL/NEWS1/GP_070498

zisi üzerine kurulan bir gecekondu bölgesidir. Gecekonduyla kaçak yapı arasındaki bu 'fark', Şifa ve Mimar Sinan mahalleleri arasındaki ilişki ve karşılıklı konumlanması kuran başlıca etkidir.³ Şifa Mahallesi'nde oturan birçok görüşmeci, kaçak yapıları gecekonduculardan keskin çizgilerle ayırmaktadır. Söz konusu binalar, hazine arazisine veya başkasının mülkü üzerine inşa edilmemiştir. Bu evler kaçak, yani ruhsatsız oldukları için yıkılmıştır. Bu sebeplerle mahalle sakinleri, olayların gecekondu yıkımı olarak gündeme gelmesine tepkiyle yaklaşmaktadır.

Bölgedeki yıkımlar, İstanbul'un diğer birçok mahallesinde olduğu gibi, kentsel dönüşüm projesi bağlamına oturtulmakta, bu bağlamda düşünüldüğü tartışılmaktadır. "Kentsel dönüşüm"ün, kentin neoliberalleştirilmesi süreci olduğu söylenebilir. Bu sürecin etkisi 'gecekondu' söylemindeki değişimde de bulunabilir. 1980 öncesinde (kente entegre olamama eleştirisi yöneltile de) daha olumlu yaklaşılan 'gecekonducular'ın, bu tarihten sonra "haksız kazanç sahibi" olmakla suçlanmaya başlanması üzerine düşünülmesi gereken bir değişimdir (ERMAN:2005). Suçlamanın gerçekliğini tartışmayı bir kenara koyarsak, bu söylem değişikliği gecekondu bölgelerinin değerlendirilme zemininin barınmadan kazanca kaydığını gösterir. Bu bağlamda piyasanın kentsel arazi içinde gecekonducuları da içine alacak biçimde genişlediği görülmektedir. Böylece, daha önce barınma ihtiyacını karşılama koşuluyla hoşgörülebilen "işgalciler", bu ticarileşmeden kazanç sağlamaya başlamakla suçlanmakta ve bu kazancın "haksız" olduğu vurgulanmak-

3) Şifa Mahallesi'nin Türk, Mimar Sinan Mahallesi'ninse Kürt nüfustan teşekkül ettiği gözlemlenmiştir. Mahalle içinde etnik temelli ayrımcılığa dair herhangi bir iz rastlanmadıysa da, Erder'in komşu ilçe Pendik için belirttiği gibi Kürtlerin "en zor durumdaki grup" olduğu söylenmelidir. Etnisite, sınıfsal hiyerarşi tarafından yutulmuş gibi görünür. Bu konuda yetkin bir yargıya varacak genişlikte bir araştırma yapılmadıysa da, Şifa Mahallesi'ndeki vatandaşların İstanbul içinden, Mimar Sinan Mahallesi'ndekilerin ise memleketlerinden geldikleri gözlemlenmiştir. Mahalle içinde etnik temelli ayrımcılığın izine rastlanmadığı söylene de, bu farkın etkisi ortadan kalkmamıştır. Gözaltına alınan bir görüşmeci, "Doğululara farklı davranıyorlar" diyerek, gerek gözaltı gerekse de yargı süresince etnik kimliği sebebiyle ayrımcılığa uğradığı fikrini ortaya koymuştur. Yıkılan evlerin tamamının Şifa'da olmasına rağmen Mimar Sinan Mahallesi'nden daha çok sayıda gözaltının olması da görüşmecinin fikrini destekler görünmektedir. Gözaltına alınan iki görüşmeci, olaylarla hiçbir alakaları olmadığını belirtmişlerdir. Gözaltına alınan diğer görüşmeci de sürekli bu tür olaylara hiç karışmadığını söyleyerek kendini ispat etmeye çabalamıştır. Bu durum, Erder'in de belirttiği gibi, "PKK korkusu ve şaibesi"ne maruz kalan insanların geldikleri yerde kendilerini yalnız ve yabancı hissedebildiklerini gösterir (Erder, 2002:152, 154).

tadır.⁴ Buna karşılık ticarileşmenin ve metalaşmanın kendisi hiç tartışılmamakta, sanki doğal bir veriymiş gibi ele alınmaktadır.

Gecekondu imgesinin değişimi kentin neoliberalleşmesine dair bir şeyler anlatsa da, bu sürecin sadece gecekondu mahalleleri üzerinde gerçekleşmediğini belirtmek gerekir. 'Gecekondu' kavramının tanımlamakta yetersiz kaldığı enformel yapılaşma ve kentin bütünü bu değişimin konusudur. Bu süreçle beraber değerlendirilen bölgeler, İstanbul'un bir parçası olarak da değerlendirilmekte, İstanbul'un değerini artırmaktadır. Bu yüzden kentsel dönüşüm sınırları kapalı bir havzayı etkilemez; piyasanın genişlemesi şehrin bütününe sirayet eder. Piyasanın kent arazisi içinde genişlemesi, kentsel dönüşümü tetikleyen etkidir. Ancak bu dönüşüm, dönüştürülen bölgeler değerlendirildiği için gerçekleşmemekte, aksine değerlendirilmesi maksadıyla gerçekleştirilmektedir. Yani "kentsel dönüşüm" bu sürecin bir sonucu değil, gerçekleşme koşuludur.⁵ Süreçle beraber şehrin yükselen bedelini karşılayamayanlar, şehirde tutunamayacaktır.

Projeye karşı çıkanların kentin önemli bir kısmını dışlayacağı eleştirisine karşılık, "kentsel dönüşüm" kenti daha iyi yaşanabilir hale getireceği veya İstanbul'un değerini artıracığı gerekçeleriyle savunulmaktadır. Bu tartışma, projenin amaçları ve olası neticeleri üzerinden yürütülmektedir. Halbuki proje hakkında ayakları yere basan bir tartışma, amaçları bağlamında değil (amaçlar tartışmadan muaf tutulması gerektiği için değil, somut olmadığı için), nasıl gerçekleştiği ekseninde yürütülmelidir. Bu sayede, projenin doğruluğu/yanlışı ekseninde yürütülen tartışmayı, eylem eksenli bir tartışmaya çevirmek mümkün olacaktır. Kentsel dönüşümün doğruluk/yanlışı ekseninde tartışılması sadece iki seçenek sunar: projenin uygulanması veya uygulanmaması. Ancak bu iki seçenek de kentlilerin kenti değiştirme gücünü dışarıda bırakır.

Kentsel dönüşümün tanımı ve neyi amaçladığı soruları üzerine yal-

4) Bu söylemde işaret edilen suçun kazanç getirmemesi gereken bir şeyin kazanç getirmesinden mi yoksa bu kazançla sahip olan insanların onu hak etmediğinden mi kaynaklandığı muğlaktır, söylem iki noktayı birbirine karıştırır. Burada tartışılan konu bu toprağın değeri değil, bu değere kimin sahip olması gerektiğidir. Bu durumda "haksız kazanç" söyleminin, mülk değişimi talebinin üzerini örtüp örtmediğini tartışmak gerekir.

5) Bu süreç, sıklıkla savunulan fikirlerin aksine, serbest piyasa koşullarında da devletin piyasanın dışında konumlanmadığına, bu piyasanın kuruluşunda ve düzenlenmesinde aktif rol aldığına bir örnek teşkil etmektedir.

nızca bu amacı belirleme gücüne sahip öznel (TOKİ, KIPTAŞ, yerel yönetimler, hükümet, İMP, vs.) konuşabilmektedir. Yıkımın gerçekleştiği mahallenin sakinleri, bu konudan bahsederken zaten bir başkasının amacını konuşmaktadırlar; amaçlar “TOKİ almış buraları”, “Belediye Başkanı’nın bir işi varmış”, “yapacakmış”, “edecekmiş”, vs. gibi ifadelerle anılmaktadır. Mahalleli için amaçlar, üzerine etkide bulunamadıkları bir söylentiden ibarettir. Bu durum, amaçların mahalle sakinlerine açık bir süreçte belirlenmediğini, ve amaçlar hesaplanırken mahallelilerin hesaba katılmadığını gösterir. Mahalleliler kendi amaçları üzerine ise yıkım süreçlerini anlatırken konuşmaktadırlar. Kentsel dönüşümün amaçları onların dışında belirlense de mahalleliler sürecin içinde kendilerine bir yer açabilmekte ve yerel yönetim de uygulamada bunu gözetmek durumunda kalmaktadır.

“Kentsel dönüşüm”e bakarken, kent sakinlerinin güçlerini ve sürecin içindeki etkilerini/izlerini göz ardı etmemek; nasıl konumlandıklarına bakmak ve onların neleri yapmaya muktedir olduklarını da sormak gerekir. Neler yapıldığı/yapılabileceği üzerinden yükselecek eylem eksenseli bir tartışma, hâlihazırda yürüyen kentsel dönüşümü, süreçten dışlanan kesimlerin müdahalesini içerecek biçimde genişletebilir. Bu çalışma bunu yapmayı amaçlamaktadır. Bu noktada başka bir soruya geçebiliriz: mevcut kentsel dönüşümün içinden başka bir kentsel dönüşüm çıkabilir mi? Bir tarafta İstanbul’un sağlıklı bir şekilde yapılaştığı ve depreme dayanıklı olmadığı gibi bir tez bulunmaktadır; bu tezin göz ardı edilemeyeceğini 1999 depremi de göstermiştir. Diğer taraftansa kentsel dönüşüm büyük mağduriyetler yaratmakta, mevcut mekânlardaki hayatları gözetmeksizin hayata geçirilmektedir. Bu tartışmadan çıkarak, kentte yaşayanların hayatını iyileştirmeyi temel alan bir kentsel dönüşümün mümkün olup olmadığını sormak gerekmektedir.

Bu araştırmada kentte neyin dönüştüğü veya kentin neye dönüşeceği sorularına dönüşüm sürecinin içinden bakmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, kentsel dönüşüm 2007’nin Eylül ayında Tuzla-Şifa’da gerçekleşen ‘olaylı yıkımlar’, üzerinden yaklaşılmıştır. Araştırma, kentsel dönüşümün bütününe kavramaya çalışan bir kesitini sunmayı değil, kentsel dönüşümün genelle ilişkisini göz ardı etmeden tek bir örnekte nasıl vuku bulduğunu anlamayı amaçlamaktadır. Kentsel dönüşümün bütünü elle tutamayacağımız büyüklükte olsa da, onun hayata geçme tarzları elle tutulabilir ve hatta ele geçirilebilir. Kentsel dönüşümün bü-

tününden bahsedildiğinde, kentin sakinleri görünmez olur. Kentsel dönüşümü elle tutabilmek içinse, sürecin sadece kentlilerin dışındaki güç odaklarına tâbi olmadığını, kent sakinlerinin bir şekilde bu planlara dahil olduklarını görmek gerekir. Böylece onu ele geçirmenin, yani başka bir kentsel dönüşümün önü açılacaktır. Tuzla-Şifa'daki 'olaylı yıkım' kentsel dönüşüme tâbi olanların fail olarak görüldüğü bir an olması açısından önemlidir. Bu açıdan kentsel dönüşümün kendisinden daha çok, başka türlü bir kentsel dönüşümün olanaklarını ne kadar içerdiğine bakılacak, böyle bir araştırmanın giriş kapısı olarak kullanılacaktır.

Mimar Sinan ve Şifa Mahallesi'nde 'İzinli İşgal'

Şenyapılı, Türkiye'de kentleşme sürecinin ya mevcut kentsel hukuk sisteminin zorlanmasıyla, ya da onun yok sayılmasıyla gerçekleştiğini söylemektedir (2004:36). İstanbul'un büyük bir bölümünün kaçak yapılaşmış olması bu tespiti doğrular niteliktedir. Bakanlık Müsteşarı Sabri Özkan Erbakan İstanbul'daki binaların %75'inin kaçak olduğunu açıklamıştır.⁶ Görüşülen planlamacı bu oranın Tuzla için de %75 civarında olduğunu belirtmiştir. Kaçak yapılaşmanın boyutu, resmi makamların haberi olmadan gerçekleşmeyeceğini göstermek için yeterlidir.

Nitekim her iki mahallede de kaçak yapılaşmanın yetkililerden habersiz gerçekleşmediği en çok vurgulanan konulardan olmuştur. Mimar Sinan Muhtarı, Belediye'nin bu yapılardan haberdar olduğunu ve yıkılacağını bile bile kaçak yapılaşmaya engel olmadıklarını belirtmiştir. Yakınılan diğer bir konu da şehir görünümünü almış mahallenin hala tarla olarak görünmesindeki çelişkidir. Bir görüşmeci elektriği, suyu, doğalgazı gelmiş; altyapısı oluşturulmuş bölgenin hala "Soğanlı köyü olarak" görünmesinden yakınmıştır. Başka bir mahalleli de şunları belirtmiştir:

"Burası mahalle, asfaltı yapılmış, camisi var, okulu var, her şeyi var. 86'da geldik. Buraların hepsi çamurdu. Orayı ne yaptı, halk şehir gibi yaptı. Şehir gibi olmasa da idare ediyor. Şimdi sen gel boz, ben işte bina yapacağım kentsel, zaten kenttir burası başka bir kent var mı?"

Görüşmeci, buraların şehir olduğunu ifade etmenin yanı sıra şehri şe-

6) "Bakanlık Müsteşarı Erbakan: İstanbul'daki binaların yüzde 75'i kaçak, 25 Haziran 2007, Milliyet, <http://www.tumgazeteler.com/?a=2236965#cooliris>

hir haline getirenlerin kendileri/halk olduğunu söylemektedir. Erhard Berner Manila'da gecekonduların, "çıplak dağ eteklerini, verimsiz çayır-ları veya bataklıkları konut alanı haline getirerek" arazi değerlerini ar-tırdığını gözlemlemiştir. Bu sayede arazi sahiplerinin bölgede yaşayan-ları tahliye etmesine veya kiralari artırmasına vesile olduğunu söyle-mektedir. Berner bu süreci 'izinli işgal' olarak tanımlar (aktaran DAVIS, 2007:115-116). Buranın kent olduğunu söyleyen görüşmeciden başka, Tuzla'nın dışında başka bir bağlamda görüşülen, Gülsuyu'nda gecekon-du sakini yaşlı bir kadın da "buralar, dağ taşı, buraları biz şehir yaptık" diyerek bu durumun farkında olduğunu göstermiştir. Bir şehri şehir ya-panın yönetimler, formel süreçler veya mimari değil, insanlar olduğu göz ardı edilmemelidir. Bunları göz önüne aldığımızda, gecekondu-ları veya kaçak yapıları şehirleşmenin önünde engel olarak görmek imkân-sız hale gelir. Bu yapılar, sağlıklı bir yapılaşmayla kurulmuş olabilir; ama şehir bu yapılaşmayla beraber kurulmuştur.⁷

Kentsel dönüşüm, eski kentin çözülmesi ve yeni bir kentin oluşturul-masıdır. Burada önemli olan nokta, yeni kentin eski kenti çözdüğü ama yok etmediği, onu da içine aldığıdır. Çünkü orası daha önce şehirleştiri-lmiştir. Bunun sebebi sadece evlerin yapılması, elektriğin, suyun ora-ya gelmiş olması da değildir, bu bahsedilenlerin hepsi kırsal alanlarda da mevcuttur. Daha önemlisi, mekân şehrin kalanıyla ilişkilendirilmiş ve şehre ait kılınmıştır. Bölgeye şehir değeri katan esas etken de budur. Böylece İstanbul'un en doğusundaki Tuzla'da İstanbul, haritada görü-nen sınırının sonuna kadar genişlemiştir, yoksa haritada İstanbul'a ait gösterilmesi Tuzla'yı İstanbul'un kılmaz. Şehrin yeniden yapıldığı söy-lenen yerde, şehirle ilişkiyi kuran yollar çoktan yapılmıştır.⁸ Gecekon-

7) Bu yapılar, İstanbul'a yapılan göçle kurulmuştur. Bu göç İstanbul'u bugünkü İstanbul yapan emek-gücünü taşımıştır ve bu yüzden sadece kendi bölgelerinin değil, şehrin bütününün de kuru-cu öğelerindendir. Bu emeğe ihtiyaç duyulmadığı anda, onu şehrin dışına taşımak, bu kurucu gü-cü görmezden gelmek olacaktır.

8) Yol yapmak, teknik mühendislikten ziyade, bağlantıların kurulmasıyla ilişkilidir. Otobanlar, caddeler ve sokaklar, hatta hava yolları toplumsal ilişkilerin içine yerleşmedikçe hiçbir anlam ta-şımazlar. 2006'da yapılan bir habere göre, Kastamonu Havaalanı "12-13 yıldır, boş durmasın di-ye" düğün salonu olarak kullanılmaktadır. Başka bir şehirle hava yoluyla ilişkililenmeyen Kastamo-nu'da teknik beceri, mühendislik ve emek harcanarak yapılan havaalanı, daha çok işe yarayacağı bir biçimde kullanılmaya başlanmış. Yolların mühendislikle değil, toplumsal ilişkililenmelerle ku-rulduğunu gösteren radikal bir örnek. Havaalanı Kastamonu'yu havayolu ağına dahil etmek için yetersiz kalmış! "Havaalanı düğün salonu", <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/06/12/gnd97.html> .

dulaşma ve kaçak yapılaşma bu yüzden şehirleşmenin önünde bir engel değil, aksine şehrin kurucu unsurlarındandır. Şehir şehirlielerin kolektif olarak ürettiği eseridir.⁹ Mağduriyet üretmeyen bir kentsel dönüşüm, bu değerin 'hakkını vererek' gerçekleştirilebilir.

Şehri kuruluşuna dahil olan bu insanlar, kendi yarattıklarından pay alamamakta, süreç içinde yerleşilen arsaların değerlendirilmesi bu evlerin kaybedileceği korkusunu doğurmaktadır. Berner bu durumu şöyle anlatır:

"İnsanların kendi konutlarını kendilerinin yapmasının işlevsel bir zorunluluk taşıması, 'gecekondu sorunu'na kapsamlı bir çözüm getirilmesini olanaksızlaştırırken, küreselleşme sürecinde sayısı giderek artan gecekondu nüfusu üzerindeki baskıyı ortadan kaldırmaz. Stratejik bölgelerdeki arazi, önemli bir iktidar kaynağı olmuştur; bu da, iktidardan yoksun olanların, er geç evlerinden çıkartılacakları ve metropolün sunduğu fırsatlara erişme şansını yitirecekleri anlamına gelir". (Berner :141-142)

Mimar Sinan Mahallesi'nde daha yaygın olduğu gözlemlenen bu kaygının ana etkeni, bu mahalledeki evlerin gecekondu olması, yani yasal hiçbir dayanaklarının bulunmamasıdır. Ancak 2007 Eylül'ünde görüldüğü üzere Şifa Mahallesi'ndeki tapular da yıkımların önünde bir engel oluşturmamıştır. Buna karşılık Şifa Mahallesi'nde, arsaların tapulu olduğu gündeme getirilerek, yıkımlara daha gür bir ses tonuyla karşı çıkılabilmektedir. Şifa sakinleri kendilerini ısrarla ayırsa da, yıkılan evlerin gecekondu olmadığına sıklıkla dikkat çekilmesi tam da bu evlerin gecekondu olmaları aynı pozisyona 'düşmesinden' kaynaklanmaktadır. Onları aynı pozisyonda birleştiren etken, kaçak yapıların da gecekondu gibi hukukun dışına itilmesidir. Gecekondu devlete veya başkasına ait arsalarda herhangi bir yasal dayanağı olmadan inşa edilirler. Buna karşılık kaçak yapılar, arsa tapusuna sahip ama ruhsatı olmayan bina-

9) Bu değeri böyle göz ardı edebilmemiz, üretkenliğin bireysel olduğu mitine karşın, tam da onun kolektif niteliğinden kaynaklanıyor olabilir mi? Marx endüstriyel emeğin elbirliği için şunları söylüyor: "Elbirliği halinde çalışan işçilerin geliştirdikleri üretici güç, sermayenin üretici gücüdür... Bu güç sermayeye bedava geldiği için ve öte yandan işçi de, emeği sermayeye ait olmadan önce, bu gücü harekete geçirmede için bu sanki sermayeye doğa tarafından bahşedilmiş bir güç olarak, yani sermayenin özünde bulunan üretici bir güçmüş gibi bulunur." (Marx, 2000:323-324) . Endüstride sermayenin temellük ettiği emeğin kolektif üretkenliği, şehirleşme içinde havaya mı karışıyor, yoksa kurulan yeni şehrin değerine mi?

lardır. Arada hala önemli bir fark bulunsa da, gecekonduyla kaçak yapılar yıkılabilirlikleriyle eşitlenmiştir. Yıkım ekiplerinin karşısında taşlarla, sopalarla ve bedenleriyle duran insanlar, bu farkın büyük ölçüde kaybolduğunu görmekte ama tersini ispat etmeye çabalamaktadır.

Şifa Mahallesi'ndeki insanlar, tapuları olmasına rağmen evlerinin yıkılmasına öfkelenmişlerdir ve tapulu arsalarında ev yapmalarına izin vermediği için Belediye'yi suçlamaktadırlar. Bir mahalleli sıkıntıyı dile getirir:

"Bu taraf [Mimar Sinan Mahallesi] zaten yıkılacak, hepsi yıkılacak. TOKİ aldı orayı, tamam haklı adam. Sonuçta tapusu yok. Belediyenin hazine arazisinde de yaklaşık 30 senedir bunlar oturuyor, bunlar kullanıyorlar. Haklı adam, TOKİ alabilir, yapabilir, sorun değil. Ama buradaki adam o şekilde değil, buradaki adamın tapusu var. Belediye izin verse, emin ol hepsi yapacak burada... Gel gör ki adamlar ne izin veriyorlar ne imar veriyorlar, hiçbir şey vermiyorlar".

Görüşmeci, Mimar Sinan Mahallesi'ndeki gecekonduyla kıyaslayarak Şifa Mahallesi'ndeki durumu anlatmaktadır. Bunu anlatırken niyeti, karşı taraftaki gecekonduları yıktırmak değildir. Yalnızca kendi durumlarının farkını ve gecekondu olmadıklarını ortaya koyar; Mimar Sinan'ın yasal anlamda barınma hakkı olmasa da kendilerinin bu hakka sahip olduğunu söylemektedir. Bunun sebebi de mahalle sakinlerinin yıkımlara karşı çıkışı, 'barınma hakkı'ndan ziyade, 'mülkiyet hakkı'na dayandırmalarıdır. Mülkiyet hakkı bireysel bir hak iken barınma hakkı kolektif bir hak olarak belirir. Marx özel mülkiyet hakkıyla ilgili şunları der:

"İnsanın özel mülkiyet hakkı demek ki, diğer insanlarla ilintisiz, toplumdan bağımsız biçimde, dilediği gibi (*a son gré*) servetinden yararlanma ve onu tasarruf hakkıdır, özel çıkar hakkıdır... Bu her insanın özgürlüğünün gerçekleştirimini değil sınırını bulmasına yol açar." (1997:33-34).

Marx mülkiyet hakkının, sınırları çizerek ortaklaşmayı imkânsızlaştırdığını söylemektedir. Öyle ki mülkiyet hakkı özgürlüğün sınırlarını da çizerek onun gerçekleştiği değil bittiği noktayı göstermektedir. Marx özgürlüğün "insanın insana bağlılığına değil, insanın insandan ayrılışı-

na" dayanmasını eleştirir. Erbay Yucak'ın verdiği bir örnek, mülkiyetin ayrıştırıcılığının gündelik hayatta nasıl tezahür ettiğini gösterir.¹⁰ Yucak, Başbüyük Mahallesi'nde boş araziye park yapılmasını mahallelinin hiç düşünmediğini belirtir. Çünkü kendilerinin yaşadıkları alan evdir; mahalle değil. Herkesin *sahip olduğunu* savunması ortaklaşa bir hareketin önünde potansiyel bir tehlike taşıyacaktır. Bu durumda gecekondu-ların olduğu kadar kiracıların haklarından bahsetmek de zorlaşacaktır. Buna karşılık kentte yaşama hakkı kolektif bir haktır. Çünkü kapsayıcı olduğu kadar ortaklaşa bir mekân tahayyülünü de içinde barındırır. Özel mülkü insanın yalnız başına durduğu (toplumdan ayrıldığı) alanıdır; oysa insan sadece mülkünde değil, köyde, mahallede, kentte barınır. Buna karşılık mahallelilerin temelde meşruiyetlerini mülkiyet hakkına dayandırdıklarını söyleyebiliriz.

Meşruiyetini mülkiyet hakkına dayandıran görüşmecinin, -Şifa Mahallesi'ndeki başka görüşmecilerle de paylaştığı- çelişkisi, yıkıma karşı çıkışını yasal temellere dayandırma isteğidir. Kendileri arsa tapusuna sahip oldukları için, gecekondu sahiplerinden farklı olarak ikamet hakkına sahip olduklarını düşünürler. Oysa gerçekleşen yıkımlar hukuka aykırı değildir. Yıkım kararı hukuka aykırı olarak gerçekleşmediğine göre, birçok görüşmeci, mutabık oldukları bu konuda 'haklı' sayılamaz. Görüşmeciler, gecekondu-larla aralarında bu kadar kesin sınır çekseler de sınır bu kadar kesin midir? Hazine arazisine veya başkasının mülküne yapılan gecekondu-ların da mekâna yerleşmek için bedel ödediği çoğunlukla hesaba katılmamaktadır. Oraya yerleşmenin, bina masrafı gibi giderlerin yanında, kimi zaman da parselizasyonu gerçekleştiren mafyaya, vs. ödemeler yapılabilir. Devletin parçası olduğu 'izinli işgal' sürecinde, bu mekânlarda insanlar on yıllarca oturmanın ve çeşitli bedeller ödemenin yanı sıra, oraya şehir değeri de katmışlardır. Dolayısıyla hakkın yasalarla temellenmek zorunda olmadığını belirtmek gerekir. Aksine *haklar* yasaların dışında belirir ve ancak bunun ardından yasalaşır. Hukukun kendisi, bir ilk dayanak olmaktan ziyade, mücadele sahasıdır. Şifa Mahallesi sakinlerinin çelişkisi de 'haklı olmalarının bilinci'nde olmalarına rağmen, bu hakkı yasanın içinden bulup çı-

10) Yucak, E., Kentsel Dönüşümde Ekonomik-Sosyal Politikalar ve Mahalle Örgütlenmeleri, Top-hane Tütün Deposu, 2008.

karmaya çalışmalarıdır. Böyle yaparak, gecekondu bölgesini bir çırpıda dışlayabilmektedirler.

Yıkım Anı ve Dayanışma

Yıkım anı konuşulmaya başlandığında bahsi geçen dışlayıcı söyleme, gecekonduları içeren bir başka söylem eşlik etmiştir. Bir görüşmeci, bir sürü masraf ve emek harcanan inşaatların yıkılmasından duyduğu rahatsızlığı anlatmaktadır. Başka bir görüşmeci "Arazi yok mu orada. Gitsin orada yapsın. Burada yapılmış bina var. Artık 70.000 insan var burada. Herkes karşı kentsel dönüşüme." diyerek, gecekonduyla kaçak yapıların ortak noktaları üzerinden kentsel dönüşüme karşı çıkmaktadır. Ayrıca bir çok kişi, yıkılacağını bile bile kimsenin ev yapmayacağını belirtmiştir. Bu itiraz noktaları gecekondu için de geçerlidir. Bu noktada mahallenin yıkıma itirazını sadece mülk hakkı üzerine kurmadığı, haksızlığı başka gerekçelerle de temellendirdiği görülmektedir. Bunlar yapılan eve harcanan emek ve yapılan masraflardır. Şifa Mahallesi'nde Mimar Sinan Mahallesi'ni (gecekondu) içeren ve onları dışlayan söylem birbirine karışmaktadır. Yıkımlara karşı en temel karşı-çıkışı oluşturan ve herkes için ortak olan 'haksızlık' ise seçimden önce göz yumulan yapıların seçimden hemen sonra yıkılmasıdır.

"Orada biz de vardık. [Yıkımlara karşı direniş] organize değil. Haksızlığı herkes biliyor. Kaçak yapımı engellese bu kadar olaylı olmayacaktı. Ama herkese göz yumdu. İlk önce yaptırdı oyu aldı, sonra yıkmaya geçti. Bina yaptırmayan kişiler bile ayaklandı... Sadece mahallede herkesin birlik beraberlik içinde bir hareketi oldu haksızlığa karşı".

Görüşmeci, yıkımlara karşı oluşan ciddi direnişi, haksızlığa karşı gösterilen tepki olarak yorumlamaktadır. Bina yapmayanların da katıldığını söyleyerek, yıkıma karşı ayaklanmanın, mahallenin ortak tepkisi olduğunu vurgulamaktadır. Mimar Sinan Muhtarı Zülfü Erdoğan'a göre bu tepki, bölgedeki insanların komşularının canının yanmasına kayıtsız kalmadığını göstermiştir. Muhtar, insanların birbirine kayıtsız kalmadığını söyleyerek, mahallede dayanışma olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca muhtar, olayın boyutlarının çok ciddi olduğunu, bunun bir sosyal patlama olduğunu söylemiştir. Bölgedeki insanlar için, olayın travmatik etkisi olduğu fark edilebilir. Üzerinden neredeyse bir yıl geç-

tiği halde, olay hala çok canlıdır; heyecanla anlatılmaktadır. 16 yaşındaki bir görüşmeci, yıkımdan önce bilgisayar mühendisi olmak istediğini, ancak böyle haksızlıklarla mücadele etmek gerektiğinden savcı olmaya karar verdiğini belirtmiştir.

Görüşmelerde, yıkım dışında hiçbir konuda belediye başkanı kötülenmemiştir. Konu hakkında konuşanlar, belediye başkanının, mahalleye birçok açıdan katkısı olduğunu belirtmişlerdir. Buna karşılık Tuzla Belediye Başkanı, yıkımlar ekseninde değerlendirilmektedir. Yıkım ekseninde belediye başkanına karşı tepki, bölgede yaşayan insanların ortak tepki göstermesiyle beraber yedi kaçak yapının yıkılmasından daha başka boyutlara taşınmıştır. Yedi kaçak yapının yıkılması, bütün mahallenin yıkılabilir olduğunu göstermektedir. Bu yüzden de mahalleli, komşusunun evinin yıkılmasına kayıtsız kalmamıştır. Yine de mahallenin beraber hareket etmesi için komşusunun evinin yıkımına kayıtsız kalmaması yetersizdir. Ortada bir örgütlenmenin varolması gerekir. Bir görüşmeci, olayların belli kişiler veya örgütler tarafından düzenlenmediğini ifade etse de, ortak hareket edebilme pratiğinin arkasında, mahallenin enformel örgütlenmesi yatmaktadır. İstanbul'da birçok mahallede görülen mahalle derneği tarzı bir örgütlenme bu bölgede görülmektedir. Ancak birçok mahallede olduğu gibi, yüz yüze ilişkiler mahalledeki hayatın içinde önemli bir yer kaplamaktadır. Bu nedenle mahalleyi bir örgütlenme olarak ele almak yanlış olmaz ve bunun nedeni de yıkıma karşı ortak eyleme geçebilme kapasitesidir. Yıkıma karşı fikirlerde ve eylemde ortaklaşma gözlenmektedir. Ancak fikrin ortak olması ortak bir eyleme geçilmesi için yeterli değildir. Yüz yüze ilişkilerin bu kadar canlı olmadığı bir mahallede bir kişi, yıkıma karşı çıkacak olsa ve bunu eyleme geçirebilecek olsa bile, üçüncü bir kişinin daha sokağa çıkacağından emin olmadığı için harekete geçemeyecektir. Herkesin yıkımlara bu kadar rahat karşı koymasının ve başkasının evini 'kendisi gibi sahiplenmesinin' sebebi, bir başkasının daha sokağa çıkacağına dair duyduğu güvendir. Kolektivitenin bu belirsiz üçüncü kişilere dayandığı söylenebilir. Örgütlenme de üçüncü kişiyle eyleme geçme kapasitesi olarak belirir.¹¹

11) Üçüncü kişinin gelmesine açık olduğu için, bu örgütlenme basitçe cemaat ilişkisi olarak değerlendirilemez. Cemaat bilindiği üzere kapalı bir örgütlenmedir. Varlığı cemaat tarzı bir örgütlenmeye bağlı olsa da eylem, cemaatin kapalı yapısını parçalar. Nitekim yıkımlar esnasındaki ça-

Mahallede kentsel dönüşümden, bu dayanışma bağlarının ve enformel örgütlenmenin dağılmasının da anlaşıldığı görülebilir. Bu canlı örgütlenme, polislin mahalleye mahallenin uykuda olduğu bir saatte girmesini gerektirmiştir. Bir hafta bölgeye girememiş olan ekiplerin, 12 Eylül günü sabah saat 5 civarında çevik kuvvetin yardımıyla mahalleye yerleştiği anlatılmaktadır. Yıkım esnasında büyük olaylar çıkmış, uyanıkça sokağa dökülen insanlar kalabalık bir gruba dönüşmüştür. Emiroğlu Caddesi'nde barikat kurulmuş, E-5 bir saatliğine trafiğe kapatılmış, KİPTAŞ'ın şantiyelerindeki yanıcı maddeler ve TOKİ'nin malzeme deposu ateşe verilmiş; İSMEK'e ait binaya saldırılmıştır. Eylemcilerin saldırı hedefleri belediyeye ait İSMEK'in dışında TOKİ ve KİPTAŞ olmuştur. O gün, KİPTAŞ'ın şantiyesinde çalışan görüşmeci de, KİPTAŞ'ın basılması üzerine işi bırakmak durumunda kaldığını anlatmıştır.¹² Yıkıma karşı öfkenin hızla TOKİ ve KİPTAŞ'a yönelmesinin sebepleri, yıkımların bu kurumlara bağlanmasıdır.

TOKİ-KİPTAŞ

Peki yıkımlarla TOKİ ve KİPTAŞ'ın ne gibi bir ilişkisi vardır? *Çağdaş Tuzla Gazetesi*'nden Hülya Özen, TOKİ, Tuzla Belediyesi ve Büyükşehir Belediyesi arasında bir protokolün imzalandığını ve yıkımların buna bağlı olarak gerçekleştiğini söylemektedir:

"Şifa'da senin kentsel dönüşüm kapsamında evin var... o protokol imzalanmış. O yıkımlar kesinlikle devam edecek... Şifa niye yıkıldı? Aydınli'da TOKİ konutları yapıldı. Şimdi bunlar etap etap anlaşıyorlar. Aydınli'daki birinci etap. Protokolde mesela şöyle bir madde var. Diyor ki protokol bittikten sonra 6 ay içinde Belediye bir yeri boşaltarak TOKİ'ye teslim etmek zorunda.

tışmada çeşitli siyasi örgütlerin de bulunduğu söylenmiştir. Arendt'e göre, özgürlüğün boy verebileceği kamu alanı, ancak yeni birinin gelebileceği boş bir iskemlenin bırakılmasıyla mümkün olur. Arendt, Fransız şair ve antifaşist direnişçi René Char'dan aktardıklarıyla beraber fikrini şöyle dile getirir: "[Direnişçilerin sahip olduğu hazine] 'meydan okuyucu'lar haline gelmeleri, kendi başlarına inisiyatif almaları ve bu yüzden bilmeden ve hatta dikkat bile etmeden aralarında özgürlüğün boy verebileceği bir kamu alanı yaratmaya başlamış olmalarıydı. 'Birlikte yediğimiz her yemeğe özgürlük de çağrılıdır. İskemle boş kalır ama o yer her zaman ayrılır.'" (1996:15). Arendt'in söylediklerinde dikkat çekici diğer taraf da, genelde özgürlüğün bireysel bir hak olarak ele alınmasına karşılık, onun ancak eylemle kurulacak kamu alanında gerçekleşebileceğini savunmasıdır.

12) Görüşmeci, o keşmekeşte hiçbir alakası olmamasına rağmen gözaltına alındığını belirtmektedir. İstanbul'a yakın zamanda çalışmak için geldiğini belirten görüşmecinin davası devam etmektedir.

Eğer bunu yapamazsa oradaki, *gecekondu* olması *gerekmiyor*, *tapulu yerleri de*, o alanı boşaltamazsa eğer belediye TOKİ'ye, TOKİ'nin belirleyeceği bedel üzerinden tazminat ve ceza ödeyecek. Dolayısıyla yani bunu, Büyükşehir Belediyesi de var, Tuzla Belediyesi de ve TOKİ, üçü birlikte yapıyorlar, biliyorsunuz kentsel dönüşümü. Yani bu sonuçta mutlaka olacak. Zaten yıkımlar o yüzden başladı. Sonra tabii büyük bir direniş olunca korktular ve durdurdular. Bizim tahminimiz, [yerel] seçimlerden sonra yapmayı planlıyorlar."

Özen'in bahsettikleri içinde en ilginç nokta, tapulu bölgelerle gecekondu arasında bir ayrım gözetilmediğidir. Daha önce de belirtildiği gibi, arsa sahipleri tapularına güvence de, bu tapular güvence sağlamaktadır. Özen, bu projenin uygulanmasının kaçınılmaz olduğu fikrindedir. Özen bu projenin esas sorununun *alan açmak* olduğunu belirtmiştir. Bölgeye alan açılacak, TOKİ ve KİPTAŞ da binalarını oraya yapacaktır. Esas sorun alan açmak olduğu için de gecekonduyla kaçak yapı arasındaki fark silinir. TOKİ ve KİPTAŞ'ın yol açacağı bir dönüşüm de nüfusun dönüşümü olacaktır. Toplu konutların, bölgede yaşayan insanların yararına yapılmadığı düşüncesini Muhtar Erkilic da dile getirir; bu kurumların evinden ettiği insanları yeni bir ev sahibi yapma iddialarını gerçekçi bulmaz. Bu evlere yerleşenlerin de buralarda oturan insanlar değil, maddi durumu iyi olan; Bostancı, Kadıköy, Beşiktaş veya Kocaeli'nden yatırım amaçlı gelen insanlar olduğunu belirtir.

Ayrıca birçok mahalleli bu konutlara yerleşmek istemediklerini, bunun istemedikleri bir hayat tarzı olduğunu belirtmektedir. Daha önce, evi yıkılmayan insanların da yıkımları engellemeye çabaladığını belirtmiştik. Bunu görüşmeciler, "insanların birbirini tutmasıyla" ve "insanların yüz yüze bakmasıyla" açıklamaktadır. Mahallede kentsel dönüşümün anlamı, Özen'in anlattığı gibi, TOKİ-KİPTAŞ'ın toplu konutlarını yapmak için nereye alan yapacağıdır. Dolayısıyla mahallelerde 'kentsel dönüşüm nerede olacak?' sorusu, TOKİ ve KİPTAŞ'ın hangi alanlara (oradaki yerleşimi yıkarak) konutları dikeceği sorusunun izdüşümüdür. Mahallede toplu konutlara iki açıdan eleştiri yükselir. Bunlardan ilki toplumsal ikincisiyse ekonomiktir. Toplu konutlardan duyulan hoşnutsuzluk, oradaki yaşam tarzına duyulan tepkiden kaynaklanır. Dairesi yıkılan görüşmeci böyle bir kentsel dönüşümü istemediğinin sosyal sebebini şöyle ortaya koyar:

"...ben neden yaşayayım 60-70 kişinin içinde. 4 kat yaparın kendi ailem yaşar yani. Düşünebiliyor musun, bir evden 200 kişi çıkacak yani- bir kapıdan? Ben böyle bir şeyi kabul edemem. Adamı öldürseler haberin olmaz değil mi?... 200 kişiyi ben nasıl tanıyayım. Kentsel dönüşümü kabul etmez mahalleli. Bina yapacakmış, kendi arazisi varmış, biz karışmayız. Ama ben asla, bana 5 katlı yer de verse, ben 4 katımı yaparım ben 4 katta yaşarım".

Her görüşmeci, insanların birbirini tanımadığı bu konut sistemiyle aralarına mesafe koymaktadır. TOKİ'nin kendilerine uygun olmadığını söyleyen bir başka görüşmeci de kendilerinin Doğulu ve çok kardeşli olduklarını, 8-9 kardeş oraya sığamayacaklarını belirtmektedir.

İkinci olarak da TOKİ-KİPTAŞ'a mahalle ekonomisini korumak adına karşı çıkılmaktadır. Mahalle-içi ekonomi ortaklaştırıcı bir söylem olarak belirmektedir. Esnaf olan bir görüşmeci şöyle diyor:

"Mesela afiş dağıtacağız, içeri giremiyoruz. Duvarları komple çevirmişler, nasıl yani buraya ayrı bir cumhuriyet mi kuruldu? Çok saçma ya. Biz burada esnafız. Bas bas bağıryor Belediye Başkanı: Şifa Mahallesi'ne çok büyük bir katkı. Neresi büyük katkı? İnşaat malzemeleri dışarıdan geldi. TOKİ'nin anlaştığı firmalarla... Dükkanlarımız var; iş yapamıyoruz. İçeri girip bir afişimizi veremiyoruz. Nasıl bir sistem bilmiyorum. Yani ben karşıyım".

Özellikle esnaf, kendi varlığını yüz yüze ve canlı ilişkilere dayandırmaktadır. Bu ilişkilerle beraber var olan mahallenin esnafı, toplu konutların içinde kendine yer açamamaktadır. Ama bu söylem sadece esnafı değil, işçiyi de içermektedir. Evi yıkılan görüşmeci mahallede ev yapımının ekonomik bir canlılık getirdiğini belirtir. Burada yapılan evlerde hep bölgenin insanların çalıştırıldığını, "dışarıdan adam getirilmediğini" belirtmiştir. Bir önceki görüşmecinin belirttiği gibi, TOKİ'ye mahalleyle değil dışarıyla anlaşmaktadır; yerel değildir. Berner yerelliğin, mekan açısından sınırlı olmasına rağmen, coğrafi değil toplumsal bir kategori olduğunu, belli bir yerde yaşayan insanların, karşılıklı bağımlılık ve etkileşimlerine işaret ettiğini söylemektedir (BERNER:144). TOKİ ve KİPTAŞ hem yerel olmamakla hem de yerelliği çözmekle suçlanmaktadır. Toplu konut sisteminde böyle bir yerelliğe yer açılmaz. Dükkanının yanı başında yükselen konutlara, esnaf afiş bırakamamaktadır. Öte yandansa, toplu konutların, evlerinin mevcut olduğu yerde inşa edilmeye başlanması mümkündür.

Yıkımdan Arta-kalan

Şifa Mahallesi'nin en görünür yerlerinde Tuzla Belediyesi'nin astığı "İmar sorununu çözdük" yazılı büyük bir pankart göze çarpar. Pankartta, "25 yıldır sonuç alınamayan imar sorununu"n 16 Mayıs 2008 itibarıyla "yapı nizamında mevcuda uygun düzenlemeler" yapılarak çözüldüğü ifade edilmektedir. Bu pankart Belediye'nin, bizim de kulak verdiğimiz Şifa Mahallesi'nin sesini duyduğunu göstermekte, mahalledeki her görüşmecinin en temel sorun olarak gördüğü 'imar sorunu'nu çözüldüğünü söylemektedir. İmar sorununun kaynağı parsellerin sadece %25'inde yapılaşmaya müsaade edilmesidir. Bir görüşmeci parselinin 200 m² olduğunu, 50 m²'de ailesiyle yaşayamayacağını, ancak tavuk besleyebileceğini söylemiştir. İmar sorununun, inşaat alanının ve kat izninin arttırılarak çözüldüğü ifade edilmektedir. Evi yıkılan görüşmeci, imar iznine gelen süreçte yapılan eylemlerin büyük katkısı olduğunu belirtmiştir. Bu eylemler sayesinde yeni imar izninin çıktığını, böylece on yıllardır halledilemeyen sorunun halledildiğini belirtmiştir. Görüşmeci tapu işlemlerinin çok kısa süre içinde tamamen hallolacağını düşünmektedir. Görüşmeci, yeni çıkan imar izninden memnun kaldığını belirtmiştir. İnşaat alanının % 25'ten % 40'a çıkartıldığını, 200 m için de % 50 yapılabildiğini söyler, sürecin bu kadar hızlı gelişmesini, mahallelinin yaptığı eylemlere bağlamıştır. Yeni çıkan imar izninin hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini söyleyenler ve imar sorununun çözüldüğüne inanmayanlar da vardır. Bir görüşmeci inşaat alanının %25'ten %45'e çıkarılmasıyla bir şeyin değişmeyeceğini, bölgede büyük bir rant döndüğü için, tapuların verileceğine inanmadığını söylemektedir.

Şifa Mahallesi muhtarı Hasan Kır ise, belediye başkanının vatandaşı oyaladığı fikrindedir. Kır, daha önce de takvim verildiğini ama bunların hiçbirinden bir sonuç çıkmadığını belirtmektedir. 21 Kasım'da tapu dağıtımının vaat edildiğini, bunun ardından da yılbaşı ve Mart ayına takvim verildiğini, şimdiyse bu tarihin daha da sonraya sarkıtıldığını söylemektedir. Tapuların dağıtılacağına inanan görüşmecinin fikrine herkes katılınca da, eylemlerin işe yaradığı konusunda mahallelerdeki bütün görüşmeciler hemfikirler. Bir görüşmeci, daha çok yıkım olmasının önüne geçildiğini, ancak yedi tane yıkabildiklerini, onun için bile "sabahın 3'ünde girmeleri gerektiğini" söylemiştir.¹³ Belediyenin önün-

13) Görüşmecilerin anlattıklarından olduğu kadar, gazete haberlerinde de eylemlerin yıkım gücüyle sınırlı kalmadığı anlaşılabilmektedir. Görüşmeciler, Şifa'ya gelen Mehmet Demirci'nin İS-

de birçok eylemin yapıldığı anlatılmaktadır. Birçok görüşmeci de daha çok evin yıkılmasının önüne geçildiği fikrindedir. Ancak görüşmeciler arasında hakim olan bu görüş birliği yıkımların devam edip etmeyeceği hususuna gelindiğinde bozulmaktadır. Bölge kentsel dönüşüme tabi tutulduğu için yıkımların devam edeceğini söyleyenlerin yanında, büyük bir direniş çıktığı için belediyenin yıkımlara devam etmeyi göze alamayacağını düşünenler de vardır. Mimar Sinan'ın muhtarı, bu kadar büyük olaylar çıktığı için kimsenin yeni bir yıkımı göze alamayacağını belirtmiştir. Hülya Özen ise Belediye'yle TOKİ arasındaki protokolün çoktan yapılmış olduğunu, bu sebeple yıkımların devam edeceğini belirtmiştir. Kimi görüşmecilerse, evlerinin depreme dayanıksız olduğunu söyleyerek evlerini yıkacaklarına inanmaktadırlar. Ancak evlerin yıkılmasının asıl sebebinin başka olduğu düşünülür:

“Burada kentsel dönüşüm olacak. İşte imarı askıya alıyorlar. Çıktı diyorlar ama ben inanmıyorum. Niye? Burası kentsel dönüşüm olaksa siz imarı nasıl çıkarıyorsunuz? Bunun hepsini yıkacaksın zaten, büyük ihtimalle hepsi yıkılacak. Seçim olacak ya şimdi. Sallayım oraya gitsin... İşte sorun bu. Bence vahşettir başka bir şey değil”.

Tuzla'da Kentsel Dönüşüm

Yıkımlar konusu dönüp dolaşmakta, nihayetinde “kentsel dönüşüm”e varmaktadır. Yıkımların “kentsel dönüşüm” kapsamında gerçekleştiğini düşünenler, devamının kaçınılmaz olduğu fikrindedir. Protokoller imzalandığı için yıkımların devam edeceğini ve “kentsel dönüşüm”ün uygulanacağını söyleyen Özen'in yanı sıra; Şifa Muhtarı, TOKİ Başkanı Erdoğan Bayraktar'ın “Tuzla'da geç kaldık, bir an önce kentsel dönüşüme geçmeliyiz” dediğini aktarır:

“Bunun için verilen süre 8 yıl. 2016-2020'de bu dönüşümün mutlaka gerçekleşmesi lazım, bunu biliyorum. 2. etap da Mimar Sinan'da yapılıyor. Erdoğan Bayraktar, Tuzla Belediyesi'yle ortak çalışmaları olduğunu söylüyor ama Tuzla Belediye Başkanı ısrar-

MEK binasında uzun bir süre mahsur kaldığını belirtmektedir. Çağdaş Tuzla Gazetesi'nin aktardığına göre de, başkan Demirci, bayram namazı için gittiği camide, yıkımları protesto eden kalabalık yüzünden mahsur kalmış, kalabalık dağıldıktan sonra camiden çıkabilmiştir. “Demirci'ye tepki büyüyor”, *Çağdaş Tuzla*, 13.12.2007.

la kentsel dönüşüm yok, yıkım yok diyor. Bunlara tabii siyasi olduğu için, şeyleri bozulmasın diye öyle diyebilirler. Ama ben biliyorum, kentsel dönüşüm, Büyükşehir'in, hükümetin programında var".

Muhtar Kır, bu bilgileri, kentsel dönüşüm söylentileri üzerine konuyu anlamak için gittiği Büyükşehir Belediye Başkan Danışmanı Prof. Dr. İbrahim Baz'dan aldığını belirtmektedir. Kır, Baz'dan Tuzla'da üç mahallenin kentsel dönüşümde öncelikli mahalleler arasında yer aldığını, yani pilot bölge olduğunu öğrenir. Bütün bilgisini Baz'a dayandıran Kır, bu mahallelerde gerçekleştirilen kentsel dönüşümün kendisine birkaç şıkta anlatıldığını söylemektedir.

Birinci şık, İstanbul'un bir deprem yaşamış olması ve mahallelerin zemini güzel olmayan bir bölgede bulunmasıdır. Muhtar, bölgede çok evin yıkıldığını, çok canın yandığını ekler. Bu durumun artacağı varsayımının yöneticilerce göz ardı edilemeyeceği söylemektedir. İkinci şık, bu mınıtkada bir fuarın planlanmasıdır. Avrupa yakasındaki Başakşehir, Beylikdüzü bölgesinde mevcut uluslararası fuarlar gibi, bu bölge de Anadolu yakasının fuar mekânı olarak tasarlanmaktadır. Uluslararası fuarlara gelen yabancı insanlara buradaki 'çarpık yapılaşma'yla değil, daha modern yapılarla görünmek istenmektedir. Üçüncü şık olarak, İstanbul'un kalabalık nüfusu gösterilmiştir. Göçün durdurulamaması, trafik keşmekeşinin çözilememesine karşılık, İstanbul'un bir kongre, turizm, finans merkezi yapılması istenmektedir. Burada dönüşüm olunca, bölgede şu anda 50-60 Bin YTL olan daire fiyatları çok yukarılara fırlayacağından (Başakşehir'de Bir Milyon YTL olan daireler gibi), buradaki nüfusun bölgeyi boşaltmaktan başka yolu kalmayacaktır.

"İstenmeyen Manzaralar"

Muhtarın bahsettiği ikinci ve üçüncü şıklar beraber ele alınabilir. Bu iki şıkta, kenti yeniden düzenlemeyi gerektiren yeni bir ekonomi belirlemektedir. İstanbul'un nüfusunun azaltılması, şehrin değerini arttırarak gerçekleştirilecek, yani yeni şehrin bedelini ödeyemeye gücü yetmeyecek olanlar şehirden gidecektir. Mekânın güzelleştirilmesiyle, yoksulların mekândan gitmek zorunda kalmalarının çakışması tesadüf değildir. Çünkü estetik sadece manevi değil, maddi değere de sahiptir.

Kente dair tartışmalarda, sanayi kentinden sanayi-sonrası kentine ge-

çiş önemli bir yer kaplar. Bu konu küresel kent/dünya kenti kavramlarıyla beraber etraflıca tartışılmaya başlanmıştır. Bu model imalat sektöründeki istihdamı azaltacak, hizmetleri genişleterek sanayi-sonrası kenti yaratacaktır. (2000:28-29). Küresel kent söylemi şehri bir cazibe merkezi haline getirmeyi hedefler.¹⁴ Sanayiden arınan kent kültürel etkinliklerle beraber uluslararası cazibe merkezi haline gelir. Tuzla ise şu anda İstanbul'da sanayinin en yoğun olduğu bölgelerdendir, bölgede deri sanayi ve tersaneler bulunmaktadır. Tuzla Belediye Başkanı Mehmet Demirci bölgenin sanayileşmesini şöyle anlatmaktadır:

"...sahip çıkan olmamış. Sahip çıkan olmadığını da şuradan anlıyoruz. İstanbul'a yönelik bir takım fonksiyonların çoğunu Tuzla taşıyor. Organize sanayi bölgeleri, deri sanayi, tersaneleri şehirden sürüklene sürüklene son ilçe olması nedeniyle buraya kadar gelmiş" (Tuzla:12).

Demirci'nin anlattıkları, Tuzla'da sanayileşmenin İstanbul'un sanayisizleşmesiyle beraber geliştiğini göstermektedir. Ancak Şifa Muhtar'ının, Büyükşehir Belediye Başkan Danışmanı İbrahim Baz'dan aktardığı bilgilere bakarak, bölgenin böyle bir dönüşüm süreci içinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bölge kongre, finans, turizm merkezi haline getirilmek istenmekte, fuar bölgesi olarak düşünülmektedir. Başkan Demirci de Tuzla'nın sınırındaki Sabiha Gökçen Havaalanı'nın ve Tuzla'nın içinde bulunan Formula 1 pistinin de bölgeye hareketlilik kattığını söylemektedir. Başkan konuşmasına, Tuzla'ya gelen turistleri orada tutabilecek projeler ürettiklerini söyleyerek devam eder. (Tuzla:17)

Başkan'ın bahsettiği projeler Tuzla'yı estetize ederek bölgedeki turizm hareketliliğinden daha çok faydalanmayı hedeflemektedir. Ancak mekânın estetize edilmesi, bölgenin değerini artırarak sınıfsal değişimini de beraberinde getirecektir. Davis, uluslararası etkinlikler esnasında, şehri güzelleştirme çabalarının mekânı yoksullardan 'temizlemek' anla-

14) Fuat Ercan, İstanbul'u küresel kent/dünya kenti yapmayı hedefleyen Keyder'in eleştirisini yapar. Ercan'a göre küresel kentin savunucuları ve Keyder dünya kapitalizminin kontrol merkezleri olan New York, Londra ve Tokyo gibi şehirlerle İstanbul'u aynı kefeye koyarak yanlış yaparlar. Ercan, dünya kapitalizminin kontrol merkezi olan şehirleri dünya kenti olarak adlandırırken, İstanbul'un dünya kapitalizmiyle bütünleşme süreci yaşadığını belirtir ve muğlaklığı gidermek için bu şehri uluslararasılaşan kent olarak adlandırır. Dolayısıyla Ercan'a göre küresel kent hedefi başından itibaren imkânsızdır (1996).

mına geldiğini söylemekte ve bu konuda birçok örnek vermektedir (2007:132).¹⁵ Şehrin güzelleştirilmesi bazen yoksulların evlerinin yıkılması ve bu kişilerin kovulmasına yol açarken, bazen de güzelleşen mekânlarda (tam da mekânın değeri arttığı için) yoksulların barınamamasına sebep olmaktadır. Davis'in anlattığına göre, Dünya Bankası Manila'da, 'iyileştirme' yapmak için 253 harap gecekondulu evi belirler. Ancak beş yıl içinde hepsi arsaları terk eder; çünkü arsalar zengin ailelere satılmıştır (2007:96-97). İstanbul'da da benzer bir örnek Fransız Sokağı'nda yaşanmıştır. Güzelleştirilen Fransız Sokağı yoksullara yar olmaz ve yerlerini seçkinlerin uğrağı cafe'lere bırakır. Bu örnekler, mevcut iktidar dengelerini gözetmeksizin 'iyilik' yapmanın imkânsızlığını, şehrin estetik dönüşümünün sınıf mücadelelerinin içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Hatta Davis, çirkin, pis ve doğal afetlere karşı güvensiz yerlerin gecekondulu kurmak için özellikle tercih edilebildiğini söyler: "Tam da son derece tehlikeli ve hiç mi hiç cazip olmadığı içindir ki bu arazi 'şehirdeki artan arazi değerlerinden korunma' imkânı tanımaktadır." (2007; 150-151).

Yıkım İmgesi

Gecekondular ancak yıkım anlarıyla kamuda görünebilmektedir. Davis'in gecekonduları anlattığı kitabındaki bütün örneklerin tam sürgün-yıkım-yerinden edilme anlarını -ne öncesi ne de sonrasını- anlatması tesadüf değildir. Şifa da yıkımıyla ve direnmesiyle görünür olmuştur. Şifa'da yıkım esnasında gerçekleşen olaylar, yıkılan evleri gecekondulu olarak imgeleştirmiştir. Yıkımlarıyla bu evler, hem gecekondulu pozisyonuna itilmiş hem de birer gecekondulu imgesine dönüşmüşlerdir. Gecekondulu, şehrin bütününe genellikle dışlandığı imajlarıyla entegre olur. Gecekonduların en çok yıkımlarıyla gündeme gelmesi, bu çelişik halin ifadesidir. Bu imgelerin/imajların üretimi de, dolaşımını sağlayan basın tarafından gerçekleştirilmektedir.

15) En son Pekin olimpiyatlarında da benzer bir gerginlik hüküm sürmüştür: "Pekin'in merkezindeki Tianenmen Meydanı'nın güneyindeki tarihi Qianmen bölgesinde protesto gösterisi düzenleyen bir grup, 'Pekin Olimpiyatları mutluluğunun kendi acıları üzerine kurulduğunu' belirtti. Bölgenin imarının yapılması için evlerinden tahliye edildiklerini kaydeden protestocular, polisle arbede yaşadı. Söz konusu bölge Nike, Starbucks ve Rolex gibi firmaların olduğu ticari bir bölgeye dönüştürülmesi için yeniden inşa ediliyor." http://www.scdika.org/yazi.php?yazi_no=18569

Tuzla'da yıkım haberine 13 Eylül 2007 tarihli *Kanal D* Ana Haber Bülteni'nde ciddi bir yer ayrılmıştır.¹⁶ *Kanal D*'nin verdiği haber 'Yıkım Değil Savaş' başlığıyla açılır, haberinin sonlarına doğru, 'Gecekondu Değil Apartman' başlığı koyulur. Burada Hobsbawn'ın 'anlamamanın bir sınıf mücadelesi olduğu' sözünü hatırlamak işe yarayabilir.¹⁷ Çünkü haberde haberi yapanla habere konu olan arasında bir anlaşmazlık söz konusudur. Bu anlaşmazlık sınıfsal bir farktan kaynaklanır. Evi yıkılanla yıkılmayan bir türlü anlaşmamaktadır. Haber esnasında bir apartman binası gösterilir ve buranın 'gecekondu değil apartman' olduğu söylenir. Mikrofon uzatılan mahalleli de haberi yapanlar da buranın 'gecekondu değil apartman' olduğunu söylemektedir ama bu söz bambaşka anlamlar kazanır. Mahalleli buraya kadar anlatılan gecekonduyla kaçak yapı arasındaki farktan yani buraların hazine arazisi değil tapulu özel mülk olduğundan bahseder. O böylece, aslında evinin yıkılmayacak durumda olduğunu ispat etmenin peşindedir. Buna karşın haberde şöyle denmektedir:

"Gecekondu dediğimize bakmayın, çünkü binaların tümü çok katlıydı. Gecekondu deniyor ama aslında adı gecekondu. Görünen hiç de öyle değil. Bu sabah burada üç katlı bina vardı, ancak şimdi harabeyi andırıyor... Ve buradaki vatandaşlar evlerinin tapulu olduğunu söylüyor."

Bu evler ruhsatsız olduğu için değil de çok katlı olduğu için yıkılmış gibidir neredeyse haber bülteninde. Bu yorum "haksız kazanç sahibi olarak gecekondu" imgesiyle ilişkilidir. Tahire Erman, 1980'den sonra gecekonducuların hazine arazisini yağmalayan talancılar olarak görülmeye başlandığını söyler.¹⁸ Bu durumda ne kadar çok kat varsa, o kadar çok talan var demektir. Haber bülteni, talan oranının çok büyümesine dikkat çekmektedir. Yerel bir gazete olan *Çağdaş Tuzla* ise, göstericilerin sözlerini de gündeme taşımıştır.¹⁹ Ulusal medya yıkımları ve di-

16) Söz konusu haber için bkz. <http://www.milliyet.com.tr/2007/09/13/yasam/axyas01.html>

17) Bu söz Metis Yayınları'nın çıkardığı 2008 ajandasından alınmıştır, söz konusu kaynakta asıl kaynak belirtilmemiştir.

18) Erman, T., "Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondu Kurguları", *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue N°1, No. 1 | Gecekondu, URL :, <http://www.ejus.org/document85.html>

19) "Şifa meydan muharebesi", *Çağdaş Tuzla*, 04.10.2007

renişi, bir arbede olarak gündeme taşırken, *Çağdaş Tuzla* gazetesi kentsel dönüşüm projesinin bir parçası olarak taşımıştır.

Mevcut haliyle, farklı toplumsal kesimler, birbirleriyle ancak medya üzerinden ilişki kurabilmektedir. Böylece toplumsal etkileşim, farklı toplumsal kesimlerin imgeleri aracılığıyla işlemektedir. Ancak bu imgeler, birleştirici olmaktan ziyade ayırıcı bir rol üstlenir. Aynı yıkıma maruz kalan gecekondular, ruhsatsız yapılar, vs. beraber söz söyleyemez. Ruhsatsız yapı sahipleri toluumsuzluklarla damgalanmış gecekondular imgesinden ayrılmaya çalışmaktadır. Bu ayrılık, beraber eyleyebilme kudretine dayanan kamusal alana da damgasını vurur.

Planlama

Kentsel dönüşüm projesi, en çok belediyecekilerle muhalif plancılar arasındaki tartışma olarak zuhur etmektedir. Yıkıma bedenlen karşı koyanların seslerini duyurma olanakları kısıtlı olsa da, uzmanlar seslerini duyurabilmektedir. Böylece kamu sahasında konu, belediyecekilerle muhalif plancılar arasında yaşanan bir tartışma olarak cereyan eder. Plancılar hep muhalif olarak görünse de, projeler aslında başka plancıların yaptığı işler doğrultusunda da gelişir. Dolayısıyla farklı plancılar kentsel dönüşüm projelerinin karşısında veya içinde yer alabilirler.

Orhan Esen, mimar ve plancıların dışlandığı bir kentleşme modelinden, davet edildikleri bir kentsel dönüşüm modeline geçtiğimizi anlatmaktadır. Esen, bu modeli çağırın sermaye olsa da bunun temelde bir devlet politikası olduğunu belirtmektedir.²⁰ İstanbul'un mevcut kentleşmesi, sorunların pratik çözümleri üzerinden ilerlemiş, bu süreçte kent planlamacılar kendilerine bir yer edinememiştir. Yaygın biçimde kullanılan 'çarpık yapılaşma' kavramı da plancıların yer almadığı bu kentleşme sürecini anlatmaktadır. Ancak Esen'in dediği gibi artık plancılar göreve çağırılmaktadır.

Görüşme yapılan plancı, sanayinin kentlerin obez bir şekilde büyümesine sebep olduğunu, bunu kimilerinin kontrol edebildiğini, kimilerininse edemediğini söylemektedir. İstanbul'un da sanayileşme sonucunda kontrolsüz biçimde büyüdüğünü, insanların bir biçimde barınma ihtiyacını karşıladığını belirtir. Ancak 1999 depremi bu yapılaşma-

20) Esen, O., Kentsel Dönüşümde Ekonomik-Sosyal Politikalar ve Mahalle Örgütlenmeleri, Topkane Tütün Deposu, 2008

nın ne kadar sağlıklı olduğunu göstermiştir. Görüştüğümüz plancı, Esen'in plancıların göreve çağırılması olarak değerlendirdiği süreci, geç kalmış bir kontrol olarak görmektedir. Şehirde geç de olsa bir kontrol gerektiğini, kentsel dönüşümü bu ihtiyacın doğurduğunu, kentsel dönüşümün esas temasının bu sağlıklı gelişen kentin, "tekrar aynı bölgelerde veya farklı bölgelerde sağlıklı kentler haline dönüştürülmesi" olduğunu söylemektedir. Planlamacı için projenin birincil amacı, konut ihtiyacının daha sağlıklı ve daha ferah bir şekilde giderilmesi, ikincil amacıysa şehrin, metropol ölçeğinde olması gereken nitelikli fonksiyonlara sahip olmasıdır.

Görüşmeci, gecekondu bölgelerindeki yapıların standartlara uygun olup olmadığını bilmediklerini²¹, Tuzla'daki kentsel dönüşümden beklenenin sağlıklı konut üretmek olduğunu belirtmiştir. Görüşmeci kentsel dönüşümün amacının da "yaşadıkları yerlerin iyileştirilmesi veya daha sağlıklı yerlere nakledilmesi" olduğunu savunmaktadır. Plancının üzerinde konuştuğu konunun, kentsel dönüşüm sürecinden ziyade, onun amaçları ve sebepleri olduğu görülmektedir. Castells planlamanın doğrudan uygulama olmadığını, onun eylemin değil amacın planı olduğunu söyler:

'Planlamadan' az çok bilinçli, temkinli bir eylem olarak söz edilemez; planlama yalnızca ulaşmak istenen amaçlar açısından ele alınabilir: düzenleme hedefi temel de toplumsal rolü nedeniyle toplumsal rolü nedeniyle müdahale eden aktörün kurumsal konumuyla belirlenir. Özellikle yönetimdeki üyeliği bu aktörü çelişkili toplumsal çıkarlar üzerinde bir yere koyarak, kentsel krizin nedeni olan ekonomik ve teknik sorunları düzeltme olanğını ona tanımaktadır. (1997:88).

Castells'in dediği gibi, planlamanın işlevi doğrudan uygulama değilse nedir? Castells, planlamanın yalnızca amaçlar açısından ele alınabileceğini gösterir ve amaçların belirlenmesinin ideolojik etki ve toplumsal çıkarların rasyonalizasyonu işlevi üstlendiğini söyler:

"...Kent planlaması, kentsel gelişimin teknik ve ulusal gelişimi üzerinde fazla bir etki yapamıyorsa bile bu gelişmenin temelini

21) "Önceki zamanlarda kontrol şimdikiye göre daha azdı... En basiti betona su vermediyse kırıl-ganlığı çok fazla yüksek olur. Eğer [depremden] 5'te yıkılacaksa su verdiğinde, 3'te yıkılır su vermediğinde... [bipanın] içinde nasıl bir şey kullanılmış haberimiz yok."

oluşturan toplumsal ilişkiler üzerinde çok önemli etkilere sahiptir. Bu etkiler temelde iki düzeyde ortaya çıkar: ideolojik düzeyde bu etki, toplumsal çıkarların rasyonalizasyonu-yasallaştırılması olarak, özellikle de planlama belgeleri yoluyla ortaya çıkar; siyasi düzeyde ise bu ayrıcalıklı uzlaşma yapan aracı bütün mevcut gruplar, kendilerine bir toplumsal ve teknik tarafsızlık sağlamak için elde etmeye çalışmaktadırlar; bu süreç her durumda değişimi sağlayacak planlıları dışarıda bırakmaktadır (1997:114).

Castells'in planın işlevine dair bu yorumu, bir yandan plancının tarafsız bir belirleyici olduğu, öte yandansa planın sadece egemen sınıfların bir aracı olduğu yolundaki düşünceleri dışarıda bırakır. Plancının şehir planlamasının tarafsız ve hakim aktörü olduğu yönündeki düşünceler, planıcıyı toplumsalın dışında konumlandırır. Böylece, plancının şehir yaklaşımı, bilim aracılığıyla tarafsız bir şekle bürünür. Castells'in yorumu, öncelikle bilimin bu tarafsızlığını reddederek, planı toplumsal mücadelelerin ortasına yerleştirir. Castells ikinci olarak, planın yapıldığı toplumsal sürecin sırf egemenlerin belirlediğini reddederek, toplumsal mücadelelerin statik değil dinamik bir alan olduğunu hatırlatmaktadır. Böylece kent planlaması bir mücadele alanı olarak belirlenir. Planlarda mücadele halindeki grupların izine rastlamak mümkün hale gelir.

İstanbul'daki kentsel dönüşüm sürecinde de Başbüyük Mahallesi'nde planlara düşülen bir not bu mücadele alanının izlerini taşır. Plana düşülen notta, planlama sürecinde bölge sakinlerinin de içerileceği belirtilmektedir. Bu süreç hem İstanbul'daki gecekondu hareketlerinin verdikleri mücadelelerin, hem de bu mücadelelerin belediyenin çatısı altında görünmesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Böylece plan, çelişkili konumların -görüşlerin değil- ifade aracı haline gelebilir. Planlama farklı toplumsal çıkarların somutlaştığı ve karşılaştığı bir alandır. Farklı ve karşıt konumlar, kendi çıkarlarını rasyonalize etmek, yasallaştırmak ve toplumsallaştırmak üzere plana sızmaya ve ona hakim olmaya çabalamaktadırlar.

Kentte Yaşamak: Hak mı İmtiyaz mı?

Mahallelerde görüşülen herkes kentsel dönüşüme karşı olduğunu belirtmiştir. Muhtar mevcut dönüşüme karşı olduğunu, bunun gerçekleşmemesi için elinden geleni yapacağını, kentsel dönüşümün rant için değil, insan için gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemektedir. Yıkımla-

rın devam edip etmeyeceği konusunda fikir ayrılıkları olsa da, bütün görüşmeciler Şifa'daki direnişin yıkımların artmasını engellediğini savunmuştur. Direniş ve protestoların, imar sorununu gündeme getirdiğini de anlamaktayız ki, Belediye 25 yıldır çözölemeyen imar sorununu bu dönemde çözmek durumunda kalmıştır. Ancak çoğu görüşmeci, imar sorununun da gerçekte çözüldüğüne inanmamaktadır. Yine de çözüm vaadini çağırın bir kuvvet olduğunu görmek gerekir. Bu kuvvet mahallenin ortaklaşa eyleme kapasitesi olmuştur. Buna karşılık mahallenin mülk temelinde savunulması daha geniş bir ortak zeminin önünde engel teşkil etmektedir.

Nientied ve Lien şöyle der: "Bütün yapılanlar yasadışı olduğundan tanım gereği, hak değil imtiyaz talep ediliyordu." (aktaran DAVIS, 2007:114). Hukuk açısından hak, imtiyazın karşıtı olarak görölebilir. İmtiyaz, toplumsal düzenin ve yasanın içinde ayrıcalıklı/istisnai bir konum kâzanılması demektir. Buna karşılık hak ise herkesin hakkıdır; hak talebi yasanın kendisini değıştirmeye yönelerek, kişilere veya gruplara ait istekleri toplumsallaştırır. Ancak haklar hukukun içinde temellenmez, aksine hukuk hakların üzerinde inşa edilir. Bunu görmek, hak taleplerinin mevcut hukuka karşı konumlanabileceğini, hatta hukukun kendisini değıştirebileceğini anlamak açısından elzemdir. Hakkın hukukun içinde temellenmesi gerektiği iddiasıysa, hukukun neden ve nasıl değıştiğini açıklamak açısından yetersiz kalacaktır. Böylece hak, toplumsal düzen açısından kurucu bir ilke olarak belirir. İmtiyaz talebi kendi farkının güvence altına alma arzusunu, hak talebi ise toplumsal ilişkileri değıştirme arzusunu ifade eder. İstanbul'da % 75, Tuzla'daysa % 70 civarında olduğu söylenen kaçak yapılaşma, İstanbul'da barınmanın bir hak olarak değil, çeşitli imtiyazların toplamı olarak inşa edildiğini gösterir. 'İzinli işgal' sürecine ve sonra yerleşenlerin yerlerinden edilebilmesine imtiyazın niteliği yol açar. İkamet edenlere tanınan istisnai konum yüzünden, kamu nezdinde onlardan minnet etmeleri beklenir. Ancak bu beklentiyi karşılamadıklarından ötürü 'hem suçlu hem güçlü' olmakla suçlanmaktadırlar. Evler yıkılmaya başladığında bu imtiyaz ortadan kalkar; muhataplarına da iki seçenek kalır: ya imtiyazlarını korumaya çalışacaklar ya da kentte barınma hakkını talep edeceklerdir. Demokrasi imtiyazlar üzerine kurulamaz, çünkü imtiyaz, demokrasinin kurucu ilkesini, her insanın eşit olduğu -aynı haklardan faydalanabileceği- fikrini yadsır. Buna karşılık hak talebi, eşitleyici ilke

olarak kamunun kurulduğu alanı işaret eder.

Bütün muhataplarına açık ve bu kişilerin belirleyebileceği bir dönüşüm için kamu gücünün izi aranmalıdır. Devlet otoritesi veya piyasa kurallarının dışındaki kamu alanının kentsel dönüşüme dahil olması, bu kavramın insanileştirilmesini/dünyevileştirilmesini de sağlayacaktır. Devlet alanı ve özel alan, tam da kamusal alanın dışında oldukları için, kamu yararını temsil edemezler; kamu yararını ancak kamunun kendisi temsil edebilir. 'Kamu yararı'nın hayata geçebilmesi için, yöneticilerin aldıkları kararların veya piyasa gerekliliklerinin bu alanların dışında beliren kamuya tabi olması gerekir. Kamunun gücü doğru fikirlerde değil, mevcut pratiklerde aranabilir. Bu sebeple, en doğru 'kentsel dönüşüm'ü tartışmak yerine, muhatapların seslenebildiği ve başka bir kentsel dönüşümü arayan çeşitli anlara kulak vermek gerekir.

Teşekkür

Canlı tuttukları hatıralarını paylaşanlara, görüştüğüm herkese ve Dayanımcı Atölye'ye teşekkürler.

KAYNAKÇA

- Arendt, H., (1996), *Geçmişle Gelecek Arasında*, çev.: B. S. Şener, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Berner, E., (2007), "Metropol İkilemi: Küresel Toplum Yerellikler ve Manila'da Kent Arazisi için Yürütülen Mücadele", *Mekan Kültür ve İktidar*, Editör: A. Öncü, P. Weyland, Çev.: L. Şimşek-N. Uygun, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Castells, M., (1997), *Kent Sınıf İktidar*, çev.:A. Erendil, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Davis, M., (2007), *Gecekondu Gezegeni*, çev.: G. Koca, Metis Yayınları, İstanbul.
- Ercan, F., (1996), "Kriz ve Yeniden Yapılanma Sürecinde Dünya Kentleri ve Uluslararası Kentler: İstanbul", *Toplum ve Bilim*, no: 71, s. 61-98
- Erder, S., (2002), *Kentsel Gerilim*, um:ag, Ankara.
- Erman, T., (2004), "Gecekondu Çalışmalarında 'Öteki' Olarak Gecekondu Kurguları", *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue, No 1, No. 11 Gecekondu, URL : <http://www.ejts.org/document85.html>
- Esen, O., (2008), *Kentsel Dönüşümde Ekonomik-Sosyal Politikalar ve Mahalle Örgütlenmeleri*, Tophane Tütün Deposu: yayınlanmamış tebliğ.
- Keyder, Ç., (2000), "Arka Plan", *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, der.: Ç. Keyder, Metis Ya-

266 Hacıyatmazı Devirmek

yınları, İstanbul, sf.: 1-40.

Marx, K., (1997), *Yahudi Sorunu*, Sol Yayınları, çev.: Yayın Kurulu.

Marx, K., (2000), *Kapital I. Cilt*, Sol Yayınları, çev.: A. Bilgi, Ankara.

Şenyapılı, T., (2004), *Barakadan Gecekonduya*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yucak, E., (2008), *Kentsel Dönüşümde Ekonomik-Sosyal Politikalar ve Mahalle Örgütlenmeleri*, Tophane Tütün Deposu, yayınlanmamış tebliğ.

“Şifa Meydan Muharebesi”, *Çağdaş Tuzla*, 04.10.2007

“Demirci'ye tepki büyüyor”, *Çağdaş Tuzla*, 13.12.2007

“Tuzla'da Değişim ve Dönüşüm Rüzgarları Esiyor”, Mehmet Demirci'yle söyleşi, *Tuzla*, sf.: 11-18

http://www.gazeteport.com.tr/GUNCEL/NEWS1/GP_070498

<http://www.milliyet.com.tr/2007/09/13/yasam/axyas01.html>

http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=18569

<http://www.tumgazeteciler.com/?a=2236965#cooliris>

Mücadeleler, Pazarlıklar ve Eşitsizlik Mekanizmaları:

İstanbul'da Acil Sağlık Hizmetleri

Ebru Soytemel

Ambulanslarımızla 365 gün 24 saat karadan, denizden ve havadan kesintisiz hizmet vermekteyiz. Anestezi ve yoğun bakım uzmanı doktorlar eşliğinde hava ambulansı ve helikopterlerimizle hizmetinizdeyiz. Sağlık Kuruluşlarında indirim avantajları sağlayan ... Acil Sağlık Hizmetleri Paketi, Word Card sahiplerine özel indirim ve 6 taksit imkanıyla.. *

İyi, basit; kötü ise çok yönlüdür. - Aristotele

Yaklaşık son yirmi yıl içinde giderek etkisi artan küreselleşme pratiğinin ve neoliberal ekonomik/politik süreçlerin pek çok ülke gibi Türkiye'de de gündelik yaşama yansımaları farklı sorunları beraberinde getirmiştir. Çoğunlukla dışsal bir süreç olarak ele alınan ve gündelik yaşama etkileri sınırlı olduğu düşünülen bu süreç aslında beraberinde getirdiği politik/yasal/ekonomik uygulamalarla hayatın pek çok alanında önemli dönüşümlere neden olmaktadır. Özelleştirmeler, yeni yasal düzenlemeler ve Türkiye özelinde özellikle son on yılda etkisi ve sonuçları giderek belirleyici olan Avrupa Birliği'ne uyum ve yeniden yapılanma süreçleri, pek çok sektörün ve kamu/özel kurumun etkilenmesine neden olmuş/olmaktadır (SOYER, 1995; SOYER 2007; KEYDER 2007).

Son dönemlerde sadece Türkiye'de değil, dünyada da pek çok devlet sağlık alanındaki yatırımlarını artırmak ve sağlık bakım hizmetlerini iyileştirmek, yenilemek amacıyla değişikliklere gitmiş ve sağlık sektörü pek çok ülkede en hızla büyüyen sektörlerden biri haline gelmiştir. Sağ-

* Özel bir ambulans firmasının pazarlama sloganı

lıkta metalaşma-ticarileşme ve özelleştirmelerle birlikte bu hizmetler kamunun yerine getirmek zorunda olduğu hizmetler olmaktan çıkmış, bu da sağlık hizmetlerinden yararlanma temel hakkının kullanılmasında eşitsizliklerin giderek çoğalmasına neden olmuştur. Tanı ve tedavi işlemlerinin hangilerinin ya da ne kadarının sosyal güvenlik kuruluşları tarafından karşılanacağını yanı sıra hasta ve hasta yakınlarının haklarını düzenlemeye yönelik çalışmalar da bu sürecin önemli tartışmaları arasındadır (PARSONS, 1975; GRBICH, 1999; KEYDER, 2007).

Son dönemde Türkiye'nin gündeminde olan sağlık sektörü ile ilgili düzenlemeler, bu sürecin en yakın örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlık Bakanlığı tarafından sunulan ve sağlık hizmeti veren kurum ve kuruluşlara yönelik "yeni" düzenlemelerle farklı uygulamaları beraberinde getiren "Salıkta Dönüşüm Programı", toplumun çeşitli kesimlerinin, sendikaların, meslek odalarının eleştirileriyle gündemdeki önemini halen korumaktadır. Söz konusu tartışmalar farklı toplumsal kesimler için sunulan sağlık hizmetlerine ilişkin eşitsizliklerin artması, sağlık personelinin çalışma koşullarının güçleşmesi, çalışan personelin özlük haklarındaki kayıplara işaret etmenin yanı sıra esasında sağlığın kamu hizmeti niteliğini kaybetmesinde yoğunlaşmaktadır. Yeni şekillenen bu sürecin sosyal güvenlik sisteminin de bir parçası olarak tartışılması, hak kayıplarının ve adaletsizliklerin, işlevsizleştirilen sağlık kurumlarının ve uygulamalarının tartışılması ve devletin kamu yararı ilkesinden giderek uzaklaşan politikalarının örneklerinin gösterilmesi açısından oldukça önemlidir (SÜTLAŞ, 24/10/2003; 26/08/2006; KEYDER, 2007).

Öte yandan bu tartışmalar bir süre sonra -çoğunlukla- uygulamalar, süreçler, tanımlar ve kapsam aşamalarında yoğunlaşıp sağlık sektörünün genel bir eleştirisine dönüşerek daha uzun vadeli çözüm arayışlarına ya da sağlık personelinin özlük haklarında yoğunlaşılmasına yönelebilmektedir (ATAAY, 2006; SOMEL, 2006; GÜNER, 2006; SOYER, 2007; SOYER, 2007; ASLANHAN, 2007) Bu süreçlerin makro/ulusal düzeyde tartışılması, sağlık alanındaki mevcut kurumsal yapılar ve bunların işleyiş biçimlerinin bireylerin yaşamlarında etkilerini gözden kaçırmamıza, örneğin uygulamaya konan her bir yeni yönetmelikle birlikte takip eden günlerde bireylerin tedavi süreçlerinde nelerin imkân nelerin ise imkânsızlıklar dahilinde olduğunu ayırt edemememize neden olmamalıdır.

Bu kapsamda bu çalışma söz konusu tartışmaların yarattığı kafa karı-

şıklığını bir tarafa koyarak, son dönemlerde siyasi iktidar tarafından sağlık alanına ilişkin alınan kararların -bunların ekonomik, toplumsal ve politik süreçlerle ilişkisini de kurarak- sağlık alanında farklı koşullarda hizmet sunan kamu ve özel sektörün hem mevcut hem de değişmeye başlayan kurumsal yapı ve uygulamalarını, bireylerin yaşamlarına doğrudan etkisini acil servis hizmetlerine odaklanarak incelemeyi hedeflemektedir.

Acil servis hizmetleri, evrensel insan hakları çerçevesinde temel yaşama hakkının nasıl pratik edildiğini gösteren gerçek alanlardandır. Acil durumlarda hayatta kalmanın tek ölçütü, sağlık sorununu acilen çözebilecek yeterlilik ve donanımına sahip sağlık birimlerinin olması ve hastalığın teşhis ve tedavisinin en hızlı biçimde olmasına bağlıdır. Bu nedenle bu alanda hizmet veren birimler olarak gündelik yaşamımızda hayati önemdedir. Buna karşın acil servisler sağlık sektöründe gerilimlerin, sorunların en fazla yaşandığı birimler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bu çalışma acil servislerin etnografik bir saha çalışmasıyla incelenmesini, İstanbul örneğinde farklı sağlık kurumlarını temsil eden acil servisleri ve bu kurumlardaki hasta/sağlık personeli ilişkisini, son dönemlerdeki sürecin olumlu/olumsuz etkilerini de göz önünde bulundurarak tartışmayı ve çözüm önerilerinde bulunmayı amaçlamaktadır.¹ Çalışmanın ilk bölümünde öncelikle acil sağlık hizmetlerinin ilk adımı olan 112 Ambulans hizmetleri ele alınacaktır. Bu kapsamda ambulans hizmetlerinin değerlendirilmesi ve bu alanda çalışan sağlık personelinin deneyimleri ışığında yaşanan sorunlar, tıkanıklıklar ve çözüm önerilerine değinilecek, ardından da acil sağlık hizmetlerinin ikinci adımı olan hastanelerin acil servisleri ele alınacaktır.²

1) Bu alanda yapılabilecek etnografik çalışma, yeni uygulamalar ve düzenlemeler çerçevesinde farklı adaptasyon, uyum ya da mücadele arayışlarının ele alınması fikrinde Burawoy'ın küresel etnografi ile ilgili çalışmaları yol gösterici olmuştur. Bkz. Burawoy, 1991)

2) Acil servislerle ilgili ön saha ve saha çalışması belirli aralıklarla Temmuz 2007-Ağustos 2008 arasında İstanbul'da gerçekleştirildi. Bu çalışmada elde edilen veriler ve bunlar üzerinden varılan sonuçlar İstanbul'un Anadolu ve Avrupa yakasında hizmet veren bölgenin önemli 3 kamu hastanesinin acil servisleri ile 112 acil ambulans hizmetlerini kapsamaktadır. Bunun yanı sıra gerek özel hastaneler ile özel ambulans hizmetlerine ilişkin veri ve değerlendirmeler ise, bu kuruluşların acil servislerinde çalışan sağlık personeli ile, hasta ve hasta yakınlarının aktardıkları görüşler ve deneyimler doğrultusunda şekillenmiştir. Bu metinde değinilecek sorunlar ve deneyimlerin benzerlik-

Yönetmelikler Arasında Sıkışan Acil İlk Yardım Hizmetleri

112 Acil Yardım Ambulans Hizmetleri

Herhangi bir kaza durumunda çok ciddi ölümcül bir durumda değilsek, yalnız ve bilincimiz kapalı da olsa, bir ambulansın bizi alıp en yakın hastaneye götüreceğine inanabilir, güvenebilir miyiz? Bir kaza geçiren ya da evinde kalp krizi yaşamış bir İstanbullunun hayata döndürülmesinde kimler rol oynar, hangi kurumlar bu sürece katkıda bulunur ya da kişinin tıbbi müdahale hizmetine ulaşmasında ve belki de hayata döndürülmesindeki engeller nelerdir? Trafik mi? Sosyal güvencesi mi? Ambulans hizmeti mi? Ulaşacağı hastanenin acil servis doktorları mı yoksa teknik olanakları mı? Nerede yaşadığı ya da nerede kaza geçirdiği mi? Statüsü ve tanıdıkları mı? Kentin yerleşimini ve hastanelerin yerlerini etkileyen planlar/plansızlıklar mı? Bu sorulara onlarcası eklenebi-

leri olma ihtimaline rağmen, farklı illerde farklı sonuçlar göstereceği kesindir. İstanbul'un kentsel mekânının özellikleri, şehrin yıllar içinde birikerek artan demografik ve ekonomik sorunları, değişimi ve elbette ki il bazındaki farklı yönetimler, diğer illerle arasındaki farklılığı yaratan önemli etkenlerdir. (İstanbul'daki kamu sağlık kurumlarında araştırma yapmak yıldırıcı bürokratik temaslara biçimlenen uzun bir izin alma sürecini de beraberinde getirir.) İstanbul Sağlık İl Müdürlüğü'nden araştırma yapabilmek, kurumlara girebilmek için oldukça oyalayıcı ve uzun bir izin alma süreci yaşanmıştır. Bu nedenle izin alma sürecinde, saha araştırması örnekleme kapsamında belirlenen İstanbul Okmeydanı Hastanesi ve Haydarpaşa Numune Hastanesi acil servislerinin bahçelerinde gündüz ve gece olmak üzere katılımcı gözlemler yapıldı. Bu süreç acil servis dışındaki işleyişe tanık olmak, hastane dışındaki işleyiş ve deneyimleri görmek/anlamak açısından oldukça önemli oldu. Bu uzunca bir süre sonuçlanmayan bürokratik sürecin çalışmanın kapsam ve çerçevesini belirlemede sınırlayıcı etkisi olmuştur. Bu nedenle kişisel ilişkiler ya da tanıdıklıklar aracılığıyla acil servis deneyimi olan ya da 112 acil ambulans servisinde çalışan personelle ilişki kurma yoluna gidilmiştir. Bunun yanı sıra bu alana ilişkin çeşitli çalışmalar yapmış ya da yapmakta olan Türk Tabipler Birliği, Hasta ve Hasta Yakını Hakları Derneği, Sağlık Hakkı Hareketi Derneği, Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri sendikası üyeleri gibi sivil toplum kuruluşlarıyla da görüşmeler yapıldı. İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü'nden güçlükle de olsa araştırma izni alındıktan sonra; İstanbul 112 İl Ambulans Servisi'nin yanı sıra Anadolu yakasında yer alan Haydarpaşa Eğitim Araştırma Hastanesi (EAH) ve Avrupa yakasında yer alan Okmeydanı EAH ile 2006 yılında hizmete başlayan yeni Bağcılar EAH hastaneleri temsil edici örnekler olarak belirlendi. Ancak saha araştırması izninin belirtilenden çok daha uzun bir sürede çıkması, saha araştırması için belirlenen sürecin oldukça kısıtlı kalmasına neden oldu. Süre her ne kadar kısıtlı olsa da belirtilen bu üç kurumun acil servislerinde çalışan farklı görevlerdeki personel ve mümkün olabildiği ölçüde hasta ve hasta yakınları ile görüşüldü ve acil servislerde gece ve gündüz farklı zamanlarda farklı birimlerde gözlemler yapıldı.

lir. Ancak kendini güvende ya da güvensiz hissetmek için yanıt aranması gereken soruların cevapları tek değil. Bu sorulara cevap verebilmek için belki de en önemlisi kendi yaşam ve sağlığınızla ilgili daha önceden belirlenmiş bir "parasal karşılık" ya da "değer" tarif etmeniz ve gelişebilecek olayları o değerle kıyaslayarak sizin için olası etkilerini anlamaya çalışmanız gerekebilir.

Türkiye'de acil servisler, "Acil Sağlık Hizmetleri Yönetmeliği"³ne' göre bu alandaki en yetkili kurum olan Acil Sağlık Hizmetleri Danışma Kurulu tarafından yönlendirilmektedir. İlgili sağlık politikalarını belirleyip konuyla ilgili tavsiye kararları almakla yükümlü olan bu kurul, il sağlık müdürlüklerince oluşturulan İl Acil Sağlık Hizmetleri Koordinasyon Komisyonu (ASKOM) ile işbirliği yaparak çalışmakla yükümlüdür. Valilik ve acil sağlık hizmetlerinden sorumlu İl Sağlık Müdür Yardımcısı da bu sürecin önemli aktörleri arasındadır. Yönetmelik acil sağlık hizmetinin, hastanın sosyal güvencesi olup olmadığına, bağlı bulunduğu sosyal güvenlik kuruluşunun iznine ve hastanın diğer özelliklerine bakılmaksızın, hizmete ihtiyaç duyulan andan itibaren, kesin tedavi süresine kadar hiçbir kesinti olmadan verilmesini öngörür; nakil koşullarını belirleyeceğini ve bu hizmetin 24 saat kesintisiz sunulmasını sağlayacak şekilde yapılandırılmasını şart koşar ve stabilizasyon sağlanıncaya kadar bütün tıbbi hizmetleri sunmakla görevli personelin kesintisiz eğitimi ve hizmet kalitesinin artırılmasını da göz önüne tutar. Peki, İstanbul'daki bu üç kamu hastanesinde ve 112 acil ambulans servisinde yasal yönetmelikle tanımlanmış bu süreç nasıl işlemektedir?

Acil yardım hizmetlerinin ilk adımı ambulans hizmetleriyle başlar. İstanbul'da hastanelerin ambulanslarından bağımsız olarak çalışmaya başlayan ambulans servisleri 1989'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Hızır Acil Ambulans Servisi'ni kurmasıyla başlar. Bunun öncesinde ve 1994'e kadar İstanbul'da bulunan kamu hastanelerinin kendi ambulansları acil durumlarda hastalara hizmet vermekten gerek şehrin mekânsal boyutlarının büyümesiyle ilişkili olarak yerleşim yerlerinin şehir merkezinden ve hastanelerden oldukça uzak alanlara yayılması, gerekse nüfusun özellikle 1990'lardan sonra aldığı göçle birlikte belirgin olarak artması hastane ambulanslarını yetersiz kılmıştır.⁴ Büyükçe-

3) (Tarih:11 .05. 2000; Sayı: 24046)

4) İstanbul'daki yerleşimin mekânsal olarak dağılımının değişimi ve farklı göçlerin nüfusun yerleşimine etkileri için bkz. Tümertekin, 1997.

hir Belediyesi'nin 1989'da Hızır Acil Ambulans Servisi'ni hizmete sokması her ne kadar bu soruna bir çözüm yaklaşımı olarak değerlendirilebilirse de kentleşmenin getirdiği trafik ve konut sorunları gibi pek çok sorun, bazı bölgelerde yaşayanlar için sağlık hizmetine ulaşmayı giderek zorlaştırmıştır. Devlet hastaneleri ve o yıllarda sayıları yavaş da olsa artan özel hastanelerin mevcut acil hasta taşıma kapasiteleri giderek artan nüfus karşısında yetersiz kalınca Sağlık Bakanlığı İstanbul başta olmak üzere İzmir ve Ankara'da 112 acil ambulans servisi kurmaya karar verir (ÜLGEN, 2006). Herhangi bir yönetmelik ya da yasal bir kadrolandırma olmadan, pratisyen hekimler ve yardımcı sağlık personelinin geçici görevlendirilmesi, şoförlerin de çeşitli kurumlardan görevlendirmeleriyle ilk 112 ekipleri hayata geçer. Pratisyen hekimler için haftada bir iki gün 24'er saatlik nöbet şeklinde çalışılan 112 servisleri, Tıpta Uzmanlık Sınavı'na çalışmayı ya da başka ek işler yapabilmeyi olanaklı kılması bakımından olumlu karşılanır. Ülgen'e göre bazı hekimler için ise bu hizmet, giderek göz ardı edilen birinci basamak sağlık hizmetlerinin hastaneye gelmeden karşılanmasını sağlıyor olması ve bu alandaki açığı kapatması nedeniyle önemsemiştir. 112 Acil İstasyonları, İl Sağlık Müdürlüklerinin acil hizmetler şubelerine bağlı olarak kurulur ancak idari açıdan herhangi bir kurumsal kimliği olmayan 112 servisi her ne kadar pratisyen hekimlere vaka değerlendirme ve yerinde müdahale yetkisi verse de reçete yazma ve rapor verebilme yetkilerini sınırlandırır. İlk kurulduğu yıllarda 1 gün 24 saatlik bir nöbetin ardından dört gün istirahat olarak başlayan nöbetler, farklı idari değişiklikler sonucu çok sık nöbet değişikliğe uğrar.⁵

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin seçimleri kazanması ve parti programında sağlık sektörünün önemli bir başlık olarak yer alma-

5) Ülgen'in aktardığı üzere, 2004 Nisan ayında 112'de yaşanan yönetim değişikliği ile nöbet günlerinin tekrar değiştirilmesine karar verilir. İstirahat süresi 4 günden 3 güne indirilir. Bu süreçte 112'de çalışan bazı hekimler işten çıkarlar, bazıları ise Tabip Odası 112 Komisyonu ile görüşerek hukuki destek isterler. Tabip odasının avukatı 24 saat nöbetin insan haklarına aykırı olduğu için durdurulması yolunda bir dava açar. Bu dönemde 112 yönetimi gerek işten çıkmaları gerekse bu talepleri de göz önüne alarak istirahat gününü tekrar 4 güne çıkarır. İstirahat gününün 4 güne, hatta bazı istasyonlarda doktor sayısına göre 5 güne çıkarılmasının ardından komisyondaki hekimler dâhil olmak üzere Tabipler Odasına başvuran 112 hekimleri davanın geri çekilmesi ve her ne kadar 24 saatlik nöbetler, çalışma saati yasalara aykırı da olsa 112 servislerinin devamı için ve yönetimin daha fazla tepkisini çekmemek için tabipler odasını davadan vazgeçmeye zorlarlar.

si⁶ sağlık sektöründe yaşanacak hızlı değişimlerin habercisidir. AKP iktidarının hız kazandırdığı “sağlıkta dönüşüm” politikaları pek çok sağlık kurumu gibi 112’leri de etkilemekle birlikte, 112 ambulans servislere ilişkin kurumsal ve yönetsel alanında yaşanan pek çok soruna ilişkin herhangi bir çözüm önerisi sunmaz. 112 Acil ambulans hizmetleri, arada kalmış bir kurum olmaya devam eder ve İstanbul’daki devlet hastanelerinin sayı ve kapasitelerinin artan nüfusa göre yetersiz oluşu nedeniyle gittikçe karışan sağlık sistemi içinde bütün eksiklikleri ile hizmet vermeye çalışır.

2003 yılında İstanbul Tabip Odası’nın 112 komisyonu, İstanbul’da 32 acil sağlık istasyonu ve 8 Hızır Acil’de çalışan 160 kişiye yansıyan aksaklıkları ve sorunları öğrenmek için bir anket uygular. Ülgen’in işaret ettiği üzere, anketin sonucunda görüşülen hekimlerin %85’i reçete yazmamaktan şikâyetçidir ve %50’lere varan oranlarda ise kendini, ekibini ya da ambulans donanımını yetersiz bulmaktadır. Görüşülen hekimlerin yüzde 56’sı görevde iken saldırıya uğradıklarını, %24’ü ise iş kazası yaşadıklarını belirtir.

112 ambulans hizmeti acil yardım ve kurtarma hizmeti olarak detaylı bir şekilde planlanmadığı, kurumlar arasındaki iş birlikleri ve personelin ayrı bir eğitime tabi tutulması gibi bir süreç de yaşanmadığı için kurumsallaşamamış, giderek pek çok hekim için part-time bir iş ya da Tıpta Uzmanlık Sınavı’na çalışma imkânı veren bir işe dönüşmüştür. İstanbul Tabip Odası’nın anketi kapsamında görüşme yapılan 160 hekimin % 69’u ek iş yapmaktadır, yarıya yakını ise TUS’a çalışmaktadır (ÜLGEN, 2006) Görüşme yaptığımız bir 112 çalışanı, 112’lerin özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde sağlıkta özelleştirmenin sonucu yaşanan sorunları gidermek için politikacılar ve yöneticiler tarafından geliştirilen bir ara çözüm olduğunu şöyle ifade eder:

“Bağcılar bölgesinde o dönemde devlet hastanesi yoktu. Bir sürü özel poliklinik var, bir sürü özel muayenehane var ama bunların hepsi acil hizmetlere bakmıyor. Vatandaşın acil bir hizmeti

6) Daha önceki hükümetlerin sağlık alanındaki politikalarını popülist bulan AKP yönetimi her geçen gün ihtiyaç olan yeni hastaneler yapmak ya da eskilerini güçlendirmek yerine “Merkezi Tıp Birimleri” kurmayı ve gerektiğinde “küçük yerleşim birimleri arasında hasta taşıyacak helikopter dahil ciddi bir ambulans filosu kurmayı” daha etkin ve daha ekonomik bulmaktaydı. Parti programı metni için bkz. Soyer, 2007, s. 13.

olduğunda nereye gidecek? İşte Bakırköy'e, devlet hastanesine ya da Haseki'ye. Yani nasıl gidecek? Yani bu İstanbul'un trafiğinde, bu İstanbul'un sıkıntısında nasıl gidecek? Onu bir ambulansın taşınması lazım. Aslında 112 hizmetleri çarpık sağlık hizmetlerinin, yani özelleştirmenin de bir sonucudur. Yani eğer bence kamu hizmetlerinden uzaklaşılmasıydı belki 112'ye bu kadar ihtiyaç duyulmazdı bugün, onu da söylemek lazım."

Bu durum 112 ambulanslarının önemine işaret eder ancak yine de 112 ambulans servisinin acil sağlık hizmetlerinde tek başına bir anlamı olmadığını, bununla birlikte sağlık sistemindeki yapısal değişimlerin acil servis hizmetleri açısından daha önemli olduğunu görüşme yaptığımız sağlık çalışanlarının çoğu dile getirmiştir.

Örneğin 2005 yılında SSK hastanelerinin Sağlık Bakanlığı'na devri ve bakanlığın diğer uygulamaları, 112 servislerini önemli bir şekilde etkilemiştir. 112 ambulans hizmetleri ücretli hale getirilmiş, her ne kadar bu ücret hastalardan temin edilen bir ücret olmasa da kurumlar arasında karşılıklı yapılacak ücret ödeme prosedürünü ortaya çıkarmıştır. Söz konusu ücret tahsilatları farklı oranlarla hem Sağlık Bakanlığı'na hem de 112 döner sermaye bütçesine aktarılmaktadır. Acil servise gelen hasta, sosyal güvence durumunu gösteren TC kimlik numarası ile sisteme kayıt olmakta ve kurumlar arasındaki ödemeler bu süreçten sonra güvence altına alınmaktadır. Görüşme yapılan 112 çalışanlarından bir görüşmeci aslında acil sağlık hizmetinin temel sağlık hizmeti kapsamında değerlendirilmesi ve tamamıyla ücretsiz olması gerektiğine şöyle değinmiştir:

"(Acil servis ücretini kastederek) İşte devlet kendi veriyor hastaneye ama diyelim ki bunun Emekli Sandığı sosyal güvencesi falan filan varsa oradan para alıyor hastane. Ücretsiz değil, peşin senden almıyor, o anda senden para almıyor, ama aslında sonra alıyor. Devlet işte şöyle şunu deme hakkı yok, bak ben işte parası olmayanı 112 ile götürüyorum diyor, bu senin görevin zaten, ama bu lüks değil yani, hani sağlık hakkı temel bir haktır, ama devlet ne yapıyor, özelleştiriyor, bunu parası olana çeviriyor ve parası olmayana da sanki lütuf gibi ben yapıyorum diyor. Devletin Sağlık Bakanı biz 112 ambulanslarını arttırdık diyor. Artıracaksın tabii ki yani. Senin işin o yani, bu bir lütuf değil ki. Çok ambulans var özel sektöre para kazandıran, 112 dahil, ben mesela özel sektöre para kazandırıyorum. Habire özel hastanelere yo-

ğün bakım hastası götürüyorum. Özel hastaneler habire para kazanıyor 112'nin sırtından."

Yukarıdaki alıntıda da değinildiği üzere SSK hastanelerinin Sağlık Bakanlığı'na devri ve Sağlık Bakanlığı ile özel hastaneler arasında gerçekleştirilen anlaşmalar, beraberinde 112 ambulans servislerinin hasta nakillerinde kullanılmaları sürecine etki etmiştir.

2008 itibariyle nüfusu resmi rakamlarda 12 milyonu aşan İstanbul genelinde 87 tane 112 acil yardım istasyonu ve sayıları her geçen gün artan, 2008 Ağustos itibariyle 99 tane ambulans bulunmaktadır. Hekimlerin büyük bir çoğunluğu kadrolu olarak çalışırken, hizmete yeni alınan hekimler, acil tıp teknisyenleri, ambulans şoförleri ve paramediklerin tamamına yakın bir kısmı sözleşmeli olarak çalışmaktadır. Ancak her ne kadar kadrolu da çalışsalar hekimlerin büyük bir çoğunluğu Tıpta Uzmanlık Sınavı'nı kazanarak 112'den ayrılma isteğinde oldukları ifade etmektedirler. (ÜLGEN, 2006)

112 Ambulans servislerinin karşılaştığı problemlerin genelde kurumsal tanımsızlıklar, belirsizliklerden kaynaklandığı görülmektedir. Son yıllardaki yasal düzenlemelerle birlikte 112 ambulans hizmetlerinin merkezileştiği ve giderek büyüyen bir kuruma dönüştüğü görülmektedir. Hastanelerin hasta nakil ambulanslarının kaldırıldığı, her bir hastanede kurulan ASKOM merkezleri aracılığıyla hem 112'ye hastanenin boş yatak ve olanaklarının merkezi bir şekilde iletildiği hem de hastanelerin ambulans hizmetlerinin de 112 merkezi tarafından yönlendirildiği görülmüştür.

Öte yandan İstanbul'un mekânsal özellikleri ve nüfusu göz önüne alındığında ambulans sayısı her ne kadar her yıl artsa da yetersizdir ancak sorun ambulans sayısı sorununun ötesinde farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ambulans hizmetlerini temelde görevlendirilmelerde yaşanan sorunlar, teknik arızalar, şehrin resmi gündeminde ağırlanacak konuklar, hava durumu ya da yoğun bir acil servis günü etkileyebilmektedir. Bu durum şehrin oldukça merkezi bir yerinde oturan, acil yardım ihtiyacı içinde olan birinin kendine en yakın ambulans meşgul olduğu için bekleme süresini uzatabilmekte ve kişiyi bazen özel ambulans servislerine -eğer olanağı varsa-, yönelmek zorunda bırakmaktadır:

"Diyelim ki mesela siz Beyoğlu'nda oturuyorsunuz. Hastalanırsınız, 112'yi aradınız, 112 önce Taksim'e bakacak, Taksim başka

bir vakadaysa, Şişli'ye bakacak, Şişli başka bir vakadaysa, Okmeydanı'ndaki bir hastaneye, ola ki her taraf dolu. Her taraf doluyorsa 112 size şunu sorabilir, hanımefendi sizin acil bir durumunuz var mı, arıyoruz ama bize yakın hiç bir ambulans yok. Biz uzak bir yerden ambulans çıkaracağız o da size çok geç gelir. Der ki ben size Bakırköy'den çıkartacağım ambulansı. İşte şimdi Bakırköy'den buraya, o kelimeyi duymanız bile tüyleriniz diken diken olacak. E, ne yapacaksınız siz de, acilse Med-line'i⁷ arayacaksınız."

112 ambulans servisinin işleyişini ve göreve çıkışlarını koordine eden 112 Merkez birimi her ne kadar görevlendirmeler konusunda dikkatli davranırsa ve başarılı olsa da, 112 ambulanslarının herhangi bir kural çerçevesinde ya da görevlendirme emri karşısında kurum harici görevlendirmelere gönderilmesine karşı çıkamadığı çalışanlar tarafından belirtilmiştir. Kurum harici görevlendirmelerde devletin çeşitli kademelelerinin özellikle de yerel yöneticilerin etkisi oldukça belirleyicidir.

Bu durum 112 koordinasyon merkezinin yetki alanının sınırlılığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra 112 ambulanslarının hizmet verme süreçlerindeki aksamaların bir kısmı da, ambulans hizmetlerinin kendi içinde nakil ve acil yardım olarak yeterince iyi bir şekilde ayrıştırılmamış ve derecelendirilmemiş olmasıyla ilgilidir. 112 ambulansları sadece acil hastalar için hizmet vermekle birlikte bir sağlık kuruluşundan diğerine nakli gereken ve yaşamsal aciliyeti olmayan ama olası komplikasyonlara karşı da ambulansla taşınması gereken hastalara da hizmet vermektedir. Hasta transferlerini sağlayacak sistemli çözümlerin olmayışı sınırlı ambulansla hizmet veren 112 ambulans servisi için önemli bir iş yükü oluşturmaktadır. Bu alana ilişkin çözüm sadece ambulans sayısını artırmaktan çok sistemli ve rasyonel çalışan idari bir mekanizmayı gerektirir. İstanbul'un büyüklüğü düşünüldüğünde ambulansların sayılarındaki artışın kolaylıkla sorunun çözümündeki tek etken olmayacağı açıktır.

112 ambulans hizmetlerinin yola çıktıktan sonra yaşadığı ilk ve belki de en önemli sorun güvenlikle ilgilidir. Görüşülen kişiler tarafından

7) Med-line Acil Sağlık Hizmetleri 1995 yılında Esas Holding A.Ş. tarafından kurulmuş acil yardım ve ambulans hizmeti veren özel bir firmadır. Esas Holding, yönetim kurulu başkanı Şevket Sabancı başkanlığında turizm, hava yolu taşımacılığı, gıda ve danışmanlık sektörlerinde hizmet vermektedir.

önemle dile getirilen bu sorun, emniyet güçleri ile gerekli bir kurumsal iş birliği geleneğinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin güvenlik ekiplerinin sağlık personelinin güvenliğini garantileyecek ve onların işlerine hızla dönmelerini sağlayacak yaklaşımları göstermek yerine olay ve olaya dâhil olanlarla ilgilendiği ve bunu da alışlagelmiş adli olaylardaki prosedürü uygulayarak yaptığı için ambulans ekipleri zor durumda kalmakta, aciliyet gerektiren işlerini yapamamakta, o zaman dilimi için ambulans hizmeti durabilmektedir. Her ne kadar bazı durumlarda, adli vakalarda güvenlik görevlileri olay yerine erken (ya da çoğunlukla geç) gitse de herhangi bir kural çerçevesinde işlemeyen bu süreç çoğunlukla 112 personelinin bilinmez süreçlere sokmakta, polisin kendi işini tamamlayıp erken ayrılması ya da gelmemesi gibi durumlarda çalışanların ciddi anlamda güvenlik endişeleri yaşamalarına neden olmaktadır. Hasta yakınları tarafından dövülme, trafikte çıkan tartışmalarda hırpalanma, hastane personeli ya da özel güvenlik ekipleri tarafından itilip kakılma gibi sorunlara dair örnekler acil hasta taşıma süreçleri de göz önüne alındığında artırılabılır. 112 personelinin karşılaştığı güvenlik sorunlarında hastaya ulaşma, müdahale ve hastaneye sevk aşamalarında dış etkenlerin, süreçlerin, sorunların çözümünde gerek yasal gerekse de uygulamaya yönelik bir korunma mekanizması bulunmamaktadır. 112 personeli acil yardım hizmeti vereceği hastaya yönlendirilirken resmi olarak görevlendirilmekte ancak hastanın ya da olay yerinin koşulları, bu süreçte karşılaşılabılır güvenlik sorunları dikkate alınmamakta, üçüncü şahıslarla ya da diğer kurumlarla yaşadıkları çıkmazlarda bireysel çözümler üretmeye ya da kendi mücadele yollarını bulmaya zorlanmaktadırlar. Bu aşamada görüşülen 112 çalışanlarının pek çoğu kendilerini bu durumlarda hissettiklerini ve adli olaylar sırasında ya da diğer kurumlar karşısında 112 çalışanından önce bireyler olarak değerlendirildiklerini ifade etmişlerdir. Bu nedenle 112 çalışanı bir hekim kimi zaman acil müdahaleye gittiği bir hasta yüzünden kendini adli bir sürecin içinde bulabilmekte ve bu tür durumlarda hasta ve hasta yakınları ile tek başına kalabilmektedir. Görüşülen 112 çalışanlarının pek çoğu başından geçen ve aşağıda örneği verilen türden bir adli olayı aktarmıştır:

Ben mesela kaç kere mahkemeye gittim. 112'den kimse benim yanımda yer almadı. Hani gitmişim vaka ölmüş, almışım götürmüşüm, mahkemeye beni çağırıyorlar, birey olarak çağırıyorlar,

müdürlük hiç bizi sahiplenmiyor. Bak birini anlatayım; Unkapanı'nda gece gittik, kadının biri ölmüş, polis orda bir sürü şey orda, benim görevim ben doktorum, yani ölmek üzere. Şimdi yani olay yerinde delil toplamak benim işim mi? Ama ben mahkemede yargılanıyorum biliyor musun? Bana hakim diyor ki o ölü diyor köprüye kaç metre yakınlıktaydı? Ben tansiyon aletiyle mi ölçeyim nerden bileyim. Diyor sana bir şey söyledi mi birinin adını söyledi mi. Söylemedi. Niye ısrar etmedin. Ya ben polis miyim? Sus diyor soruları ben sorarım, beni dışarı attı mahkemeden. Müdürlüğün yazı yazması lazım mahkemeye. Önemli olan buna idarenin sahip çıkması lazım. Sorun benim şahsi sorunum oluyor.”

İstanbul'un ilçe merkezlerine yakın yerlerde yaşayanlar için 112 servisine ulaşmadaki sorunların başında trafik ve adres bulma gelirken kentin bazı bölgeleri bu ağdan oldukça uzak kalmaktadır. Uzun yıllar acil servislerde görev yapmış ve hasta yakınları ve hakları konusunda çalışmış bir kaynak kişi Anadolu yakasında özellikle Tuzla ve Avrupa yakasında da Altınşehir gibi yeni yerleşim yerlerine 112 ambulanslarının ulaşımının zaman ve mesafe açısından oldukça zor olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla acil bir durumda 112 ambulansının size ulaşmasında nerede, hangi noktaya yakın olduğunuz ve trafiğin durumu oldukça önemlidir. Diğer bir sorun da trafikte yaşanan geçiş üstünlüğü ile ilgilidir. 112 ambulanslarının her ne kadar trafikte geçiş üstünlükleri kâğıt üzerinde olsa da, bu geçiş üstünlüğünü kullanabildikleri yollar sınırlıdır. Trafik kuralları içinde sınırsız geçiş üstünlüğü olmadığı için kimi zaman hastaya yetişmek için farklı çözümler üreten, örneğin tramvay yolunu kullanan 112 personeli bu nedenle cezaya çarptırılabilenekte, park etme, park yeri arama gibi durumlarda da kişisel ya da farklı kurumsal uygulamalar karşısında ticari bir özel araç muamelesi görmektedir. Bu çalışmanın saha araştırmasının başladığı 2007 yılı sonunda çalışanların da ifade ettiği üzere, 112 ambulanslarının kaskosu yoktur ve herhangi bir kaza durumunda, acil hastaya yardıma giden ambulans kaza geçirip suçlu görüldüğünde ambulans şoförlerinin araçla ilgili masraflardan sorumlu tutulmaları söz konusu olabilmektedir. Bir ambulans siren çaldığı için ya da farklı yolları kullandığı için yerel makamlarca cezalandırılabilir. Herhangi bir kaza anında da ambulans çalışan 112 ekibinin kaza sigortası yoktur.

Bütün kamu kurumlarını ve özel kurumları bağlayıcı özerk acil yardımla ilgili kurallar sisteminin yokluğu kimi zaman ambulans persone-

lini çeşitli yerel belediyelerle ya da emniyet amirlikleriyle karşı karşıya getirebilmektedir.

Ancak bazı durumlarda çatışan, karşı karşıya gelen yetki mekanizmalarından kaynaklanan sorunların önemli bir kısmı hasta kabulü aşamasında yaşanmaktadır. Görüşme yapılan 112 çalışanları özellikle kamu hastanelerindeki yoğunluk nedeniyle naklini gerçekleştirdikleri hastanın hastaneye kabulünde problem yaşadıklarını ama sorunun diğer bir yönünün de yetki karmaşasından kaynaklandığını söylemiştir. 112 ambulans doktorunun hastanın hastaneye kabul işlemlerini yapma konusunda herhangi bir yasal yetkisi yoktur. Bu yüzden hastanelerin acil servislerinde çalışan doktorlarla duruma göre pazarlığa giriştiklerini ifade etmişlerdir:

“Evet. Güvencesiz olduğu için, yani üç dört hastane gezdirdik, en sonunda hastayı şeye bıraktık, çıkmak zorunda kaldık, yani hastayı kabul etmiyor, güvencesiz ilk yardımını yaptı, ilk müdahalesini, ben kabul edemem. Yani o tarz problemlerimiz oluyor. Genelde dolu, servisimiz dolu şeklinde kabul ettirememe oluyor. İşte o problemler var..”

Sağlık malzemeleri ile ilgili yetersizlikler ambulanslar için önemli bir sorundur ve biten malzemelerin temini çoğunlukla bürokratik aşamalar nedeniyle uzun sürebilmektedir. 112 personeli bu nedenle acil yardımlar sırasında eksik malzeme ile müdahalede bulunmak zorunda kalabilmektedir. Diğer taraftan teknik malzemelerin araç içinde gerekli mesafeye uzanamayan kordonları, şarjı biten aletler ya da her ambulans ekibine yeterli sayıda verilmeyen ya da arka arkaya vakaya çıkan bir ekibin donanım teminini gerçekleştirecek kolaylıkların olmaması, çoğunlukla ekip içindeki sağlık personelinin yaratıcı çözümleri ya da alternatif arama çabaları ile çözümlenmektedir. Bütün bunların yanı sıra toplumda giderek yaratılan kamu sektörüne duyulan nefretten 112 de payı almaktadır:

“Bizim toplumsal olarak kamu kurumlarını horca kullanmak hastalığımız var. Hani devletin ambulansını kullan tepe tepe, hani boş ver, mesela sedyeyi hastaneye götürüyorsun, üzerine çıkıyor sedyeyi kırdı, ya devletin sedyesi ne olacak kardeşim, devlet bunu üç ayda tamir etmez. Ben seni hastaneye getiremeyeceğim. Yani 112 bir devlet kamu kurumu olduğu için toplumun kamu

kurumuna ve devletin kurumuna karşı, bir kollama ona sahip olma bilinci yok.”

Görüşme yapılan sağlık personelinin hemen hepsi, hasta ve hasta yakınlarının ya da müdahalenin yapıldığı ortamdaki kişilerin kamu hizmetlerine olan güvensizliklerine şahit olduklarını ifade etmişlerdir. Olay yerine ulaşan ambulansın ya da personelin saldırıya uğraması, hasta yakınlarının kamuya karşı güvensizliği ve hastalarına gerekli önemin verilmeyeceği, gereken hizmetin yapılmayacağı korkusu ile sağlık personeli ile girdiği tartışmalar, mücadeleler bu süreçte en sık yaşanan sorunlar arasındadır.

Her ne kadar son dönemlerdeki sağlık politikaları sonucu ambulans servisleri teknik açıdan yenilenmiş olsa da görüştüğümüz 112 çalışanları bu yenilenmelerin yoğun bakım nakillerine yönelik olduğunu, diğer temel noktalarda hala sorunlar yaşadıklarını ifade etmişlerdir:

“Şimdi bu sağlıkta dönüşüm politikalarından sonra hastane arası nakiller gündeme geldi. Devlet hastanesinden bir sürü hasta geliyor. Para kazanıyorlar, bu da olunca, ambulansların donanımı sorun oldu ve ambulanslar bir anda donatıldı. Yani şimdi ameliyattan yeni çıkmış bir hastayı sen bir hastaneye götürdüğünde sıradan bir ambulansla götüremezsin değil mi, onu cihazlarla takip etmen lazım, o yüzden 112'nin donanımları bir anda artırıldı.”

Özel hastanelere hasta nakilleri ile iş yükü giderek artan 112 ekiple-
rinin son yıllarda yaşadığı bir diğer sorun da döner sermaye uygulamala-
rından kaynaklanmaktadır. Bu süreç her ne kadar kamu hastanelerinde
çalışanlar açısından yarattığı dengesizliği henüz belirgin bir şekilde
ortaya sermiş olmasa da kimi zaman iş yükünü gereksiz yere artırarak
aciliyetlerin iyi değerlendirilmesini etkileyebilmektedir.

Acil Servisler

Acil servis hizmetlerinin kamu hastanelerindeki durumuna baktığımızda öncelikle her ne kadar bu kurumlar kamu kurumları da olsa verdikleri hizmetler, çalışanları ve tedavi süreçleri açısından hastanelerin hizmetlerinin büyük bir bölümünün özelleştirildiğini görebiliriz. Her bir kurum içinde farklı anlaşmalar/pazarlıklar sonucu, sağlık sektöründe hizmet veren çeşitli taşeron firmalardan hizmet almakta, görüntüleme hizmetlerinden, hasta kayıt, hastabakıcılık ve diğer çeşitli hizmetle-

ri veren yardımcı personele, güvenliğinden, otoparkından kantinine kadar içinde birçok özel firmayı barındırmaktadır. Kamu hastanelerine yapılacak yatırımlar yerine kamunun kendisini özel sektörün önemli bir müşterisi haline getirmesinin sonucunda satın alınan bu hizmetler her bir hastanede kalite farklarından öte, farklı birimlerde farklı işleyebilmekte, kimi zaman ise teşhis ve tedavinin çeşitli aşamalarında hastaların doğrudan dışarıdaki diğer özel kurumlara yönlendirilmesine de neden olabilmektedir. Öte yandan gideceğiniz herhangi bir kamu hastanesinin acil servisinde özellikle de gündüz mesai saatlerinin haricinde uzman doktor görme ya da yeterli bir yoğun bakım ya da farklı uzmanlık alanına ilişkin üniteler bulma şansınız oldukça düşüktür. Size yardımcı olan personelin büyük bir çoğunluğu asgari ücretle çalışan özel sektör elemanıdır ve sizinle ilgilenen asistan/pratisyen doktor ise tam bir yönetmelikler, karmaşık ve sıkça değişen kurallar ve doldurulan onlarca belge/form cenneti olan acil servis kliniğinde yetkisiz, güvenliksiz bir konumdadır ve bir taraftan da size uygulayacağı tedavinin döner sermaye payını düşünmeye zorlanmıştır.

Saha araştırması sırasında ele alınan üç kurumun birbirlerinden pek çok farklılıkları olduğu gibi sağlık sisteminden kaynaklanan yukarıda kısaca bahsedilen benzer sorunları yaşadıkları görülmüştür. Bu farklılıklar ve benzerliklerden bahsetmeden önce belirtilmesi gereken en önemli şey, her üç hastanenin acil servisinin de oldukça yoğun servisler oldukları ve oldukça kısıtlı personel ile bazen sayıları beşi geçmeyen asistan/pratisyen hekimler ile yaklaşık gecede ortalama bin ya da kimi zaman bini aşan hastaya hizmet verdikleridir. Başvuran hasta sayısının çokluğunda gerek daha küçük çevre hastanelerden çeşitli nedenlerden -basit teşhis ve tedaviler de dâhil olmak üzere- gelen nakillerin çokluğu, gerekse kamu sağlığı ile ilgili basında yer alan haberlerin yarattığı panik/yanlış yönlendirmeler etkili olmaktadır.⁸

Öte yandan hasta yoğunluğuna hepsinden daha çok etki eden süreç hastane sistemindeki muayene hizmeti için gereken randevu sisteminin atlanmasından kaynaklanmaktadır. Sağlık şikâyeti olan pek çok kişi,

8) Son yıllarda kene ısırması/sokması nedeniyle basında yer alan yetersiz ve hatta yanlış bilgilerle yapılan haberler toplumsal anlamda bir panik yaratmış, bunun sonuçları acil servislere her türlü böcek ısırması ile panikle gelen hastaların doktorlarla kendi durumlarının aciliyetleri konusunda ciddi tartışmalara bile neden olmuştur. Bilinçli sağlık haberciliğinin önemi burada tartışılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

mesai saatleri içinde hastanelerden randevu alarak muayene olmak yerine, randevu zincirini atlayarak, sıra beklemeden ya da her istediği anda hastaneye ulaşma seçeneği olarak acil servisleri görmekte, acil servisleri poliklinik gibi değerlendirmektedir.⁹

Araştırma kapsamında ele alınan hastanelerin fiziksel koşulları ve iç işleyişleri göz önüne alındığında özellikle Haydarpaşa ve Okmeydanı hastanelerinin eskimiş, acil servis hizmetinin ihtiyaçlarına uymayan ve yıllar içinde yetersiz yatırımlar nedeniyle giderek işleyişi daha da zorlaştıran binaları ve kapasite sorunları bu yoğunluğun yarattığı karmaşaya ciddi etki yapmaktadır. Acil servislerin önleri gibi girişlerinin de kalabalıklığı, ağır yaralı hastalarla ayakta tedavi edilebilecek hastaların ve hasta yakınlarının aynı mekânda sıra beklemesi ya da yan yana bölümlerde teşhis ve tedavilerinin yapılması acil servis girişlerindeki karmaşanın önemli nedenleri arasındadır. Bu karmaşa farklı kurumlardaki farklı iç işleyişe göre değişmekte, azalmakta ya da uzayan kuyruklara neden olmakta, çoğunlukla da gerek çalışanlar gerekse hastalar ve hasta yakınları için ciddi güvenlik sorunları yaratabilmektedir. Hastaların gereken teşhis ve tedavi için aciliyetlerine göre yönlendirildiği, sevk edildiği triyaj/aciliyetine göre ayırma işleminin gösterdiği farklılıklar bu hastanelerden bazılarında hastaların farklı birimler arasında koşuşturmasına, bir kuyruktan diğerine girmesine neden olabilirken; Bağcılar Hastanesi örneğinde görülebileceği gibi ayakta tedavi olan hastaların diğer acil hastalardan ayrılarak, şans eseri hastanede o alanda hekim var ise, tedavilerinin gerçekleşmelerini sağlayabilmektedir. Triage sisteminin işlevli olmasında her ne kadar hastanenin mevcut personel ve olanakları etkili olsa da, aslında bu sistemin temelde yönetsel bir yaklaşıma bağlı olduğu görülmüştür. Gözlem yapılan üç kurumun bu anlamda birbirlerinden oldukça farklı işlediği görülmüş; hasta yoğunluğuna bağlı olarak çalışan personelin hasta sayısını hızlıca eritmekten, gerçekten aciliyeti olan hastaları belirlemeye çalışmak ya da bir an önce farklı bir servise ya da görüntüleme ya da tahlil için sevkine karar vermeye kadar varan farklı yaklaşımları olduğu gözlemlenmiştir. Bu yaklaşımların teşhis ve tedavi süreçlerinde etkilerinin kaçınılmazlığı kesindir.

İşleyiş ve uygulama açısından bakıldığında hastahaneler arasındaki

9) Sağlık haberciliği ile ilgili olarak Mustafa Süttaş'ın yazıları oldukça önemlidir. Bu yazıların bazılarının künyeleri için bkz Kaynakça.

bu farkları -sistemin gerektirdiği ortak kurallar ve yönetmelikleri bir yana bırakırsak- büyük ölçüde yöneticilerin yaklaşımları şekillendirmektedir. Başhekimlerin hastanenin işleyişine yönelik aldıkları kararlar, uygulamalar, her bir başhekimin personeli ile ilişkileri, servislere-acil servise bakışı, MR, tomografi, temizlik, veri girişi vb. hizmetleri veren taşeron firmalarla ilişkileri, bu kurumlar arasındaki farklılıkları yaratan nedenlerdendir. Acil servislerde çalışanlar ve hastalar açısından hastane yönetimi kadar etkili olan bir diğer etken de acil servislerin kendi servislerinin iç yönetimi ve uzman ve şeflerin yaklaşımları ile ilgilidir. Görüştüğümüz birçok çalışanın da belirttiği üzere acil servis hizmeti bir ekip çalışması dâhilinde daha verimli yürütülebilmektedir. Her ne kadar yönetmelikler ve genelgelerle görev tanım yer ve süreleri belirlenmiş, sorumluluk alanları çizilmiş olsa da sağlık personeli açısından bu üç hastanede de (dereceleri farklı) bir yetki karmaşası sorunu olduğu görülmüştür. Bu görev tanım ve uygulamalarının yarattığı sorunlar acil servislerin işleyişindeki tıkanıklıkların nedeni olarak karşımıza çıkar. Yasalar pratisyen hekimleri, asistan doktorları, hemşireleri ve diğer sağlık personelinin acil servislerde görevlendirmekte -ki büyük bir kısmı artık sözleşmeli personel statüsünde çalışmaktadır-, ancak onların pratik anlamda uygulayacakları tedavi ve kullanacakları ilaçlara kadar sınırları belirleyerek pek çok alanda yetkisiz bırakmakta, yetkileri uzman doktorlara devretmektedir. Yetkilerin pek çoğunun uzman doktorlar ve servis şeflerinde toplanmış olması, icap nöbeti (ev nöbeti)¹⁰ sisteminin getirdiği belirsizlikler ve sıkıntılar da eklediğinde, kimin hangi durumda sorumlu olduğunun, kritik bir karar aşamasında ya da sıkıntılı bir durumda çözüm yollarını yasal çerçevelerde öneren, uygulanmasını sağlayan bir sistemin bu üç hastanede farklılaşmasına neden olmuştur. Bu yetki karmaşası ve uygulama, çözüm yaratma sorunlarında, elbette ki her geçen gün yenileri eklenen ve sayıları giderek artan yönetmeliklerin yarattığı sıkıntının da payı büyüktür. Bu anlamda sağlık sisteminin özellikle son yıllarda Sağlık Bakanlığı'nın yaptığı yeni uygulamalar-

10) İcap nöbeti; bir hastanede bir branştan uzman sayısı nöbet tutacak miktardan az fakat birden fazla ise o kurumda çalışan uzmanlar sırayla ev nöbeti tutarlar. Bunun için aylık nöbet listeleri hazırlanır ve ev nöbeti tutan, icap nöbetinde olan uzman mesai saatleri dışında kurumun idari ve tıbbi her türlü gereklerinden sorumludur. İcap nöbetinin sorumlulukları Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği (10.9.1982, No: 8/5319) çerçevesinde belirlenmiştir.

la yönetmelikler cennetine dönüştüğünü söylemek yanlış olmaz. Kurumların işleyişinde hemen hemen her adımda izlenmesi gereken protokoller ya da değişen yönetmelikler sağlık personelinin hem hata yapma korkusunu artırmakta hem de birbirlerine güvenini oldukça azaltmaktadır. Görüşme yaptığımız personelin büyük bir kısmı kendi yetkileri olmadığı için herhangi bir müdahale ya da işlemin arkasından getireceği yasal sorumluluklar konusunda, eğer servislerindeki sorumlu kişilerin yönlendirmesi de yoksa, kendilerini oldukça güvensiz hissettiklerini ifade etmişlerdir. Gerek yasal/yönetimsel süreçlere dair sürekli değişen sistemin yeniden yarattığı bilgi eksikliği, gerekse Bakanlık tarafından belirlenen ya da hastanın sosyal güvenlik kurumunca sınırları çizilen prosedürlerin birbiriyle uyumsuzluğu büyük bir karmaşa yaratmaktadır. Görüşülen hekimlerin büyük bir kısmı yetki karmaşasında aldıkları kararlar nedeniyle soruşturmaya uğradıklarını belirtmişlerdir. Bu süreç pek çok hekim için özellikle tedavi sürecinde bakanlıkça belirlenen tedavi prosedürleri ya da farklı sosyal güvenlik kurumlarının kabul edilen “tedavi paketleri” ile kendi tıp eğitiminde öğrendikleri uygulamalar arasındaki farklarda daha çok kendini göstermektedir. Bu durum hekimleri soruşturmalardan kaçınmak adına, hastanenin acil servisinin imkânlarına ve yönetimin anlayışına da bağlı olarak, çoğunlukla hastanın tedavi sürecini bu yönetmeliklere uydurma ya da uygulanmasında sorunlar yaşanan yönetmelikleri atlatmak adına çareler aramaya itmektedir.

Acil sağlık hizmetlerinin verimli bir ekip ile yürütülmesinin önündeki en büyük engellerden biri de Sağlık Bakanlığı’nın son yıllarda yaygınlaştırdığı döner sermaye uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Farklı oranlarda ödenen döner sermaye payları her şeyden önce çalışan sağlık personeli arasında ciddi bir gelir farkına ve dolayısıyla farklı çalışma “motivasyonlarına” neden olmaktadır. Farklı servislerdeki farklı uygulamaların farklı puanları, çalışan personel açısından maaşlarının belirsizliği ve bazı hastaların tedavilerinde kullanılan malzemenin kendi servislerinin döner sermaye payından düşülmesi, özellikle pek çok hekim için sürekli hatırda tutulması gereken bir hesaplama ya da hesap verme sürecini beraberinde getirmiştir. Görüşülen hekimlerin bazıları aciliyeti nedeniyle barkodsuz müdahale edilmiş hastalara daha sonra ulaşılamaması halinde döner sermaye payından karşılanan malzeme kaybından sorumlu tutulmalarının ciddi sorunlar yarattığını belirtmiş-

lerdir. Bu süreç barkodlu hastaların tedavilerinde de etkili olmaktadır. Bağlı bulundukları sosyal güvenlik kurumunun belirlediği çerçevenin dışında yapılan müdahale ve tedavilerde ilgili kurumların müfettişleri tarafından belirlenen “tedavi paketlerinin” dışındaki uygulamalar geçersiz olarak belirlenirken, masrafları yine birimin döner sermaye payından düşülen hasta ile ilgilenen doktorun sorumlu tutulması bu aşamada da devreye girmektedir. Döner sermaye uygulamaları nedeniyle farklı “teftişlerde” uyarı alan, soruşturma açılan hekimler bu sürecin her aşamasında ya bir sosyal güvenlik kurumuna ya da kurumun kendisine ödetilen paralı işlemlerin yapılması nedeniyle, sürekli bir hesaplama ya da hesap verme kaygısı içindedir. Öte yandan pek çok hekim var olan özel sektör çalışanlarına ve tıbbi dokümantasyon birimlerinden mezun işsiz gençlere rağmen sürekli çeşitli formları doldurmaya ya da kullanılan malzemeleri hatırda tutarak, kendi biriminin döner sermaye payını da azaltmadan hasta bakmaya zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Sağlık Bakanlığı’nın hastanelerde kurduğu bilgisayar sisteminin uzun vadede teşhis ve tedavilerde önemli bir adım olduğunu ve gelecekte hastalara ilişkin birikecek bilgilerin önemine işaret eden pek çok hekim, bugünkü süreçte onlar için iş yükünün oldukça arttığını ve bu kayıt işlemlerinin sorumluluğunun giderek artan bir şekilde doktorlara yüklenmesinin bu sistemin işlerliğini şimdiden etkilediğini belirtmektedir.

Hastalar açısından da döner sermaye uygulamaları çeşitli sorunlar yaratmaktadır. Hasta eğer herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı ise hastalığının teşhis ve tedavisinde istenen tetkiklerde ya bağlı bulunduğu sosyal güvenlik kurumunun belirlediği tetkik paketlerine tabii olmakta ve bu işlemi yaptırabilmekte ya da teşhisi zor olabilecek hastalıklarda da çeşitli birimleri dolaşarak her bir birimdeki doktorun döner sermaye payını da düşünerek karar verdiği onlarca tetkiki yaptırmak zorunda kalabilmektedir. Hastanelerin kullandıkları teknik cihazların sorumluluğunu üstlenen özel işletmelerle yapılan anlaşmalar/anlaşmazlıklar çerçevesinde hastaların hastane dışına sevki oldukça sık rastlanan uygulamalar arasındadır. Devletin ödediği katkı payından ya da geç ödemelerden memnun olmayan bir taşeron şirketin teknik bakımını geciktirdiği ya da tamir ettirmediği cihazlar veya hastane yönetiminin gözetmek zorunda kaldığı döner sermaye payları bu sürecin önemli etkenleridir. Görüşme yaptığımız döner sermaye payını sürekli hatırda tutmaktan şikâyetçi olan hekimlerin büyük bir kısmı bu sürecin hasta-

larla özenle ilgilenmenin ötesinde mümkün olduğunca çok hasta bakmaya, sıradaki hasta sayısını eritmeye yönelik bir yaklaşımı beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Dolayısıyla acil servise hafif bir bilek burkulması ile gelen bir hastanın da gerekli olmadığı halde röntgen ışınlarına maruz kalması ya da bir bel ağrısı ile hastaneye gelip onlarca testten geçmeleri-özel hastanelerle kıyaslandığında oldukça az olmakla birlikte- acil servislerde sıklıkla karşılaşılan uygulamalar olmuştur. Acil servise başvuran hastanın yeşil kartlı olması durumunda bu testlerin ve masrafların hastane döner sermayesinden karşılanacak olması bu durumdaki hastaların tetkiklerinde daha “dikkatli” olunmasını sağlar. Ancak eğer acil servise başvuran hastanın herhangi bir sosyal güvencesi yoksa o zaman kişinin durumu ve kaç tetkikten geçeceği genellikle onu muayene eden doktorun kişinin ödeyebilme kapasitesine bağlı olarak vereceği kararlarla belirlenebilmektedir. Ödeme imkânı olmayan hastalarla karşılaştıklarında bu konuda duyarlı olan hekimler çoğunlukla kesin yapılması gereken testleri yaptırmakta ya da daha uygun fiyat veren özel görüntüleme merkezlerini önerebilmekte ve tedavi maliyetlerini hastanın imkânları çerçevesinde çözmeye çalışmaktadırlar.

Acil servis hizmetlerinin geneline hastalar açısından bakıldığında karşımıza daha da karmaşık ve hastaların sosyal güvencelerine göre değişen bir tablo çıkmaktadır. Öncelikle hastalar açısından acil servis hizmetlerinde bilgilendirmenin, yönlendirmenin oldukça az olduğunu görmektedir. Bazı hastanelerde ihalelerle çerçeveleri çizilen, taşeron şirket çalışanları aracılığıyla yeni oturtulmaya çalışılan hasta karşılama ekiple ri oluşturulmakta ya da hasta karşılama eğitimleri verilmektedir. Ancak bu hizmet, hastanın hastane içinde yön bulmasının ötesindeki daha ileri aşamalarındaki hasta yoğunluğu da düşünüldüğünde bilgilenme sorunlarında yeterli olmamaktadır. Bu durum hasta hakları aşamasında da kendini gösterir. Hasta hakları şikâyet birimlerinin acil vakalarda anlık çözümler üretemediği ve mesai saatlerinin sınırlılığı da düşünülürse, hastaların ve hasta yakınlarının pek çoğu uzayan bekleme sürelerinde ya çalışan personelle karşı karşıya bir mücadeleye girişmeyi ya da özel muayenehanesinde tedavi olabileceği bir doktor aramayı tercih etmektedir. Bu süreç çalışanlar tarafından “muayene krallığı” olarak ifade edilirken, bazı sağlık çalışanlarının kartvizitleri ceplerinde gezmelerine ya da hasta yakınlarının böyle bir yaklaşımda olmayan doktorlardan bile ısrarla kartvizit istemelerine yol açtığını belirtmişlerdir.

Acil servis hizmetleri adli vakalarda ücretsizdir. Adli vaka harici başvurularda ise hastaların teşhis ve tedavilerindeki uygulamalar bağlı bulundukları sosyal güvenlik kurumuna fatura edilmektedir. Bu nedenle acil servise başvuran hastalar kayıt bölümünden barkod almak zorundadırlar. Sosyal güvencesini gösteren belgesi o anda yanında olmayan ya da primleri ödenmeyen hastalara ya da hasta yakınlarına senet imzalatılmaktadır. Sosyal güvencesi olduğunu daha sonra kanıtlayan hastalar senetlerini geri alabilirken, güvencesiz çalışanlar hastane yönetimine borçlandırılmaktadır.

Acil müdahalenin kapsamında tedavi aşamasında da sosyal güvence farklılıkları önemli bir rol oynar. Örneğin yoğun bakım gerektiren hastalıklarda kamu hastanelerinin yoğun bakım birimlerinin inanılmayacak derece yetersiz oluşu, hatta çoğunun yoğun bakım ünitesinin olmayışı hastaların özel sektör hastanelerine sevkini zorunlu kılmaktadır. Özel hastane yoğun bakım servisleri için sosyal güvencesi olan hastaların masraflarının oldukça düşük bir kısmı devlet taraftan katkı payı olarak ödense de görüştüğümüz hekimlerin hemen hepsinin belirttiği üzere 2008 yılı itibarıyla en uygun özel yoğun bakım hizmetinin 1000 TL'den başladığı ve oldukça pahalı olduğu ifade edilmektedir. Hasta yakınlarının ekonomik durumlarının bunu karşılayamadığı durumlarda ya özel hastanelerin sundukları ücret farkları hesaba katılarak en az farkı isteyen hastaneyi bulma çabaları ya da hastalarını acilde yoğun bakım ünitesi olmadan doktor gözetiminde beklettikleri gözlemlenmiştir. Bu aşamada sürekli değişen sevk prosedürlerinin ve karşılanan katkı payı paketlerinin ya da alınan farkların içerik ve ücretlerinin sosyal güvenlik kurumlarınca ve özel hastanelerce sıklıkla değiştirilmesi hastalar açısından önemli bir sorun yaratmaktadır. Bazı özel hastane acillerinin hastanın sosyal güvenlik durumuna ve maddi olanaklarına göre yoğun bakım ünitelerini açmak istemeyişleri ya da ölüm riski yüksek hastaları kabul etmemeleri de bu süreçte rol oynamaktadır.

Sosyal güvence farklılıklarının acil servislerdeki hizmete yansımalarının bir diğer örneği de yeşil kart sahiplerinin yaşadıklarında görülebilir. Yeşil kart sahibi kişinin acil hallerde devlete ait kamu kurumlarına ancak belli sevk zincirlerini takip ederek başvurabilmesine rağmen, tedavi masraflarının Sağlık Bakanlığı'nca ödenmesi için başvurduğu kurumdaki yetkili bir hekimin acil raporu vermesi ve tedavisine başvurduğu hastanede devam etmesinin uygun görülmesi gerekmektedir. Bu sü-

reç içerisinde hastanelerin verdiği yataklı hizmetler ve bu süreçteki her tür masraf hastanenin döner sermayesinden karşılanır ve daha sonra Sağlık Bakanlığı'na fatura edilir. Başvurulan hastanenin imkânları yetersizse ya da belli bir süre beklemesini gerektiriyor ise Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerde bu tetkikleri yaptırabilir ve eğer yeşil kartlı hasta yoğun bakım hastasıysa ve kullanılacak ilaçlar hastanede mevcut değilse, bu ilaçların dışarıdan alınması hastanın hastaneye yatışı olmadan mümkün olmamaktadır. Görüşülen hekimler özellikle acil vakalarda yeşil kartlı hastaların sadece belli temel malzemeler ve ilaçlar kullanılarak tedavi edildiğini ve hasta yatışı olmadığında bazı ilaçların eczanelerden temin edilemediğini belirtmiştir. Ayakta tedaviyle önlenebilecek acil olan rahatsızlıklarda bu durumun büyük bir sorun yarattığı, 2000 yılı itibarıyla yeşil kart almak için yaklaşık 13 milyon kişinin başvurduğu ve 10 milyon kişinin yeşil kart aldığı düşünüldüğünde acil servis hizmeti alma açısından bunun önemli olduğu görülmektedir.¹¹

Araştırma yapılan hastanelerdeki ilaç, yatak ve mekân sorunları kısıtlamaları öte yandan hastaların gözlemlenmesi aşamasında da ciddi bir engel oluşturmaktadır. Semptomatik tedavinin uygulanmadığı, hastayı gözlemleme fırsatı olmadığı için emin olmak açısından gerekli gereksiz pek çok tetkikin bir arada istenmesi hastaların sosyal güvenceleri düşünüldüğünde önemli bir sorun yaratmaktadır. Saha çalışması sırasında farklı hastanelerdeki hasta yakınları ve sağlık personeli gerektiğinde hastalardan "bir yatakta çift yatabilir" imzası alınabildiğini, acilde çalışan hekimlerin aynı zamanda çoğunlukla servislerde yatan hastalarla da ilgilenmek zorunda olduğunu, kullanılan her bir malzemenin ve ilacın çalışan doktorlar tarafından formlarının tutulduğunu belirtmişlerdir. Temelde hasta ve doktoru karşı karşıya getiren bu süreçte diğer sağlık personelinin eğitim, yetki ve sorumluluklarının sınırlı oluşu ya da hasta yoğunluğundan dolayı görevlerinin -tıpkı Fordist üretim zincirlerindeki gibi- sadece belli bir işi (örneğin kan alma, tansiyon ölçme) yaparak geçirmeleri ya da her aşamada doktorun onayını alma zorunlulukları bu durumun nedenleri arasındadır. Öte yandan farklı birimlerde teşhis ve tedavisi devam edecek hastaların hastane içerisinde naklini yapacak ambulans servisleri bulunmamaktadır. Araştırma yapılan

11) Ayrıca Yeşil Kart uygulamasının yarattığı sorunların detaylı bir anlatımı için bkz Tarcan ve Şahin, 2006.

hastanelerin bazılarının bahçelerinde bir sedye üzerindeki hastasını başka bir yere götürmeye çalışan hasta yakınlarını görmek oldukça olağan sayılabilmektedir. Ambulans hizmetlerinin merkezileştirilmesi, hastane içindeki hasta naklinde bile 112 ambulans servisinin aranmasını gerektirmekte, özellikle cerrahi birimlerde bu bekleme süreci önemli bir sorun yaratmaktadır. Görüşülen hasta yakınlarının ve sağlık çalışanlarının pek çoğu aynı zamanda bazı özel hastane acil servislerinin yetersizliklerinin yanısıra yaşanan yanlış tedaviler sonucu ya da riskli hastalarda kamu hastanelerine yüksek oranda sevk aldıklarını belirtmişlerdir. Diğer taraftan özel hastanelerde tedavi olmayı tercih eden ama özel hastanenin imkânları ve istenen tetkik ve ücretlerin farklılığı nedeniyle belli tetkiklerde hastalar yine kamu hastanelerine gelmektedirler. Bu gibi durumlarda da hastane nakillerinin daha çok özel hastane ambulansları yerine 112 ambulansları aracılığıyla yapılmasını gündeme gelebilmektedir. Hastaların özel hastane tercihlerinin nedenlerine bakıldığında verilen sağlık hizmetinden çok bu hastanelerin fiziksel koşulları ya da o hastanede hizmet veren uzman bir doktora ulaşma kolaylığı etkili olmaktadır. Bu kapsamda görüşme yaptığımız sağlık çalışanlarının da belirttiği üzere özel hastanelerin verdikleri hizmetlerin hangi alanlarda yoğunlaştığına baktığımızda, özel hastanelerin çoğunun acil yardım ve kurtarma açısından bir yatırım yapmadıkları, yeterli hizmeti verecek personel ve donanımlarının olmadığı görülmektedir. Acil yardım söz konusu olduğunda kamu hastanesi seçeneği tükenen ya da tedavi süreci tıkanan, mekânsal anlamda ulaşım zorlukları yaşayan hastaların özel hastaneleri seçtikleri görülmüştür. Ancak bu aşamada İstanbul'un kent merkezine ve bölge hastanelerine uzak bölgelerinde yaşayan kişiler için bazı özel hastanelerin önemli bir seçenek olduğunu göz ardı edemeyiz. Bütün özel hastanelerin hizmet anlayışlarının sadece para kazanmak üzerine şekillendiğini ve sadece kamu hastanelerinin bir seçenek sunması gerektiğini varsaymak, kamu hastanelerinin olanaksızlıkları, İstanbul'un mekânsal büyüklüğü ve nüfusu düşünüldüğünde uzunca bir dönem için pek de gerçekçi gözükmemektedir.

Özel Ambulans ve Özel Hastane Acil Servisleri

Saha araştırması kapsamında görüşülen hem 112 ambulans hem de acil servis çalışanlarının pek çoğu özel hastane acil servislerinin kesinlikle çözüm olamayacağı kanısındadırlar. Özel hastanelerin sadece bir

görüntü sattığını ve özellikle kurum anlaşmalarından sonra anlaşmalı özel hastanelerin anlaşmalı kurum hastalarına devlet hastanesi gibi davrandığını ve ancak cepten ödeme yapacak hastalara, özellikle de kazançları açısından serviste yatabilecek yoğun bakım hastalarına önem verdikleri ifade edilmiştir. Görüşme yaptığımız kamu ve özel acil servislerinde uzun süre çalışmış bir hekim, sağlıkta her şeyden önce tarafsızlığın ticaret yoluyla kaybedildiğini belirtmiş, özellikle özel hastanelerde yaşanan komplikasyonların kamu hastanelerine göre daha yüksek olduğunu ifade etmiştir. Özel hastanelerin Sağlık Bakanlığı ile yaptığı anlaşmalar uyarınca hasta kabulünün yoğunlukla kamu kurumlarının aleyhine bir durum yarattığı görülmektedir. Her ne kadar yeni sağlık politikalarıyla vatandaşların istediği özel veya kamu kurumlarına ücretsiz olarak gidebilecekler lanse edilse de hizmetlerin hiçbiri bedava olmadığı gibi her bir aşamada ücret farkı ödeme sorunu ortaya çıkmıştır. Görüşme yaptığımız bir doktor, gereksiz yapılan tetkikler ve zaman kayıpları, sosyal güvenlik kurumlarına çıkarılan ciddi faturalar düşünüldüğünde özel hastanelerin acil servis hizmetleri konusunda bir alternatif oluşturamadığını ve özellikle hastaların acil durumlarda soyulmaktan korktukları için özel hastanelere gitmekten korktuklarının da altını çizmektedir. Gerçekten de kamu hastanelerinin acil servislerine bakıldığında görülen yoğunluk ile pek çoğu neredeyse boş sayılabilecek özel hastane acilleri bu kanıyı destekler niteliktedir.

Özel hastane seçeneğini kullanmak isteyen ya da kullanmak zorunda kalan hastaların önlerinde farklı hastanelerle farklı pazarlıklar yapabileme olasılığı da bulunmaktadır. Her ne kadar kamuyla anlaştığı söylenen özel hastaneler bu süreçte tercih ediliyor gibi görülse de aslında bazı özel hastanelerin çeşitli pazarlıklarla fiyatlarını düşürebildiği hatta bazen kurum payının bu konuda önemli olmadığı, farklı borçlandırma sistemlerinin bile devreye girdiği belirtilmektedir. Bu durumun tıp etiği açısından önemli bir sorun oluşturduğu, görüşülen bütün sağlık personeli tarafından dile getirilmiştir. Satın alınan hizmetin keyfi olmadığı, kamu hastanelesindeki kapasite yetersizlikleri nedeniyle, tam tersine hastanın canının acısını dindirmek için tercih edildiği, bu aşamada hastaların pazarlık imkânlarının da az olduğu bir gerçek. Ancak yine de pazarlık sayılmasa da bu durumda mağdur olan kişilerin farklı çözümler, farklı indirimler ve anlaşmalar sunan özel kurumları aramaları da söz konusudur. Hastanın pazarlıkla ameliyat fiyatını düşürme ihtimali-

nin kurum anlaşması aramaktan öteye geçtiği durumlarda 112 ambulansları, hasta veya yakınının bulduğu uygun fiyatlı birbirinden oldukça uzak yerlerdeki hastanelere nakil yapmak zorunda kalabilmektedir.

Özel hastanelerin kamu ile anlaşmalı hasta kabullerinde oldukça gönülsüz oldukları ve pazarlık paylarını kimi zaman buna göre ayarladıklarından bahsettik. Bu aşamada 112 personeli içinden görüştüğümüz bir sağlık çalışanı, bazen özel hastanelerin 112 ve özel ambulans servisleri çalışanları ile anlaşmalar yapabildiklerinden de bahsetmiştir. Özel hastanelerin eğer acil yardıma ihtiyacı olan hastanın parası varsa, maddi durumu iyiye yani hastane masraflarını cepten ödeyebilecekse kendi hastanelerine getirmeleri konusunda komisyon vererek anlaşmaya çalıştıkları da ifade edilmiştir.

Personel yetersizliği, deneyimsizliği ya da acil sağlık hizmetleri ile ilgili eğitim eksiklikleri önemli sorunlar arasındadır. Acil yardım hizmetlerinde çalışan personel, kurumsallaşmış özel bir eğitimden geçirilmediği gibi, çoğunlukla sertifika eğitimlerinden geçer, kimi zaman uygulamaya yönelik bir şey içermeyen, ezbere ya da prosedürlere dayalı eğitimler verilmektedir. Hizmet içi eğitimlerin eksikliği ve yavaşlığı, ya da acil sağlık hizmeti veren personele yönelik işlevsiz kalabilmeleri bu alanda çalışan personelin kamu sağlık politikaları açısından nasıl geçici, tanımsız bir şekilde değerlendirildiğinin bir işaretidir. Bu durum çalışanların özlük haklarını da etkiler. Günümüzde çalışan 112 personelinin hekimleri, hemşireleri ve sağlık memurlarının büyük bir çoğunluğu 657 Sayılı Devlet Memurları Yasası'na tabi, İl müdürlüklerine bağlı olarak çalışmaktadır. Acil tıp teknisyenleri, paramedikler ve ambulans şoförlerinin büyük çoğunluğu sözleşmeli olarak çalışmaktadırlar. Performans uygulamaları ve farklı kurum görevlendirmeleri farklı nöbet saatlerini ve ücretlendirmeleri etkilemektedir. Sözleşmeli ambulans şoförlerinin yetersizliği, hasta taşımada taşıyıcıların ya da gerekli teknik donanımın yokluğu öne çıkarılan eksiklerin başında gelmektedir, ancak görüşmecilerin pek çoğu bu eksiklerin hiçbirini var olan personelin eğitimsizliğine ya da verimli kullanılmamasına bağlamamaktadır.

Sağlık sektörünün ticarileşmesinin etkileriyle birlikte özel acil ambulans hizmetlerinde de bir artış görülür. 2008 yılı itibariyle İstanbul'da sayıları otuzu bulan özel ambulans şirketleri de hasta taşıma işinin bir parçası haline gelir. Her ne kadar içlerinde gerekli donanıma sahip ambulans servisleri olsa da daha çok hasta nakillerinde tercih edildikleri

görülmektedir. Özel ambulans hizmeti veren bu firmaların bazıları Med-Line, Med-Life gibi firmalarda görüldüğü gibi, acil servis hizmetlerini gerektiğinde özel helikopterlerle vermeyi taahhüt ederken, daha başka pek çok “ürün”le tüketicilerin karşısına çıkmaktadırlar. Ancak gerek 112, gerekse acil servis çalışanları bunların sadece ürün olduğunu belirtmekte, hastaların en yakın hastaneye sevinde İstanbul koşullarında helikopter kullanmanın gerçekçilikten uzak, çok ciddi müdahalelerde hastanın bir hastane ortamına ulaşmasının ise en belirleyici şey olduğunu dile getirmektedirler. Özel ambulans hizmeti veren kurumların büyük bir çoğunluğu hizmetlerinin farklılığını hastalara kısa bir sürede ulaşmak ve deneyimli personel çalıştırmak ile öne çıkarmaktadır. Burada hatırlanması gereken acil ambulans hizmetinde ambulansın hastaya en kısa sürede ulaşmasının yanı sıra -ki bu anlamda 112’nin başarılı olduğu istatistiklerinde görülebilir- hastanın gerekli teşhis ve tedaviyi eksiksiz alabileceği kurumda acil sağlık hizmetini alması gerektiğidir. Ambulans hizmeti her ne kadar hastanın hayati tehlikeyi atlama açısından önemli ise de (hastanın ya da hasta yakınının tercihi göre) acil durumlarda hasta yoğunlukta en yakın devlet hastanesinin acil servisine getirilir. Ambulans hizmeti önemli tıbbi müdahalelerin yapılacağı bir araçtan çok bir klinik/bir servis gibi gösterilmekte ve özel ambulans servislerinin promosyonları, ürünleri, teknolojik yatırımları ile kamuya göre daha güven veren hizmet potansiyeli çerçevesinde şekillenmektedir.

Sonuç

Sorunların nedenlerini hastalara ya da hasta yakınlarının eğitimsizliklerine bağlamak ya da sadece belli olaylardaki kişilerde aramak yerine bu aşamada karşımıza çıkan, tanım yoklukları ve beraberinde gelen yetki ve toplumsal kabul eksikleridir. Ancak bu durum sağlık sektöründeki gerek özel gerek kamu hastanelerinde her dönem karşımıza çıkan sorunlar arasındadır. Başarısız olan idareciler, yasa ve yönetmelikler ya da yeni uygulamalar sonucu karmaşılaşan yetki ve tanımlama sorunları sağlık sektöründe önemli sorunlar yaratır. Ancak son dönemlerin neoliberal politikalarının sağlık sektörüne, bu çalışma kapsamında acil sağlık hizmetlerine etkilerine baktığımızda özel sektör ve kamu sektörü arasındaki ayrımın giderek belirsizleştiğini görürüz. Kamu hastanelerinin pek çoğunda çalışan personelin tıbbi cihazlarının özel sektörden

hizmet alımı aracılığıyla karşılanması, tedavi prosedürlerinin ve ödenen katkı paylarının değişimi, uzman personel eksikleri vb. sorunlar hastaların büyük çoğunluğunu özel hastanelere yönlendirmektedir. Peki sayıları giderek artan özel hastaneler önemli bir seçenek oluşturuyor mu? Bu sorunun cevabı hastanın kim olduğuna göre değişmektedir. Özel sağlık kuruluşlarının hizmetlerine ulaşmada kişinin sosyal güvencesi, ödeme gücünün olup olmaması ya da özel sigortası ve kapsamı hastaların karşılaştıkları engellerin ilkidir. Özel hastanelerin devlet ile yaptıkları anlaşmalara göre hemen hemen hepsinde değişen muayene ve tetkik ücretleri, istenen ek ücretler, sosyal güvencesi olan -sadece katkı payı ödeyecek hastalara- gösterilen ilgisizlik, riskli durumlarda risk almamak için devlet hastanelerine yönlendirilen hastalar vb. durumlar özel hastane şikâyetlerinin başında yer almaktadır. Özel hastanelerin İstanbul'da yaşayan büyük bir kesim için bir çare/seçenek olmadığı ortadadır. Ödeme imkânı olan ya da özel sağlık sigortası kapsamında özel hastanelere giden hastalar için bile özellikle özel hastanelerin acil servis hizmetleri önemli sorunlar yaratabilmektedir. Bu konuda giderek artan şikâyetler tüketici hakları ile ilgili platformlardan takip edilebilir.

Özel kamu sektörlerinin ayrımının ötesinde acil sağlık hizmetleri ile ilgili en temel sorun hastaların teşhis ve tedavi aşamalarında bilgilendirilmeleri ile ilgilidir. Kamu hastanelerinin acil servislerinde acaba sağlık sorunum önemli mi, tedavi olabilecek miyim, başıma bir şey gelecek mi, tanıdık bulmak gerekir mi, yeterli malzemeleri var mı vb sorularını soran hastalar, özel hastanelerde acaba sağlık sorunumu anlayacaklar mı, bu süreçte kazıklanacak mıyım, bu tetkik gerçekten gerekli mi, kaç lira katkı payı ödeyeceğim, ek masraf isteyecekler mi gibi sorularla endişe ile tedavi olmaktadırlar. Kamu hastanelerinde bu bilgilendirme eksikliği ve güven eksikliği duygusu beraberinde sağlık personeli ile mücadele etmeyi, kamu servislerine güvensizliği ve hatta nefreti getirirken, özel hastanelerde çoğunlukla ciddi mali kayıplara ya da gereksiz tetkik ya da yanlış tedavilere neden olabilmektedir.

Ekim 2008 tarihi itibarıyla yürürlüğe girecek Genel Sağlık Sigortası bu sorunlara yenilerini ekleyecek nitelikte gözükmektedir. Kişilerin ödedikleri prim oranlarına göre sağlık hizmeti almaları, 18 yaşını doldurmuş eğitime devam etmeyen kadınların sosyal güvenceden yararlanamaması, yoksulluğun aylık gelir durumu asgari ücretin üçte birinden az gelire sahip olanlar şeklinde tarif edilmiş olması ekonomik sorunla-

rın, işsizliğin ve enformel çalışmanın yaygın olduğu özellikle İstanbul gibi kentlerde özel sağlık kuruluşlarından hizmet alma uygulamalarıyla birlikte özel sağlık kuruluşlarına ciddi hasta sayısı garantisi sağlamaktadır. Kamu hastanelerinde ise acil servislerde hastanın masraflarının kimden karşılanacağı sorusunun cevabı için kimi zaman sağlık personeli kimlik tespitinden bile sorumlu tutulabilmektedir.

Bu aşamada karşımıza daha önce de değindiğimiz gibi acil durum kavramı çıkar. Acil durum, her ne kadar acil yardım ve kurtarma olarak adlandırılsa da çoğunlukla sadece bir ambulans nakil hizmeti ya da hastaların hastaneye acil olarak taşınmaları ve hekimle buluşturulması olarak görüldüğü için, beraberinde acil durumların nedenleri, acil durumlarda alınacak önlemler, kurtarma, güvenliğin sağlanması, acil servislerin işleyiş koşulları gibi bir bütünlüklü resimden uzaklaşmaktadır. Gerek özel gerekse de devlet hastanelerinin acil servislerine giden hastaların büyük bir çoğunluğu bekleme sürelerinden şikâyet ederler ve gerektiğinde 10-20 dakika bile beklemek istemeyen hasta şikâyetlerinden, hastaların hastalıkların teşhisi ve tedavisi, acil müdahalenin içeriği hakkındaki bilgi eksikleri, bilgilendirici mekanizmaların önemini gösterir. Acil durumlarla ilgili yaşadığımız toplumsal paniğin önemli bir kısmını kamu hizmetlerine güvensizlik yaratırken diğer önemli bir boyutunu da hastalıklar, belirtileri ve tedavi yöntemleri, hatta kendi vücudumuz hakkındaki bilgisizliğimizle ilişkilidir. Bu süreçte acil sağlık hizmetlerinin toplumsal bir bilgilendirmeden ya da yerelerde hastanelerin bulunduğu mahallerde yaşayanlarla ilişkiler kurmaktan, gönüllülük ve iletişim mekanizmaları yaratmaktan ve bir bütün olarak işleyen örgütlenmelerden ne kadar uzak olduğu ortadır. Acil yardım hizmeti veren ekiplerin yönetimlerinin yaklaşımı toplumsal anlamda acil sağlık sorunları ile ilgili bilgilendirmelerden çok, acil yardımın hızı ve istatistikleri ile hizmet kalitelerini ölçmeye çalışmaktadırlar. Bu durum acil yardım hizmetlerinde çalışan ekipleri birbirinden bağımsız, kimi zaman kısmen birlikte hareket eden ekipler olarak karşımıza çıkarmakta ve ortak bir tanımlama yokluğunun ve ortak hareket alanı eksikliğinin içine sürüklemektedir. Acil sağlık hizmetleri farklı durumlara göre kademlendirmeden uzaktırlar. Örneğin 112 ambulans servisi açısından bakıldığında acil olmayan hastalar için bir hasta transfer sistemi hala yeterince gelişmemiştir. Oldukça merkezileşen ve yetkilerini yerel kurumlarla ya da yereldeki sivil toplum kuruluşları ve hatta mahallelerdeki bi-

rimlerle paylaşmak yerine 112 Ambulans hizmetleriyle ilgili sorunlarda tek merci olan 112 merkezin, örneğin olası bir deprem senaryosunda yönlendirebileceği trafik oldukça düşündürücü gözükmektedir.

Sağlık sektöründe çalışan personelin yaşadığı sorunlar acil sağlık hizmetlerinde katlanarak artmaktadır. Hastane yönetimlerinin birbirinden farklı uygulamaları, örgütlenmedeki yetersizlik ve çoğunlukla makro süreçlerin eleştirisinin hekimlere yönelik yapılması gibi sorunlar düşünüldüğünde çalışanların hastane yönetimi karşısında çoğu zaman çaresiz kaldıkları gözlemlenebilir.

Acil sağlık hizmetleri ile ilgili sürekli değişen tanımlamalar, prosedürler ve uygulamalar döner sermaye uygulamaları ve ihalelerle hastane işleyişinin bir parçası haline gelen özel firmalarla daha da karışık bir hal almaktadır. Bu aşamada da acil sağlık hizmetlerinin ulusal temelde bütünlüklü ve işlerliği olan bir tanımı olmadığı ve çeşitli vesilelerde popülist politik açıklamalara açık olduğu görülmektedir.¹²

Kamu yararı, toplum sağlığı fikrinden daha çok bir an önce hasta sayısını azaltmaya çalışan hastane sistemleri çalışanlar için de sağlık problemi yaratmaktadır. Bunun en belirgin örneği devlet hastanelerinin özellikle röntgen görüntüleme birimlerinde çalışan personelin ve hatta röntgen cihazının bulunduğu mekanın çevresindeki odalarda çalışan personelin herhangi bir koruma olmadığı için radyasyona tabi kalmasında görülür.

Öte yandan görüşmeler sırasında sağlık çalışanlarının pek çoğunun yaşadıkları sorunlara değinirken kendi çalıştıkları kurumun ya da servisin bütün işleyişinden habersiz olduğu görülmüştür. Bu bağlamda sağlık çalışanlarının iletişimsizlikten ve öneri mekanizmalarının eksikliklerinden olumsuz olarak etkilendikleri görülmektedir. Bazen aynı hastanede çalışan hekimler arasında olan bu iletişimsizlik hastane yönetimi ile olan iletişimsizliğe kadar uzanabilir. Öneri mekanizmalarının işlemediği bir hastanede hekim için acil servis hizmetini bir angaryaya ya da sadece hasta sayısını eritmeye yönelik bir hizmete dönüşebilmektedir.

Ele alınan üç kamu hastanesinde daha öncede belirtildiği gibi benzer sorunlar olduğu gibi farklılaşan uygulamaların da olduğu görüldü. Acil servislerin mekânsal özellikleri ve işleyişi anlamında yeni açılan

12) Bakınız "Acil Sağlık Hizmetlerinin Sunumuyla İlgili Genelge" hakkında yapılan acil servis ücretsiz oldu açıklamaları 26 / 06 / 2008

Bağcılar EAH'nin diğer hastanelerden oldukça farklı olması, Okmeydanı ve Haydarpaşa EAH'lerindeki bazı sorunların bu hastanede çözülmüş olması işletme anlayışı farklılıklarının bazı sorunları hafifletebileceği, hatta çözüm getirebileceğinin işareti gibiydi. Ancak Bağcılar EAH'sinde de görüldüğü üzere hastane yönetimi tarafından gündelik işleyişi içinde net olarak belirlenen prosedürler, ve sorun çözen yetki mekanizmaları sağlık sisteminin getirdiği yapısal uygulamalar karşısında yine de yetersiz kalmaktadır. Sorun hükümetin en kalabalık bölgede en büyük ve en şık hastaneyi yapmasıyla çözümlenememekte, ekonomik imkânsızlıklar ve politik kararlar doğrultusunda şekillenmekte ve pek çok birim elemansızlıktan hala hizmete kapalı tutulabilmektedir. Bahçelievler Hastanesi civarında oturan bir yeşil kartlı hastanın hastane bütün ihtişamıyla yakında olsa da kadın doğum kliniğinin kapalı olması, tomografi cihazının henüz alınamamış olması ya da daha çok branşlaşmanın görüldüğü özel hastanelerde ya da "muayene krallıkları"nda tedavi imkânları aramasına neden olabilmektedir. Eğer hastanın hastalığının tedavisi farklı uzmanlık dallarının birlikte kararını içeriyorsa çözmek zorunda olduğu sorunların ve beklemesi gereken kuyrukların sayısı giderek artmaktadır.

Başta sorduğumuz sorulara dönecek olursak, acil sağlık hizmetlerinin İstanbul'da işleyişinin ve acil bir durumda hayata döndürülmemizin ve hayatta kalmamızın imkânlarının, çalışan sağlık personelinin iyi niyetlerinin ve çabalarının ötesinde eğer ekonomik olarak yeterli imkânları olmayan bir yoğun bakım hastasıysak ya da sosyal güvencesi olmayan bir toplumsal gruba dâhil isek sadece hastaneye ulaşmak ve acil tıbbi müdahaleyi barkodumuzu sonradan göstermek ve masrafları düşünmemekle ilişkili olmadığı görülmektedir. Ancak hatırdı tutulması gerekir ki, bugün acil servislerde ciddi ölümlerin olmamasında gerek hastaların çözüm arama, mücadele etme taktikleri gerekse, belki de daha da belirleyici olarak, hekimlerin hala sağlığın insanların en temel hakkı olması ve bunun devlet tarafından güvenceye alınması inancıyla tıp eğitimi almaları etkili olmaktadır. Bu gelenek içinden gelen pek çok sağlık çalışanı imkânları giderek azalan bir şekilde parasız olan hastaları idare eder, gerektiğinde de kendi ilişkileri yardımıyla çözüm yaratmaya çalışır, olmayan tıbbi malzemeyi mümkünse başka malzemelerden icat eder. Öte yandan acil sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve her geçen gün sayıları artan eşitsizlik yaratan mekanizmaların belirlenmesinde

hasta ve hasta yakınlarının haklarını savunan sadece sivil toplum kuruluşlarının değil her türlü baskı grubu ya da inisiyatiflerin önemi giderek artmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma pek çok farklı açıdan yeniden ele alınması "acilen" gereken acil sağlık hizmetlerinin tam ve kapsayıcı bir resmini çizmek gibi büyük bir iddia taşımaya da bu alanda yapılacak sosyal bilim çalışmalarının önemine ve farklı boyutlarına işaret edebilmiş olmayı dilemektedir.

Teşekkür

Bu çalışma kapsamında benimle görüşmeyi kabul eden herkese teşekkür ederim. Saha araştırması sırasında görüşülen meslek odaları ve sendikalar ilişkilerin sağlanmasında çok katkıda bulundurlar. Öte yandan sağlık sektöründe hala toplumsal yarar kaygısı ile çalışmaya devam eden, kimi zaman kişisel ilişkileri ya da tanıdıklar aracılığıyla çok sayıda sağlık personeline ulaşmamı, hasta ve hasta yakınları ile irtibatımı kolaylaştıran, sabırla bütün sorunları benimle tartışan sağlık çalışanlarına özellikle teşekkür ederim. Soruşturmanın bol olduğu bir sistemde onları korumak adına isimlerini burada anmamanın doğru olduğunu düşündüm.

KAYNAKÇA

- ATAAY, F., (2006), "Necoliberalizm ve "Kamu Hizmeti"nin Sonu", Tıp Dünyası.
- BURAWOY, M., (1991), *Ethnography Unbound Power and Resistance in the Modern Metropolis*, University of California Press: California.
- BURAWOY, M., (2000), *Global Ethnography, Forces, Connections and Imaginations in a Post-modern World*, University of California Press: California.
- GRBICH, C., (1999), *Qualitative Research in Health*, Sage Publications, London.
- GÜNER, Ş. Hekimlik Hizmetlerinde Asgari Ücret, Tıp Dünyası, (1/ 10/ 2006)
- J MCELROY, A., EZEWSKI, M. A., (2000), "Cultural Variation in the Experience of Health and Illness", with Mary Ann Jezewski, *The Handbook of Social Sciences in Health & Medicine*, eds. G. L. Albrecht, R. Fitzpatrick, and S.C. Scrimshaw, Sage Publications, s. 191-209.
- KEYDER, Ç., ÜSTÜNDAĞ, N., AĞARTAN, T., YOLTAR, Ç. (der), (2007), *Avrupa'da ve Türkiye'de Sağlık Politikaları Reformları, Sorunlar, Tartışmalar*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- RODOPLU, Ü., "Saldırıları Arttı", Acil Tıp Dünyasından, kaynak: www.med-inagazine.com, (16/

10/2003).

SOMEL, C. "Kapitalizm ve İnsan Sağlığı", Tıp Dünyası, (1/ 06/2006)

SOYER, A., (1995), "Türkiye'de Sağlıkta Özelleştirme", *Birikim Dergisi*, sayı 70, 40-73, İstanbul.

SOYER, A., (2007), *AKP'nin Sağlık Raporu*. Evrensel Basın Yayın, İstanbul.

SOYER, A., ASLANHAN, B., BİLALOĞLU, E., KILIÇ, G., ÖZTÜRK, O. (2007), *Sağlıkta Piyasacı Tahribatın Son Halkası: AKP, Türk Tabipler Birliği Yayını*.

SÜTLAŞ, M., "Sağlıklı Olmak" İçin Yoğun İşbirliği Gerekli", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (03/03/2007).

SÜTLAŞ, M., "Özel Sağlık Kuruluşlarına Yeni Düzenlemeler", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (22/07/2003).

SÜTLAŞ, M., "Sağlık Sistemi Çöktü Ama Kimse Yazmıyor", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (22/12/2006).

SÜTLAŞ, M., "Peki Mağdurlara Ne Oldu, Onlar Ne Yapıyor?", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (03/02/2007).

SÜTLAŞ, M., "Sağlıklı Sağlık Medyası Okuryazarlığı", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (25/11/2006).

SÜTLAŞ, M., "Doğru Kişiye Doğru Zamanda Doğru Soru Sormak", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (18/11/2006).

SÜTLAŞ, M., "İnsan Bedeni ve Sağlığı Kapanma Alanı Değil", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (15/09/2006).

SÜTLAŞ, M., "Sağlık Hizmetlerine Erişim ve Yararlanmada Yargı", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (26/08/2006).

TARCAN, M. ŞAHİN, M., 2006, "Hastanelerde Yeşil Kart Uygulamasında Karşılaşılan Sorunlar", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi* Cilt:5, (www.sabem.saglik.gov.tr)

TÜMERTEKİN, E., (1997), *İstanbul İnsan Mekan Tarih Vakfı Yayınlar*, İstanbul.

ÜLGİN, V., (2005), *Kırık Halka*. El yayınları, İstanbul.

ÜLGİN, V. (2006), "Pratisyen Hekimlerin 112 Acil Hizmetlerdeki Yeri", İstanbul Tabip Odası 2006 yıllık kongresinde sunulan yayınlanmamış bildiri.

"Hastayı En Çok Poliklinikler Mağdur Ediyor", *Zaman Gazetesi*, www.zaman.com.tr, (29 Ocak 2007).

"Sosyal Güvenlik Reformu Çöktü, Geri Çekin", BİA Haber Merkezi www.bianet.org, (19/12/2006).

Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun, Kanun no: 224, Resmi Gazete Tarih: 12.1.1961; Sayı: 10705, kaynak: www.hayad.org.tr

Genel Sağlık Sigortası-Türk tabipler Birliği Görüşleri, Türk tabipler Birliği yayını, Nisan 2005.

Acil Sağlık Hizmetleri Yönetmeliği, Resmi Gazete, Tarih, sayı: 24046- Kaynak Resmi Gazete, (11.05.2000).

İstanbul 112 İl Ambulans Servis Başhekimliği web sitesi, <http://www.istanbul112.com>

www.hayad.org.tr

www.saglikhakki.org

www.itb.org.tr

<http://www.doktormagdurlari.com>

“Nitelikli” Eğitim Arayışı ve Öğretmenlik Mesleği

Kemal Dil

“Pek çok yetersizlikler düzeltilse; küçük sınıflar, pedagojik ilkelere göre biçimlenen bir yönetim, uygun ve derinliğine işlenmiş kapsamlı bir program, teknolojik olanaklar, zihinsel ve teknolojik gelişmeyi destekleyen kütüphane, spor tesisleri var olsa, sağlık ve beslenme ihtiyaçları karşılansa da öğretmeni dikkate almayan hiçbir politikanın başarıya ulaşma şansı yoktur” (GÖK, 2003)

Bu çalışmada, eğitim alanında “uzman” olarak çalışan öğretmenlerin deneyimlerinden bir kesit sunularak, 1980 sonrası Türkiye’de eğitimde yaşanan neoliberal yapısal dönüşümlerin (dönüşüm politikaları) eğitim sistemine yansımaları sorgulanmak istenmiştir. Eğitim alanını yaşayan ve yaşanılanı da bir uzman olarak değerlendirebilen öğretmenlerin deneyimlerine başvurmanın, bir yanda eğitimde yaşanan sorunları tespit etmede, bunlara doyurucu çözümler üretebilmede, diğer yanda 1980 sonrası eğitim alanında üretilen dönüşüm politikalarının eğitim sistemindeki yansımalarını görebilmede önemli açılımlar sağlayacağı düşünüldüğü için çalışma öğretmen deneyimleri üzerine kurulmuştur.¹

1) Çalışma sahası olarak Ankara ili seçilmiştir. Çalışma kapsamında farklı liselerde görev yapmakta olan on sekiz öğretmenin, üç müdür yardımcısının, üç okul müdürünün ve bir emekli eğitim uzmanının deneyimlerine başvurulmuştur. Araştırmanın ilk saha çalışması Mayıs-Haziran 2007 dönemlerinde, ikinci saha çalışması ise Haziran 2008 döneminde yapılmıştır. İlk saha çalışmasında, görev sürecindeki öğretmenlerin deneyimleri üzerinden 1980 sonrası eğitim politikalarının öğretmen ve idareci ilişkileri üzerindeki etkileri sorgulanmaya çalışıldı. İkinci saha çalışmasında ise aynı öğretmenlerin öğrencilik yılları deneyimleri üzerinden 1980 sonrası eğitim politikalarının genel olarak eğitim sistemi üzerinde, özelde ise öğretmenlik mesleği ve öğretmen-öğrenci ilişkileri üzerinde oluşturdukları etki sorgulanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, 1980 öncesi eğitim politikalarına ilişkin birkaç deneyime de yer verildi. Bundaki amaç 1980 sonrası eğitim politikalarının dönüşüm biçimini 1980 sonrası eğitim politikaları ile bir karşılaştırma içinde sorgulamak olmuştur.

1982 yılında yapılan XI. Milli Eğitim Şurası'nda dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Sağlam eğitim ve öğretimde yaşanan sorunlara başka bir açıdan yaklaşılması gerektiğini bilimsel araştırmalara atıl yaparak ifade ediyordu. Ona göre eğitim ve öğretimde asıl üzerinde durulması gereken noktanın eğitim politikalarını “niceliksel yaklaşımdan” kurtararak, öğretmenleri merkeze alan “niteliksel yaklaşıma” göre yeniden oluşturmaktır.

Eğitim ve öğretim sisteminin başarıya ulaşması, temelde onu işletecek öğretmenlerin yetiştirilmesine bağlı olduğuna inanmayan artık ülkemizde yetkili ve yetkisiz hiçbir kimsenin kalmadığını şükranla belirtmem lazımdır... Bu güne kadar öğretmen yetiştirmede, sayısal sorunlar ile nitelik sorunları ayrı ayrı ele alınmıştır. Genellikle sayısal eksikliği gidermek için nitelikten fedakârlık yapılmıştır... [Örneğin] hızlandırılmış eğitim, eğitimin her kademesinde çalıştırılan ücretli öğretmenlerle [sayısal sorun çözümlenmeye çalışılmıştır]. Oysa bilimsel araştırmalar yalnızca ders saatinde derse girip çıkan öğretmenlerin, öğrencilerin bütün gelişmesiyle ilgilenemediklerini ortaya koymuştur. (XI. MİLLÎ EĞİTİM ŞURASI, 1982).

Fakat burada anlatılan “niteliksel yaklaşım”ın 1980 sonrası eğitim politikalarında belirleyici olduğunu söylemek mümkün değildir. Türkiye 1980’li yıllara başta ekonomik ve siyasal olmak üzere yaşamın pek çok alanına ilişkin yeniden yapılanma söylemlerini ve pratiklerini içeren “küreselleşme” tartışmaları arasında ve askeri darbe ile oluşan baskı ortamında adım atmıştır. Üç yıllık askeri baskı rejimi ve bu ortamda hazırlanan yeni anayasa (1982 Anayasası), 1980 sonrası Türkiye’si’nin yeniden yapılanma politikalarını, maliyetin ve riskin kamuya dağıtıldığı, kârın ise birkaç elde özelleştirildiği² “kâr-maliyet” merkezli “küresel-neoliberal” anlayış üzerine oturtmuştur. 1983’te ve takip eden genel seçimlerde iktidara gelen birinci ve ikinci Özal iktidarları dönemlerinde IMF ve Dünya Bankası desteğinde oluşturulan bu yeniden yapılanma programları hızla uygulamaya konuldu. 1980 öncesi ithal ikameci politikalarını tasfiye eden, yerine ülke ekonomisinin uluslararası sermayeye açılması- nı sağlayan bir dizi politika gerçekleştirildi. Daha çok ekonomik alanda

2) Noam Chomsky’nin 19 Eylül 2008 tarihinde BBC kanalında küreselleşmeye ilişkin yaptığı tanım.

gerçekleştirilen bu politikalar pek çok alanı olduğu gibi eğitim alanını da “kâr-maliyet” anlayışı etrafında yeniden yapılanmaya zorluyordu. 1988 yılında üst düzey devlet erkânının katılımıyla yapılan XII. Milli Eğitim Şurası’nda dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel’in ifade ettiği sözler eğitim alanına ilişkin küreselci-neoliberal zorlamanın kapsamını ilk defa işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir:

XII. Milli Eğitim Şurası’nı çok çeşitli ihtiyaçlarla, zaruretlerle ve sebeplerle toplamış bulunuyoruz. Bir defa, Türkiye’de, 1982’den 1988’e kadar geçen 6 yıllık dönem içinde gerçekten büyük bir ekonomik ve sosyal yapı değişikliği meydana gelmiştir. Özellikle I. ve II. Özal Hükümetleri döneminde, son beş yıldır, şurası inkâr edilmez bir gerçektir ki, birçok problemlere ve sıkıntılara rağmen, ekonomik ve sosyal bakımdan pek çok önemli adımlar atılmış, atılımlar yapılmış ve ciddi uzun vadeli tedbirler alınmıştır. Gerçekten o zamandan bu yana bazı ekonomik ve sosyal göstergeler değerlendirildiğinde, Türk iktisadi hayatının ve toplum yapısının gittikçe hızla değiştiğini görmekteyiz. Eğitim de, toplum sistemlerinin en önemlilerinden birisini, belki de en önemlisini teşkil etmektedir. İşte aradan geçen bu 6 yıl, Türkiye’de eğitim sisteminin birçok meseleleriyle birlikte tekrar gözden geçirilmesini gerektirmiştir... (Bu nedenle) 21. yüzyılın eşğinde Türk eğitim sistemini mutlaka değiştirme ihtiyacı içindeyiz. (XII. MİLLÎ EĞİTİM ŞURASI, 1988).

Bakanın eğitim siteminin yeniden yapılanmacı politikalarla değiştirilmesinin zorunluluğunu 1982 yılıyla başlayan ekonomik ve sosyal küresel-neoliberal politikalara dayandırması, eğitim alanına yönelik değişikliklerin üzerine oturacağı anlayışı göstermesi açısından çarpıcıdır. Peki, bu doğru bir tercih miydi? Bu tercih gerçek sorunlara doğru çözümler üretmede ne derecede uygundu? Eğitim alanına sadece “kâr-maliyet” açısından bakılabilir miydi?

Bu yaklaşım, pek çok eleştirinin hedefi olmuştur. Bu eleştirilerin başında 1980 sonrası “yeniden yapılanmacı politikalarla” “kâr-maliyet” hesaplarını içeren “niceliksel yaklaşımın” eğitim politikalarına egemen olduğuna ilişkin eleştiri gelmekteydi. İkinci olarak, eğitim alanına ilişkin harcamaların artmış olmasına ve farklı Avrupa eğitim programlarına (Leonarda Da Vinci, Socrates, Youth) girilmesine rağmen neden “kaliteli bir eğitim hedefine” ulaşılmadığı dile getirildi. Yine, “nitelikli eği-

tim”in geri plana itilmesinde özellikle öğretmenlere yönelik yanlış politikaların etkili olduğu da diğer bir eleştiri noktasıydı. Dördüncü olarak, bu durumun eğitim imkânlarında eşitsizliklerin devam etmesine neden olduğu eleştirileri de telaffuz edildi. (OECD, 2004,2005, 2007; UNDP, 2008; TEPAV, 2008; TALU, 2008a; 2008b, YALÇIN, 2008; EĞİTİM SEN, 2008; DÜNYA BANKASI, 2006).

Tüm bu eleştiriler kapsamında 1980 sonrası eğitim alanına egemen olan küresel-neoliberal dönüşüm politikaları, öğretmenlerin bunlara ilişkin farkındalıkları ve dönüştürme kapasiteleri kendi deneyimleri üzerinden sorunsallaştırıldı. Ayrıca sorunsallaştırmada özellikle öğrencilerinin tüm ihtiyaçlarıyla ilgilenen, onların kendi gerçekliklerinin farkına varmalarında ve gelecekleri üzerinde söz sahibi olmalarında yol gösterici olan öğretmen figürü üzerinden eğitimi niceliksel yaklaşımdan kurtararak bir “özgürleşme pratiğine” (FREIRE, 2003) dönüştürecek nitelikte alternatif bir eğitim pratiği oluşturmanın imkânı üzerinde de duruldu.

Öğretmen deneyimleri, öğretmenlerin 1980 sonrası eğitim alanında yaşanan dönüşümlerin eğitimde var olan sorunları çözmekten uzak olduğu, bunun nedeninin ise bu politikaların “küreselleşme” söylemi kapsamında üretilen neoliberal politikaların ithal edilmesi idi. Eğitim alanında örgütlü sol görüşlü bir sendikanın üyesi bir öğretmenin aktardığı deneyim yapılan eleştiriye açıklık getirmiştir:

Eğitim alanına ilişkin dönüşümlerin neoliberal politikalarla bir ilişkisinin olduğunu tahmin ediyorduk. Hatta bu konuda sendikada arkadaşlar arasında kapsamlı tartışmalar da yapıyorduk. Bu politikaların 1990'larda Dünya Ticaret Örgütü'nün oluşturduğu, devletin hizmet alanlarını piyasalaşmaya açan, kısaca “GATS”³ adı verilen sözleşmeden kaynaklandığından artık şüphemiz kalmamıştı. Çünkü 1995 yılında Türkiye tarafından da bu uluslararası anlaşma imzalanmıştı.

Söz konusu anlaşma eğitim alanının da “kâr-maliyet” anlayışı etrafında serbest piyasaya açılacağı; eğitimin de metaya dönüştürüleceğinin habercisiydi. Bu, eğitim hizmetinin bir “kamusal hak” olmaktan çıkarılması anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda, ekonomik ve sosyal eşit-

3) Devletin hizmet sektörlerini özel alana açmasını sağlayan uluslararası anlaşma.

sizlikler içinde bulunan toplumun farklı katmanları eğitimi bir meslek edinmenin, bir kariyer sahibi olabilmenin ve bunlara bağlı olarak bir gelir elde edebilmenin aracı olarak algılamaya zorlanmıştır. Kuşkusuz bu anlayış 1980 öncesi ve sonrasında ekonomik ve sosyal eşitsizlikler içinde olan geniş toplum kesimleri tarafından da oldukça kabul görmüştür. 1980 öncesinde kız çocuklarının okula gönderilme oranının az olduğu bir köyde doğmuş, eğitimini 1980 sonrasında tamamlamış, 9 yıldır öğretmenlik yapan bir kadın öğretmen, emekli subay olan babasının ve “okumak isteyip de okuyamayan” annesinin kendisinin öğretmen olmasında etkili olduğunu ifade ederken, aslında bir ailenin, eğitim yoluyla katlanılabilir bir toplumsal eşitsizlik konumuna çocuğunu ulaştırabilme beklentisini de dile getirmiştir:

Babam okuyup bir meslek, bir kariyer ve sabit bir gelire sahip olmamız için, beni ve erkek kardeşimi okutabilmek için elinden geleni yapıyordu.

Veya:

Alt gelir düzeyine sahip bir aile olmamıza rağmen, ailemin eğitim düzeyi yüksek bir çevrede bulunması, gelir ve toplumsal konum düzeylerinin ancak eğitim görmekle mümkün olabileceği beklentisini oluşturmaktaydı. Bu nedenle özellikle ortaokula giderken ailem tarafından çok takdir ediliyordum. Kendimi çok değerli hissediyordum. İçinde bulunduğumuz koşulları iyileştirmek için okumaktan başka çaremiz de zaten yoktu.

Yine:

Babam çiftçiydi. Üç erkek kardeşlik. Diğerleri okumamıştı. Babam benim okumamı çok istiyordu. Bunun en büyük nedeni, köyde çok çalışmamıza rağmen bir türlü refah düzeyimizin artmamasıydı. Kurtuluşun okumada olduğunu fark etmiştik. Köyümüz büyüktü. İlkokul ve ortaokul vardı. Köyde yaşayanlardan bazılarının çocuklarının okumaları ve bir meslek edinmeleri köylülerde de okumaya ilişkin olumlu bir beklenti oluşturmuştu.

İlköğretim öğrenciliği 1980 öncesine dayanan, babası akademisyen olan, orta öğretimini kolejde tamamlayan bir başka öğretmenin, “Başka seçeneğimiz yoktu. Başka varlığımız da yoktu ki geleceğimizi ona güve-

nerek kuralım” şeklindeki ifadesi, eşitsizliğin biraz daha üst tabakalar tarafından da dikkate alındığını ve eğitime ilişkin beklentilerinin altında eşitsizliğin olumsuz yansımalarından korunmak olduğunu göstermiştir.

Aktarılan deneyimlerden de görüldüğü gibi, küresel-neoliberal politikaların Türkiye’deki ekonomik eşitsizliklerle birlikte sosyal eşitsizlikleri de iyice derinleştirmesi durumu aileleri, çocuklarının eğitimi yoluyla bu eşitsizlikleri aşma beklentilerine ilişkin mite daha da bağımlı kılmıştır (GÖK, 2004). Tam da bu noktanın 1980 sonrası eğitim politikalarını 1980 öncesi eğitim politikalarından farklı kılan bir yönün ortaya çıkmasına neden olduğunu düşündürmüştür. O da her alanda olduğu gibi eğitim alanında da neoliberal politikaların “kâr -maliyet” anlayışının hâkim kılınmak istenmesidir. Kimi velilerin tüm imkânlarını çocuklarının eğitimi için seferber etmekten geri kalmaması bu anlayışın yerleşmesini de kolaylaştırmıştır. Oluşan bu yeni durum “egemen grubun” kendi ilişkilerini biçimlendirmede, iktidarını meşrulaştırmada ve eşitsizlik yaratan politikalarını yeniden üretmede bir araç olarak kullandıkları eğitim alanının (CORNEY, 1985; ALTUSSER, 2006; BOURDIEU ve PASSERON, 1990) 1980 sonrası neoliberal politikalarla aynı zamanda “kar-maliyet” anlayışı merkezinde bir piyasaya da dönüştürüldüğünü göstermiştir. Apple’a göre bu piyasa neoliberalizmin kendi beklentilerine karşılık bulabilmesi için öncelikle okullar, öğretmenler ve öğrenciler üzerinde rekabetçi bir anlayışı egemen kılacak politikalarla üretilmektedir (APPLE, 2004; 199). İlk bakışta kaliteli bir eğitimin gereği olarak propaganda edilen rekabet ortamı eğitim kurumlarını (aynı kademedeki okullar) daha çok türlere ayıran, kimi okullara girişi sınavlara endeksleyen ve öğretmen istihdamında sınavlara, kademelendirmeye, sözleşmeye ve ücretlendirmeye yer veren bir piyasanın oluşmasına zemin oluşturmuştur.

Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik’in küresel rekabetin eğitim alanındaki kendisini hissettirdiği ve bu duruma uygun hareket edilmesi yönündeki görüşleri yeni eğitim sistemine şekil veren politikaların öncelikli amacının eğitim alanını rekabet ilişkilerine açmak olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır (ÇELİK, 2007).

“Her bütçeye uygun okul türü” anlayışı merkezinde öncelikle eğitim kurumlarının kalite kalite birbirinden ayrıştırıldığı görülmektedir. Bu ayrışmaya bağlı olarak kimi okullara girişin sınavla olması nedeniyle, sınavlar üzerinden öğrencilere yönelik bir rekabet ortamının oluştuğu

görülmektedir. Üçüncü olarak, oluşturulan bu rekabet ortamına çocukları üzerinden velilerin de çekildiği görülmektedir.

Çok erkenden Anadolu liselerine hazırlanıyordum. Çok sıkıydı. Az farkla sınavı kazanamadım. Daha sonra daha iyi olanakları olan bir okulda okuyabilmem için babam beni Kırşehir merkeze, halamların yanına gönderdi. Genel liselerde test tekniği öğretilmiyordu. Bu, test üzerinden yapılan bir sınav için çok büyük bir eksiklikti. Bu eksikliğimi kapatmak için babam beni dershaneye yazdırdı.

Aktarılan deneyimde rekabetin ve piyasalaşmanın okullarla sınırlı kalmadığı, dershaneleri de eğitim sisteminin bir parçası kıldığı görülmektedir. Dershaneler devlet okullarındaki yetersizliği gidermeye yönelik işlevleri sayesinde piyasa ilişkilerinin yayılmasında öncü bir rol oynamıştır. Dershanecilikten özel eğitim kurumu kuruculuğuna geçişin önde gelen yöneticilerden Enver Yücel'in ifadesi oldukça anlamlıdır.

Sağlık bir sektör haline geldi ama eğitim hala bir sektör olarak görülmüyor. Kısa sürede özel sektörün eğitime daha fazla yatırım yapacağını düşünüyorum. Bu yatırımlarla eğitim çok önemli ve para getiren bir sektör haline gelecek. İşin içine finans sektörleri de girecek. Türkiye'de özellikle ilköğretim ve ortaöğretimde de yenilikler yapılmaya çalışılıyor. 6, 7 ve 8. sınıflarda seviye belirleme sınavı konuluyor. (YÜCEL, 2008; 67-68).

Bu sürece daha ayrıntılı bakıldığında öncelikle devlet okullarının büyük bir bölümünde eğitimin yetersiz olduğu görülecektir. Öğrenci aklı hem bu başarısızlığın kaynağı olan politikaları gizlemekte; hem de öğrenci ve velileri ortaya çıkan bu başarısızlığın onların sorumluluğunda olduğuna inandırmaktadır. Dershanelerin sürece dahil oluşu da "bir kurtuluş yolu" olarak lanse edilen üniversiteyi kazandırma noktasında gerçekleşir. Fakat sistemin içine yerleştirilen dersanecilik öğrenciye sadece daha fazla sınav sorusu çözdürmeyi amaç edindiği için "kaliteli" bir eğitim anlamına gelmez:

Eğitimde sorunlar çok. Hangisini söyleyeyim. Sırf Avrupa Birliği'ne girmek için eğitim görmüş insan sayısını fazla göstermek için sık sık çıkarılan aflar eğitimi felç etti. Bunun yanında kimi güçlü siyasal kişilerin de bu siyasi çıkar nedenleriyle bu afların

çıkmasında etkili olduklarına daha önce çalıştığım okullarda bi-zatihi şahit oldum. Bakmayın, ne veliler var? Açamayacakları ka-pı yok onlar için. Peki, sonra ne oldu? Devlet okullarındaki öğ-renciler arasında başarısızlık hızla yükseldi. Başarısız öğrenciler, başarılı öğrencileri de rahatsız ettiler. Okullar kavgalardan geçi-lemeyi başaramadı. Öğrenci öğretmenini dinlemez oldu. Düşünün, bir öğrenci öğretmene “sen kim oluyorsun? Senin kanını dökerim. Beni sınıfta bırakacak adam anasından doğmamış. Sen bana karı-şamazsın” derse, öğretmen öğretmenlik yapabilir mi? İşin ilginç yanı bu öğrenci okuldan mezun olduktan sonra üniversiteyi ka-zanacağını diye bir de dersaneye yazılıyor. Burada başarılı olma-yan bir öğrenci dersanede hiç başarılı olur mu? Ama ne yazık ki, millet bunu bir türlü anlayamıyor.

Bir öğretmenin aktardığı deneyim ise okullarda oluşan başarısızlık ile dersanelerin ortaya çıkması arasındaki ilişkinin altında aslında sınav sisteminin bulunduğunu çarpıcı bir şekilde göstermektedir.

Sınavlar yüzünden [merkezi sınavlar-ÖSS] öğrenciler öğretme-ni model olarak almak yerine sınavda kaç tane soru yaptırabil-diklerine göre geçici olarak dikkate alıyorlar. Öğrencilerin asıl il-gilerini ise dersaneler oluşturmaktadır. Ne yazık ki, aynı beklen-ti ailelerde de okul idarelerinde de oluşmuş durumda.

Görüldüğü gibi “kaliteyi” sadece rekabet anlayışı üzerine kuran eği-tim politikaları, oluşturdukları sınav sistemiyle kaliteli bir eğitimin asıl taşıyıcısı olan öğretmenleri pasifleştirmiştir. Öğrencilerin öğretmenlere ilgisi dersinden soru çıkıp-çıkmadığına ve sınavda kendisine kaç soru çözdürdüğüne göre biçimlenmektedir. Neoliberal politikaların beklen-tileriyle uyumlu olduğu için sistem içerisinde kalıcılaştırmıştır. Çünkü neoliberal politikaların eğitim alanına ilişkin beklentisini eğitimin ka-mu hizmeti konumundan çıkarılıp piyasalaşması olduğundan bu du-rum kalıcılaştırmıştır.

Bu gelişmenin bir diğer yönü, eğitim maliyetlerinin, hizmet alanlara dağıtılmasıdır:

1980’li yıllarla birlikte okula yapılan ödenekler gittikçe azaltıl-dı. O zaman okulların kendilerinin harcama yapma yetkileri yok-tu. Daha sonra okullara harcama yetkisi tanındı. Bunun yanında kendine katkı sağlamak açısından velilerden katkılar alınıyordu.

Bugün de devam ediyor. Şimdi paranın toplanması ve harcanmasında okul-aile birlikleri çok geniş yetkilerle donatıldılar. Eski-den “kırtasiye giderleri” adı altında okullara ödenek veriliyordu. Şimdi bu kalem kesildi. Gerekçe olarak da, tüm okullara bilgisayar destekli teknolojinin girmesi gösteriliyordu. Ama bunların programlarına, sarf malzemelerine, kâğıtlarına herhangi bir ödeme yapılmıyor. Biz de bunların parasını velilerden topladığımız paralarla ya da tebeşir parası, kalem parası gibi ufak tefek zorunlu kırtasiye harcamaları üzerinden alınan ödeneklerden karşılıyoruz. Tabii, çok harcama oluyor. Devlet sadece su, yakıt, elektrik harcamalarını karşılıyor.

Yine bir okul idarecisinin aktardığına göre:

Ben 1400 öğrenciye bir hizmetliyle hizmet vermekteyim. Kalo-rifercim yok. Personel istiyorum. Alım yok diyorlar. Mecburen ben de ücretli hizmetli tutuyorum. Siz de biliyorsunuz. Sokakta boş boş gezen genç çocuklar sürekli okulları rahatsız ediyorlar. Benim okulumdan da yaşandı. Bu nedenle okulun güvenliği için güvenlikçi tutuyorum. Öğretmenlerimiz, öğrencilerimiz epey rahat ettiler. Fakat bunlara ücret vermek gerekiyor. Ödenek olmadığı için, öğrencilerden para topluyorum. Her ay bana 2500 YTL para lazım. Bedava kitap dağıtacağına, onun parasıyla bana personel göndersin. Hem istihdam da sağlanmış olur. Birkaç kişi de ekmek yer. Eskiden böyle değildi. Yeterli personelimiz, az da olsa ödeneğimiz de vardı. Şimdi tüm bunlar düşündürüyor.

Nuray Keskin’in yaptığı bir araştırmaya göre 2002–2003 eğitim öğretim yılında 30 ayrı isim altında velilerden 17 katrilyon liralık harcama-ya eşdeğer bir para toplanmıştır. Bu paranın milli bütçeden o dönem için eğitime ayrılan (7 katrilyon lira) miktarın 2,5 katı olması (KESKİN, 2003), neoliberal politikalar tarafından eğitimin bir kamu hizmeti olmaktan çıkarıldığını ve eğitime ilişkin maliyetin bu alandan hizmet alanlara dağıtıldığını göstermesi açısından oldukça çarpıcı bir örnektir.

Eğitim alanına ilişkin “kâr-maliyet” anlayışına dayanan küresel-neoliberal rekabetçi politikalar etkilerini sadece eğitim kurumlarının işleyişi, veli ve öğrencilerin bu kurumlarla ilişkileri üzerinde göstermekle kalmamış, öğretmenlerin istihdam biçimleri üzerinde de göstermiştir. İstihdam politikası öğretmenlik mesleğini kadrolu-sözleşmeli-ücretli, öğretmen, uzman öğretmen şeklinde sınıflandırmıştır. Yapılan sınıflan-

dırmanın kamunun öğretmen istihdam maliyetini düşürme ve iş güvencesini ortadan kaldırma amacı taşıdığını gizlemek için, “öğretmenlik mesleğinde kaliteyi artırma” propagandasıyla öğretmen istihdamı ve kademeler arasındaki geçiş, sınavlara bağlanmıştır:

Hiç şüphe yok ki, öğretmenlik mesleğini bu kadar parçalamanın altında öncelikle bu alana ilişkin kamu harcamalarını kıstamak yatmaktadır. Bakın okulumuzda bulunan iki tane ücretli öğretmen var. Bütün bir hafta burada derse giriyorlar, sanırım 400 TL civarı bir para alıyorlar. Bunlar maaş değil, sadece ders ücreti üzerinden para alıyorlar. Okulumuzda yok ama sözleşmeli olanların da maaşları kadrolu öğretmenlere göre bir hayli düşük. Tabii sorun sadece para değil, iş güvencesi de var. Ne sözleşmeli ne de ücretli öğretmenlerin bir iş güvencesi var. Bakın sene başından beri [2007-2008 öğretim yılı için] sadece Coğrafya dersi için dört tane ücretli öğretmen değişti. Aynı şekilde Edebiyat dersi için de iki tane ücretli öğretmen değişti. Bir de şu kadrolu öğretmenler için getirilen kademelendirme var. Öğretmenliğin kalitesini arttırmak için özendirici olacağı ön görülmüş. Fakat bir uzman öğretmene sadece 70 TL kadar fark olarak ödenmektedir. Zaten o da şu an mahkemelik. İlginç olan bir taraf da bu düzenlemeyi yaparken diğer tarafta master ve doktora yapan öğretmenlerin elinden ek ders ücreti hakkının alınmasıdır. (Master yapan öğretmenlerin ek ders ücretleri % 25, doktora yapan öğretmenlerinki ise % 40 farkla daha fazla hesaplanıyordu).

Bir başka öğretmenin aktardıkları ise “her bütçeye göre okul” anlayışını, “her okula göre öğretmen” anlayışıyla tamamlandığını düşündürmüştür:

Geçen yıl Anadolu liselerine geçiş için sınava başvurmuştum. Sınavdan kendi alanımda 78 puan almıştım. Sonra tercih ettiğim okullardan biri çıktı. Bu kez çok pişman oldum. Niye oraya geçiyorum diye kendime sordum. Evet, oradaki öğrenciler daha seçme [başarılı] öğrencilerdi. İmkânları biraz daha fazla okullardı. Ama buradakilerin ne suçu var. Sonra farkına vardım ve kararnamemi iptal ettirdim. Herkesi bir rekabet içine sokuyorlar. Ben de farkına varmadan bu havaya kapıldım. Oysa değişen hiçbir şey yok. Bu kadar sınav, bu kadar parçalanma nereye kadar gidecek? Yarın veliler “ben çocuğumu şu okula göndermek istiyorum, şu öğretmenler öğrencimin dersine girsin” diye bir durum olmayacak mı? O zaman ne olacak?

Yukarıda aktarılan deneyimden de görüldüğü gibi “her bütçeye uygun okul, her okula uygun öğretmen” şeklindeki anlayış eğitim alanına ilişkin başka politik beklentileri de su yüzüne çıkarmıştır. Parçalara ayrılan eğitim sisteminde bazı okullar daha çekici hale gelmiştir. Sınavla öğretmen ve öğrenci alımları, kamu bütçesinden buralara daha çok destek sağlanması, sınav sistemine dayalı rekabette bu kurumları daha başarılı hale getirmiştir. Örneğin yapılan üniversite sınavlarında sınavı kazanan öğrencilerin çoğunluğunun bu okullardan mezun olan öğrenciler olması da bu durumu desteklemektedir.

“Kâr-maliyet” anlayışına dayanan küresel-neoliberal politikalar bir tarafta eğitim alanında serbest piyasanın yerleşmesine ve genişlemesine, kamu eğitimindeki maliyetlerin düşürülmesine ve rekabetçi özel yapının güçlendirilmesine (APPLE, 2006) zemin oluştururken diğer tarafta eğitim alanına yönelik harcamaların görece artmasına da neden olmuştur (OECD, 2004, 2005, 2007; UNDP, 2008; TEPAV, 2008). İlk bakışta bu durum çelişkili gibi görünse de aslında “kamu harcamalarının artmasına paralel olarak özel alanın kârının da artmasını” benimseyen neoliberal politikaların işleyiş mantığını oluşturmaktadır. Örneğin, yukarıda da belirtildiği gibi eğitim alanında rekabet anlayışının oluşması için “üniversite okumanın” özendirilmesine, kamu eğitim kurumlarının türlerine ayrılmasına, başarının sınavlara endekslenmesine, kimi eğitim kurumlarının cazibe merkezine dönüştürülmesine yönelik altyapı harcamaları neoliberal anlayışın beklentilerine cevap veren politikalarlardır.

Bu politikalara bağlı olarak kamu eğitim alanında harcamaların artmasına rağmen niteliğin artmadığına ilişkin eleştiriye açıklık getirmesi açısından bir meslek lisesi müdürünün aktardığı deneyim önemli bilgiler vermektedir.

Herkes liseyi, üniversiteyi okumak zorunda değil. Örneğin genel lisede bir öğrenci mezun olduktan sonra üniversiteyi kazanmazsa ne yapacak? Ama burası [meslek lisesi] önemlidir. Buradan mezun olan bir öğrencinin bileğinde bir altın bileziği var demektir. Bu o çocuk için çok önemlidir. Fakat bu okullar da [meslek liseleri] İmam Hatip Liseleri sorunu nedeniyle büyük darbe görüyor. Bakın bu kocaman okul sadece %25 kapasiteyle çalışıyor. Yazık değil mi bu yatırımın atıl kalmasına?

“İstihdam için eğitim” anlayışı merkezinde biçimlenen neoliberal po-

litikaların öğrencileri verimli ve etkin bir rekabet için gerekli beceri ve tavırlarla donatma beklentisi, bu beklentiye cevap vereceği düşünülen alanlara daha fazla yatırım/harcama yapmayı zorunlu kılmaktadır (APPLE, 2004; 101–103). Günümüz eğitim politikaları içinde “ara ele-man” ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak düşünülen meslek liseleri-ne de büyük oranda yatırım yapılması bu nedenledir. Kamu eğitimi ala-nını iyileştirmeye yönelik yaklaşımlar çoğunlukla yüzeysel ve sonuçsuz kalmaktadır:

Matematik programını incelemek üzere bakanlık emriyle prog-ram inceleyen kırk kişilik bir öğretmenler grubunun içinde yer aldım. Dört ayrı grup ve grupların başında birer profesör iki gün içinde tüm programı inceledik. Bir yandan programı incelerken diğer yandan çıkarılacak, eklenecek konuları tartışıyorduk. Ben işi çok önemsemiştim. Çünkü o güne kadar bakanlığın herhangi bir konuda öğretmenlere danıştığına tanık olmamıştım. O yüz-den bu fırsatı millete önemli bir hizmet olarak algılıyordum. Sı-nıfta ders işlerken gördüğümüz eksiklikleri düzeltebilme olana-ğına ilk elden sahip olmuştuk. Bu fırsatı değerlendirmenin heyec-anı içindeyken ikinci gün öğle yemeğinde bir arkadaşla konu-ş-tuk. Ben yapılan çalışmanın ne kadar önemli ve doğru bir şey ol-duğunu heyecanlı bir biçimde arkadaşıma anlatırken, birden o bana “hoca sen bu işi fazla ciddiye aldın. Biz ne yapsak da Talim Terbiye’den bize gelen taslak aynen kabul edilecek” dedi. Önce ben buna inanmadım. Gidip koordinatörümüz olan profesöre sordum. O ise bana “biz işi bitirelim de, gerisine onlar [Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı] karar verecek” deyince arkadaşımın sözünün doğru olduğuna inandım. Tabii hayal kırıklığına uğra-dım. Anladım ki her şey rant içinmiş. Şu bedava dağıtılan kitap-lardan kimler zengin olmadı ki? Bu para kimin cebinden çıkıyor. Şu çocuklarına bedava kitap dağıtılan velilerin cebinden; senin benim, milletin cebinden çıkıyor.

Öğretmenlerin birer parçası oldukları süreçler içinde dönüştürücü et-ki yapamamasına diğer bir örnek de şöyle anlatılmıştır:

1971-1972 öğretim yılıydı. Eğitimde araştırma, planlama ve program geliştirme uzmanı olarak görevde olduğum İl Milli Eği-tim Müdürlüğü’nde okullar hakkında öğrencilere kaba dayak ve küçük kusurlara büyük disiplin cezaları konularında sık şikâyet-ler alıyorduk. Bu durumu araştırmaya karar verdim. İl Milli Eği-tim Müdürü imzasıyla tüm okullara ilgili yazıyı göndererek okul

müdürlerini yapacağım araştırma hakkında bilgilendirmek istedim. Ardından okullara gittim. Öğrenci, öğretmen, idareci, hatta velilerle de görüştüm. Bunların yanında disiplin soruşturmalarına gerekçe gösterilen dilekçelere ve disiplin cezalarının işlendiği defterlere de baktım. Bir yandan incelemeler, soruşturmalar yaparken diğer yandan da psikoloji kökenli olmam dolayısıyla gördüğüm yanlışlıkların düzeltilmesi noktasında da yol gösteriyordum. Kimi öğretmenler “hocam buralarda bu işler böyle yürüyor. Biz böyle yapmazsak bunlar [öğrenciler] tepemize çıkar” diyordu. Hatta bir disiplin kurulu öğretmeni, bir erkek öğrencinin kız arkadaşının bacaklarına bakmasından rahatsız olduğunu söyleyerek, erkek öğrencinin kaba dayaktan sonra disiplin cezasına da çarptırılması hakkında yaptığım soruşturmada “hocam buna haddini bildirmezsek, bu çocuk yarın benim de bacaklarıma bakar” dedi. Oysa ben bunun normal bir ergen davranışı olduğunu, belli ölçülerde olması gerektiğini, şimdi bu davranışı gösteremesinin yarın çocuk açısından büyük sorunlar oluşturacağını söyleyince, beni “hayalcilikle” itham ettiler. Neyse güzel bir rapor oldu. Bu raporu el altından yerel gazetelere de sızdırdık. Bir gün, kendisini matbaacı olarak tanıtan bir veli, “hocam, gazete de okudum. Çalışmanızı çok beğendim. İsterseniz raporunuzu kendi matbaamda ücretsiz ben basayım” dedi. Sonra öğrendim ki, bu kişi o ilin TİP [Türkiye İşçi Partisi] üyesiymiş. Tabii raporu bitirdim. Şöyle düşünüyordum. Bu iş bitti. Artık bu tür şikâyetler çok az olur. Hatta bir İl Millî Eğitim Müfettişi de bana yardım ediyordu. Bir gün Müdür Bey [İl Millî Eğitim Müdürü] beni çağırırdı. Çok samimi bir şekilde, “hocam tebrik ederim. Çok başarılı bir çalışma çıkardınız. Sizin ev telefonunuz var mı? Ben de yok dedim ama komşumun var dedim. Verdiğim telefonu bir kâğıda not etti. “Hocam sizin buraya sürekli gelmenize gerek yok. İsterseniz İstanbul’a ailenizin yanına da gidebilirsiniz. Ayın on beş’inde gelir maaşınızı alır gidirsiniz.” Ben ilk önce ne olduğunu anlamadım. Ertesi gün geldiğimde, benim yazılarımı daktilo eden bir sekreterim vardı. O ve daktilo yoktu. Bir masa bir de sandalye vardı. Tabii durum belliydi. Benim raporum birilerini rahatsız etmişti.

Yine:

Her alanda önemli ve yıkıcı dönüşüm politikaları uygulamaya konuluyor. Bunlara en dinamik biçimde karşı koyan kesim öğretmen kesimidir. Bu anlamda öğretmenlerin toplum üzerindeki etkinliğinin kırılması planlanıyor. Bunda da başarılı olunuyor. Ben bunu öğretmenin yenilgisi olarak değerlendiriyorum.

Görüşülen öğretmenler, hayal kırıklıklarıyla aslında mesleğe adım at-
tıkları anda tanışmışlardır:

Ben öğretmenliği bilinçli olarak tercih ettim. Fakat mesleğime ilişkin ileriye yönelik hedeflerimi son sınıfta belirlemeye çalış-
tım. Ne yazık ki, bu konuda kimseden bir destek de görmedim. Bu durum mesleğe başladıktan sonra karşıma sıkıntılı bir yaşam
olarak çıktı. Tayin yerim Tokat'ın Zile ilçesinde küçük bir yer ol-
muştu. Okulun içinde bir göz odada kalıyordum. Köylülerden
birkaç veli dışında kimse benimle iletişim de kurmuyordu. Bura-
da yaşadıklarımın, öğretmenliğe başlamadan mesleğe yönelik
ideallerimle bir alakası yoktu. Çünkü üniversitede okurken bir
sen, bir ders kitabı, bir de hocadan başka bir şey yoktur. Ne bil-
gi aktarımına ilişkin bir yöntem ne de iletişim kurmaya ve mater-
yal kullanımına ilişkin teknik bilgiler verildi. Her şey kendi tec-
rübemize havale edilmişti. Kendi çabamla yine de epey bir biri-
kim oluşturmıştım. Bu nedenle fakülteden mezun olurken ken-
dimi çok donanımlı, bilgi birikimi iyi diye hissediyordum. Fakat
bu bilgi birikimini öğrencilerime nasıl aktaracağımı bir türlü bile-
miyordum. Ne yazık ki öğretmen olacak bizlere verilen dersler,
ideal öğrenciler, ideal veliler, ideal okullar ve ideal programlar
bağlamında veriliyordu. Bu ise mesleğin uygulaması gerçekliğiyle
bağdaşmıyordu. Adaylığımı denetlemek için ilçeye gelen müfettiş
bile sadece evrak üzerinden beni kontrol ediyordu. Ben derse yo-
ğunlaşmışken, acaba dersi iyi aktarıyor muyum? Buna ilişkin mü-
fettişten geri bildirim beklerken, sadece benim hazırladığım staj
dosyası ile beni değerlendirdi. Bu beni şaşkına çevirdi. Oysa ki
hiçbir öğrencim benim staj dosyamdan faydalanmayacaktı.

Burada değinilen pratik eksikliğini aşmanın bir yolu olarak, tecrübe-
li öğretmenlerin mesleğe yeni başlayan meslektaşlarına deneyimlerini
aktarabilmeleri mümkündür:

Fakültedeyken bize her şey dört dörtlük bir okul [eğitim] üze-
rinden veriliyordu. Fakat öğretmenliğe başladığımda karşılaştı-
ğım şeyler hiç de bu idealdeki gibi değildi. Her şeyi kendi tecrü-
bemle halletmeye çalıştım. Oysa bu zaman ve emek kaybına ne-
den oluyordu. Bunun önüne geçilebilirdi. Biz hep yeni öğretme-
ni tecrübesizlikle eski öğretmeni de yılgınlıkla, doymuşlukla
suçluyoruz. Örneğin, tecrübeli öğretmen üzerinden yeni öğret-
mene bir tecrübe aktarım programı oluşturulabilir. Bu genç öğ-
retme ile tecrübeli öğretmenin kolektif çalışması üzerine bir dön-

gü oluşturabilir. Bu döngü içinde genç öğretmen tecrübeli öğretmenin tecrübelerini günlük yaşamında karşılaştığı sıkıntıları aşmada becerilerine katkı sağarken, tecrübeli öğretmen ise genç öğretmenin merak, heyecan ve idealist ruhundan etkilenerak içine düştüğü mesleki yorgunluktan kurtulabilir. Yani bilgi ile tecrübe bir araya getirilirse başarının elde edilmesine büyük katkı sağlar diye düşünüyorum.

Her ne kadar işbirliğine dayalı bu yöntem sadece deneyimli-deneyimsiz öğretmenler arasındaki bilgi ve tecrübe aktarımı temelinde ele alınıyorsa da, aslında “gerçekliğin bilgisine ortak düşünce ve ortak eylem aracılığıyla ulaşılması” anlayışına da temel teşkil eder. Söz konusu yöntemin özünü, diyaloga dayalı bir eğitim anlayışı oluşturmaktadır. Herhangi bir hiyerarşiye yer vermeyen, herkesin kendi gerçekliğinin farkına varmasını sağlayan bu karşılıklı düşünme biçimleri ve pratiklerini, Freire “özgürleşme pratiği” olarak adlandırır (FREIRE, 2003: 31, 47).

Aşağıda deneyimleri aktarılan öğretmenlerin, öğretmenlik süreçlerinde arkadaşlarıyla ve okul idareleriyle yaşadıkları sorunların altında bu “özgürleşme pratiğinden” yoksun bir eğitim anlayışı ve yönteminin bulunduğu görülmektedir.

Örneğin bir öğretmen aktardığı deneyimde öğretmen arkadaşlarıyla olan ilişkilerinin kendisini geliştirmedikten yakınmaktadır:

Bu okulda işbirliği yok, yardımlaşma yok. Çok yüzeysel ilişkiler var. Ortada işbirliği yapacak bir güven ortamı yok. İlişkiler daha çok paylaşılan sırlardan yakalanan açıklar üzerinden dedikoduya dönüşmüş biçimde oluşuyor. Ne yazık ki, iş verimliliğini amaçlayan ilişkiler yerine daha çok kendini tekrarlayan, bağışlılık oluşturan, itaate dayanan, yapılan her davranışı onaylayan dar bir ikili ilişki tercih edilmektedir. Bu beni çekmiyor, geliştirmiyor.

Bir başka öğretmen ise aktardığı deneyimde öğretmenler arasında yaşanan dayatmaların karşılıklı ilişkilerin kurulmasına zarar verdiğini belirtmiştir:

Kendi düşüncesinin en doğru olduğunu, yaşamının en doğru olduğunu düşünen; başkasını dikkate almadan sadece kendi bakışı ile olayları kendine göre değerlendiren ve kendi doğrularını dikte eden kişilerle ilişki kurmanın bir faydası olacağına inanmı-

yorum. Kendi aralarında çok fazla gruplaşmalar var. Uyumlu bir kişi olmama rağmen bu tip öğretmenlerle mesafeli kalmayı, işle-yişe müdahale etmemeyi tercih ediyorum.

Yine okul idaresinden destek bulamamak da önemli bir sorundur:

İdareye baktığınızda, kendi aralarındaki ilişkilerde çok kopuk olduklarını görüyorsunuz. Bu kopukluk içinde gerçekleştirmek için bir proje sunuyorsunuz, kimden ne desteği alacağınız belli olmadığı için projeniz gürültüye gidiyor, yaptığınızdan da piş-manlık duyuyorsunuz. Ondan sonra ise sadece derse girip, çıkı-yorsunuz.

“Hak arama” noktasında okul idaresiyle sıkıntılar yaşanmaktadır:

Ek ders ücretleri artırılıyor, her öğretmenin ek ders ücreti 5 milyona çıkarılıyor, sendikaların “eşit işe eşit ücret” talepleri ye-rine getiriliyor diye medyada bangır bangır haberler veriliyordu. Ama bu haberlerde yüksek lisans yapan öğretmenlerin %20’lik, doktora yapanların %40’lık artışlarının kesildiğini kimse söyle-miyordu. Hatırlarsanız sendikalar o zaman eylem kararı almışlar-dı. Biz de sevk alıp eyleme destek verecektik. Okula gittiğimde Müdür Bey okulda yoktu. Memura sorduğumuzda Müdür Beyin sevk kâğıtlarını da odasına kilitlediğini öğrendik. Biz de sevk al-madan eyleme destek vermek amacıyla derslere girmedik. Aslın-da Müdür Bey suç işlemişti. O da işyerine gelmemişti ve sevk hakkının kullanılmasını engellemişti. Fakat biz nedensiz iş yeri-ne gelmemekten soruşturma geçirdik. Müdür Bey ise herhangi bir soruşturma geçirmede. İşin ilginç yanı o da yüksek lisans yap-mıştı. O da bir anlamda hak mahrumu olmuştu.

Bir başka deneyimde ise aynı sıkıntının öğretmenler arasındaki çekiş-meden kaynaklandığı ifade edilmiştir.

Bir defasında sendikanın sevk eylemine katıldık. Birkaç arka-daştık. Arkamızdan bazı öğretmenler sınıflarda öğrencilere bu eyleme katılmakla bizim öğrencilerin eğitim haklarını çiğnediği-mizi, bu davranışı gösterenlerin nasıl hak arama meşruiyetinde olabileceği konusunda bizi kötülediğini” söylemişler. Bu ne bi-çim bir öğretmenlik anlayışdır? Ben soruşturmayı göze alıp, eği-tim sisteminin, özlük haklarımızın daha iyi olması için mücade-

le ediyorum. Bu mücadelem o arkadaşımın da adınadır. Fakat o tutup beni bu şekilde haksız konuma sokuyor. Tabii bu birilerinin ekmeğine yağ çalıyor. Ne yazık ki, bundan o beni şikâyet eden öğretmen arkadaşım da zarar görecek.

Görüldüğü gibi özgürlük pratiğini içermeyen ilişkilerde öğretmenler egemen, biçimlendirici yapının içinde kendilerinin bu ilişkilerin taşıyıcısı oldukları gerçekliğini fark edemezler. Aynı zamanda bu ilişkiler içinde kendilerini pasifleşmiş ve sıkışmış hissetmektedirler. Hatta bazı durumlarda öğretmenlerin kendileri pasifleştirici ilişkinin taşıyıcısı durumuna gelmişlerdir. Freire'ye göre bu durum ezen ilişkiler içinde kültürlenmiş ezilenlerin, "insan olmak" adına ezenlerin ilişkilerini kendilerine örnek almalarından kaynaklanmaktadır ki aynı zamanda bu durum ezilenler açısından bir yabancılaşma yaratmaktadır. Yabancılaşma ise "belirlenmiş kurala uymak ile seçim yapabilmek, seyirci olmak ile oyuncu olmak, eylemde bulunmak ile ezenlerin eylemi yoluyla eylemlilik yanılmasına kapılmak, konuşmak ile yaratma ve yeniden yaratma ve dünyayı dönüştürme kudreti hadım edilmiş halde sessiz kalmak" arasında bir çatışma oluşturur. (FREIRE, 2003: 23-26, 33). Bu çatışmadan ancak özgürleşme pratiği ile çıkılabilir. Özgürleşme pratiği öncelikle bağımsız düşünce ve eylem gücüne sahip bireylerin ortak amaç etrafındaki karşılıklı işbirliğidir; bu, pasifleştirici bağımlılık ilişkisini ortadan kaldırır. Nitekim bir öğretmen çocukların eğitimlerinin tüm öğretmenlerin ortak amacı olması gerektiğini ve bu bakımdan bu ortak amaç etrafında öğretmenlerin iş birliği içine girmelerinin zorunlu olduğunu önemle vurgulamaktadır:

Çocukların eğitimleri için sadece ders öğretmenlerinin çabaları yetersizdir; sınıf rehber öğretmenlerin, okul rehberliğinin, velilerin işbirliği çok önemlidir. Bu işbirliğine yönelik idarece tedbirler alınabilir.

İkinci olarak, bu ortak amaç etrafında herkes kendi eksikliğinin farkına varır, bu eksikliği giderme noktasında taraflar işbirliğine girer. Üçüncü olarak da oluşan bu eylemlilik ortamının işbirliğine giren taraflar üzerinde geliştirici bir etkiye de sahip olduğu vurgulanabilir. (FREIRE, 2003: 43, 44, 45).

Benzer bir anlayışla şekillenen öğretmen-öğrenci ilişkileri de egemen

değerler ile bunların biçimlendirdiği tüketici hırslara hizmet eden hiyerarşik eğitim anlayışının dışında olacaktır. (ILLICH, 2006). Ne var ki bugün içinde bulunulan durum bundan çok uzaktır. Bu ilişkinin öğretmenlerin görece “dikte edici” tavrına karşılık öğrencinin “katlanma” tavrı etrafında şekillendiğini söylemek pek de abartılı olmayacaktır. Deneyimi aktarılan bir öğretmen, bu tavrın altında da yine eğitim sistemi-ne şekil veren politikaların yattığını vurgular:

Öğrencilerle ilişkilerde bir otoriterlik benimsiyorum. Kuralları uygulamak durumundayız. Örneğin kılık kıyafeti düzgün olmayan, ders araç ve gereçlerini getirmeyen öğrencilere pek hoşgörüy göstermiyorum. Eğer gösterirseniz, bu kez daha başka istenmeyen davranışların önüne geçemezsiniz. Bu durum çocuk tarafından “dikte eden kişi” olarak algılanmamıza neden oluyor. Haliyle, çocuk sınıfta sıkılıyor. Hâlbuki yapılan şey bizden uygulanmasını istedikleri kuralları uygulamamızdır. O zaman kurallar değiştirilsin. Bunun bizimle ne alakası var?

Bir başka öğretmen ise ders kitaplarına bağlı bir eğitim anlayışında sürekli ısrar etmenin öğrencide hoşnutsuzluk oluşturduğunu belirtir:

Sadece ders her şey demek değildir. Benim için insanlar arasındaki farklılıklara hoşgörülü ve esnek davranmak çok önemlidir. Bu nedenle sadece kitap bilgisine bağlı bir ders işlemek yeterli olmuyor. Çocuklar sıkılıyorlar. Zaten bir şey de aldıklarına inanmıyorum. Ama ne zaman ki dersin işleyişine biraz şiir, biraz müzik ve güncel sohbetler katarsak o zaman öğrenciler ilgi ile sizi dinliyorlar.

Diğer bir öğretmen:

Susuz yerde yüzmeyi öğretmek mümkün değil. Benim dersim için konuşuyorum. Ders kitapları çok problemlidir. Bir yöntem yok. İçlerinde gereksiz, hatta yanlış bilgiler var. Yardımcı görsel, işitsel hiçbir materyal yok. Ben de bu eksiklikleri giderebilecek bir proje tasarladım. Bakanlıktaki Proje Koordinasyon Merkezi-ne götürdüm. Orada bir yetkili, buranın bir onay makamı olduğunu, ancak ulusal ölçekli ve sponsor destekli projelere [örneğin Halkbank'ın desteklediği Anne-Kız Okuma Kampanyası] onay verilebileceğini, benim projemin ancak bu kapsamdaysa kabul göreceğini söyledi. Tabii, projem kabul edilmedi. Ne yazık ki,

öğretmenlerin başarılı olması teşvik edilmiyor. Rant peşinde koşanların bunu bilerek istemediklerini düşünüyorum. Bunu Milli Eğitim istemediği için öğretmen de yapmıyor. O yüzden de aynı yerde zıplayıp duruyoruz. Ne yazık ki sorunların kaynağını ancak bu büyük fotoğrafa bakınca anlayabiliyorsunuz.

Aktarılan tüm bu deneyimler ışığında öğretmenler ve öğrenciler ne kadar iyi niyetli olurlarsa olsunlar, öğrenciyi -Freire'nin deyimiyle- bir "yatırım nesnesi", öğretmeni de "yatırımcı" olarak ele alan bir eğitim anlayışının eğitimi ve bilgiyi öğrenciyi şartlandırma aracı olarak görmesi öğretmen-öğrenci ilişkilerinde yaşanan sorunların devam edeceğini düşündürmektedir. Oysa ki "şartlandırmadan, aşılama, terbiye etmeden farklı olarak eğitim, doğası gereği, bireyde özerk bir şekilde kendi sorumluluğunu üstlenme, yani kendisini kendiyle, dünyayla ve ötekiyle ilişkisinin öznesi kılma kapasitesini ortaya çıkarmayı amaçlar" (GORZ, 2001: 97). Böyle bir eğitim anlayışında öğretmen-öğrenci ilişkileri bir şeyi "öğretmek" yerine, var olan kapasiteyi "ortaya çıkarmak" üzere kurulur (GORZ, 2001: 97). Bunun için öğretmen ve öğrencilerin kullanabilecekleri materyaller gerçek yaşamın kendisidir. Öğrencinin yaşamıdır. Öğretmenin yaşamıdır. Her gün ilişki kurdukları insanların yaşamıdır. Öğrencide var olan kapasitenin ortaya çıkarılması için öğrencilerin ve öğretmenlerin bir arada bu gerçek materyaller etrafında karşılıklı düşünme ve eyleme ilişkisinde bulunmaları yeterli olacaktır. Bu ilişkiyi güvenceye alacak bir özgürlük alanı, öğretmeni ya da öğrenciyi, onları pasifleştirmek yerine her ikisini de özgürleştirecek bir diyalog ilişkisine sokacaktır. Freire'in belirttiği gibi bu birliktelikte bilgi ve deneyim akışı öğretmen-öğrenci arasındaki hiyerarşik ilişkiden çıkarılır, yatay bir eksene oturtulur. Artık "öğrencilerin öğretmeni, öğretmenin öğrencileri ortadan kalkar yerine yeni bir terim doğar: öğretmen-öğrenci ve öğrenci-öğretmen. Böylece öğretmen sadece öğreten değil, öğrencilerle diyalogu içinde kendisine de öğretilen biridir; öğrenciler ise kendilerine öğretilirken kendileri de öğreten kişilerdir. Böylece öğretmen ve öğrenciler içinde herkesin büyüdüğü bir sürecin sorumluları haline gelirler " (FREIRE, 2003: 57).

KAYNAKÇA

- ALTHUSSER, L., (2006), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. A. Tümertekin, İthaki Yayınları, İkinci Basım, İstanbul.
- APPLE, M. W., (2004), *Neoliberalizm ve Eğitim Politikaları Üzerine Eleştirel Yazılar*, Çev. F. Gök ve Arkadaşları, Eğitim Sen Yayınları, Ankara.
- APPLE, M. W., (2006), *Eğitim ve İktidar*, Çev. E. Bulut, Kalkedon Yayınları.
- BAKER, C., (2006), *Zorunlu Eğitime Hayır*, Çev. A. Sönmezay, Ayrıntı Yayınları, 3. Basım, İstanbul.
- BOURDIEU, P.; PASSERON, J.C., (1977), *Reproduction*, Beverly Hills, Sage Publication.
- CARNOY, M., 1985, "The Political Economy Of Education", *International Social Sciens Journal*, Vol.37, n.1, UNESCO Publication.
- CHOMSKY, N., (2007), *Demokrasi ve Eğitim*, bgst Yayınları, İstanbul.
- ÇELİK, H., (2007), "Küreselleşme ve Eğitim", *Eğitim Bülteni*, MEB. Yayınları, Yıl: 3, Sayı: 24, Ankara.
- EĞİTİM SEN, (2008), www.egitimsen.org
- DÜNYA BANKASI, (2005), Gençler İçin Fırsatları Genişletmek ve Yetkinlikler Oluşturmak.
- FIELD, J., (2006), *Sosyal Sermaye*, Çev. B. Bilgen ve B. Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Basım.
- FREIRE, P., (2003), *Ezilenlerin Pedagojisi*, Çev. Hattatoğlu, D. ve Özbek, E., Ayrıntı Yay., İstanbul.
- GORZ, A., (2001), *Yaşadığımız Sefalet*, Çev. N. Tural, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- GÖK, F., 2003, "Hizmet Öncesi ve Hizmet İçi Öğretmen Yetiştirme", *Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı (Sempozyum)*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara.
- GÖK, F., (2004), "Eğitim Özeleştirilmesi", *Neoliberalizmin Tahribatı: 2000'li Yıllarda Türkiye*, Haz. N. Balkan, ve S. Savran, Metis Yayınları, İstanbul.
- INAL, K., (2006), "Ekonomik ve Sosyal Sistemin Okuldaki Şiddete Etkileri", der. Küçüker, E. v.d., *Toplumsal Bir Sorun Olarak Şiddet (Sempozyum)*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara.
- ILLICH, I., (2006), *Okulsuz Toplum*, Çev. C. Öner, Oda Yayınları, Birinci Basım, İstanbul.
- KESKİN, N. E., (2003), *Eğitimde Reform*, Kamu Yönetimi I. Kurultayı, İnönü Üniversitesi.
- KÖYLÜ, M., (2006), "Küreselleşme ve Ahlakî Değerler", der. Y. Mehmedoğlu, ve Arkadaşları *Küreselleşme: Ahlak Ve Değerler*, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- XI. MİLLÎ EĞİTİM ŞURASI, (1982), <http://tikb.meb.gov.tr/secmeler/sura/sura.htm>
- XII. MİLLÎ EĞİTİM ŞURASI, (1988), <http://tikb.meb.gov.tr/secmeler/sura/sura.htm>
- MEHMEDOĞLU, Y., (2006), "Evrenleşebilirlik ve Ahlak", der. Y. Mehmedoğlu, ve Arkadaşları *Küreselleşme: Ahlak Ve Değerler*, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- NUTKU, U., (2006), "Günümüzde Egemenlik İlişkileri ve Küreselleşme", der. Küçüker, E. v.d., *Toplumsal Bir Sorun Olarak Şiddet (Sempozyum)*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara.
- OECD, (2004), Herkes İçin Eğitimin Kalitesinin Artırılması, www.oecd.org/edu/edu2004.
- Eğitime Bakış, Özet, (2005), www.oecd.org/edu/edu2005.
- Eğitime Bakış, Özet, (2007), www.oecd.org/edu/edu2007.
- SEVİNÇ, M., (2006), "Evrensel ve Yerel Değerlerin Eğitime Yansımaları", der. Y. Mehmedoğlu, ve Arkadaşları, *Küreselleşme: Ahlak Ve Değerler*, Litera Yayıncılık, İstanbul.

SABAH, Öğretmen Köleler, U. TALU, 27.8.2008

----- Öğretmen Sınıfı, U. TALU, 28.8.2008.

TAKVİM, İşsiz Öğretmenler, H. YALÇIN, 28.8.2008.

TALU, U., (2008a), "Öğretmen Köleler", *Sabah*, 27 Ağustos 2008.

TALU, U., (2008b), "Öğretmen Sınıfı", *Sabah*, 28 Ağustos 2008.

TANILLI, S., (1992), *Nasıl Bir Eğitim İstiyoruz?*, Say Yayınları, 6. Basım, İstanbul.

TEPAV, (2008), PISA Sonuçları Işığında Türkiye'nin Rekabet Gücünün Değerlendirilmesi.

UNDP, (2008), İnsani Gelişme Raporu: Türkiye'de Gençlik.

YALÇIN, H., (2008), "İşsiz Öğretmenler", *Takvim*, 28 Temmuz 2008.

YÜCEL, E., "Eğitim İndeksi", "İMKB'de % 25 Olur mu?", *Türkishtime*, Aylık İş ve Ekonomi Kültürü Dergisi, Ocak 2008-1, Sayı 69.

POAŞ'm Özelleştirilmesi ve "Kâr Merkezli" Bir Yönetimin Sorgulanması

Mustafa Eren

"Özelleştirme" sözü dilimize ne zaman yerleşti tam olarak bilinemez. Ancak özelleştirmenin önde gelen neoliberal politikalardan biri ve bu neoliberal politikaların uygulanması açısından da 1980 yılının bir milat olduğu dikkate alınır, bu sözün, bu sürecin literatürünün bir parçası olduğu düşünülebilir.

Özelleştirmeye dair araştırmaları en genelde iki küme halinde toplamak mümkün. Birinci kümeyi, özelleştirmeyi savunanların yapmış olduğu araştırmalar oluşturuyor. Bu araştırmalarda ya özelleştirmenin genel bir savunusunun ardından teknik bilgiler aktarılır ya da Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) kötü yönetildiğine dair sayısız örnek sıralandıktan sonra özelleştirmenin gerekçeleri anlatılır ve genellikle de bu kadarla bitirilir. Ana fikir, "Özelleştirmeyelim de ne yapalım?"dır. Bir gazete yazısından alınan şu sözler de bu ana fikri yansıtan örneklerden biridir: "Eski 'devletçilik' anlayışı, çağın yeni bir dinamiği olan özelleştirmeyi anlamamıza engel olmamalıdır. Sovyet tecrübesi de ispat etmiştir ki, bürokrasi kötü işletmecidir, kaynak israf eder. KİT sendikaları bu kaynak israfından yararlandıkları için özelleştirmeye karşı çıkıyor. Kamunun elinde bulunan bir zararlı KİT kamu yararına aykırıdır! Özel ellerde kâr eden ve vergi ödeyen bir şirket kamu yararına uygundur"¹ Bu ana fikrin yer aldığı araştırmalarda, özelleştirme uygulamalarının kamu çıkarı ve çalışanlar üzerindeki etkileriyle, özelleştirmenin ardından yaşanan süreç neredeyse hiç yer almaz. Bu araştırmalardan özelleştirme sonrasına dair imaj çalışmaları ile teknolojik gelişmeler dışında bilgi

1) 26 Mayıs 2004, Milliyet, Taha Akyol'un köşe yazısından.

alabilmek neredeyse imkansızdır.² İkinci kümeyi ise ağırlıklı olarak sendikaların araştırmaları oluşturmaktadır. Burada ise büyük oranda özelleştirme sırasında ve sonrasında yaşanan yolsuzluklar ile işten atılmaları dair bilgiler yer almaktadır. Birinci kümede yer alan araştırmalar gibi bu araştırmalarda da, özelleştirme sonrası süreç, özelleştirmenin hemen ardından yaşanan işten atılmalar bir kenara bırakılırsa yok gibidir. Birinci kümedeki araştırmaların, bu kümede yer alanlara oranla bir de artısı vardır. Onlarda, özelleştirme öncesi sürece dair olumsuzlukları görebiliyorken, ikinci kümedeki araştırmalarda bunları görebilmenin imkanı yoktur. Bu araştırmalar büyük oranda özelleştirme uygulamasına pratikte karşı olmakla sınırlıdır ve “özelleştirmeye hayır” sloganıyla özetlenebilirler.³

Bu araştırma ise, bu iki eğilimden farklı bir yerde durmaktadır. Yapılmış olan saha çalışması, bu araştırmayı farklı kılmaktadır. Ön kabullerden değil saha araştırmasının bulgularından yola çıkılmakta, değerlendirmeler, sahanın bulguları üzerinde yükselmektedir. Saha çalışması kapsamında, ilgili sendikacılar, POAŞ yetkilileri ve özellikle POAŞ çalışanlarıyla görüşülmüştür.⁴ Özelleştirmeden önce ve sonra çalışanlara

2) Bu tarz araştırmalar için, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB) sitesine veya sanayi odalarının, iş adamları derneklerinin sitelerine, yayınlarına bakılabilir. ÖİB'nin sitesinde yer alan “Türkiye’de Özelleştirme” yazısı (http://www.oib.gov.tr/program/turkiyede_ozelleştirme.htm) ile TÜSIAD Görüş Dergisi’nde çıkmış olan “Türkiye’de Özelleştirme Süreci” başlıklı yazı <http://www.tusiad.org/yayin/gorus/60/11.pdf> örnek olarak verilebilir.

3) Bu araştırmalar için sendikaların yayınlarına bakılabilir. Petrol İş Sendikası’nın, “Özelleştirme Suç Dosyası” broşürü (http://www.petrol-is.org.tr/yayinlar/suc_dosyaları/suc_dosyasi.htm) ve “Özelleştirme ve Türkiye” başlıklı araştırması http://www.petrol-is.org.tr/Web_Arastirma/Ozelleştirme/Turkiye/OZELLEŞTİRME_VE_TURKIYE.htm bunlara örnektir.

4) Bu araştırma Petrol Ofisi Anonim Şirketi’nde çalışmış olan işçi ve personel ile Petrol İş Sendikası’ndan ilgililerle yapılan görüşmeler ve elde edilen yayınların değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu süreçte yararlanılan diğer iki önemli kaynak ise, Meclis Araştırma Komisyonu raporları ile POAŞ’ın özelleştirmenin ardından her yıl yayınladığı Faaliyet Raporları olmuştur. Ayrıca, özelleştirme süreci ve sonrasına dair gazetelerde arşiv taraması yapılmıştır.

Görüşmeler ön saha ve saha çalışması kapsamında gerçekleştirilmiştir. Ön saha çalışması 2007 Temmuz – Ağustos ayları ile 2007 Aralık ve 2008 Ocak aylarında, saha çalışması ise 2008 Haziran ayında yapılmıştır.

Ön saha çalışması kapsamında, ilk olarak, özelleştirmeden önce POAŞ’ta örgütlü olan Petrol İş Sendikası’yla görüşülmüştür. Sendikanın Altunizade’de bulunan Genel Merkezi’yle, Aksaray’da bulunan İstanbul 1 Nolu Şube’sinde gerçekleşen bu görüşmelerde, sendikanın ilgili yayınları ile ellerinde bulunulan dokümanlar elde edilmiş ve bunların değerlendirmesi yapılmış; özelleştirme sürecinin tanığı olan sendikadan yetkili kişilerle görüşülmüş; ayrıca sendika aracılığıyla POAŞ’ta ça-

ulaşılmış olması, özelleştirme öncesi ve sonrası süreci karşılaştırmak açısından önemli veriler sunmuştur. Araştırmada da bu verilere bağlı kalınarak, özelleştirmenin, özelleştirilen kurum, hizmet alanlar ve özellikle de çalışanlar üzerindeki etkilerine odaklanılmaya çalışılmıştır. Çizilen bu çerçeve nedeniyle, araştırmada, özelleştirme öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşanan yolsuzluklar gibi günlük basına da çokça taşınmış olan konular kısaca geçilirken, daha az araştırılmış ve aktarılmış olan özelleştirmenin yol açtığı değişen iş ve emek süreci gibi konular üzerinde daha fazla durulmuştur.

Saha çalışmasının yanı sıra, bu araştırmanın özgün yanlarından birini de POAŞ'ın kendi özgünlüğü oluşturmaktadır. POAŞ özelleştirilmeden önce devletin en kârlı ve en fazla vergi veren kuruluşlarından biridir. Yani POAŞ, özelleştirmenin "zarar eden KİT'ler", "sırtımızdaki kam-bur" benzeri gerekçelerinin tamamını geçersiz kılacak bir pozisyonadır. Özelleştirilmeden bir sene önce, 1999 yılında, Türkiye'nin en kârlı ikinci; 6.181 çalışanıyla Türkiye'nin en fazla çalışanı olan onbirinci kuruluşudur. Özelleştirileceği 2000 yılında ise kârlılıkta dördüncü sıradadır.⁵ Üstelik alanında tekel durumunda bir şirkettir.

Böyle bir şirket neden özelleştirilir? Özelleştirmeyi gerçekleştirenlerin bu soruya cevabını, özelleştirmenin yasal dayanağını oluşturan 4046 sayılı yasada bulmak mümkün. Bu yasada özelleştirme "ekonomide verimlilik artışı ve kamu giderlerinde azalma sağlamak" olarak gerekçelendirilmektedir. Yasanın gerekçesinde ise özelleştirme; "geniş anlamda devletin iktisadi faaliyetlerinin en aza indirilmesi veya tamamen ortadan kaldırılması, KİT'lerin devlet bütçesi üzerindeki finansman yükü-

lşmış olan işçilere ulaşılmıştır. Görüşülen bu işçiler, özelleştirme sürecinde POAŞ'tan çıkarılan kişilerdir. Özelleştirme sonrasında POAŞ'ta çalışmaya devam eden birkaç isme de ulaşılmış ancak bu kişilerle görüşme isteği, yapılan ısrarlı telefon görüşmelerine rağmen gerçekleşmemiştir. Bu çalışanların görüşme taleplerini geri çevirmesi, "iş yaşamlarını olumsuz etkileyeceği kaygısından kaynaklanmıştır", değerlendirmesi yapılabilir. Saha çalışması kapsamında ise öncelikle POAŞ'ın Maslak'ta bulunan Genel Merkezi'ne gidilmiş, ancak yetkililer kendileriyle görüşme talebini geri çevirmiş, maille sorulan sorular ise özelleştirme öncesi süreci de kapsadığı ve bu soruları yanıtlayacak çalışanları olmadığı gerekçeleriyle cevapsız bırakılmıştır. Sonrasında ise, saha olarak seçilen, POAŞ'ın (İstanbul'da bulunan bir tesisine gidilerek burada yetkililer ve çalışanlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu tesisin adı, görüşme yapılan çalışanların kimliklerinin açığa çıkmaması amacıyla gizli tutulmuştur. Bu gerekçeyle yazı içerisinde tesisten "x tesisi" olarak sözedilecektir.

5) Bilgiler İstanbul Sanayi Odası (ISO) internet sitesinde yer alan "500 Büyük Sanayi Kuruluşu" verilerinden derlenmiştir. <http://www.iso.org.tr/Web/Sayfalar/index.aspx>, Haziran 2008 tarihinde alınmıştır.

nün hafifletilmesi, rekâum bete dayalı piyasa ekonomisinin gerçekleş-tilirilmesi, atıl tasarrufların ekonomiye kazandırılarak sermaye piyasala-rının geliştirilmesi ve bu şekilde elde edilecek kaynakların alt yapı yatı-rımları, savunma, eğitim ve sağlık hizmetlerinde kullanılması suretiyle, ekonomide verimliliğin artırılmasını sağlayan önemli araçlardandır” şeklinde açıklanmıştır.⁶

Yukarıda sıralanan rakamlar hatırlanırsa bu gerekçelerin neredeyse tamamının geçersiz olduğu görülecektir. Özelleştirme konusunda öne sürülen bir başka gerekçe de “sermayenin tabana yayılması”dır. Ancak POAŞ örneğinde olduğu gibi bu gerekçenin de gerçeği yansıtmadığı açıktır. Özelleştirilmeden önce, Türkiye’de alanında en büyük şirket olan POAŞ, özelleştirmeden sonra, nihayetinde bir ortaklığın tekeli du-rumuna getirilmiştir.

POAŞ’ın özelleştirilmesi söz konusu olduğunda geçerliliğini koruyan tek gerekçe “geniş anlamda devletin iktisadi faaliyetlerinin en aza indi-rilmesi veya tamamen ortadan kaldırılması” ve böylece “sermaye piya-salarının geliştirilmesi”dir ki bu çalışmada bunun kamuya ve çalışanla-ra getirisinin ne olduğuna bakılmaya çalışılacaktır.

Öz olarak, bu araştırmanın, saha çalışmasının verilerinden yola çıka-rak, POAŞ gibi kâr eden kuruluşların özelleştirilmesinin sonuçlarını, özellikle de özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkilerini görmeye ve göstermeye çalıştığı söylenebilir.

Özelleştirmeden Önce POAŞ

POAŞ’ın Geçmişi ve Yolsuzluklarla İlerleyen Özelleştirme Süreci

1941 yılında kurulmuş olan POAŞ, 1983 yılında Anonim Şirket statü-süne geçirilmiş 1990 yılında ise özelleştirilmek üzere Başbakanlık Öze-leştirme İdaresi Başkanlığı’na (ÖİB) bağlanmış ve ilk hisse satışı 1991 yılında gerçekleştirilmiştir. İlk büyük satış işlemi ise POAŞ’ın yüzde 51 hissesinin, İş Bankası, Bayındır Holding, Park Holding ve Petrol Ürün-leri İşverenler Sendikası’nın (PÜİS) oluşturduğu konsorsiyuma 1998 yılında satışı ile olmuştur. Ancak çok tartışılan bu satışın ömrü uzun sürmemiş, Petrol İş Sendikasının açtığı davanın sonucunda, satış aynı

yıl iptal edilmiştir.⁷ Bu iptalin ardından 2000 yılında yeni satış gerçekleştirmiş ve yüzde 51 hisse Türkiye İş Bankası ve Doğan Şirketler Grubu'nun ortaklaşa kurduğu İş Doğan Petrolcülük Yatırım A.Ş.'ye (Bu şirketin adı, bundan sonra, yazı içinde "İş Doğan" kısaltmasıyla geçecektir) satılmıştır. Daha sonra ise İş Doğan ile POAŞ birleştirilmiş, ardından Doğan Şirketler Grubu, Türkiye İş Bankası ve iştiraklerinin elindeki hisseleri satın almış, son olarak ise bu hisselerin yüzde 34 gibi önemli bir kısmını Avusturyalı bir şirket olan OMV Aktiengesellschaft'a satmıştır.⁸

POAŞ'ın özgeçmişi denilebilecek yukarıdaki bu anlatımın ardında, art arda sıralanıp her birine sadece birer paragraf yer verildiğinde dahi sayfalar tutacak, sayısız usulsüzlük ve yolsuzluk bilgisi, haberi var. Bu usulsüzlük ve yolsuzluk bilgileri, Meclis Araştırma Komisyonları (MAK), Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu (CDDK) ve müfettiş raporlarıyla da belgelenmiştir üstelik. Araştırmanın çerçevesi gereği bu konulara girilmeyecektir. Zira MAK ve CDDK raporlarında, Petrol İş Sendikası'nın yayınlarında ve internet sitesinde ayrıca birçok gazetede bu konuda yeterince bilgi ve belge yer almaktadır.⁹ Ancak POAŞ'ın özelleştirilmesinin genel bir değerlendirmesi yapılabilir. POAŞ'a yönelik raporlardan birinde, Türkiye'nin ciro ve kârlılıkta en büyük şirketlerinden biri olan POAŞ'ın neredeyse maliyetsiz olarak el değiştirdiği ayrıca yıllardır en fazla vergi ödeyen şirketlerden birinin vergi gelirlerinden mahrum kaldığı tespiti yapılmaktadır.¹⁰ Maliyetsiz olarak el

7) Petrol - İş Sendikası ve bir çalışan Ankara 6. İdare Mahkemesi'nde yürütmenin durdurulması ve kararın iptali için dava açmış ve mahkeme 1998 Ekim ayında yürütmenin durdurulması karar vermiştir. (4 Mart 2000, *Milliyet*)

8) POAŞ 2008 yılı itibarıyla yüzde 52,73'ü Doğan Şirketler Grubu Holding A.Ş.'ne, yüzde 34'ü bir Avusturya şirketi olan OMV Aktiengesellschaft'a ait bir şirket durumdadır. Halka açıklık oranı ise sadece yüzde 13,27'dir.

9) "T.C. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ BAŞKANLIĞI Yolsuzlukların Sebeplerinin, Sosyal ve Ekonomik Boyutlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu" tam adını taşıyan bu Komisyonun raporlarına <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/yolsuzluk/arastirma/index.htm> adresinden; CDDK'nın, 2005/4 sayı, 22 Eylül 2005 tarihli "Özelleştirme İdaresi Başkanlığının 2001, 2002, 2003 Yılları Eylem ve İşlemlerinin Araştırılıp Denetlenmesine İlişkin Rapor" adını taşıyan raporuna ise http://www.sankaya.gov.tr/tr_hunl/DDK/oib.htm#VIII_E sitesinden ulaşmak mümkün.

10) Gelir kontrolörü Aykut Doğan'ın bu raporundan Aktaran, *Sol-Günlük Siyasi Gazete*, 13 Mayıs 2007, sayı 357 <http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=10748> (Haziran 2008 tarihinde alınmıştır).

değiştirmiştir, çünkü POAŞ'ı kredilerle, borçlanarak alan şirket daha sonra POAŞ'la birleştirilerek borçlarını yine POAŞ'ın kendisine ödetmiştir. Üstelik bu borçlar yüzünden, POAŞ özelleştirmeden önce kurumlar vergisi sıralamasında her sene ilk sıralarda yer alıyorken, şirket zarar ediyor gösterip yıllarca vergi vermemiştir.¹¹ POAŞ'ın özelleştirilme uygulamasında, ekonomide verimlilik ve kârlılık artışı sağlanması, sermayenin tabana yayılması gibi ilkelerin hayata geçirilemediği tespiti ise Meclis Araştırma Komisyonu raporlarına geçmiştir:

Sonuç olarak. (...) Özelleştirme ile ilgili olarak da, ekonomide kârlılık ve verimliliğin artırılması ve sermayenin tabana yayılması gibi amaçlar hedeflenmekte ise de; özelleştirme stratejisinin doğru belirlenmemesi, gelire ağırlık veren özelleştirme yöntemlerinin izlenmesi, istihdama ve ülke ekonomisine katkıda bulunacak alternatif özelleştirme yöntemlerinin geliştirilememesi gibi uygulama yanlışlıkları nedeniyle, özelleştirme geliri, özelleştirilen kurumların sadece arsalarının bedeli dahi olamamakta, bir çok kuruluşun faaliyetlerine özelleştirme uygulamaların ardından kısa bir süre alıcılar tarafından son verilerek, arazi ve arsaları değerlendirilmekte, bazı kârlı kuruluşlar ise, alıcıların uyguladığı politikalar sonucunda zararlı kuruluşlara dönüşmekte ve yapılan her özelleştirme ayrı bir yolsuzluk skandalı olarak karşımıza çıkmakta, dolayısıyla da halkımız için devlete güvensizliğin başka bir boyutunu teşkil etmektedir.¹²

POAŞ'ın geçmişi ve özelleştirilme süreci böyle özetlendikten sonra, özelleştirme öncesi ve sonrası sürece daha yakından bakılabilir.

Özelleştirmeden Önce Rasyonel Yönetilmemesine Rağmen Kâr Eden POAŞ

POAŞ'ın süreci ele alınırken bunu sadece "özelleştirme öncesi" ve "özelleştirme sonrası" olarak ikiye ayırmak yeterli değil. Özelleştirme

11) POAŞ, özelleştirmeden önce en fazla vergi veren kurumlardan biridir. Kurumlar vergisi sıralamasında 1997'de 7. 1998'de 8. 1999'da 11. 2000'de 12. sıradadır. Özelleştirildikten sonraki ilk sene ise kurumlar vergisi sıralamasında 6. olmuştur. Ancak İş Doğan ile birleştirildikten sonraki 4 sene boyunca, 2002, 2003, 2004 ve 2005 yıllarında kurumlar vergisi listesinde POAŞ'a rastlanmıyor. POAŞ ancak 2006 yılından sonra yeniden vergi verebilir duruma getirilmiştir. (Bilgiler, Gelir İdaresi Başkanlığı sitesinden alınmıştır. <http://www.gib.gov.tr/index.php?id=271> adresinden ulaşılabilir.)

12) Meclis Araştırma Komisyonu raporundan, s 576

öncesi süreci kendi içerisinde, özelleştirme kapsamına alınmadan önceki süreç ve özelleştirme kapsamında yaşanan süreç olarak ikiye ayırmak gerekiyor. Çünkü POAŞ'ın özelleştirme kapsamında geçirdiği on yıllık süreç, o dönemin tanıdığı olan çalışanlarının ifadesiyle "telef edildiği" süreçtir. POAŞ'ın özelleştirme kapsamına alındığı 1991 yılında POAŞ'ta çalışmaya başlamış olan ve hala da POAŞ'ta çalışan bir kişi, POAŞ'ın özelleştirme kapsamına alınmadan önce, 6.000 çalışanı, 6.000'e yakın bayisi ve yüzde 60'tan fazla pazar payı ile ülkenin en büyük şirketlerinden biri olduğunu, özelleştirme kapsamına alınmasının ardından ise yatırımların neredeyse durma noktasına geldiğini, yapılan yatırımların ise geç ve baştan savma olduğunu belirtti. "Nasıl olsa özelleşecek" diye düşünülməsi bu durumun nedenlerinden biri. 1991 öncesi çalışanlar devlete hizmet eden, "vatansever" insanlarmış ("sağcısıyla solcusuyla"). Bu dönemde de siyasetin etkisi varmış ancak bu yönetici atama şeklindeymiş. Ancak özelleştirme kapsamına alınmasının ardından, POAŞ'ta siyasetin etkisi artmış. "Yüzde 99,5 oranında siyaset ele geçirmiş şirketi". POAŞ'ın üzerine "ölü toprağı serpilmiş". "Reklam stratejisi neredeyse yok", "pazarlama iflas etmiş", "Petrol Ofisi kaderine terk edilmiş". Bu dönem halk Petrol Ofisi'ni unutmuş ve yine bu yıllarda "Total girmiş Türkiye'ye Petrol Ofisi'nin celladı olmuş." POAŞ, bu döneminde istasyonlarını, bayilerini diğer şirketlere kaptırmış. Fazla parayı basan sözleşmesi biten bayileri almış. Başkalarının almadığı bayiler ise Petrol Ofisi'nin elinde kalmış. Bayi sayısı 3.000 - 3.500'e kadar düşmüş. Çalışanın dikkat çektiği bir başka konu ise bu durumun çalışanları yormuş olması. Tam da bu noktada "Sen bir şirketi 10 sene özelleştirme kapsamına tutarsan böyle olur... şirket telef olur" diyor.¹³

6 Aralık 1996 tarihli bir gazete haberinden ise, POAŞ Genel Müdürlüğü ile yolsuzluk iddialarını araştırmak için bir komisyon kurulduğunu öğreniyoruz. Bu komisyonun üyesi olan milletvekili Cevdet Selvi,

13) Bu çalışanın, anlatımlarında dile getirdiği, POAŞ'ın "telef edilmesi"ne dair örnekler, müfettiş raporlarıyla da belgelenmiştir. Bu örneklerden biri POAŞ'a aitken satılan Öncü Tankeri'nin durumudur. POAŞ, 1996 yılında, Öncü Tankeri'ni 1 milyon 160 bin dolara satır. Ardından bu tankeri aylık taksitinin üstünde bir fiyata kiralar. Bu tankerin satışından aylık 72 bin dolar elde eden POAŞ, kira karşılığı olarak, akaryakıt ve liman masrafları da hariç olmak üzere aylık 93 bin dolar öder. Bu bilginin yer aldığı bu gazete haberine göre, POAŞ'ın borsa değeri özelleştirilmesine hız verilmesinin ardından 8 milyar dolardan 2,2 milyar dolara kadar düşürülmüştür. 8 Kasım 2002, *Akşam*.

taahhüt için bankaya verilen bazı bayilerin çekleri karşılıksız çıktığı halde işleme alınmadığını; karşılıksız çek keşide eden bayilere mal verilmeye devam edildiğini; bir kısım bayilerin karşılıksız çeklerinin muhasebe kayıtlarında tahsil edilmiş gibi gösterilerek imha edildiğini; bayilerden alınan bir kısım çeklerin, muhasebe kayıtlarında bankaya gönderilmiş gibi işleme alındığını, ancak çeklerin bankaya verilmeyerek yok edildiğini; yolsuzluk olaylarını gizlemek amacıyla faturaların, bayilerin akaryakıt ve madeni yağ talep yazılarının, çek döküm listelerinin imha edildiğini saptadıklarını ve hepsini belgeleriyle kanıtladıklarını söylüyor.¹⁴ Selvi, sadece bir iki yılın faturalarını inceledikleri halde “hırsızlık ve yolsuzluk” miktarının yarım trilyon lira dolayında olduğunu da ekliyor. “Bu işin sorumluları cezalandırılmış mı?” sorusuna ise alaylı bir şekilde “Evet! Yolsuzluklarda en büyük sorumluluğu olan kişilerden bir Daire Başkanı aynı kuruma Genel Müdür yardımcısı yapılarak, yani terfi ettirilerek cezalandırılmış! Bir numaralı sorumlu kişi, o dönemin Petrol Ofisi Genel Müdürü Mustafa Korel Aytaç’ı da şimdiki Sana-yi Bakanı Yalım Erez cezalandırmış! ve kendisine Müsteşar Yardımcısı yapmış.” cevabını veriyor.¹⁵ Bu “cezalandırma” şekli ve bilgiler, POAŞ çalışanının yukarıdaki söylediklerini desteklemektedir. Bu çalışan da, bu dönem siyasilerin etkinliğinin artmasına örnekler verdi. Seçim kazanamayanlar müdür olarak atanmış. Siyasi gücü olan yönetici oluyormuş. Halk ekmekte fabrika müdürü, işle alakası olmamasına rağmen İstanbul bölge müdür yardımcısı olarak atanabiliyormuş. İşe alınanlar siyasetçilerin etkisiyle belirlenmiş. Telefonlar geliyormuş, “şu adam 10 gün işe gelmesin ama aylığında kesinti yapılmasın” vs. diye. “Basiretli yöneticiler dayanmış, bazılarının da ayağı kaydırılmış”. Bu dönemde siyasetçilerin müdahaleleriyle bir “uzman kadrosu” şişkinliği oluşmuş. POAŞ çalışanı, bunları “bankamatik memuru”, “evde yatıp para alanlar” olarak adlandırıyor.

POAŞ çalışanın anlatımlarına göre, POAŞ özelleştirme kapsamındayken üç genel müdür gelmiş. Üçü de siyasilerle ilişkili. Biri AKP hükümetinde de İçişleri Bakanlığı yapmış olan Abdulkadir Aksu’nun kardeşi Hayrullah Nur Aksu. Diğer ikisi ise milletvekilliğine adaylığını koymuş ancak kazanamamış iki kişiymiş: Mustafa Korel Aytaç ve Mehmet Gültekin.

14) 6 Aralık 1996, *Milliyet*. Melih Aşık’ın köşe yazısından.

15) age

1 Ekim 1997 tarihli bir gazete yazısı ise siyasilerin bu kuruluşları kendi yakınlarına ve yandaşlarına çıkar sağlamak için nasıl kullandığını anlatmaktadır. "Petrol Ofisi Aile Şirketi Gibi" başlığıyla yayınlanan bu haberin spotunda "Petrol Ofisi Genel Müdürü Mehmet Gültekin, kardeşi Haki Gültekin'i Dışilişkiler Daire Başkanı, yeğeni Mehmet Gültekin'i Sosyal İşler Şube Müdür Yardımcısı yaptı." bilgisi yer almaktadır.¹⁶

Saha çalışması kapsamında görüşülen işçilerin de kurum üzerindeki siyaset etkisi ve "kötü yönetim"e dair anlatımları oldu. İşçilerden biri, 1989 yılında bölge müdürü değiştiği için görevden alındığını, yeni bölge müdürünün kendisinin yerine bir hemşerisini atadığını anlatmıştır. Devlet işletmelerinde bu tür durumlarda görevden alınan kişi işten atılmaz, başka bir yerde görevlendirilmiş. Anlatımlara göre bu görevlendirmeler genellikle göstermeliktir. Daha önce ifade edilen "bankamatik memuru"nu anımsatıyor bu görevlendirilenler.

- Hayır, bizde öyle bir şey olmaz [işten atmayı kastediyor]. Görevden alır otursun. Sabah gelirsın kartını basarsın akşam kartını basarsın maaşını alırsın yani... ondan sonra, bölgeye gönderir müşavir gibi, bilmem ne gibi. Orda oturur, kimse ne arar ne sorar. Müşavir çoktur yani.

- Şimdi şöyle bir şey var resmi dairelerde: Üst görevden alt göreve seni veremiyor. Sen istemezsen... Şimdi beni de aldıkları zaman ulaştırma şelliğinden, aldı işte kendi adamını yerleştirdi işe. Bana çeşitli yerler falan sundu. Ben orda çalışmam falan dedim. Gittim ambarda durdum. Ambarda arkadaşım vardı orda onunla durdum. Şimdi, böyle bir şey yok [işten atmak, kıdemini düşürmek vs] Yapacağı; şimdi maaşını kesemiyor, işte ne olur senin diğer ek gelirlerini etkiler. [mesai gibi] Yani başka bir şey yok.

Bu işçinin eleştirileri "yandaşlarına", "hemşerilerine" iş sağlamakla da sınırlı değildi. "Yolsuzluk" olarak adlandırılabilir örnekler de anlatıldı. Her seçimde aday olan ve kazanamayan, seçimde harcadığı parayı yeniden döndüğü görevinden çıkaran bölge müdürleri; "dışarıda çalışan" 700-800 civarında işçinin deri ceket hakkının giderini tahsil ettirip vinneks dahi olmayan ceketler hazırlatan ve "ister alın ister almayın, koliler göndeririz" diyenler...

16) 1 Ekim 1997, *Sabah*. Haberde başka atamalara dair bilgiler bulmak da mümkün.

Bu anlatımlardan, özelleştirme kapsamına alınmış olan POAŞ'a dair şu sonuçları çıkarmak mümkün:

- Tamamen siyasilerin güdümüne girmiş, siyasilerin kendi yandaşlarına kadro ve olanak yaratma aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır.
- Rasyonel yönetilmemiş, yatırımlar gerilemiş, şirket zayıflatılmıştır.

Bu yönetim tarzının "kamu çıkarı" ile bağdaşmadığı, söz konusu olanın "kamu çıkarı"ndan ziyade, "siyasi" ve "kişisel" çıkarlar olduğu açıktır.

Tam da bu noktada, şu tespit yapılabilir: devlet kuruluşlarının kârlı olmadıkları için, rasyonel yönetilmedikleri için, arpalık oldukları için özelleştirdiklerini iddia edenler, şikayetçisi oldukları tüm bu olumsuzlukların asıl sorumluları arasındadır. Ortaya çıkan durumu en basit haliyle özetleyecek olursak; ellerinde olan kuruluşları kötü yönetenler, bu kötü yönetimin sonuçlarını gerekçe göstererek bu kuruluşları özelleştirmektedir.

Bu noktada sorulması gereken sorulardan biri, denetimler olmalıdır. Madem durum bu, hiç mi denetim yapılmamış, bu kötü durumun üzerine giden olmamış, diye bir soru sorulabilir. POAŞ'ın özelleştirme kapsamına alındığı dönemde işe giren POAŞ çalışanı sadece POAŞ'ın değil, genel olarak devlet işletmelerinin denetlenmediğini söylüyor. Özelleştirilmeden önce POAŞ üzerinde denetim olmazmış, özelleştirmenin ardından ise bir müfettiş ordusu tarafından denetlenmeye başlamışlar. Özelleştirmenin daha ilk haftasında "bir müfettiş ordusu" gelmiş ve devlet yönetimi dönemine ait birçok eksik, yanlış tespit etmişler. Bu çalışan, sadece POAŞ'a değil başka kurumlara dair de örnekler verdi. Genel Merkez binası kaçak olan kuruluşlar olduğunu, devlet işletmesi olunca bu konularda rahat davranıldığını ifade etti. Bu durum, bu işleşte mevcut kötü yönetimin önüne geçmenin yegane yollarından birinin de devre dışı bırakıldığını göstermektedir. Yani yönetim "kötü", rasyonel değil, ancak bunun denetimi de yapılmamakta bu nedenle de bu gidişata dur denilememektedir.

Tüm bu anlatımlardan sonra konuyu ve özelleştirme öncesi POAŞ'ın tablosunu şöyle özetlemek mümkündür: POAŞ, Türkiye'nin en kârlı, devlet kasasına en fazla gelir sağlayan kurumlarından biridir ancak "rasyonel" yönetilmemektedir. Özellikle özelleştirme kapsamına alın-

masının ardından kuruluştaki siyasilerin etkinliği artmıştır. Ayrıca denetim yapılmamaktadır, bu nedenle rasyonel olmayan yönetim engellenmemektedir. Şu durumda özelleştirme öncesi POAŞ'a bakıldığında görülen tablo, kâr eden ancak rasyonel yönetilmeyen, denetim yapılmadığı için rasyonel yönetimin de sağlanmadığı bir kuruluşun tablosudur.

Bu tablodan çıkarılabilecek tek çözüm özelleştirme midir? Alternatif çözümler yaratılamaz mıydı? Bu sorular, yazının ilerleyen bölümlerinde cevaplanmaya çalışılacaktır. Şimdi özelleştirmenin ardından POAŞ'ın durumuyla devam edelim.

Özelleştirmenin Ardından POAŞ

Özelleştirmenin öncesinde POAŞ'ın durumu, olumsuzlukları, bu olumsuzluklara rağmen kâr eden bir kuruluş olduğu yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldı. Özelleştirmeyi savunanlar bu tablodaki olumsuzlukları gidermenin yolunun özelleştirme olduğunu ileri sürmekteydiler. Ancak özelleştirmenin ardından yaşanan gelişmeler, bu savı ne kadar doğruluyor? Bu sorunun cevabı, özelleştirmenin ardından yaşanan gelişmelere bakılarak verilebilir ancak. Yazının bundan sonraki kısmında, önce saha araştırmasının bulgularından yola çıkılarak özelleştirmenin ardından yaşanan gelişmeler aktarılacak ardından ayrı bir başlık halinde bu gelişmelerin değerlendirilmesi yapılacaktır.

“İstihdamda Daralma” 4.000’lerden 1.000’lere Düşen Çalışan Sayısı

Özelleştirmenin ardından POAŞ'a bakıldığında görülen en çarpıcı gelişme “istihdamdaki daralma”dır. Sadece satışın ardından, devir işleminin gerçekleştiği üç aylık süre içerisinde yaklaşık 1.000 çalışan “emekliye ayrılmış” ve POAŞ'ın çalışan sayısı 3.838'e düşürülmüştür.¹⁷ Yani POAŞ'ta “istihdamdaki daralma” yeni sahiplerinden önce başlatılmıştır.

17) POAŞ'ın çalışan sayısı, 1980 yılında 7.082'dir. POAŞ'ın 1990 yılında özelleştirilmek için ÖİB'ne bağlanmasının ardından, 1996 yılında gelindiğinde, çalışan sayısı 6.464'e düşer. POAŞ'ın özelleştirileceği 2000 yılında ise çalışan sayısı 6.098'e indirilir. Bu çalışanların 2.289'u POAŞ'a bağlı bir birim olarak hizmet veren AKARYAKIT İKMAL VE NATO POL TESİSLERİ İŞLETME BAŞKANLIĞI (ANT) çalışanıdır. ANT, özelleştirmenin ardından, Ekim 2000 tarihinde, POAŞ'tan ayrılarak Milli Savunma Bakanlığına bağlı bir kuruluş haline getirileceğinden, ANT çalışanlarının sayısını dışında tutarsak POAŞ'ın çalışan sayısı, özelleştirmeden önce 4.809'dur. Özelleştirmeden sonra devir işleminin gerçekleştiği üç aylık süre içerisinde yaklaşık 1.000 çalışan “emekliye ayrılmış” ve çalışan sayısı 3.838'e düşürülmüştür.

İstihdamdaki bu “daralma”, “sorunsuz” gerçekleşmemiştir. 1.000 kişinin işinin son bulması bir anda gerçekleştirilemez. POAŞ’ta örgütlü olan Petrol İş Sendikası özelleştirmeye ve işten çıkarmalara karşı eylemler gerçekleştirmiştir. Ancak özelleştirme ve istihdamda daralma bu eylemlere rağmen gerçekleştirilmiştir. Saha çalışması kapsamında görüşülen işçiler, kendilerinin çalıştığı tesiste, özelleştirmenin gerçekleşmesi kaçınılmaz, geri döndürülemez bir uygulama olarak görüldüğünü, eylemlerin “hiç bir şey yapmadan teslim olmama” adına gerçekleştirildiğini ifade ettiler. Konuştuğumuz işçiler, çalışanların çoğunun alacağı ihbar tazminatı düşündüğünü, “paramı alır şöyle yaparım böyle yaparım” diye planlar kurduğunu söylediler. Anlatımlardan çıkan sonuç: işçilerin, özellikle de emeklilik süresini de doldurmuş olan işçilerin, tazminatını da alarak emekli olmayı kabullenir durumda olduğudur.

Bu kabullenmeye rağmen, “zorlayıcı” yöntemler de uygulanır çalışan sayısının azaltılması için. Tayinler ve iş kaybı tazminatı bu yöntemlerden ikisidir. Devir işleminin gerçekleştiği aylarda çok sayıda işçinin tayini çıkartılır. Bu tayinler İstanbul dışındaki illere yapılır. Görüşülen işçilerden ikisi bu süreçte tayini çıkarılanlar arasındaydı. Birinin tayini Yozgat’a, diğ erinin tayini ise Niğ de’ye Karayolları Müdürlüğü’ne çıkarılmıştı. Tatvan’a, Kayseri’ye tayini çıkarılan arkadaşları da olduğunu belirtti bu işçiler. Yozgat’a tayini çıkarılan işçi emeklilik süresi dolduğu için emekliye ayrılmayı tercih etmiş, diğ er işçi ise henüz emeklilik süresini doldurmadığı için ailesiyle Niğ de’ye göçüyor ve iki sene orda çalıştıktan sonra tekrar İstanbul’a tayinini çıkarttıyor.¹⁸

Öyle görünüyor ki bu ilk tayinler, işçilerin birliğini, özelleştirmeye karşı direniş dinamiğini zayıflatmak amacıyla gündeme getiriliyor. İşçilerin anlatımına ve değerlendirmelerine bakılırsa bunda başarılı da oluyor. Ancak tayinler sonrasında da işten atmalar devam ediyor.¹⁹

Burada bir başka ayrımı gözden kaçırılmamalı. “Sözleşmeli personel” statüsünde bulunanların “iş güvencesi” vardır. POAŞ’tan çıkarılsalar da

18) Bu sonraki tayinler üzerinde ayrıca durulmalıdır. G ile beraber, POAŞ ile aynı dönemde özelleştirilen Deniz Nakliyat çalışanı ve özelleştirme sonrası Nevşehir’e tayin edilen bir başka işçi ile daha görüşülmüştür. Bu iki işçide “bir torpil bulmadan” yeniden İstanbul’a tayin çıkarttırmanın mümkün olmadığını belirtmiştir.

19) Bu işten atmalar için Evrensel gazetesinin 14 Kasım 2000 tarihli “Petrol İş partileri dolaşacak” başlıklı ve 18 Ocak 2001 tarihli “POAŞ’tan 106 işçi atıldı” başlıklı haberlerine bakılabilir. Sendika, işten atılan bu işçilerin bir işe yerleştirilmeleri amacıyla eylemler yapmıştır.

bu çalışanlar bir başka devlet kuruluşunda işe yerleştirilmek için bir “havuz”da toplanırlar. Bu işçilere seçenekler sunulur, ya yeni işleri için tayinleri çıkarılan yere gitmeyi kabul ederler, ya tazminatları ödenerek işten ayrılırlar ya da emeklilik süreleri dolmuşsa emekliye ayrılırlar. Ancak, “sözleşmeli personel” statüsünde değil de “kapsam içi” personel statüsünde olanlar içinse bu “havuz” uygulaması geçerli değildir. Yani onların yeni bir işe yerleştirmeleri söz konusu değildir. Onların işe yerleştirmeleri için sendika eylemler yapar. Ancak işçilerin anlatımına göre, bu dönem özelleştirilen kurumlardan çıkarılan yaklaşık 14 bin işçi var. Bunların sadece 1800’ü, yaklaşık iki sene sonra, yeniden işe yerleştiriliyorlar.

Tayinler sonrasında kamu kuruluşlarında yeniden istihdam edilen işçilerin durumlarına da ayrıca eğilmek gerekiyor. Bu işçilerin kıdem tazminatları ödendiği için, kıdemleri sıfırlanıyor ve daha önceki tüm kazanımları yok sayılarak yeni işyerlerinde sıfırdan bir işçi olarak işe başlıyorlar.

Tabi kazanımlarımız yok sayıldı. Sıfırdan karayollarında çalışmaya başladık. Toplu sözleşme ile yeni giren biri ne kadar alıyor- sa o ücretle işe başladık. Baya düşüktü tabi. Muazzam bir kaybımız oldu. Ama boşta kalmaktan iyidir diye hepimiz dört elle sarıldık tabi.

İşten ayrılmalar konusunda zorlayıcı diğer yöntem ise, “iş kaybı tazminatı”²⁰ olmuştur. Bu tazminat çalışanlar için bir “hak” olmasına rağmen işten ayrılmaları teşvik etmek için kullanılmıştır. “İş kaybı tazminatı”, 4046 sayılı Özelleştirme Kanunu’nun 21. maddesi gereği, özelleştirme uygulamaları nedeniyle işsiz kalanlara ödenmektedir. Ancak bu tazminatın ödenmesi için işçilerin POAŞ’ın devir işleminden önce işten ayrılması gerekmektedir. Bu durum, işçilerin, devir işleminden önce işten ayrılmasında etken olmuştur.

20) Görüşülen işçiler, “iş kaybı tazminatı” uygulamasını, “sekiz ay işsizlik sigortası” olarak adlandırmış ve yasal olarak var olan bu haklarının, işten çıkarmaları kolaylaştırmak ve hızlandırmak için kullanıldığını ifade etmiştir. Yasa gereği hizmet akdinin sona erdiği tarihte hizmet akdi kesintisiz en az; 550 günden beri devam edenlere 90 gün, 1100 günden beri devam edenlere 120 gün, 1650 günden beri devam edenlere 180 gün, 2200 günden beri devam edenlere 240 gün süre ile iş kaybı tazminatı ödenmektedir. Bu kanuna Özelleştirme İdaresi Başkanlığı sitesinden ulaşmak mümkündür: <http://www.oib.gov.tr/baskanlik/yasa.htm>

Özelleştirmeden sonra, kesin tarihleri bilmiyorum, haziran ayında, 14'ündeydi galiba, 2000 Haziran 14'ünde ayrıldım. Orda ben de şöyle düşündüm, tabi o zaman herkesin düşündüğü gibi. Çünkü Temmuz 17'sinden sonra ayrılanlara sekiz ay kesintisiz işsizlik sigortası maaşı verilmeyecekti. Yayılan [söylenti] en son oydu. Dedim bari ben de ondan yararlanayım. 8 ay bu paradan yararlanayım. (E)

İşten atılmış olan işçilere sekiz ay boyunca ödenen işsizlik sigortası, almış oldukları maaşların dörtte biri civarındadır. G'nin belirttiğine göre kendisi o dönem 800 milyon TL maaş alırken, işsizlik sigortası olarak ise 230 milyon TL civarında bir ödeme yapılmıştır.

Bu işten çıkarmalar ve emekliliklerle beraber, şirket, ÖİB tarafından, budanarak yeni sahiplerine devredilmiş olur. Bu budamanın işçilerin yaşamına yansımaları, emeklilik, işinden olma, tayinlerle beraber başka bir şehre göç olmuştur. Bir işçinin bu konudaki sözleri, sürecin işçiler tarafından nasıl yaşandığının anlaşılabilmesi açısından bir örnektir:

[Özelleştirmenin ardından]çok etkilendik tabi. Çünkü o ana kadar belli bir düzenimiz vardı. Ne oldu zaten tam bir kriz dönemiydi 2001, o aldığımız tazminatlar eriyip gitti zaten. 2 tane oğlum var. Üniversite çağında, biri üniversiteyi kazanmıştı biri üniversiteye hazırlanıyordu. Tabi işsiz kalınca baya bir bunalım yaşadık.

"İstihdamda daralma", şirketin devrinin ardından daha da hızlanmış, POAŞ'ın yeni sahipleri de "yeniden yapılandırma"²¹ adı altında yürüttükleri çalışmayla çalışan sayısını 1.000'lere kadar düşürmüştür. Şirketin devir işleminin gerçekleştirildiği Temmuz 2000 tarihinden Haziran 2001 tarihine kadar geçen bir yıllık süre içerisinde, 2.666 çalışan işten

21) Bu "yeniden yapılandırma", POAŞ'ın "2001 Faaliyet Raporu"nda "sektörün değişen koşullarını ve tüketicilerin artan beklentilerini karşılamak için başlatılan değişim süreci" olarak anlatılmakta ve yeniden yapılandırma ile "özel sektör dinamizmi ve esnekliği" kazanıldığı ifade edilmektedir (POAŞ 2001 Faaliyet Raporu, s. 6). Şirketin faaliyet raporuna göre bu yeniden yapılanma çalışmalarını daha önce 325 kişi olan, özelleştirilmenin ardından ise 12 kişiye indirilen "İnsan Kaynakları Bölümü" yürütmektedir. Bu bölüm yeni misyonunu "Petrol Ofisi çalışanlarının etkinliğini ve verimliliğini en üst düzeye çıkaracak insan kaynakları sistem ve süreçlerini geliştirmek" olarak belirlemiştir (POAŞ 2001 Faaliyet Raporu, s. 26).

çıkarılmış ve çalışan sayısı 1.140'a kadar indirilmiştir.²² Özelleştirmenin ardından 1.100'lere düşürülen çalışan sayısı sonraki yıllarda da hemen hemen aynı kalmıştır. 2007 yılında çalışan sayısı 1.106'dır.²³

Faaliyet raporlarına bakıldığında, bu yeni insan kaynakları politikasının bir sirkülasyonu da beraberinde getirdiği görülüyor. Özelleştirmenin ardından yayınlanan ilk beş yılın faaliyet raporlarına göre her yıl işe alınan yüzün üzerinde insan olmuş.²⁴ Bu yeni işe alınanlar göz önüne alındığında, çalışan sayısı özelleştirmeden sonra 1100'lerde seyrettiği için işten çıkarmaların her yıl devam ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

2001 Faaliyet Raporu'nda, yeni "insan kaynakları" politikası sonucu çalışanların üçte ikisinden fazlasının işten çıkarılmış olmasından "başarı" olarak söz edilmektedir: "Petrol Ofisi eski kadrosunun üçte biri ile yoluna devam ederken, mevcut kadrosunun performansını artırmayı da başarmıştır."²⁵ İşverenin "başarı" olarak kabul ettiği bu gelişme işçilerin yaşamlarına nasıl yansımıştır, iş ve emek süreci bu gelişmeden nasıl etkilenecektir buna bakılmalıdır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında değişen iş ve emek sürecine bakılacaktır. Sendikasılaşma da değişen iş ve emek sürecinin önemli yanlarından biri olarak göstermektedir kendisini.

Kapsam Dışı İşçilerin Artan Oranı; Sendikasılaşma

Özelleştirmeden sonraki ilk yılın gelişmelerini anlatan 2001 Faaliyet Raporu'nda yer alan "personel istatistikleri", işten çıkarmaların bir başka yönüne dikkat çekmektedir; sendikasılaşma. POAŞ'ın yeni sürecinde sendikaya yer yoktur.

Bu faaliyet raporunda yer alan bilgiler "kapsam içi" çalışanlarla "kapsam dışı" çalışanların oranının ters döndüğünü göstermektedir. "Kap-

22) Haziran 2001 itibarıyla çalışan sayısı 668'i işçi, 472'si sözleşmeli statüsünde olmak üzere toplam 1140'a düşürülür. Yüzde 80'e varan bir istihdam daralması söz konusudur. 677'si henüz emekliliğini hak etmemiş durumda olan 1545 işçi işten çıkarılmıştır. İşçi statüsünde olanlar açısından yüzde 73 istihdam daralması yaşanmıştır (Aktaran Petrol Ürünleri Dağıtım Sektörü ve POAŞ, Petrol-İş Yayın:71, s. 57).

23) POAŞ 2007 Faaliyet Raporu, s. 52.

24) Faaliyet raporlarına göre 2002 yılında 115, 2003 yılında 160, 2004 yılında 216, 2005 yılında 139 yeni istihdam gerçekleşmiş. Diğer yıllar için bu konuda bir veri yok ancak sadece bu rakamlar dahi, yedide bir, beşte bir oranlarına varan bir sirkülasyonun göstergesi.

25) POAŞ 2001 Faaliyet Raporu, s. 27.

sam dışı” çalışanların oranı artmıştır.²⁶ Bunun ne anlama geldiğini anlayabilmek için, bu statülerin kendisine, özelleştirmeyle beraber gelen statü değişikliğine yakından bakmak gerekmektedir.

Özelleştirilen kurumlarda, özelleştirmeden önce “işçi”-“memur” statüleri, özelleştirme döneminde ve sonrasında ise “işçi”-“sözleşmeli” ayrımı yaşanmaktadır. İşçiler sendikalı olma hakkına sahipken memurlar ve dolayısıyla sözleşmeliler bu hakka sahip değildir. Bu nedenle bu ayrım “kapsam içi personel”, “kapsam dışı personel” şeklinde de ifade edilmektedir. (Yani Toplu İş Sözleşmesi’nin kapsamında olanlar ve olmayanlar) Özelleştirilen kurumlarda sendika tasfiye edildiğinde ise bu nitelendirmeler anlamsızlaşmakta bunun yerine işçiler “yevmiyeli” veya “mavi yakalı” olarak adlandırılırken, geri kalanlar ise “maaşlı” veya “beyaz yakalı” olarak nitelendirilmektedir.

POAŞ da bu süreci yaşamıştır. Çalışanlar özelleştirme öncesinde işçi ve memur olarak sınıflandırılırken, POAŞ’ın özelleştirme kapsamına alınmasının ardından, özelleştirmeye hazırlık amacıyla memurlar, sözleşmeli personel statüsüne geçirilmiştir. Özelleştirmenin ardından ise, işverenin bilinçli girişiyle “kapsam dışı” çalışanların oranı arttırılmıştır. “Kapsam dışı” çalışanların örgütlenme, toplu sözleşme ve grev haklarının olmadığını göz önüne alınırsa, bu durumun doğrudan sonuçlarından biri sendikasızlaştırmadır. Özelleştirmeden sonraki bir yıl içerisinde 23’ü sendikanın iş yeri temsilcisi olmak üzere Petrol İş Sendikası üyesi 1.545 işçinin işten çıkarılması da bunun bariz göstergesidir. Sendika, temsilcilerinin işten çıkarılmasının yasal olmadığı gerekçesiyle mahkemeye başvurmuş, mahkeme kararıyla sendika temsilcilerinin işe dönmesi sağlanmış ancak işveren sendika temsilcilerini göreve başlatma yerine, yıllık izin, ücretli izin yoluyla işten uzak tutmuştur. Sendika bu durumu “Yani POAŞ’ın özelleştirilmesinden sonra yeni istihdam politikası, Sendikasızlaştırmaya yönelik tüm yolların denenmesi olarak belirginleşmektedir.” sözleriyle değerlendirmektedir.²⁷

Bu politikalar nedeniyle özelleştirmenin ardından birkaç sene geçmeden Petrol İş Sendikası, POAŞ’ta tasfiye edilir. 31 Mart 2003 tarihinde, “Onye-

26) 1 Ocak 2001’de “kapsam içi” çalışanların oranı yüzde 83 (2.045 kişi), “kapsam dışı” çalışanların oranı ise yüzde 17 (424 kişi) iken 31 Aralık 2001’e gelindiğinde bu oranlar terse dönmüştür. “Kapsam içi” çalışanların oranı yüzde 47’ye (550 kişi) düşerken “kapsam dışı” çalışanların oranı yüzde 53’e (622 kişi) çıkmıştır.

27) Petrol Ürünleri Dağıtım Sektörü ve POAŞ, Petrol-İş Yayın:71, s. 58.

dinci Dönem Toplu İş Sözleşmesi" sona ermesine rağmen, sendikanın yetkisizliği nedeniyle yeni bir toplu sözleşme yapılmamıştır.²⁸ Bunun yerine, işveren, tüm personeli kapsayacak şekilde İş Sözleşmeleri hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur. Bu duruma karşı çıkan 98 sendikalı personel, yeni sözleşmeleri imzalamayarak POAŞ'tan ayrılmayı tercih etmiştir.²⁹

Yeni iş emek sürecinde, istihdamdaki daralmayla beraber işçilerin örgütlülüğü demek olan sendikanın ortadan kaldırılmış olması yapılabilecek ilk tespitlerden biridir. Taşeronlaştırma da değişen iş ve emek sürecinin bir başka göstergesidir.

Taşeronlaştırma ve Taşeron Firmalarda Çalışanların Durumu

Özelleştirmenin ardından, POAŞ'ta taşeron firmaların etkinliği hızla artmıştır. Temizlik, güvenlik, mutfak işleri ve kaynak, bakım-onarım, inşaat çalışmaları gibi zaman zaman ihtiyaç duyulan işler taşeron firmalara yaptırılmaya başlamıştır.³⁰ Saha çalışmasının yapıldığı X Tesisleri'nde de özelleştirmenin hemen ardından beş taşeron firma çalışmaya başlamıştır. Taşeronlaştırmaya neden ihtiyaç duyulduğunu ise bir POAŞ yetkilisinin şu sözleri açıklamaktadır: "Koskoca Petrol Ofisi, asgari ücretle işçi çalıştıracak değil ya! Verirsin müteahhite..." Taşeronlaştırmayla, şirket yetkilileri, taşeron firmaların çalışanlarının sorumluluğunu kendi üzerinden atmış oluyor. Bu çalışanlar artık kendi çalışanları değil de müteahhit firmaların çalışanları olduğu için, onların hangi koşullarda çalıştıkları da artık şirketten ziyade müteahhit firmaların sorunudur. Kendi çalışanları ayrıdır, bu taşeron firmaların çalışanları ayrı!

Saha çalışması kapsamında ele alınan POAŞ'ın X tesislerinde, 2008 Haziran ayı itibariyle devamlı 3 taşeron firma var. Bunlar, yemekhane, temizlik ve güvenlik alanlarında çalışıyorlar. Yemekhanede 3, temizlikte 12, güvenlik olarak ise 19 işçi çalışıyor. Bu kalıcı taşeron firmaların yanı sıra, bakım ve onarım işleri için de ihaleyle taşeron firmalar buluyor ve bu tür işler de taşeron firmalara yaptırılıyor.

Taşeron firmalar ihaleyle işi alıyor ve sözleşmeleri bir yıllık oluyor. Bu bir yılın sonunda yeniden ihaleye çıkılması gerekiyor. Ama eğer, hizmetinden memnun kalınırsa bu firmaların sözleşmeleri bir yıl daha

28) 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'nun 12. maddesi gereği, bir sendikanın Toplu İş Sözleşmesi (TİS) yetkisi alabilmesi, iş kolundaki işçilerin en az yüzde 10'unda örgütlü olması ve söz konusu işyeri düzeyinde de yüzde 50+1 şartını sağlamasıyla mümkündür.

29) 2003 Faaliyet Raporu, s. 39.

30) 6 Ağustos 2001, Evrensel.

ihalesiz uzatılabiliyor.

POAŞ'ta çalışan taşeron firma işçilerinin anlatımlarına göre, bu tür taşeron firmaların da genellikle çekirdek bir kadrosu oluyor. Örneğin mutfak işleri ile ilgilenen bir firma var; bu firmanın elinde, aşçılardan oluşan küçük bir kadrosu oluyor. Elinde olan işlerde bunları çalıştırıyor. Yeni iş alındığında ise, işi bilen bir elemanını bu işe kaydırıyor. Onun altına veya yanına ise yeni elemanlar alıyor. Ancak bu yeni elemanların iş süresi de alınan işin süresi kadar oluyor. Eğer bir sonraki sene ihale kaybedilirse, işçilerin işi de son buluyor ve "zorunlu olarak" işten çıkarılmış oluyorlar. Bu tür durumlarda, işçilerin işverene, yani taşeron firmaya karşı yasal bir hakkının doğmaması için, işçilere, işe alınırken, işten çıkarılma durumunda, yasal bir hak talep etmeyeceğine dair bir belge imzalatılıyor. Bu belgeyi okumadan, ne olduğunu bilmeden imzalayanlar da oluyor. Görüşülen sendika yetkilileri, bu tür sözleşme ve belgelerin yasal bir hükmü olmadığını, var olan yasal hakların böyle bir sözleşmeyle devredilemeyeceğini çünkü sözleşmelerin yasaların üstünde olamayacağını, bu tür sözleşmelerin işe alınan kişilerin gözlerini korkutma amaçlı olduğunu belirttiler.

X tesislerinde, güvenlik, temizlik ve yemekhane bölümlerindeki taşeron firma işçileri sigortalı çalışıyorlar (Tesisdeki POAŞ yetkilileri, taşeron firmalardan, çalışanlarının sigortalı olması zorunluluğu istediklerini belirttiler). Temizlik ve yemekhanede çalışan işçiler asgari ücret alıyorlar. Ancak bunların içinde ustabaşı düzeyinde olanların maaşları yüzde 50 civarında daha fazla. Maaşlarının yanı sıra servisleri var ve yemek veriliyor. Yani böylece yol ve yemek giderleri nakdi olarak değilse de karşılanmış oluyor. Taşeron firma çalışanlarının, maaşlar asgari ücretin üstünde olanlar varsa da sigortaları asgari ücret üzerinden yatırılıyor.

Görüşülen işçilerden biri daha önce maaşı düşük olmasına rağmen aynı zamanda sigortasız bir işte çalıştığı için bu işe girdiğini belirtti. Yine bir başka işçi çalıştığı işyeri battığı için, maaşı düşük olmasına rağmen bu işe girdiğini söyledi; yani onun için boş kalmamak için girdiği geçici bir iş bu. Ustabaşı düzeyinde olan bir başka taşeron firma işçisi ise, eğer firma ihaleyi kaybederse kendisinin İstanbul'un karşı yakasında bir başka işe gönderilebileceğini, bunun ise kendisi için saatlerce süren bir yol demek olduğunu ve çok yorucu olacağını belki de işten çıkacağını söyledi. "Zaten maaşı da az" diye de ekledi. Görüşülen işçile-

rin bazıları aynı mahallede oturuyorlar ve arkadaşlar. Arkadaşları aracılığıyla işe girmeleri böylesi bir sonuca yol açmıştı. “İlanla işe giren olmaz ki bu işlerde” diye açıkladılar bu durumu.

Bu açıklamalar, taşeron firmalarda genellikle asgari ücretle işçi çalıştırıldığından, çalışanların bu işleri geçici, yeni ve daha iyi bir iş bulana kadar çalışılacak işler olarak gördüğünü ve taşeron firmalarda iş güvencesinin olmadığını gösteriyor. İşin sürekliliğinin, ihalenin alınmasına bağlı olması bu durumun ilk nedeni. Bakım onarım gibi işlerde ise, iş süresi zaten belli oluyor ve işçi sadece o iş için ücret almış oluyor. İşçinin işe girerken imzaladığı sözleşme de iş güvencesinin yokluğunun bir başka etkeni. İşçilerin istenirse daha iş sürerken işten çıkarılabilirler. Bu durumda tazminat vb. tüm yasal haklarından da sözleşme gereği vazgeçmiş oluyorlar.

Çalışanlarla yapılan görüşmelerde gözlenen bir başka durum ise; maaşların düşük olmasından dolayı her ne kadar tepkili olsalar da, iş güvencesinin yokluğunu, imzaladıkları sözleşmeyi, bütün yasal haklarından işverenleri lehine vazgeçmeyi oldukça olağan karşılamalarıydı. “İşine gelirse çalışırsın...” denmiş oluyor ve onlar da şu koşullarda geçici olarak gördükleri bu işlerde, “mecburiyetten” çalışıyorlar.

Taşeron firma çalışanlarının ifade ettikleri bir başka durum ise, işe göre çalışanların azlığıydı. İşçiler, her vardiyada en azından bir işçinin daha olması gerektiğini ancak, “giderleri kısmak”, “tasarruf tedbirleri” adı altında işçilerin sayısının az tutulduğunu ifade ettiler. İşçilerden biri, “Ne olacak, her yeni gelen müdür, yukarının gözüne girmek için tasarrufa giderse olacağı bu” diye açıkladı bu durumu.

Taşeronlaştırma, POAŞ’ta özelleştirmenin ardından yaşanan istihdam daralmasının nedenlerinden birini de ortaya koyuyor. Özelleştirmeden önce POAŞ çalışanlarının yerine getirdiği hizmetlerin bazılarını artık taşeron firmaların çalışanları yerine getiriyor.³¹ Böylece POAŞ taşeron fir-

31) Bu durum, özelleştirmenin ardından yaşanan dörtte üç oranındaki istihdam daralmasının, taşeronlaştırma hesaba katıldığında aslında o kadar yüksek olmadığını da göstermektedir. POAŞ’ın x tesislerinde özelleştirme öncesinde yaklaşık 200 kişi çalışmaktayken, 2008 Haziran ayı itibarıyla ise 53’ü kendi çalışanı olmak üzere taşeron firma çalışanları da hesaba katıldığında yaklaşık 90 kişi çalışmaktadır. Yani x tesisleri göz önüne alındığında istihdam daralması yaklaşık ikide bir oranındadır. Ancak x örneği, POAŞ’ın diğer tesislerindeki taşeron firma çalışanlarının sayısı, kapatılan ve sözleşmeleri feshedilen bayi ve istasyon sayıları vs. tam olarak bilinmediğinden POAŞ’ın geneli hakkında yorum yapacak verileri sunmaz.

malar aracılığıyla da olsa, asgari ücretle işçi çalıştırmış oluyor. POAŞ açısından taşeronlaştırma, düşük maaşla, hiçbir yasal yükümlülük taşımadan, istendiğinde de geçici olarak işçi çalıştırabilmek anlamına geliyor. Bu durum, değişen iş ve emek sürecinin sadece bir parçasıdır ve POAŞ'ın kendi çalışanları için de bu süreç değişime uğramaktadır.

Esnek Çalışma ve Değişen İşçi Profili

Taşeronlaştırma yoluyla geçici işler için geçici işçiler çalıştırmak "esnek çalışma" pratiğidir. Farklı şekillerde olsa da, POAŞ'ın kendi çalışanları için de esnek çalışma söz konusudur. Bir POAŞ yetkilisi "Çalışanların birden çok şapkası olmasına önem veriyoruz..." demektedir. Çalışanların "birden çok şapka"sının olması, bir çalışanın (mavi ya da beyaz yakalı fark etmez) birden çok işle birden ilgilenmesi anlamına geliyor. Her iş ayrı bir şapka, birden fazla şapka ise, bir işçi için birden fazla iş demek oluyor. Bu durumun kendisi de esnek çalışmanın bir başka boyutudur. Burada "esneklik" işçinin farklı işler arasında gidip gelmesindedir.

Görüştüğümüz bir çalışan, kendisinin şu an için üç birimde birden çalıştığını ifade etmiştir. Yine görüşmeler sırasında, Haramidere tesislerinde özelleştirme öncesinde, muhasebe bölümünde 20 kişi, fatura bölümünde 20 kişi çalışırken, şimdi bu iki işi birden sadece 8 kişinin yaptığı bilgisine ulaşılmıştır.³²

Esnek çalışma, işverenin işçilerinden beklentisinin de farklılaşmasının ifadesidir. İşveren artık, aynı anda birden çok şapkaya sahip olma becerisini gösterebilecek, yeni çalışma temposuna ayak uydurabilecek, daha sıkı bunu kabullenip bu konuda şevkle çalışacak çalışanlar istemektedir.

Faaliyet Raporlarında, işverenin farklılaşan beklentilerine yönelik bilgilere ulaşmak mümkün. Yeni işveren özelleştirmenin ardından yeni "İnsan Kaynakları Politikası'nı "Çalışanlarımızın etkinliğini ve verimliliğini en üst düzeye çıkaracak insan kaynakları sistem ve süreçlerini geliştirmektedir." şeklinde açıklamıştır zaten. 2001 Faaliyet Raporu'ndan itibaren her yıl da "etkinlik ve verimliliğin" nasıl arttırıldığına yönelik veriler yer almaktadır. 2001 Faaliyet Raporu'nda, "Petrol Ofisi çalışanının performansını ölçmeye ve geliştirmeye yönelik", "yetkinlik temelli

32) Bu durum, istihdamdaki daralmanın bir başka nedenini de açıklamaktadır. Farklı birimler, teknolojinin de yardımıyla bir birim olarak toplanabiliyor ya da bir çalışan aynı anda farklı birimlerde görevlendirilebiliyor. Böylece 40 kişinin yaptığı işi 8 kişi yapabiliyor.

istihdam" politikası uygulanmaya başlandığı bilgisi yer alıyor." 2002 Faaliyet Raporu'nda ise "İnsan gücünü mükemmel performansa ulaştırmak amacıyla Yetkinlik Temelli Entegre İnsan Kaynakları Sistemi" kullanıldığı, "Performans Değerlendirme Sistemi ile tümleşik "Potansiyel Değerlendirme ve Kariyer Planlama Sistemi" hazırlandığı, "e-performans sistemi uygulanmaya" başlandığı belirtiliyor. Bu çalışmalar kapsamında 583 çalışanın "pozisyon değerlendirmesi yapılmış ve bu pozisyonlarla ilgili yeni ücretlendirme modeli uygulamaya sokulmuş". 2003 Faaliyet Raporu'nda ise, "yevmiyeli personelin ücretlerinde şirket içi tutarlılık sağlanmıştır" diyor. Ücretlerde yeni bir düzenleme söz konusudur. 2004 yılı raporunda ise, işe yeni çalışan alırken uygulanmaya başlanan, "tamamen akademik bir çalışma ürünü olan" ve "yalnızca Petrol Ofisi için özel hazırlanan" "Psiko-Teknik Test Bataryaları", "Kişilik Envanteri" ve "Sayısal İlgi Sınavı"ndan söz ediliyor. Tüm bunların amacı ise "doğru işe doğru insan"ı yerleştirmek olarak açıklanıyor. 2006 yılında ise "performans sistemi"ne iki yeni bölüm ekleniyor: "çaba faktörü" ve "potansiyel değerlendirme". Ve maaş artış oranları ile prim sistemi tamamıyla performansa bağlı duruma getiriliyor. "Performansa dayalı ücretlendirme" uygulaması, ücretlerdeki artışların "performansa dayalı" duruma getirilmesi yani ücret artışlarının herkes için farklı olabilmesi anlamına geliyor. Ne kadar istekli, şevkli çalışırsan, ne kadar yararlı olursan o kadar artar ücretin. Bu durum, şirket içinde bir yarış ortamı yaratılmasını da sağlıyor. Çalışanlardan performansını sürekli arttırması isteniyor. X tesislerinde ilgililerin anlatımlarına göre, her yıl, şef ve daha yukarı çalışanlardan yıllık hedeflerine dair rapor alınıyor, yıl sonunda ise bu hedeflere ulaşması ölçüt alınarak performans ölçülüyor ve ücret artışı tespit ediliyor. 2008 yılında sadece şef ve üstü çalışanlardan değil, tüm çalışanlardan (POAŞ çalışanlarından yani taşeron firmaların çalışanları buna dahil değil) rapor alınmaya başlanmış. İlgililer, her çalışanın farklı maaş aldığını ancak bu farkların yüzde 1 – 3 arasında olduğunu ifade ettiler.

33) "Böylece 2001 yılında, Petrol Ofisi çalışanı olmayı özendirecek nitelikte yetkinlik temelli istihdam süreci uygulamaları ve her bir Petrol Ofisi çalışanın performansını ölçmeye ve geliştirmeye yönelik yetkinlik temeline dayalı performans geliştirme uygulamaları, performans gelişimine bağlı yetkinlik temelli eğitim uygulamaları, performans ve yetkinliklerine bağlı ücret araştırma, değerlendirme ve uygulamaları hayata geçirilmiştir." 2001 Faaliyet Raporu, s. 26

Faaliyet Raporlarında yer alan tüm bu bilgiler; "Yetkinlik Temelli Entegre İnsan Kaynakları Sistemi", "Potansiyel Değerlendirme ve Kariyer Planlama Sistemi", "e-performans sistemi", "Psiko-Teknik Test Batar-yaları", "Kişilik Envanteri", vs. iş ve emek sürecinin değişiminin, esnek çalışmanın göstergeleri olarak okunabilir.

Petrol İş Sendikası, esnek çalışmayı, "Şirkette çalışan diğer işçiler ise [işten çıkarılanların haricinde hala çalışmaya devam edenler kastediliyor] oldukça esnek bir yöntemle çok amaçlı olarak çalıştırılmaktadır. Yani işin yoğunlaştırılması yoluyla sömürü oranı artırılarak kârlılık sağlanmaktadır." sözleriyle eleştirmektedir." "Etkinlik ve verimliliği arttırmak" amaçlı yeni "insan kaynakları politikası"na (ki bu politika-nın en temel yöntemlerinden, uygulamalarından biridir "esnek çalış-ma") ve esnek çalışmaya getirilen başlıca eleştirilerden biridir bu.

Esnek çalışmaya getirilen diğer bir önemli eleştiri ise özellikle beyaz yakalı çalışanları ilgilendirmektedir. Çalışanları sürekli kendine geliştirmek için bir koşuşturmaca içerisine sokmak, iş güvencesinin ortadan kalkması ve bunun çalışanlar üzerindeki yarattığı psikolojik tahribat olarak özetlenebilir bu eleştiriler.

Bu eleştiriler, özelleştirmenin ardından değişen işçi profiline yakından bakıldığında daha anlaşılır olacaktır. Görüşülen işçiler, özelleştir-menin ardından işçi profilindeki değişimi şu sözlerle açıkladılar:

Bizde mesela gezici şeyler vardı, organizatör diyoruz, organiza-törler vardır yani, bayilerle ilgili kısım, satış temsilcileri bir an-lamda işte. Onları, Boğaziçi Üniversitesi'nden bayanlar yaptı. Alt-larına sıfır arabalar verildi bilmem neler oldu, şu oldu bu oldu bil-mem ne falan. Daha olay orda anlaşıldı zaten. Bizde anladık ki da-ha burada yani bizim gibi insanlara değil, bizim gibi insan dedi-ğim zaman insan olarak kimseyi küçük görmüyoruz da, yani eği-timi az olan insanlara daha orda bir iş olmadığı zaten ortaya çıktı yani. Anlatabildim mi? Tabi orda şöyle; hem teknolojinin hem de eğitimin, iyi eğitim almış insanlarla 800 kişiye kadar indirdi. Ama bunlar tabi, kuran insanların amacının dışında olan şeyler. Kuran insanlar zaten burayı istihdam amacıyla kurmuşlar.

Bu sözler özelleştirmenin ardından, devir işleminin gerçekleşeceği üç aylık süre içerisinde POAŞ'tan ayrılan bir işçiye ait. Bu işçi, işçi profilin-

deki değişimi oldukça çarpıcı bir şekilde dile getirmiş. İşinin eğitimini almamış olan ve dahası teknolojiye vakıf olmayan kişilere artık iş yok diyor. Tam da burada düşünsel bir tuzak bizi bekliyor. “Elbette, işi eğitilmiş olanın yapması, az sayıda insanla çok iş yapılması doğru” denebilir. Eğer amaç sadece kârsa bu düşünce doğrudur. Ancak amaç insanların mutluluğu ve refahıysa bu düşünce sorgulanabilmelidir. Bu konuyu çalışmanın sonuç bölümünde irdelemek üzere, şimdilik sadece belirtmiş olalım ve devam edelim.

İşçinin yukarıdaki sözlerinden anlıyoruz ki çalışanların profili değişmiştir. Bu yeni çalışanların koşullarındaki değişimi “kaygı verici” boyutlarına ise bir başka çalışan değiniyor. Bu çalışanın anlatımlarına göre, özel sektörde, özellikle yönetimde yer alan, tesislerde şef ve daha üstü personel için, bir başka deyişle beyaz yakalılar için beklentiler artmıştır (Kendisi de böyle bir konumdadır). Bu kişiler teknolojik gelişmeleri takip etmeli, yeniliklere ayak uydurmalı, kendilerini sürekli geliştirmeliler. Yoksa her yıl üniversiteden, genç, atak, enerjik, donanımlı ve daha düşük ücrete çalışmaya hazır kişiler mezun oluyor; bunların yerlerini alması hiç de zor değil. Bu durum, aslında iş güvencesinin yokluğu anlamına geliyor. İş güvencesi, işverenin beklentilerine cevap verebildiğin oranda var. Bu da özellikle beyaz yakalılar için bitip tükenmek bilmeyen bir koşuşturmaca anlamına geliyor. “Sürekli diken üstünde değiliz ama rahat da değiliz” diyorlar. Bu durumun gerginlik yarattığını, kaygıya yol açtığını ifade ediyorlar. Bir başka beyaz yakalı çalışan ise bu durumu “Özel sektör baştan aşağı risk. Biz bunu tercih ettik.” sözleriyle dile getiriyor.

Bu konulara değinen bir beyaz yakalı çalışan ise, POAŞ’ın özelleştirilmesinin ardından, POAŞ’ta kalmayı tercih eden 400-500 civarındaki eski çalışandan yüzde 60’ının iki sene içinde işten ayrıldığını ifade etti. Bu işten ayrılmaların nedenini ise, “kan uyuşmazlığı oldu”, “özel sektörün terminolojisine uzaklar”, “PC kullanamıyor, Excel nedir bilmiyor” vs. sözleriyle açıkladı. Eski çalışanların özel sektöre uyum sağlama, ayak uydurma konusunda sancılı bir süreç yaşadığının göstergesi olarak görülebilir bu durum. Uyum gösteremeyenler, ayak uyduramayanlar ayrılmayı tercih etmiştir.

Beyaz yakalılardan biri, bu işinin, özel sektördeki altıncı işi olduğunu anlattı. Bu durumun kendisi bile özel sektördeki iş güvencesi yokluğunun bir göstergesi. Bu kadar iş değiştirmesinin nedenini üniversiteyi bi-

tirip iş hayatına atıldığında sorumluluklarının az olmasına da bağlıyordu. “Gençken sorumluluklar az daha rahat işten ayrılabiliyorsun.” Ancak evlilik ve çocukla beraber kalıcı bir iş arayışının kendisini dayattığını, iş hayatında kalıcılık ve güvencenin arandığını belirtti. Çalıştığı iş yerlerine dair anlatımlarından birinde, “Irak savaşıydı, patron zor duruma düşünce mecburen çıkardı.” diyordu. Patronun zor duruma düşmesinin ardından faturanın ilk olarak çalışanlara kesilmesi oldukça doğal karşılanıyor. Çalıştığı bir başka yerde ise, fabrikanın bazı birimlerinde her iki senede bir sirkülasyon yaşandığını, işçilerin işten çıkarılıp yerine yeni işçiler alındığını söyledi. Bu durumu işçileri işe alırken onlara da söylüyorlarmış. Yani işçiler işin iki senelik olduğunu biliyormuş. Bunun nedeni sorulduğunda ise, “elbette patronun bir çıkarı vardır” sözleriyle cevap verdi. Anlatımlar sırasında yaş konusuna da vurgu yapıldı. “Özel sektörde yaş ilerledikçe deneyim artı olurken, yaş ise eksi puan oluyor” denildi. Özel sektörde gençliğe, dinamizme önem verildiğine, bu nedenle yerini korumanın dinamik kalmakla mümkün olduğuna ve bir kere işini kaybettiğinde, orta yaşı aşmışsan iş bulmanın zor olduğuna değinildi.

Yukarıda anlatılanlar özel sektörde iş güvencesinin yokluğu başlığı altında toplanabilir. Ancak bu durumu devlet işletmeleriyle karşılaştırdığında olumlu olarak değerlendirenler de var. X tesislerindeki beyaz yakalı bir çalışan şu sözlerle ifade ediyordu bu değerlendirmesini:

Kamuda çalışmak rahat, dilin uzun, eleştirirsin. Özelde çalışmak ise sadece işimi yapayım, etliye sütlüye karışmayayım. Devletle en fazla tayin eder. Şirket ise işten atar. Bunun için pek de kötü diyemem. Gerçi ben kamunun kötü bir dönemini gördüm. [Bu değerlendirmesini kamunun kötü bir dönemine kıyasla yaptığını söylüyor].

Bunu söyleyen çalışan, POAŞ’ın özelleştirme kapsamına alındığı 1991 yılından bu yana POAŞ’ta çalışıyor. Özelleştirme kapsamına alınmasının ardından POAŞ’ta yaşanan olumsuzlukları, şirketteki siyasetçi etkisini, “bankamatik memurları”nı, “evde yatıp maaş alanları” uzun uzun anlattıktan sonra özel sektörü olumlu bulduğunu belirtiyor.”

Esnek çalışmaya getirilen eleştiriler konunun bir yanını oluşturuyorsa, POAŞ yetkilisinin özelleştirme öncesindeki olumsuzluklara getirdi-

ği eleştiriler de konunun diğer yanını oluşturuyor. Özelleştirme öncesi dönemde, işe girme, işte vasıf kazanma, işte kariyer edinme, meslek içi eğitim konularının rasyonelliğinin sorgulanır olduğu açıktır.³⁶ İki taraftan gelen eleştirileri de dikkate alıp sorunları doğru tespit ettikten sonra çözüm üzerine düşünmek gerekmektedir. Sonuç bölümünde bu yapılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın bundan önceki bölümlerinde, ağırlıklı olarak, özelleştirmenin çalışanlar üzerindeki etkileri üzerinde duruldu. POAŞ'ın öncelikle hizmet sektörü olarak görülebileceği düşünülürse, hizmeti alanların da bu dönüşümden nasıl etkilendiğine bakmak gerekmektedir. Aynı bir başlık halinde bu konuya da değinilecektir.

“Hizmeti Alanlar” Açısından POAŞ'ın Özelleştirilmesi

Hizmet alanlar başlığı altında konuya iki açıdan yakalaşabiliriz. Bunlardan ilki, özelleştirme sonrasında getirilen yenilikler ve iyileştirmelerin arttırdığı hizmet kalitesidir. İstasyonlarda ve tesislerde görsel iyileştirmelerin yanı sıra şirket bir bütün olarak teknolojik olarak donanımlı hale getirilir, bilgisayar ağıyla merkezleşme sağlanır, bilgisayar şirketin pek çok kademesinde işleyişi sağlar duruma gelirken, dolumlarda da otomasyona geçilmiştir. Özelleştirmeden hemen sonra 2001 yılında, istasyonların yenilenmesi amacıyla “Gümüş Projesi” başlatılmış ve Aralık 2006 yılına gelindiğinde 1.951 istasyon bu proje kapsamında yenilenmişti. Ayrıca Aralık 2006'da 1.000 istasyonda pompa ve tank otomasyonu kurulumu tamamlanmıştı. Böylece istasyon satışlarının hacim olarak yaklaşık yüzde 60'ı otomasyon üzerinden takip edilebilir duruma gelmiştir. Bir başka yenilik ise, özelleştirmenin ardından, “ürün portföyünün zenginleştirilmesi”dir.³⁷ Yine bir diğer hizmet elektronik

36) Burada, özelleştirmeye karşı olanların büyük çoğunluğunun, özellikle de sendikaların, özelleştirme öncesi dönemin olumsuzlukları üzerinde neredeyse hiç durmadığı tespiti de yapılmalıdır. Siyasilerin etkisi, işe alma ve işte yükselme süreçlerindeki irrasyonellik üzerinde durmuyorlar. Özelleştirme öncesi dönemin irrasyonelliği üzerinde durmadan yapılan özelleştirme karşıtlığı onları bu olumsuzlukların da savunucusu durumuna düşürdüğünden, bu konu onların özelleştirme karşıtı savlarını da zayıflatmakta, “yumuşak karn”larını oluşturmaktadır.

37) 2001 yılında “üstün nitelikli dizel yakıt ProDizel” ile “yeni nesil katkılı kurşunsuz süper benzin Protech” satışa sunulmuş ve oto LPG alanında “PetroGaz” markası yaratılmıştır. 2002 yılında “Fuel Oil Light”; 2004 yılında “düşük kükürlü ProDizel EuroPlus” ile “yüksek oktanlı Kurşunsuz Benzin Protech 98 Plus” ve 31 yeni madeni yağ çeşidi, son olarak ise 2007'de “V/MAX performans serisi” yeni ürünlerden bazılarıdır.

ödeme kolaylığıdır. Bu yönde ilk adım 2002 Mayıs ayında “AutoMatic” ile atılmıştır. “AutoMatic, taşıtların, Petrol Ofisi istasyonlarından para ödemedi ve fatura almadan yakıt almalarını sağlayan ve dolum bilgilerini elektronik ortama kaydeden bir akaryakıt alışveriş sistemidir.”³⁸ “AutoMatic” ile başlayan bu süreç, 2008’e geldiğimizde, “Araçtan inmeden ödeme devri” sloganıyla “Positive Card”a bırakılmıştır.

Özelleştirmenin, Petrol Ofisi’nde teknolojik anlamda yenilik ve iyileştirmeye yol açtığı açıktır. 2001 ve 2005 Faaliyet Raporlarında yapılan “piyasa çalışmaları”ndan söz edilmektedir. 2001 Faaliyet Raporu’nun “Yönetim’in Mesajı” başlıklı bölümünde aktarılan bilgilere göre, Petrol Ofisi’nin özelleştirme öncesi imajı “büyük, hantal, bürokratik, sessiz, pasif ve demode”dir ve ayrıca “pazar payı azalan, verimliliği ve istasyon standartları düşük ve fazla personel istihdam eden bir kuruluş” olarak görülmektedir. Ancak özelleştirme sonrasında ise Petrol Ofisi, “büyük, dinamik, müşteri odaklı, şeffaf, agresif, proaktif ve yenilikçi” bir imaj çizmektedir. “Petrol Ofisi’nin pazar payı, verimliliği ve istasyon standartları yükselmiş, buna karşılık personel giderleri ise düşmüştür.”³⁹ 2005 Faaliyet Raporu’nda ise yapılan araştırma sonucunda Petrol Ofisi hakkında, “kısmen özelleştirme öncesi döneme dayanan, kısmen henüz tümüyle yenilenemeyen yaygın kırsal bayi ağımızın yarattığı” “yanlış algıların” varlığından söz edildikten sonra, yeni marka çalışmalarına başlandığı belirtiliyordu.

İkinci açıyla bağlantıyı burada kurabiliriz. 2005 Raporu’nda markalar hakkındaki olumsuz yargı için gerekçelerden biri, “kısmen henüz tümüyle yenilenemeyen yaygın kırsal bayi ağı” olarak gösterilmektedir. Yine bu raporun aynı bölümünde “Büyük kentlerdeki varlığımızı güçlendirmek, görünürlüğümüzü artırmak ve markamıza değer katmak amacıyla özellikle şehir merkezlerindeki bayi ağımız geliştirildi. Bu çerçevede hazırlanan yeni istasyon politikamız uyarınca, tüm istasyonlarımız yeniden nitelendirildi, kümeler ayrıldı ve uygulama standartları belirlendi” denilmektedir.

Özelleştirmenin ardından, kırsal bölgelerdeki (özellikle Doğu’daki ve Karadeniz’deki) istasyonların bir kısmının kapatıldığı sendikanın aktardığı bilgiler arasında. Bu kırsal bölgelerde kalan istasyonların teknolo-

38) 2002 Faaliyet Raporu’ndan.

39) 2001 Faaliyet Raporu, s. 6.

jik gelişmeler konusunda “üvey evlat” muamelesi gördüğü ise faaliyet raporlarından çıkarılabilecek bir sonuç.

POAŞ özelleştirilirken oluşturulan “altın hisse”nin amaçlarından biri, “Rafine petrol ürünlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da satışını sektöre uğratabilecek veya sağlıklı bir şekilde yürütülmesini engelleyecek düzenlemeler yapılması”nı engellemek olarak sözleşmeye eklenmişti. Bunun nedeni, satışların ve kâr oranının düşük olması nedeniyle özel şirketlerin buralarda bayi ve istasyon açmamasıydı. Buralara hizmetin gidebilmesi sadece kâr eksensli bir düşünceyle mümkün değildi. Bu nedenle bu bölgelerdeki pazar payının yüzde 81’i yani neredeyse tamamı sadece POAŞ’a aitti. Ancak özelleştirmeden sonraki bir yıl içinde bayi sayısı 5.259’dan, 4.000’e düşürülürken, istasyon sayısı ise 3.999’a indirildi. “Büyük kentlerde görünürlülük artırılırken” satışların düşük olduğu, kâr getirmeyen bölgeler ise kendi haline bırakılmış oluyordu. 2005 Faaliyet Raporu’nda bu durum şöyle anlatılmaktadır: “özelleştirmeden bu yana şirket, bayi ağını modernleştirmek için yoğun çaba sarfederek, kârlı olmayan ve standartların altında kalan bayi faaliyetlerine son verdi. Bu çabaların sonucunda istasyonların yıllık ortalama satış hacmi ikiye katlanarak, 5 yıl içerisinde toplam % 126 gibi yüksek bir artış oranı sağlandı.”⁴⁰

Yine bu faaliyet raporunda yer alan “1991’de başlayan on yıllık özelleştirme sürecinde, şirketin İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerdeki görünürlüğü önemli ölçüde kayba uğradı”⁴¹ bilgisi özelleştirme sürecinde yatırım yapılmayışının bir başka örneğidir.

Yeni POAŞ yönetimi 2003 yılında da “Petrol Ofisi’nin öncelikli yatırım planında olmayan istasyonlar”a yani düşük kâr getiren istasyonlardan kapatılmayacak olanlara yönelik yeni bir marka yaratır. Amaç bu istasyonlara “daha uygun yatırım maliyetleri ile ulaşmak” ve “sektörde hiçbir dağıtım şirketine bağlı olmadan çalışan istasyon potansiyelini değerlendirmek” olarak açıklanır. Petrol Ofisi bünyesinde kurulan yeni şirketin adı ERK’tir. Düşük kâr getiren istasyonların faaliyetlerine son vermenin, rakip firmalara alan açtığını gören POAŞ, 2003 yılında bu politikasından vazgeçmese de dengelemek zorunda kalmıştır

2005 yılı Faaliyet Raporu’nda ERK için yeni bir pazarlama stratejisi

40) 2005 Faaliyet Raporu, s. 28.

41) 2005 Faaliyet Raporu, s. 28.

belirlendiği açıklanmaktadır. Buna göre ERK bünyesi altında değişik müşteri ihtiyaçları için kategorize edilmiş olan üç farklı istasyon tipi öngörülmektedir. Bunlardan ilki, “basit ama işlevsel, kanopisiz istasyonlar”; ikincisi, “yoğunlukla kırsalda, tarımsal alanlarda yerleşik tek adalı, bir veya iki pompalı, küçük kanopili istasyonlar; üçüncüsü ise, “tarım sektörüne yönelik olarak geliştirilen, mevsimine göre yer değiştirme olanağına sahip mobil konteyner istasyonlar”.

2003 yılından itibaren ERK markasının yaratılmış olması, mobil istasyonlar benzeri uygulamalara geçilmesi bir çözüm olarak görülebilir elbette. Ancak bu çözümü zorlayanın, söz konusu bölgelerin halkına hizmet götürme anlayışı değil de, rakip firmalara bakir alan bırakmama çabası olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yani harekete geçirici güdü “hizmet” daha doğrusu “insan” değil “kâr”dır. Eğer o bölgelere başka firmalar ilgi göstermese, muhtemelen POAŞ’ın yeni yönetimi de mobil istasyonlar benzeri ara çözümler yaratmayı düşünmeyecekti. O bölge insanların ihtiyaçları değil, şirketin çıkarları zemininde düşünülmektedir burada. Söz konusu olan özel şirketse, bakış açısının, şirketin çıkarları olması da doğal görülmektedir.⁴² İnsan değil de kâr merkezli bu yaklaşım, çalışmanın sonuç bölümünde irdelenecek ve eleştirilecektir.

“Kâr” Değil “İnsan”, “Özelleştirme” Değil “Kamu Denetimi”

Özelleştirmeden önce ve sonra POAŞ’ın tablosu, çalışanların ve hizmet alanların bu özelleştirmeden nasıl etkilendiği çalışma süresince ele alındı. Özelleştirme öncesinde irrasyonel yönetilmesine rağmen kâr eden bir kuruluş; özelleştirme sonrasında ise büyük oranda istihdam daralmasına giden, sendikasılaşmanın, taşeronlaştırmanın, esnek çalışmanın olduğu bir şirket söz konusu. Özelleştirme, KİT dönemi olumsuzluklarını ortadan kaldırırken kendi olumsuzluklarını da beraberinde getirmiştir. Yani her iki dönemin de kendine has olumsuzlukları ve tabi ki olumlulukları var. Örneğin, ödenen yüksek vergiler yoluyla devlete gelir sağlanması ve yüksek istihdam (“kadro şişkinliği” değil burada kasıt) KİT döneminin olumluluklarıyken; yatırımlardaki artış ve teknolojik gelişmeler de özelleştirme sonrası dönemin olumluluklarından bazıları olarak görülebilir. Özelleştirme öncesi ve sonrası dönem karşı-

42) Bu bakış açısına ve “bir iktidar odağı” olarak “şirket”lere dair köklü bir eleştiriyi Joel Bakan’ın “Şirket – Kâr ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum” adlı kitabında bulmak mümkün.

laştırılırken, bu olumsuzluk ve olumluluklar gözden kaçırılmadan, sorunlar doğru tespit edilip bu sorunların çözümleri üzerine düşünülmelidir. Özelleştirmeyi savunanların, sorunların çözümünü özelleştirmede görüyor ancak özelleştirmenin de kendi sorunlarını beraberinde getirdiği açık. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu durumun irdelenmesi iki başlık halinde yapılacaktır. Bunlardan ilki, özelleştirmenin ardından ortaya çıkan “kâr merkezli” paradigmanın eleştirilmesi, ikincisi ise özelleştirmeye alternatif yaklaşımlar çerçevesinde olacaktır.

Neoliberalizmin “Kâr Merkezli” Yaklaşımı Yerine “İnsan Merkezli” Bir Yaklaşım

İstihdamda daralma, taşeronlaştırma, sendikasızlaştırma, esnek çalışma, değişen işçi profili, kâr getirmeyen bayi ve istasyonların faaliyetlerine son verilmesi... İşveren için tüm bu gelişmeler oldukça rasyonel görülür. İş yapabilecek, en düşük istihdam akla yatkındır. Zira, PO-AŞ'ın 2001 Faaliyet Raporu'nda “tasarruf uygulamaları” kapsamında, personel sayısının, Temmuz 2000'de 3.838 iken Aralık 2001'de 1.172'ye indirildiği aktarıldıktan sonra, “önemli boyutta bir tasarruf sağlanmıştır. Bu şekilde faaliyet giderlerinin net satışlara olan oranı % 3.35'ten % 2.95'e indirilmiş”tir değerlendirmesi yapılıyor. En düşük istihdam, en yüksek tasarruf demektir. İstihdam edilenlerin de “birden çok şapkasının olması”, aynı anda birkaç birimde birden çalışıp, birden fazla işi yerine getirmeleri de tasarrufun gereğidir. Olur da bu tempoya ayak uyduramayan olursa, üniversitelerden her yıl, çalışmaya azimli, genç, dinamik yüzlerce genç mezun oluyor, onlardan kadroya takviye yapılabilir. Taşeronlaştırma sayesinde de, hem sigorta benzeri yüklerden kurtulmak hem de o işleri en düşük maliyetle yerine getirebilmek mümkün. Taşeron firmalar, özel uzmanlık gerektirmeyen işlerde genelde asgari ücretle işçi çalıştırıyor nasıl olsa. Bir de “sendika sorunu”ndan ve maliyeti yüksek, getirisi az bayilerden kurtulmalı... Tüm bu gelişmeler, işveren cephesinden, “rasyonel”liğin gereğidir.

Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir konu da, bu rasyonelliğin sadece işveren cephesi ile sınırlı kalmayışıdır. Üniversiteyi bitirip iş yaşamına atılmayı düşünen neredeyse herkes için, iş yaşamının bir aslan kafesi olması, kendi gibi mezun olan diğer adaylardan farkını ortaya koyması gerekliliği, kendisine daha fazla ayrıcalık ve yetenek katma zorunluluğu, işe başladığında 24 saat açık telefonların varlığı, her an bir

koşuşturmacanın olabilmesi ihtimali gayet normal karşılanmaktadır. Son on yıllarda kitapçılardaki raflarda yerlerini alan, “kişisel gelişim” benzeri kitaplar da, kişinin performansını en üst düzeye çıkarmak, kişiyi en verimli hale getirmek amaçlarıyla beraber düşünüldüğünde, söz konusu rasyonellik çerçevesinde görülebilirler. Saha çalışması kapsamında görüşülen çalışanlar arasında da, bu rasyonelliğe yaklaşımda farklılıklar vardı. Özelleştirmeye beraber işten çıkarılanlar, POAŞ’ın devlet elindeki dönemindeki usulsüzlük ve yolsuzluklarından şikayetçi olup “özel sektör gibi” yönetmeye karşı çıkmazken, bunun işsizlik anlamına gelmemesini, işten çıkarmaların olmamasını, aksine daha fazla istihdam yaratılması gerektiğini savunurlarken; hala çalışmakta olanlar ise büyük oranda bu rasyonelliği gerekli, zorunlu ve tartışma dışı görmekte, normal karşılamaktaydılar. “Özel sektör baştan ayağı risk. Biz bunu tercih ettik.” sözleri de bu normal karşılayışın ifadesidir.

Bu rasyonellik işverenin rasyonelliğidir. Bu rasyonelliğe, çalışanlar açısından baktığımızda, işveren açısından var olan “rasyonel”liğin çalışanlar açısından var olmadığı görülüyor. Ancak “çalışanlar”ı da bir bütün olarak ele almak kolaycı bir yaklaşım olur. İşten çıkarılanların durumlarıyla, işte çalışmaya devam eden, iş yükü artmış olsa da görece daha dolgun bir maaş alan, her türlü teknolojik donanıma ulaşma imkanı olan bir beyaz yakalının durumları farklı. Bir taşeron firma çalışanın durumu ise daha da farklı. Bu farklılıkları da göz ardı etmemek gerekir.

Bu rasyonalite iki açıdan eleştirilebilir.⁴³ Bunlardan ilki, rasyonel olduğu iddia edilen yeni şirket yönetimlerinin, esnek çalışma ve esnek istihdamın çalışanlar açısından o kadar da “özgürleştirici” olmadığı; bu modern görünümün, “kalite çemberleri” gibi terimlerin ardında aslında yoğunlaştırılmış bir sömürünün yattığı yönündeki eleştirilerdir.⁴⁴ İkinci ve daha temel eleştiri ise, bu rasyonalitenin merkezine dair olandır; kâr merkezli bir düşünce kamu çıkarıyla (asıl olarak ise “insan”la, “insanlık”la) ne kadar örtüşebilir? Kâr merkezli bir düşüncenin insanı ve doğayı sadece birer “araç”a çevirdiği açık. O zaman kâr merkezli değil, insan merkezli bir rasyonalite düşünebilmek gerek. Ancak insan merkezli

43) Rasyonelliğe yapılan eleştiriler, pozitivism eleştirilerini ve Karl Polanyi’nin Büyük Dönüşüm adlı kitabında piyasaya sistemine getirdiği eleştirileri anımsatmaktadır.

44) “Post fordist” olarak nitelendirilen bu dönemde çalışanların nasıl etkilendiğine dair pek çok araştırma mevcut. Bu konuda Richard Sennet’in “Karakter Aşınması” adlı kitabına bakılabilir.

bir düşünceyle, mümkün olan en az sayıda insanla mümkün olan en fazla işi yapıp kârı maksimum düzeye çekmek yerine; olumsuzluklar varsa bunların üzerine gidip, şirketi hem kâr eder durumda tutup hem de istihdam sağlamayı amaçlamak mümkündür. Ancak insan merkezli bir düşünceyle, çalışanların kendi örgütlülüklerini korumaları sağlanabilir. Ancak insan merkezli bir düşünceyle, esnek çalışma denilen, iş güvencesinin yokluğu ve yoğunlaşan sömürünün önüne geçilebilir. Ancak insan merkezli bir düşünceyle taşeronlaşmanın iş ve emek sürecindeki yıkıcı rolü, çalışanların yoğun emek sömürüsü anlamına geldiği anlaşılabılır. Ancak insan merkezli bir düşünceyle, kâr oranı düşük olsa da öncelikle hizmet götürmek amaçlanabilir.

Bu, mümkün değil mi? Konumuz açısından düşünüldüğünde, hem şirketi daha kârlı hale getirmek, hem de istihdam sağlamak ve hizmeti sınırlamadan kalitesini artırmak mümkün değil mi? Eğer mümkünse bu nasıl sağlanabilir? Bunlar üzerine düşünmeli, çözüm, bu düşünsel kanalda aranmalıdır. Eğer özelleştirme bu sonuçları yaratmıyorsa, bizi bu sonuçlara götürebilecek alternatif çözümler irdelenmelidir. Özelleştirme yerine “kamu denetimi” de bu alternatif çözümlerden biridir.

Özelleştirme Değil “Kamu Denetimi”

“Madem devlet yönetemiyor o zaman özelleştirirsin, bak nasıl yönetiliyor!”. KİT’lerdeki “kötü yönetim” bir çok insanda bu düşüncenin yerleşmesine yol açtı. Bu düşünce bir adım daha öteye taşındığında ise, devletin ekonomiye müdahalesinin her şeklinin bir “kötü yönetim” olduğu, ekonominin, serbest piyasa mekanizmasına göre işlemesi gerektiği savunuluyor.

Ancak POAŞ’ın özelleştirilmesi özelinde bu sav ele alındığında geçersiz olduğu görülüyor. Devlet önemli gelir kaynaklarından birini kaybetmiş ve bir süre için vergi gelirlerinden bile mahrum kalmıştır. Bunun yanı sıra, iş ve emek sürecinde önemli olumsuzluklar ortaya çıkmış, çalışanlar bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Bu nedenle “kötü yönetilen” ancak kârlı, dev, kendi alanında tekel durumunda olan devlet işletmelerinin, özelleştirmeye dışında bir alternatifle beraber düşünülmesi gerekmektedir. Sorun “kötü yönetim” ve bunun görülen sorumlusu da “siyasiler” ise, kuruluşu elden çıkarmak yerine bu sorunun üzerine gidilebilir.

Bu sorunu ortadan kaldırması düşünülen mevcut denetim mekaniz-

maları da sorunun bir parçası haline gelmiş durumdadır. Anlatımlardan biliniyor ki, bu denetim mekanizmaları işleyemez duruma getirilmiştir. Eğer bu mekanizmalar işletilemiyorsa, bu kuruluşları kamu denetimine açmak, kamu denetiminin mekanizmalarını, kanallarını yaratmak akla ilk gelebilecek seçeneklerden biridir. Bu yaklaşım, bu kuruluşların “siyasilerin elinde arpalık” olduğu türünden eleştirileri de boşa çıkaracaktır. Söz konusu olan “kamu çıkarı”ysa, bunun denetimini “kamu”nun yapması akla yatkın bir çözümdür.

KİT’lerdeki temel sorunlardan biri de işe alma ve işte yükselme süreçlerinde yaşanan irrasyonel davranışlardır. Her siyasi partinin bu kuruluşlarda kendi kadrolaşmasını yaratmak istemesi, her iktidar değişimiyle beraber üst yönetimlerin de değişmesi, “hamili kart yakınımdır” uygulamaları, bu kuruluşların akrabalar ve yakınlar için yüksek maaşla emekli olmak için kullanılmaları gibi uygulamalar artık biliniyor ve normal de karşılanıyor. Bu kuruluşları kamu denetimine açmak, işe alma ve işte yükselme süreçlerinde kamu yararını gözeten, rasyonel, eşit, beceriye dayalı bir sistem kurulmasını da sağlayacaktır. Bu rasyonellik, özel sektörün, “az adamla çok iş yapma”, “etkinlik ve verimliliği en üst düzeye çıkarma”, “esnek çalışma” anlayışında yer alan istihdam karşıtı rasyonellikle aynı şey de olmayacaktır. Çünkü bu rasyonelliğin öznesi, şirket (yani işveren) değil kamu (yani toplum) olduğu için, rasyonelliğin çıkış noktası da kâr değil, kamu çıkarı olacaktır.

KİT’ler üzerinde kamu denetiminin nasıl sağlanacağı ise akla gelebilecek ilk sorulardan biridir. Bunu yapacak olan elbette kamu kuruluşları olacaktır. Sendikalar, meslek örgütleri, hatta mahalli yapılanmaların da dahil olduğu demokratik kitle örgütleri sağlayabilir bu denetimi.⁴⁵

KİT’lerdeki kötü yönetim, siyasilerin etkisi, çürümüşlük olarak görülebilecek tüm uygulamalar artık bilindik ve bilindik olduğu için de normal görülür uygulamalar haline gelmiştir. Bu durumdan her ne kadar rahatsızlık duyulsa da “böyle gelmiş böyle gider” anlayışı büyük oranda yerleşmiştir. Ancak böyle olmak zorunda değil. Patronaj ilişkileri ye-

45) “Kamu” terimi, ülkemizde bulanık bir şekilde kullanılmaktadır. “Kamu iktisadi teşebbüsleri”nin devleti işaret eden “kamu”suyla, burada kastedilen “kamu denetimi” yapacak olan “kamu kuruluşları”nın “kamu”su aynı değildir. Burada söz edilen “kamu kuruluşları”, demokratik kitle örgütlerine işaret etmektedir.

rine rasyonelliği hakim kılmak mümkün. Bunun için, asıl olarak da özelleştirme yerine kamu denetimi için yeni bir paradigmaya açık olmak ve bu konuda irade göstermek gerekmektedir en başta.

Bir kuruluşun özel ya da devlet kuruluşu olması tek başına bir anlam ifade etmemektedir. “Kâr” ya da “kişisel çıkar”, “siyasal çıkar” amaçlı düşünüldüğünde, “insan” göz ardı edilebilmektedir. POAŞ’ın üç dönemi bunun örneğidir. POAŞ bir devlet kuruluşuyken yaşanan olumsuzluklar ne kadar açıksa, özelleştirilmesinin ardından yaşanan olumsuzluklar da o kadar açıktır. “Kamu çıkarı”nı koruyabilmek, “insan merkezli” bir paradigmayla ve “kamu denetimi”ni de işin içine dahil ederek mümkündür ancak.

Teşekkürler

Bu çalışmayı olanaklı kılan, görüştüğüm tüm POAŞ çalışanlarına, özellikle de görüştüğüm ilk kişi olan ve beni bu çalışma için yüreklediren Taci Uzunbabalar’a; çalışma süresince bilgilerini paylaştan ve kütüphanelerinden yararlanmamı sağlayan Petrol İş Sendikası’ndan ilgililere teşekkür ediyorum...

KAYNAKÇA

20. Yılında Türkiye’de Özelleştirme Gerçeği sempozyum kitabı, (Eylül 2005), TMMOB yayını.
- 500 Büyük Sanayi Kuruluşu, <http://www.iso.org.tr/tr/Web/Statik/Sayfalar/index.aspx> (indirilme tarihi 2008).
- BAKAN, J. (Ocak 2007) *Şirket – Kâr ve Güç Peşindeki Patolojik Kurum*, İstanbul: Ayrıntı
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu’nun 2005/4 sayı, 22 Eylül 2005 tarihli “Özelleştirme İdaresi Başkanlığının 2001, 2002, 2003 Yılları Eylem ve İşlemlerinin Araştırılıp Denetlenmesine İlişkin Rapor”u, http://www.cankaya.gov.tr/tr_html/DDK/oib.htm#VIII.E
- Kurumlar Vergisi Sıralaması, Gelir İdaresi Başkanlığı verileri, <http://www.gib.gov.tr/index.php?id=271> (indirilme tarihi 2008)
- PETROL-İŞ YAYIN-58, '97-'98 Petrol-İş Yıllık (2000)
- PETROL-İŞ YAYIN:71, Petrol Ürünleri Dağıtım Sektörü ve POAŞ (Ağustos 2001),
- POAŞ Faaliyet Raporları, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, <http://www.poaş.com.tr/Dcfa-ul.asp?pg=47> (indirilme tarihi Eylül 2007).

354 Haçıyatmazı Devirmek

T.C.TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ BAŞKANLIĞI Yolsuzlukların Sebeplerinin, Sosyal ve Ekonomik Boyutlarının Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu raporu, http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/yolsuzluk_arastir-ma/index.htm, (indirilme tarihi 2008)

- POLANYİ, K., (1986), *Büyük Dönüşüm*, İstanbul: İletişim
SENNETT, R., (2005), *Karakter Aşınması*, İstanbul: Ayrınu

Bürokratlar Kamu Yararına Toplumsal Dönüşümü Nasıl Sağlayabilir?

Yıldırım Şentürk

“İyi bir çalışma yaptınız, bugünlerde iyi bir iş yapmanın cakası içindesiniz. Dikkatli olun.” (İsmet İnönü)¹

1980 sonrası IMF ve Dünya Bankası'nın öngörülleri doğrultusunda yaşanan yeniden yapılanmadan, 2000'li yıllarda daha da etkin olmaya başlayan Avrupa Birliği'ne uyum kriterlerine kadar uzanan süreçte, Türkiye'de tarımdan sağlığa, eğitimden güvenliğe birçok alanda kapsamlı ve detaylı bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bugün de benzer yeniden yapılandırma süreçleri yaşanmaktadır. Bu dönüşümler kamuoyunun karşısına çoğu zaman değişen bir mevzuat veya yasa olarak çıkarken, uzun vadede önemli toplumsal sonuçları olabilecek uygulamalar yeteri kadar irdelenmeden geçerlilik kazanabilmektedir. Örneğin, sadece Ekim 2002-Mayıs 2006 tarihleri arasında çıkartılan yasa sayısı 712'dir (BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, 2006:89). Tüm bu dönüşüm sürecinin planlanması, mevzuatın hazırlanması ve nihayet uygulanmasında bürokratlar önemli roller üstlenmektedir.

Bu durumda bürokratları nasıl ele almalıyız? Belli bir hiyerarşi dâhilinde, kendilerinden isteneni rutin bir şekilde yerine getiren “emir kul-

1) Attila Karaosmanoğlu'nun aktardığına göre, İsmet İnönü bu sözü I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlayan Necdet Erder, Attila Karaosmanoğlu, Ayhan Çilingiroğlu ve Attila Sönmez'i dostane bir tarzla uyarmak için söylemiş (ERDER 2003: 20).

ları” olarak mı? Weber’den esinlenerek araçsal-aklın taşıyıcıları olarak mı? Yoksa uzmanlıkları, bilgileri ve yetkileri dahilinde toplumsal dönüşüm süreçlerine müdahale edebilen, bu süreçleri yeniden kurgulamaya çalışan aktörler olarak mı? Saha araştırmasında bu sorulara yanıt aranırken, bürokratların kendi deneyimlerinden hareketle toplumsal dönüşümü hangi ilkeler temelinde kurguladıkları, tasarımlarını hangi araçlarla uygulamaya koydukları, sonuçları nasıl değerlendirdikleri ve özellikle neoliberal politikaların dışında alternatif politika üretebilme, önerebilme ve uygulayabilme kapasiteleri incelenmeye çalışıldı. Saha çalışmasını kurgularken, temel hedefimiz “bürokratlar *kamu yararına* toplumsal dönüşümü nasıl sağlayabilir?” sorusuna yanıt aramaktı.² Bu kapsamda, özellikle mesleki faaliyetlerini yerine getirirken bürokratların *dönüştürebilme yetisini* ve *kamu yararını* hangi mekanizmalarla gözetebildiklerine ağırlık vermeye çalıştık. Aşağıda her bir kriteri bir alt başlıkta incelerken, bu kriterleri neoliberal politikalar ekseninde kamu sektörünün yeniden yapılandırılmasında sıkça atıfta bulunulan *yönetişim* anlayışından farklı, alternatif bir yaklaşım olarak sunmayı hedefledik. Buradan hareketle, yazının son kısmında, 2001 yılından sonra gündemde olan kamu sektörünün yeniden yapılandırılma deneyiminin ilk sonuçlarını tartışacağız.

Bürokratların Dönüştürebilme Yetisi

Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kurumların öngörülleri doğrultusunda uygulanan yeniden yapılandırma politikaları sonucu kamu kuruluşlarının çalışma tarzlarının özel sektör şirketlerine benzetilmeye çalışıldığı, sıkça dile getirilen bir eleştiridir (GÜLER 2005, BAYRAMOĞLU 2005, TÜRKAY, 2005). Bu tür bir paralelliğin belirmesinde, yeniden yapılandırma programlarının şekillendirilmesinde uluslararası

2) Bürokratlar üzerine yapılan saha araştırmasının ilk aşaması 11-29 Temmuz 2007, ikinci aşaması ise 30 Haziran-9 Temmuz 2008 tarihleri arasında Ankara’da gerçekleştirildi. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Hazine Müsteşarlığı, Maliye Bakanlığı, Merkez Bankası, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), Telekomünikasyon Kurumu ve Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) gibi farklı kamu kuruluşlarında çalışan 38 uzman bürokratla bürokrasi deneyimleri hakkında mülakatlar yapıldı. Bu görüşmelerde kendi deneyimlerinden hareketle, “kamunun uzmanları” olarak bürokratların neoliberal politikaların dışında alternatif politika üretebilme, önerebilme ve uygulayabilme kapasiteleri araştırılmıştır.

kurumların ve özel şirketlerin etkin rol almasının yanı sıra, bu kurum ve kişilerin kullandıkları programlar ve kavramlarla egemen bir söylemi yeniden üretiyor olmalarının da önemli bir rolü vardır. Nitekim çeşitli kurumların raporlarında, “yönetişim,” “katılımcılık,” “saydamlık,” “hesap verebilirlik” gibi kavramları sıkça görmek mümkündür.³

Ancak kurulmak istenilen bu paralelliğin çok dar kapsamlı ve seçici olduğuna da dikkat etmek gerekiyor. Her ne kadar bugünlerde popüler bir kavram haline gelen “yönetişimin” (*governance*) bazı prensipleri özel sektör tarafından kendi alt birimlerine ve personeline uygulanıyorsa da, aslında *yönetişim* küresel ekonomide iş yapmanın tek ve kapsayıcı ilkesi olarak görülmemektedir. İş dünyası dergilerine şöyle bir göz atıldığında fark edilecek ilk şey, iş yönetimi hakkında birbirinden farklı yaklaşımların dile getirildiğidir. Bu yaklaşımlar içinde özellikle vurgulanan bir tema ise her an her şeyin değiştiği bir “küresel ekonomide” ve coğrafi olarak çok uzakta olan toplumlardaki gelişmelerin ve olayların birbirini etkileyebileceği bir dünyada, iş dünyasının bir yandan yeniliğe (*innovation*) önem vermesi, bir yandan da sürekli değişimleri takip ederek yeni stratejiler geliştirmeyi öğrenebilmesi gerektiğidir. Yani iş dünyasındaki yöneticilerin gündeminde, yaratıcı ve yenilikçi olmak, *think-tank* ve strateji gruplarından yararlanmak, çalışanlarının motivasyonunu artıracak sosyal faaliyetleri desteklemek ve kurum kültürünü geliştirmek var. Bu anlayışı, kamunun yeniden yapılandırılmasında ile-

3) Son zamanlarda yönetime daha fazla vurgu yapmaya başlayan Dünya Bankası, yönetişimi (*governance*) bir ülkenin sosyal ve ekonomik kaynaklarının idaresinin kalkınmayı sağlayacak biçimde işlemini sağlayan iktidar tarzı olarak tanımlamaktadır (WORLD BANK, 1994). Çok genel olan bu tanım aslında iki temel açıdan ülkelerin yeniden yapılandırılmasını “talep etmektedir”: 1) Ülkelerin kamu sektörlerinin farklı bir iktidar-yönetim tarzına göre yeniden yapılandırılması ve 2) ekonomik ve sosyal kaynaklarının idaresinin yeniden yapılandırılması. Nitekim Dünya Bankası zaman içinde ülkelerin yönetişim seviyelerini takip edebilmek ve niceliksel olarak ölçebilmek için bir dizi “yönetişim göstergeleri” (WGI) geliştirdi. Bu göstergeler, temel olarak 1) hesap verebilirlik, 2) politik istikrar ve şiddetin olmaması, 3) hükümetin etkili olması, 4) mevzuat niteliği, 5) yasaların üstünlüğü ve 6) yolsuzluğun üstesinden gelme kategorileri altında toplanmaktadır (bkz. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>). Bu bağlamda, daha genel ve kabul edilebilir bir “kalkınma” hedefinin altında, aslında yönetişim politikaları “gelişmekte olan ülkelerin” kalkınmalarının önündeki engelleri, bu göstergelerin altındaki dar kapsamlı konularla sınırlamaktadır. Nitekim II. Dünya savaşı sonrasında etkili olan modernleşme ekolü gibi bu yaklaşımın da sorunların kaynağını bu ülkelerin “iç dinamikleriyle” sınırlamaları önemli bir eksiklik.

ri sürülenlerle karşılaştırdığımızda tezat belirginleşiyor. Belli bir pazara belli ürünleri üretmek veya pazarlamak ile sınırlı işlevleri olan bir şirketin bile küresel bir ekonomi içinde varlığını ancak bu şekilde devam ettirebileceği savunulurken, kamu kuruluşlarının daha dar bir hedefe-prensibe (küresel serbest piyasa koşullarının inşası ve devamını sağlamak) endekslenmiş bir şekilde işleyişini yerine getirmesi istenmektedir.

Tam da bu yüzden, üzerinde yeniden düşünülmesi gereken önemli bir soru kamu sektöründeki uzmanların kendi alanlarında dönüştürücü, yenilikçi ve yaratıcı olabilmelerinin nasıl sağlanabileceğidir. *Dönüştürebilme yetisinin* geliştiği bir bürokrasi veya kurum değişen şartlara ve ortaya çıkan sorunlara yanıt vermekte gecikmeyeceği gibi, yaratıcı uygulamalarla da kendini geliştirmenin yollarını arayabilir. Bu kapsamda, araştırmada kamu sektöründe belli alanlarda uzmanlaşmış olan bürokratların, ilgilendikleri alanlar kapsamında dönüştürebilme yetilerinin ve yenilikçi, yaratıcı olmalarının ne tür engeller ile karşılaştığını anlamaya çalıştık.

Saha araştırmasında görüştüğümüz bürokratlarda iki temel ayrım görülmektedir. *Yaptığı işten* memnun olan ile olmayanlar ve bulunduğu *konumdan* memnun olan ile olmayanlar. Birbirine yakın gibi görünen bu durumlar arasında belli bir ölçüde fark bulunmaktadır. Birincisi daha çok bürokratların mesleki olarak yaptığı uzmanlığın toplumsal faydasıyla ilişkili. İkincisi kişinin sahip olduğu yetileriyle hâlihazırda bürokrasi içinde bulunduğu konumunun örtüşmesiyle bağlantılı bir durum. Birincisi daha çok bürokrasinin örgütlenmesi ve iş bölümünden kaynaklıyken, ikincisi daha çok siyasi atmosfere göre değişmektedir.

Yaptığı işten memnun olmayan bürokratlar, yaptıkları işin toplumsal önemi veya dönüştürücülüğü konusunda şüphesi olan bürokratlardır. Kurumlar arası *koordinasyonu* sağlayan bir birimde çalışan bir bürokrat, yirmi bir yıl önce uzman yardımcısı olarak işe başladığında, görev tanımına baktığında neredeyse tüm Türkiye'nin meselelerinin kendisini ilgilendirdiğini düşünmüş, ancak zaman içinde işinin kurumlar arası bağlantıları kurmak için "üst yazı" yazmaktan ibaret olduğunu kavradığını belirtmektedir. Bu süre içinde öyle bir formasyondan geçiyorsunuz ki "giydiğiniz kıyafetler bile renksiz, mat renkler oluyor, yani bürokrasi ruhunuza işliyor" diye şikayet etmektedir. Bürokratların bir şeyleri değiştirebileceğine inanmadığı gibi, kamunun değişebileceğine de pek olasılık vermeyen bu bürokrat, kendi deneyimini şöyle aktarmaktadır:

Yirmi bir yıldır, gelen her yeni müsteşar 'birlikte çok işler başa-racağız' der, sonra da her alt birimden brifingler ister. Biz daha önceki dönemlerde yazılmış, hazır brifing üzerinde bilgisayarda birkaç değişiklik yaptıktan sonra sunarız. Bir daha da o brifingle-rin adı bile anılmaz. Okunduklarını da sanmıyorum. Okunsalar da bir şey yapacaklarını ummuyorum çünkü her bir sorunun çö-zülebilmesi için mevzuatlarda ve yasalarda değişiklik yapılması gerekir ki kimse öyle uzun boylu işlere girmek istemiyor. Zaten müsteşarlık siyasete atılmak için bir basamak. Gelen müsteşarla-rın biri hariç hepsi bir sonraki dönem siyasete atıldı.

Genel olarak bürokratlar, bürokrasinin rutin işleri yapmayı daha çok teşvik ettiğini belirtmektedir. "Bürokrasi içinde günlük işler var, onları yaptığın sürece kimse sana 'neden yeni bir şeyler yapmıyorsun?' diye sormaz." Daha çok kişisel çabalarla yeni uygulamaların başlatıldığı, ama bunları yapan kişilerin de aslında *risk* aldığı ifade edilmektedir. Önce-likle, "çalışan, çalıştırılır" düsturu bürokrasi için de geçerli görünmek-tedir ki bu tür kişilerin üzerine çok fazla iş yükü verilerek aslında çalış-mayanlar ödüllendirilmektedir. İkincisi, yeni uygulama-değişiklik ba-şarılı olduğu takdirde bürokratlar amirleri tarafından takdir edilmekte-dir, ama yeni uygulamadan kaynaklı sorunlar ortaya çıktığında "neden bu işlerle uğraşıp başımıza dert açıyorsun?" denilebilmektedir. Kısaca-sı, bürokrasi içinde bürokratların yeni uygulamalar başlatmasını ve de-ğişiklik yapmasını, yani yaratıcı olma yetilerini geliştirmelerini teşvik eden bir ortamın olduğunu söylemek güç.

Yine aynı bürokrat, kurumun restoranında genç bürokratları göstere-rek, bunların geçen sene alınan uzman yardımcıları olduklarını, aslın-da hepsinin çok yetenekli ve başarılı gençler olduğunu ve bu uzman yardımcıları arasında en düşük KPSS puanının 97 olduğunu söyledik-ten sonra, birkaç yıl içinde bu kişilerin gözlerindeki ışıltının gideceğini iddia etti. Birkaç hafta önce bu gençlerin kurum içi bir bülten çıkarma önerisinde bulunduklarını, ama idarecilerle izin için konuşunca ortamı anlamaya başladıklarını belirtti. Tam o sırada restorandan çıkmakta olan yaşlıca bir kişiyi işaret ederek, bu kişinin daha önce Diyanet İşle-ri'nde çalıştığını, şimdi ise kendi kurumlarında daire başkanı olduğunu belirttikten sonra, bu gençlerin bu kişinin idaresinde nasıl başarılı ola-bileceğini sordu. Benzer biçimde birçok bürokrat, bazı kurumlarda amirlerin niteliklerinin astlarına göre düşük olmasının ast konumunda-

ki uzmanların önüne engel olarak çıktığını, kendilerinden daha yetkin olan uzmanları amirlerin istemediğini, bastırdığını, onların getirdiği önerileri göz ardı edebildiklerini belirtti.

Yukarıda değindiğimiz uygulamaların hepsi, kişilerin yaptıkları işlere başta yükledikleri anlamları sorgulamalarına, yaptıkları işlere olan inançlarının kaybolmasına neden olabilmektedir. Yaptığı işin anlamını sorgulamanın kurumlar arası *koordinasyonu* sağlayan birimlerde daha fazla hissedildiğini belirten bürokratlar, *icracı* (uygulayıcı) kurumlarda en azından yapılan işin sonuçlarını görmenin mümkün olduğunu vurgulamaktalar. Yapılan işin toplumsal faydasının net olarak görülmediği koordinasyon kurumları gibi birimleri “filler mezarlığına” benzeten bir uzman bürokrat, buraları dönemsel olarak siyasi iktidarla uzlaşmayan bürokratların “kızağa alındıkları” ya da kendilerine tekrar görev verileceği günü bekledikleri birimler olarak tanımlamaktalar.

Kurumların arasında, etkinlikleri ve çalıştırdıkları uzmanları kurum içinde yetiştirme ve geliştirmeleri açısından da farklılık görülmektedir. Bu bağlamda, Maliye Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı ve Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Türkiye’deki bürokrasi içinde uzman bürokrat yetiştirme açısından önemli yerler olarak kabul edilmektedir. Bu yerler uzun vadede siyasete ve iş dünyasına atılmak için de avantajlı yerler olarak görülmektedir. Özellikle Maliye Bakanlığı’ndaki hesap uzmanlığı tecrübesine sahip bürokratların kısa bir zaman sonra özel sektöre geçtikleri belirtilmektedir. Bu tür kariyer “değiştirme” veya “yükselme” olanaklarının olduğu birimlerde, uzmanlar işlerini daha olumlu bir biçimde anlamlandırmaktalar. Öte yandan, kurum içindeki formasyon eğitimi, çalışmaya başlayan uzmanların yaptıkları işi anlamlandırmalarını kolaylaştırırken, gelişmelerini de sağlamaktadır. Bu bağlamda Maliye Bakanlığı’nda, diğerlerine göre güçlü bir kurumsal kültürün “üstatlık” ilişkisi çerçevesinde hesap uzmanları arasında sağlandığı bürokratlar tarafından belirtilmektedir.⁴ Bu kurumda, kurum içi yükselmelerde ilk başlarda “sınavların” daha sonra da “kıdemin” esas alınması ve dışarıdan atamalara nadiren rastlanması kurum bürokratları tarafından olumlu bir özellik olarak vurgulanırken, toplumun farklı kesimlerin-

4) Bürokrat olarak uzun süre çalışan Erhan Bener, hesap uzmanı olarak da çalıştığı için Bürokratlar üzerine kaleme aldığı anı kitabında hesap uzmanlığına ve üstatlık ilişkisine yer ayırmaktadır (1982).

den gelen başarılı ve yetenekli kişilere de fırsat eşitliğini sağladığı ifade edilmektedir. Bu süreçten geçmiş bir hesap uzmanı bürokrat, “üstatlık ilişkisinin” hem artı hem de eksileri olduğunu belirtmektedir. Bu süreçte çok geliştiklerini, kurum içi dayanışmanın kendileri bürokrasiden ayrıldıktan sonra bile devam ettiğini, ancak belli konularda muhafazakâr, hiyerarşik ilişkilerin gündelik hayatlarına bile yansıdığını vurgulamaktadır. Planlamacılığa önem veren DPT’de ise uzmanların zaman içinde daha kapsamlı analizler yapabilme yetilerinin geliştiği belirtilmektedir. Hazine Müsteşarlığı son dönemlerde uygulanan yapılandırma politikalarının oluşum sürecine daha etkin katıldığı için bu kurumlarda çalışanlar, kendilerinin zaman zaman önemli görevler üstlendiklerini, “kalifiye” uzmanlar oldukları için süreçlere daha makro yaklaşıldıklarını ve yeni bir kurum olmalarından kaynaklı bürokrasinin “statükoculuğunun” kendi kurumlarında daha az görüldüğünü belirtmektedirler. Ancak, görece Maliye Bakanlığı’nın hesap uzmanlarını hariç tutmak kaydıyla, uzman bürokrat yetiştirme açısından önemli atfedilen bu kurumlarda bile göreve yeni başlayan uzman yardımcılarının kurumsallaşmış ve sürekli bir kurum içi formasyondan ve eğitim sürecinden geçmedikleri, kişilerin kendi çabalarıyla kendilerini geliştirdikleri vurgulanmaktadır.

Üstelik bu kurumların görev ve yetkilerinin zaman zaman kolayca edilgen bir hale getirildiği, bu durumda ise yukarıda değinilen “uzmanlık formasyonunun” da önemini yitirdiği belirtilmektedir. Bu konuda önemli bir örnek DPT’nin bürokrasi içindeki inişli çıkışlı konumudur (KANSU 2004). Kurulduğu ilk dönemlerde önemli bir kurum haline gelen DPT dönemsel olarak geri plana itildikçe, buradaki uzmanlar da yaptıkları işlerin mahiyetini, anlamını sorgulamaya başlamışlar. Bu bağlamda, yeniden yapılandırma programlarına zaman zaman şerh düşmelerine rağmen, bu politikaların uygulanmasını engelleyemediklerini belirten bir uzman, kendi deneyimini şöyle özetlemektedir:

Bu politikaların uygulanmasında etkili olduğumuzu söyleyebilmek güç. Daha çok eğer siyasileri ikna edebilirsek ya da hukuki dayanaklar bulabilirsek, rötuş yapılmasını sağlayabiliyoruz... AKP döneminde daha fazla kalifiye olmayan adamın görevlendirildiğini görüyoruz. Yaptıklarınız ya göz ardı ediliyor, ya da son anda oldu bittiye getirilerek bir şeyler yapılıyor. O zaman da yaptığınızın pek bir

anlamı kalmıyor... En azından uyarımı yaptım diyerek kendinizi teselli ediyorsunuz. Nitekim başbakan bizim birkaç raporumuza çok kızmış, bunun üzerine daha yumuşak bir dil kullanımına gidildi.

Bürokratlar, burada siyasetçilerin alanına müdahale etmekten ziyade almış oldukları formasyonlar doğrultusunda kendi görevleri olan kamu uzmanlığını yerine getirmeyi talep etmekte. Savunulan teknokrasi değil. Aksine, toplumun farklı kesimleriyle doğrudan bağlantılı kişiler olarak “karar verme” işinin siyasetçilerin işi olduğunu peşinen kabul ediyorlar, sorun kendi işleri olan “analiz etme” işine rahatlıkla müdahale edilmesi. Uzman bir bürokrat, hem kendi “bürokrat” tanımını hem de bu anlayışın gerektirdiği pratiği nasıl yerine getiremediğini şöyle ifade etmektedir:

Benim bürokrasi anlayışıma göre, bürokratin görevi önüne gelen konuyla ilgili analizi yapıp, bütün olası çözümleri (olumlu olumsuz), her uçtan çözümleri onunla ilgili sonuçları artısı ve eksileriyle değerlendirip, karar verenin önüne sunmasıdır. Yoksa, karar alıcı ‘şunu şöyle yapacaksın’ dediğinde, ‘tamam efendim’ der ise bürokrat görevini yerine getiremez. Karar alıcıya da aslında zarar vermiş olur. Çünkü o söylemlerin bir kısmında, aslında karar alıcı için suç da teşkil edebilecek noktalar içermektedir. Biz bugüne kadar en üst düzey karar alıcıya kadar, attıkları adımın nereye varabileceği konusunda bilgi verdik. Tabii karar alıcı bazen hızlı hareket etmek istiyor. Böyle zamanlarda, ‘o öyle olmaz diyen’ bürokrat çok fazla sevilmiyor. Ama bence bürokratin sevgi ihtiyacı yoktur... Bürokrat taktir edilmeyi çok aramamalı.... Karar alıcının önüne üç tane çözüm önerisi varsa koymalı. Birini kendisinde tutup, ikisini sunarsa olmaz. Ahlaki olarak sorgulanması gerekir... Bu yapı içerisinde zaman zaman kurumsal güveni yakalayabiliyorsunuz, o zaman daha sağlıklı çalışabiliyorsunuz. Bu kurumsal güveni sağlayamadığınız zaman sizin bütün yaptıklarınız yanlış anlaşılıyor.

Yukarıdaki alıntıda belirtilen “bürokratların yanlış anlaşılması” özellikle karar alıcı ile bürokratların siyasi parti eğilimleri farklı olduğunda daha sıkça karşılaşılan bir konudur ki yukarıda değindiğimiz bürokratların bulundukları konumlarından memnun olmamaları meselesi de bu konuyla doğrudan bağlantılı görünmektedir. Görüşmelerde, iyi bir eği-

tim aldıktan sonra uzman yardımcısı olarak işe başlamış ve zamanla yükselmiş uzmanların, bir noktadan sonra kendileriyle benzer yetilere sahip diğer uzmanlara göre daha atıl bir konumda tutulduklarında durumlarını açıklamak için kullandıkları bir tabir var: *konjonktür*. Çoğu zaman bu *konjonktür*, yönetimde olan siyasi irade ile bürokratin siyasi yaklaşımının örtüşmemesi anlamına gelmektedir. Yani belli bir noktaya kadar görece almış oldukları eğitim, formasyon ve yetilerine göre yükselen uzmanların, bu aşamadan sonra daha üst düzey bir görev alabilmeleri siyasi iradelerle kurmuş oldukları ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Bir bürokrat *konjonktür* ile birlikte kendisinin değişen konumunu şöyle dile getirmektedir:

Ben daha önceki dönemlerde, kurumun en gözde uzmanlarından biriydim. Önemli işler olduğunda, beni görevlendirirlerdi. Ama şimdi kötü adam oldum. Hiçbir iş verilmiyor. Önceden vasat bir uzman olsam, şimdi kötü uzman olmamı anlarım, ama en iyiden kötüye gelmiş olmayı anlamak mümkün değil. Tabii biz uzman olduğumuz için görece serbestliğimiz var, raporda istediğimiz eleştiriye yapabiliyoruz. Böyle eleştiri duymak istemiyorlar. Görevi senin yerine işe yeni başlamış, konuyu bilmeyen, görece işten çıkarılması daha kolay olan uzman yardımcısına vermeyi tercih ediyorlar. Uzman yardımcısının da eli mahkum, sabahlara kadar çalışmak zorunda. Temel sorun kurumlarda liyakat mekanizmasının olmaması.

Kısacası, kurumların içinde kişilerin yetki ve görevlerinin *konjonktüre* göre kolayca değişebildiği, bu kişiler “normal” işlerini yaptıklarında bile yanlış anlaşılabilirlikleri ve üstelik kurumların içinde uzmanları bu “*konjonktüre*” karşı koruyabilen liyakat mekanizmalarının işletilemediği görülmektedir. Bu durum temel olarak iki yönden bürokrasinin işleyiş tarzını etkilemektedir: Öncelikle, bürokratların bir kısmı *konjonktür* adamları ya da kadınları olurken, diğerleri gözden düşen, “kızağa alınan” uzmanlar haline gelmektedir. *Konjonktürün* dışladığı kişiler, yetilerini kullanamadıklarını, yaptıkları işin anlamsızlaştığını ve hak ettikleri konumlarda bulunmadıklarını düşündükleri için, kurum içi “küskünler” haline gelmektedirler. İkincisi, *konjonktürün* dışladığı bu kişilerin daha edilgen bir kamu kuruluşunda veya konumda istihdam edilmesi tercih edildiği için, Türkiye’deki bürokrasi içinde “edil-

gen" kurum ve birimler yaratılmaktadır veya var olanlar yeniden üretilmektedir.

Temmuz 2007 seçimlerinde muhalefetteki bir partiden milletvekili aday adayı olan, daha sonra seçimi kazanamayınca geri görev talebinde bulunan bir bürokrat, son bir yıldır kurumlar ve birimler arası gezdirildiğini belirtmektedir. Son bulunduğu birim içinde bile masası üç kere değiştirilen bürokratu, görüşmeye gittiğinde birimin bulunduğu üç katlı binadaki çaycı bile tanıımıyordu. Her ne kadar bu örnek istisnai görünse de "parti siyaseti" ve bürokratlar arasında ilginç bir ilişki olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Yasal düzenleme gereği bürokratlar herhangi bir siyasi partiye üye olamıyorlar. Ama bir yandan da hem bürokrasi kariyeri içinde konjonktürün önemli bir rolü var, hem de kişilerin hangi siyasi partiyle bağlantılı olduğu zaten bürokrasi içinde bilinmektedir. Bürokraside çalıştıktan sonra kendi işini kuran bir görüşmecisi bu sorunun aşılabilmesi için, öncelikle siyasi partilere bürokratların açık bir biçimde üye olabilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

İnsanlar kendilerine yakın kişileri en alttan en üst seviyeye kadar, zincirde bir kopukluk yaratmayacak şekilde atıyor. Kişilerin siyasi kimlikleri net olmadığı için de itiraz edemiyorsun. Aslında bürokrasi içinde birçok kişi sorumluluk alıyor ve imza atıyor. Ama bu hiyerarşi zinciri içinde aykırı sesler önceden ayıklandığı için 'tek bir ses' çıkıyor. Tek bir sesin çıktığı yerde dönüşüm, gelişim beklemek yanıltıcı olur.

"Gizil parti siyaseti" olarak adlandırabileceğimiz bu durum, parti siyaseti üzerinden yapılan uygulama, atama veya kadrolaşmaları sorgulamayı da imkansız kılmaktadır. Burada ön plana çıkan iki unsur var: Öncelikle "zayıf halka" yaratmamak için, dışarıdan yani farklı siyasi parti bağlantılı kişilerin (özellikle işlerin bir an önce yapılması gerektiği konularda) imza hiyerarşisinin içine alınması tercih edilmemektedir. İkincisi, içeriden birinin de onaylamayı reddetmesi, iş ve uzmanlık aidiyetinden kaynaklansa bile siyasi parti aidiyetine gölge düşürebilmektedir. Dolayısıyla, "gizil parti siyaseti" bürokratların işlerini uzmanlıklarından hareketle yapmalarını engelleme konusunda "açık" parti siyasetinden daha fazla sorun teşkil edebilmektedir.

Parti siyasetinin, bürokratların işlerine müdahale etmesini teşvik eden bir başka uygulama da "açık kararnameyle" atamalar olarak görünmek-

tedir. “Kızağa alınmış” bir bürokrat, bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Yukarıdan bir talep gelince aşağıdakiler o doğrultuda hemen, usulsüz biçimde her şeyi yapabiliyorlar. En tepedekiler yani müsteşarlar, daire başkanları açık kararnameyle atandıkları için kurumun içinden gelen kişiler olmayabiliyorlar ve konumlarını hak etmek için kendilerini atayan kişilerin talepleri doğrultusunda çalışıyorlar. Böyle bir ortamda liyakat mekanizmaları işlemiyor. Hak etmediğin yerlerde atıl bir biçimde bekletiliyorsun.

Sonuç olarak, siyasi iktidarlar tüm bürokrasiden ve onun kurumlarından en etkin biçimde yararlanmak yerine, bazı kurum, birim ve kişilerin rolünü artırırken, diğerlerini geri plana itebilmektedir. Bu nokta oldukça önemli, çünkü yukarıda koordinasyon kurumlarından bahsederken bazı kurum ve birimlerde çalışan uzmanların yaptıkları işlere anlam yüklemekte güçlük çektiklerini belirtmiştik. Bu tür kurum ve birimlerin varlığını sadece bürokrasi içinde “zorunlu” yapılması gereken işler veya bürokrasinin “kaçınılmaz” örgütlenme tarzıyla açıklamak yerine, *konjonktüre sıkı sıkıya bağlı bir bürokraside* döneme göre dışlanan bürokratları geçici olarak edilgin bir konumda tutmanın mekanizmaları olarak açıklamak daha anlamlı görünmektedir. Nitekim bu mekanizmalar yaptığı işten memnun olmayanlar ile *bulunduğu konumdan* memnun olmayan bürokratların zaman zaman aynı kişiler olmasına da neden olmaktadır.

Aslında, bürokratların, bu tür uygulamalara karşı koymak için dava açmaları mümkün görünmektedir. Üst düzey bir bürokrat, “eğer bir yerde yargıya başvuru artıyorsa, anlayın ki orada huzur yok, sorun var. Sorunlar buraya ulaşmadan çözülebiliyorsa, o esneklik var ise o toplumda huzur, barış olur. Diğer türlü olduğunu söylemek güç” diyerek, bürokrasi içindeki yargıya başvuruların olmasını, yaşanan sorunların bir göstergesi olarak vurgulamaktadır. Nitekim yukarıda durumuna kısaca değindiğimiz seçim sonrası farklı birimlere atanan bürokratin da davaları devam etmektedir. Bu kişi, dava sürecindeki belirsizlikler kişileri yıpratırken, “onlara usulsüz davranışlarda bulunanlara herhangi bir yaptırım gelmiyor” diyerek, dava açmanın “yıldırma politikasını” telafi etmede yetersiz kaldığını vurgulamaktadır. Uzun süre bürokratik yapmış bir başka kişi bu süre zarfında birçok kez yönetimlere karşı dava açmış:

Ben direnebiliyorum. Beni üç kere işten attılar. Üçünde de kazandım... Dava süreci iki yıl sürer, dava sürecinde de dokunamıyorlar. Dava sürerken ikinci bir karar alamıyorlar. Ama o bitiyor, altı ay sonra bir başkası oluyor. Çok kişi buna dayanamıyor. Kaybettiğim dava yok ama aslında [benim durumum] diğerlerine gözdağı oluyor. Sindirme operasyonu.

Yani dava açmak bu tür uygulamalara karşı bir direnme aracı olarak görünse de usulsüz uygulamaları yapan idarecilere karşı caydırıcı tedbirler alınmadığı için bu kişiler çalışanları yıpratmaya devam ederken, diğer personele de gözdağı verebildikleri için hedeflerine ulaşmış oluyorlar.

Sonuç olarak, Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kurumların da teşvik ettiği kamu sektörünün yeniden yapılandırmasına yönelik egemen programlar, yukarıda irdelemeye çalıştığımıza benzer uygulamalardan kaynaklanan sorunların çözümüne uzak yaklaşımlara sahipler. Bu yaklaşımlar, devletin küçültülmesini savunurken, kamunun uzmanları olarak bürokratların dönüştürebilme yetilerinin geliştirilmesi önündeki engelleri irdelemeyi ve kaldırmayı hedeflememektedir. Yazının başlangıcındaki alıntı ise bu sorunun uzun bir tarihsel kökeni olduğunu göstermesi açısından oldukça ilginç, 1961'de Türkiye'de ilk kez bir kalkınma planı hazırlanıyor ve bu planın mimarlarına, *başarılarından* dolayı dikkatli olmaları gerektiği dostane bir şekilde salık veriliyor. Nitekim, I. Kalkınma Planı açıklandıktan kısa bir süre sonra planı hazırlayanlar planın layığıyla uygulanacağına dair umutlarını kaybedince görevlerinden ayrılıyorlar (ERDER, 2003).

Bürokratların Etkinliklerinde Kamu Yararının Önceliği

Bürokratların etkinliklerini genel olarak yasal çerçeveye belirlenmiş yetkiler ve hiyerarşik bir örgütlenme dahilinde, uzmanlıkları doğrultusunda yerine getirdikleri ve bu etkinlikler sayesinde belli bir sosyal statü ve güç kazandıkları söylenebilir (WEBER, 1978). Ancak, tarihsel ve toplumsal şartlara göre bürokratların niteliği ve bürokrasinin içeriği de değişmektedir ki önceleri hanedanların çıkarını gözetten bir yapıdan, "belli bir sınıfın" çıkarlarını, "devletin bekası"nı ya da "genel kamunun" önceliklerini gözetten bir bürokrasiye dönüşmesi mümkündür (DREYFUS, 2007). Bürokratlara ve bürokrasiye sabit bir rol biçmek yerine, bürokratların ve bürokrasinin işleyişinin, zaman ve yere göre değişebileceğini varsaymak araştırmamız açısından daha doğru bir yakla-

şım olarak görünmektedir.

Aslında bu bağlamda, 2001 sonrası uygulanmaya başlanan *Kamu Personeli Reformu* adı altındaki uygulamalardan alınacak çok ders var. Literatürde çoğu zaman *yönetişim* (governance) adı altında tanımlanan bu süreç (WORLD BANK, 1992; 1994), kamu personelinin ve kuruluşlarının küresel serbest piyasanın işleyişi doğrultusunda çalışmasını *temenni* etmek yerine, bu kurumların serbest piyasa ilkeleri doğrultusunda çalışmasını *zorunlu* kılmanın yollarını bulmaya çalışmaktadır. Yani, neoliberal politikaları uygulayanlar bürokrasinin sabit bir tanımını kabul etmeden, onu kendi öngörülerini doğrultusunda yeniden kurgulamanın yollarını ve araçlarını bulmaya çalışmaktadırlar. Örneğin, kamu yönetiminde *katılımcılığa* vurgu yaparken, aslında birçok kamu kurumunun karar alma mekanizmalarında ulusaşırı şirketlerin ve uluslararası kurumların temsilcilerinin etkin rol alabilmesinin önündeki engellerin kaldırılmasını hedeflemektedirler (TÜRKAY, 2005; BAYRAMOĞLU, 2006). Kaldı ki, her ne kadar neoliberal politikaları savunanlar genel bir serbest piyasa nosyonuna atıfta bulunsalar da yeni bir uygulamanın veya mevzuatın pazar ekonomisi içinde farklı aktörler, şirketler veya kurumlar açısından ne tür sonuçlar doğuracağını en başından kestirmenin mümkün olamayacağı yani peşinen “serbest piyasanın ortak çıkarı” türünden bir çıkarıma gidilemeyeceği görülmektedir. Tam da bu yüzden, zamana ve yere göre değişen “piyasanın” çıkarı ve öncelikleri, ancak buradaki güçlü aktörlerin ve kurumların katılımıyla sürekli yeniden tanımlanmaya çalışılmaktadır. Nitekim, Bayramoğlu çalışmasında, Türkiye’de tarım sektörünün yeniden yapılanmasını hedefleyen üst kurullarda uluslararası şirketlerin karar alma noktalarına nasıl gelebileceğine örnek olarak, şeker sektöründeki bağımsız düzenleyici kurumun karar alma birimlerinde ABD’li Cargill şirketinin temsil edilme sürecini göstermektedir (2006:371-374).

Bürokratların etkinliklerinde *kamu yararının* öncelik kazanabilmesi için benzer bağlantıların veya mekanizmaların, toplumun daha geniş ve farklı kesimlerini temsil edecek biçimde oluşturulması gerekmektedir. Scott’ın vurguladığı gibi, birçok iyi niyetli kalkınma projesinin bile nihayetinde başarısızlıkla sonuçlanmasında, bu projelerin uygulandığı yerlerdeki yerel halkın bilgisinden, tecrübesinden yeterince yararlanılmaması ve onların önceliklerinin, tercihlerinin göz ardı edilmesi önemli rol oynamaktadır (SCOTT, 1998). Yani *kamu yararının* bürokratların

çalışmalarındaki önceliğini sadece etik bir tercih olarak sunmak istemiyorsak, bürokratların ve onların kurumlarının genel halkın eğilimlerine, tercihi ve tecrübesine doğrudan ulaşabilme mekanizmalarının kurulması gerekmektedir. Kaldı ki “kamu yararı” gibi tanımı ve içeriği değişken olan bir kavramın içi, ancak bu bağlantının kurulmasıyla doldurulabilir. Bu ilk bakışta bürokratların çalışma tarzına ters görünebilir, ama yönetim ya da kamu-özel işbirliği adı altında son dönemdeki uygulamalara bakarsak, bürokratlar ve iş dünyası arasında (BAYRAMOĞLU, 2005) ya da uluslararası finans kuruluşları ile sivil toplum kuruluşları arasında (GOLDMAN, 2005) bu tür mekanizmaların kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Sorun hâlihazırdaki mekanizmaların toplumun çoğunluğuna ulaşmaması ya da ulaşmak istememesidir.

Gerek daha önceki araştırmalara gerekse de Türkiye’deki deneyime baktığımızda, bürokratların “kamu yararına” çalışmasının önünde birçok engelin olduğunu görmekteyiz. Bürokratların *sosyal formasyonuna* bakan çalışmalar, sosyal kökenlerine, aldıkları eğitime ve uzmanlıklarına göre bürokratların, toplumsal iktidardan belli bir pay alabileceklerini ve seçkin bir yapıya dönüşebileceklerini, bu seçkinlik ve güçle birlikte belli politikaların uygulanmasında peşin hükümlü olabileceklerini, belli çıkar gruplarının önceliklerine ağırlık verebileceklerini vurgulamaktadırlar (MILLS, 1974; BOURDIEU, 1998; DEZALAY ve GARTH, 2002; SKLAIR, 1995; ESCOBAR, 1995; TEIVAINEN, 2002; STIGLITZ, 2002). Yani bürokratların rasyonellik ilkesinden hareket ettiğini varsaymak yerine, eylemlerinde sosyal formasyonun önemli olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu sosyal formasyonun dönemlere göre nasıl oluştuğunu ve değiştiğini irdelememiz bürokratları ve onların etkinliklerini anlamamız açısından önemli bir başlangıç olabilir (ÖZEN, 1996).

Yaptığımız görüşmelerde, bürokratların referans noktası olarak *devletçilik* ve *liberalizm* olmak üzere iki karşıt eğilim öne çıkmaktadır. Merkezi devletin ve kurumlarının gücünü koruması gerektiğini savunan devletçiler, çoğu zaman karşı görüşü savunanlar tarafından “statükocu” olarak adlandırılmaktadır. Liberaller ise çoğunlukla piyasa ekonomisinin önünün açılması gerektiğini, küresel ekonomiye entegre olmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmektedirler. Her iki kesim açısından da genel toplumsal yarar, bir başka deyişle kamu yararı ancak dolaylı sonuç olarak gözetilmektedir. Yani devletçilere göre merkezi kurumlar,

liberallere göre serbest piyasa ekonomisi layığıyla çalışırsa, bu kaçınılmaz olarak genel toplumun yararına olacaktır. Tüm görüşmeler içinde, kamu yararını kendisi açısından temel çalışma nosyonu olarak sunan sadece üç bürokrat vardı. Bürokratlar arasında, devletçilik daha çok merkez sol görüşe yakınlar tarafından dile getirilirken, liberalizm sağ görüşün geniş bir yelpazesi içinde kabul görmektedir.

Burada iki önemli nokta var: Birincisi, sol yaklaşım ancak merkez sol görüşe yakın olabildiği sürece bürokrasi içinde varlığını koruyabilmektedir ki bu yaklaşım ancak "sosyal refah devleti prensiplerine" atıfta bulunarak kendine meşru bir zemin sağlayabilmektedir. Ne var ki, bu görüşü savunanlar, diğer kesim tarafından peşinen "statükocu" olarak göz ardı edilmektedir. Aslında, bu kesimin 1980 sonrasında bilinçli biçimde tasfiye edilmeye çalışıldığı da vurgulanmaktadır. Uzun süredir kamu sektöründe çalışan bir bürokrat, 1980 öncesi bürokratların cumhuriyeti kuran bir kadro olarak "devlet adamı" olma ağırlığını taşıdıklarını, gerektiğinde yetkileri doğrultusunda siyasetçilere karşı kendi biriminin faaliyetlerini savunabildiğini aktardıktan sonra şunu eklemektedir:

Özal sonrasında bu hızla değişmeye başladı. Son örnekler [devlet adamlığı ağır basan bürokratlar] de tasfiye edilince, işin ilginç süreci ilerlerken, daha önce aralarında çatışma, gerginlik, farklı siyasi görüşleri olduğunu varsayan kişiler, yeni gelişmeler karşısında birbirlerine yakınlaşmaya başladılar. Çünkü bir ortak kimlikleri vardı: Bürokratları. Devletin ve rejimin temel sacayaklarından biriydiler. Ama, değişti. Ne oldu? Birincisi, bürokratik yönetim, devletin dışına çıktı... Dışarıda verilmiş kararların ve programların yürütücüleri olmak zorunda kaldılar... Direnmelere karşı yeni yönetim, kadroları niteliksizleştirdi. Kimliksizleştirdi. Siyasi bağlantı ve rant sağlayarak, satın alındılar... Benim ilk yıllarımda, genel müdüre 'şunu yap' demek hakaret sayılırdı. Şimdi iç içe yaşıyorlar. Biri diğerini düğününe çağırıyor, diğeri onun yatını kullanıyor vs... Bu her yerde böyle artık... Yani, halvet durumu var. Ama gelinen noktadan bile siyasiler memnun değil, hâlâ 'bürokrasi beni engelliyor' deniliyor

İkincisi; sağ yaklaşım bürokrasi içinde daha geniş bir yelpazeye sahip görünmektedir. Merkez sağ görüşten, İslamcıya ve milliyetçiye kadar geniş bir kesim serbest piyasa nosyonuna atıfta bulunmaktadır. Bu ise bürokratların sosyal formasyonu ile benimsedikleri nosyon arasında, li-

teratürdeki bilindik ilişkileri hemen kurmayı güçleştirmektedir. Örneğin, çoğu zaman bürokratların ve teknokratların serbest piyasa nosyonunu benimsemesi onların yurt dışında eğitim almalarına ya da yurt dışında uluslararası kurumlarda çalışmış olmasına bağlanır. Bu konuda üzerine en çok konuşulan örnekler Özal döneminin “prensleri” ya da son dönemde Kemal Derviş oldu. Ancak, yaptığım görüşmelerde, yurt dışına gitmediği halde serbest piyasa nosyonundan hareket eden bürokratlar olduğu gibi, özellikle AKP gibi daha muhafazakâr ve İslami referans noktası olan bir partiye yakın bürokratların tamamı liberalizmi savunmaktaydı. Hem merkezde hem de taşrada çalışmış, yurt dışında eğitim yapmış ve AKP’ye yakın üst düzey bir bürokratin görüşleri şöyledir:

Liberal politikaların Türkiye’de hayata geçmesi artık geri dönüşü olmayan bir süreç. Çünkü artık göbeğinizden dünyaya bağlısınız... Burada bizim örnek aldığımız ülkeleri bahsediyorum, yoksa gelişme seviyesi açısından sizden daha geride olan ülkeler size örnek olamıyor. Dolayısıyla sizin örnek aldığınız ülkeler ki Avrupa Birliği, IMF, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletlerin alt unsurları gibi uluslararası bağlarınız da bunu gerektiriyor. Neresinden bakarsanız bakın bu tür politikaların ekonomik sahada ve siyasal sahada hayata geçirilmesini gerektiriyor. Onun için Türkiye’nin bu ana çizgiden, “mainstream” diyorlar ya, çok fazla ayrılması pek mümkün değil. Hangi siyasi iktidar gelirse gelsin bu böyle. Aksini savunan, aksini kesin çizgilerle savunanlar, özellikle şimdi seçim kampanyası zamanı yaşıyoruz bu tür şeyleri, işte ‘biz geldiğimiz zaman, Avrupa Birliği ile bağlarımızı koparacağız, IMF’yi silip atacağız’ gibi şeyler zaten hayata geçmesi mümkün olmayan söylemler. Dolayısıyla, özellikle iktidara oynayan partilerin politikalarına bakarsanız, bu tür söylemleri bir amaçla, işte oy avcılığı adına yapıyorlarsa bile yumuşatarak yapıyorlar...

Aynı bürokrat, bu bağlamda AKP hükümetini ise şöyle değerlendirmektedir:

Son 4.5 yıla Ak Parti damgasını vurdu, tek parti iktidarıydı, dolayısıyla yapmak istediği birçok şeyi yaptı ya da yapmanın yoluna girdi... Ülkenin liberal sağ kesiminin temsil edildiği bir kitle partisi oldu AK Parti. Şimdi yürüttüğü politikalar da haki-katen liberal, ekonomide bu tartışılmaz. Türkiye’nin en önemli özelleştirme hamleleri bu dönemde yapıldı... Birçok kamu şir-

keti bu dönem özelleştirildi. Tabii bu özelleştirmelerden çok fazla gelirler de elde edildi ama işin bu kısmından ziyade, bunun bir ideolojik çizgi olarak anlamı bizim için önemli. Yani özelleşmeyi hedefleyen, liberalleşmeyi hedefleyen, devletin ekonomik hayattan olabildiğince çekilmesini hedefleyen bir siyasal hareket olduğunu görüyoruz. Bu siyasal anlamda da liberalleşmeyi beraberinde getiriyor. İkisi birbirinden kopuk olamıyor... Türkiye eğer bir tarafı örnek olarak alacaksa, yani, devletçi politikaları mı, liberal politikaları mı, öyle bir tercih önümüze konsa, herhalde liberal politikalar demek lazım ki bizim yöneldiğimiz dünya, Batı dünyası, Avrupa Birliği. Orada da benzer durum var... Suyu tersine akıtma şansınız pek yok, su bir yöne yönelmişse artık geri dönüşü pek mümkün değil bunun. Ayrıca sizin dışınızda faktörler de var. Şimdi bir şey yapmaya kalksan iş dünyası, bırakın dış dünyayı, kendi iş dünyanız buna karşı çıkar ve buna karşı çıkmalarının haklı gerekçeleri var. Aksi takdirde, belki çarkın dönmesi mümkün olmayacak.

Yukarıdaki alıntılardakine benzer bir görüşün, yani Türkiye'nin "kuralları" belli ekonomik ve siyasi dünyanın bir parçası olduğunun bürokratlar tarafından kabul edilmiş olması, bu kişilerin bu kurallara müdahale etme ve alternatif politikalar üretebilme olasılığını ve isteğini peşinen azaltmaktadır. Politika alanındaki bu kapsayıcı hegemonya, alt konularda bile alternatif politika üretmenin alanını daraltmaktadır. Bir bürokrat bu açmazı şu şekilde ifade etmektedir:

Alternatif tarzda düşünemiyorsun. Düşünsen bile söyleyemiyorsun. Söyleyememen bir yasaktan veya baskıdan kaynaklanmıyor. Çünkü sistemi komple değiştirmen gerekir. Neoliberal politikaların egemen olduğu bir ortamda sen alt bir konuda örneğin eğitimde alternatif politika yapmaya kalktığında 'sırıttıyor.' Onun içine oturmuyor. Zaten bu sistem içinde uygulansa da başarılı olamaz. Bu yüzden sistemin komple bir alternatifinin sunulması gerekiyor. Mevcut yapının bir manipülasyonu olduğu için uç noktaları düşünemiyorsun. Bunun alternatifinin olmadığı başından kabul ediliyor. Sen eğitim gibi bir konuda bile ekonomik açıdan bakmak, matematiksel düşünmek zorunda kalıyorsun. Ama bunu da kimsenin baskısı olmadan, serbest bir biçimde yaptığını düşünüyorsun. Yani bu dile getirememekten ziyade, düşünememek. Başka türlü bir dünyanın var olabileceğini öngörmüyorsun.

Sonuç olarak, serbest piyasa nosyonu ya da neoliberal prensipler bürokraside *hegemonik* bir görüş ve formasyon haline gelmiş görünmektedir. Böyle bir formasyonu yurtdışına gitmeden, ülkedeki yüksek öğretim sisteminden veya daha sonra çalışılmaya başlanılan kurumlardan edinmek mümkündür. Gerek yüksek öğretim zamanında gerekse de bir kamu kurumunda çalışmaya başladıktan sonra yurt dışı deneyimine sahip olmak, yeni bir formasyon oluşturmaktan ziyade, bürokratların daha “nitelikli” eleman olmalarını ve yabancı dil sayesinde uluslararası kurum ve kişilerle görüşebilmelerini sağlaması sayesinde kariyerlerini olumlu etkilemektedir. Nitekim, yurt dışı deneyiminden sonra birçok bürokrat bulunduğu kurum içinde yükselebildiklerini vurgulamışlardır. Kısacası, alışlageldiği gibi birkaç siyasi lider veya teknokratın dışardan “ithal” ettiği reçeteler öncülüğünde uygulanan politikalar olarak neoliberalizme bakmak, bu uygulamaların ülke içinde yeniden üretilme sürecini görmemizi engelleyebilir. Kaldı ki bürokraside kendisine ancak devletçilikle meşru bir zemin sağlayabilen bir sol görüşün olması ve geniş bir sağ yelpaze içinde ise serbest piyasa nosyonunun egemen formasyon haline gelmiş olması, üretilecek olan alternatif politikaların yelpazesini peşinen daraltmaktadır.

Öte yandan, aslında yurt dışı deneyimi, bürokratların idealleştirilmiş veya kitabi bir ekonomik liberalizme daha mesafeli yaklaşmasını da sağlayabilmektedir. Idealleştirilmiş ekonomik liberalizmden hareket eden bir bürokrat, Türkiye’deki uygulamaların olumsuz sonuçlarını liberalizmin kendisinden ziyade “liberalizmin tam olarak uygulanamamasına” bağlarken, başka ülkedeki uygulamaları gözlemleme olanağı edinmiş bürokratlar bu ideal modelin hiçbir yerde tam olarak uygulanmadığını fark edebilmektedir. Tam da böyle bir gözlemden hareket eden bir bürokrat, Türkiye’deki ekonomik sistemi “vahşi kapitalizm” olarak tanımlarken liberal ülkelerle karşılaştırıyor:

Liberal ülkelerde bile bir sınırlandırma, yakalama, müdahale etme ve cezalandırma mekanizması var. Kuzey Amerika’da devlet tekelleşmeye müdahale edebiliyor. Ülke çıkarını gözeterek özelleştirmeye veya yabancıların satın almasına karşı çıkabiliyor. IRS’in [ABD’nin ulusal vergi bürosu] orada bir gücü var. Şirketler korkuyor. Ama Türkiye’de bu konularda zaaf var.

Ancak, sağ yelpaze içinde, serbest piyasa nosyonunun nasıl uygulan-

ması gerektiği konusunda farklılıklar olduğuna da dikkat etmek gerekir. Bürokratlar arasında hâlihazırdaki başarısız reformların arkasında, neoliberal politikaların içeriğinden ziyade bunların siyasetçiler tarafından tam layığıyla uygulanmamış olmasını görenler var. Bu yaklaşımı savunan kişiler, bu politikaların tam layığıyla uygulandığında belli bir toplumsal kesimin en az bir kuşak bedel ödemesine hazır olmak gerektiğini vurgulamaktadırlar. Öte yandan, AKP yönetimine yakın olan bürokratlar serbest piyasa nosyonunu savunmakla beraber, bu politikaların uygulanmasının yarattığı olumsuzlukların da farkındalar. Ancak bu bürokratlar, bu olumsuz sonuçlardan hareketle neoliberal politikaları yeniden kurgulamaya çalışmak yerine, bu politikaların ek sosyal politikalar ile birlikte uygulanması gerektiğini ileri sürmektedirler. Aşağıdaki alıntıda görüleceği gibi, bu bağlamda, Türkiye'nin son dönem uyguladığı politikaları, ek sosyal politikalarla sürdürülen bir liberalizm modeli olarak tanımlamaktalar:

Liberalleşme, özünde sosyal politikaların biraz geri plana atılmasını gerektirir. Bu hükümet aslında onu yapmadı. İşte orada birazcık hükümetin, yani yönetenlerin kişisel tercihleri de rol oynamış olabilir. Ya da ne diyelim, işte biz tamam makro ekonomi açısından özel sektörü savunuyoruz, liberal ekonomiyi savunuyoruz ama bir taraftan bizim önemli bir kesim insanımız belli bir gelir desteğinden, güvencelerden yoksun diye o alanlarda çok ciddi hem yapısal anlamda sosyal güvenlik reformu gibi hem de böyle münferit olaylar gibi sosyal yardımlaşma fonunun çok iyi kullanılması, belediyelerin kullanılması, yerine göre bir takım mekanizmalar var, işte devlet bütçesinden, kamusal bütçelerden vatandaşa para aktarılması, çiftçiye doğrudan gelir desteği falan, bunlarda da işte çok önemli hamleler yapıldı. Yani tabana ulaşma noktasında hükümetin böyle bir yaklaşımı var... Türkiye tam Batı modeli bir ülke değil, yani her şeyi ile değil. Biz bugün itibarıyla Doğu-Batı karması bir ülkeyiz ama artık Batılı özelliklerimiz, yani özellikle böyle ekonomi çarkının dönüşü, devlet mekanizmasının işleyişi, toplumsal hayatı başka bir tarafa bırakıyorum ama bu dediğim şeylerde biz tamamen Batılı bir ülkeyiz, Batılı bir ekonomiyiz. Onun için Batı'ya biz bu anlamda daha yakınız. Fakat her şeyiyle de örtüştüğümüzü söylemek mümkün değil. Her şeyden önce kişi başına gelir, milli gelir vs. bunlar batıyla mukayese ettiğimiz zaman çok düşük. Liberal ekonominin çok ciddi vuracağı insanlar var. Yani, artık bırakın yoksulluk sınırını, açlık sınırının altında milyonlarca insanımız var. İşsizlik oranı yüzde onlar civarında, şimdi böyle bir durumda,

kriz döneminde de yaşadık, liberal ekonominin çok zor durumda bırakabileceği insan kitleleri var... Hükümetin belki sosyal politikaları bir tarafa itmeden liberal politikalar uygulaması biraz Türkiye gerçeğini ortaya koyuyor ve bu konuda bence hükümet olumlu şeyler yaptı... Mesela KOBİ'ler çok önemli... Nitekim belki bu yapımızla iki krize direnebildik. Hükümet KOBİ'lere oldukça önem verdi... Yani, liberal politikalar ekstra yan unsurlarla uygulanıyor Türkiye'de.

Devletçilik ve liberalizmin iki karşıt eğilim olarak ön plana çıktığı ve liberalizmin hegemonik yaklaşım olarak belirginleştiği Türkiye'deki bürokraside, dönemsel olarak kamu kurumları arası bir anlayış farkı ve zaman zaman çatışma gözlemlemek mümkün. Örneğin, Hazine Müsteşarlığı serbest piyasa nosyonuna atıfta bulunurken, DPT daha temkinli olmayı tercih etmekte, Maliye Bakanlığı ise daha devletçiliği ağır basan kurum olarak görünmektedir. Aslında kurumlar arası fark ve çatışmanın olması öngörülen plan ve uygulamaların bürokrasi içinde kapsamlı bir biçimde tartışılmasını ve irdelenmesini sağlayabilir. Ne var ki, yönetimde olanlar zaman zaman bu farklılığı bertaraf etmenin yollarını aramaktadırlar. Yönetimde olan siyasi iktidarlar, kendi yaklaşımına yakın grup ve kurumlarla çalışabilmek için, zaman içinde farklı kurumların rolünü artırabilmektedir. Kamu sektörü içinde aynı konu ile ilgilenen birden fazla kurum veya alt-birim olduğu gibi, hangisinin ne kadar o konu üzerinde yetkin olduğu döneme göre değişebilmektedir. Uzman bir bürokrat kendi deneyimini şöyle aktarmaktadır,

DPT'de ilk çalışmaya başladığımız zamanlarda hepimiz genç, heyecanlı uzmanlardık ve Tansu Çiller zamanında da epey çalışmamız oldu. Gümrük Birliği'ne girme sürecinde çok yoğun çalıştık. Bu süreçte uygulamalara olumlu tarzda müdahalede de bulunabiliyorduk. Örneğin, Gümrük Birliği'ne aşamalı dahil olmayı savunduk ki bu kabul edildi. O zamanlar, bazı kurumlar birkaç çikolata için Gümrük Birliği erteleniyor diye bizi eleştiriyordu. Tabii zamanla etkimiz azaldı. Bunda DPT'nin sağ görüşlü yönetimler tarafından istenmemesinin de rolü var. DPT'nin en sağ görüşlüsünde bile bir sol anlayış, devletin çıkartına öncelik verme eğilimi görülür ki bu yöneticiler tarafından eleştirilir, bastırılmak istenir. Örneğin, DPT özelleştirmeye her zaman mesafeli yaklaşmıştır. Dışarıdan alınan projelere, kredilere mesafeli yaklaşmıştır. Bunları iç kaynaklarla yapmayı ter-

cih etmiştir. Zaman zaman iş dünyasından kişiler kendi tercihlerine, çıkarlarına yönelik DPT'ye müdahale etmeye, proje sunmaya çalışırlar. Biz bu önerilere mesafeli yaklaşırken, devletin çıkarını da gözetiyoruz. Bu konuda diğer kurumlardan daha hassas olduğumuz söylenebilir... Nitekim, gerek siyasi yönetimler gerekse uluslararası kurumlar kendileriyle daha uyumlu çalışan ulusal kurumlarla bu projeleri yürütüyorlar. Örneğin, Hazine Müsteşarlığı tarım biriminden yararlanarak tarımda yeniden yapılanmayı uygulayabiliyor.

Yani bazı kurum ve kurumların yaklaşım farkları ve deneyimleri çok çabuk bertaraf edilebilmektedir. Örneğin, yapılan görüşmelerde 2001 krizi sonrasındaki yeniden yapılandırma sürecinde Hazine Müsteşarlığı daha fazla rol alırken, diğer uygulayıcı bakanlıkların süreci geriden takip etmek zorunda kaldığı vurgulanmaktadır. Bu dönemde, Hazine Müsteşarlığı alt birimleri aracılığıyla genel olarak kendisiyle doğrudan bağlantılı olmayan konularda yeniden yapılandırma süreçlerine müdahale etmiştir. Örneğin, tarım gibi çok geniş bir kesimi etkileyen bir konu, kriz sonrası bütçeyi dengelemenin daha acil bir hedef olarak görüldüğü bir zamanda, serbest piyasa nosyonunun daha güçlü olduğu bir kurum olan Hazine Müsteşarlığı tarafından yeniden yapılandırılabilir. Sonuç olarak, her bir alt toplumsal alanda, neoliberal politikaların beklentileri doğrultusunda yeniden yapılandırma programları hazırlanırken, bu programlar her bir alt toplumsal alanın şartları, talepleri ve sorunlarıyla örtüşmeyen politikalar olarak kalabilmektedir. Kriz sonrası yeniden yapılandırma politikalarının tasarımında etkin olarak çalışmış bir bürokrat, deneyimini şöyle vurguluyor:

O dönemde biz çok şey öğrendik. Ama bir çoğunu hatalarımızdan öğrendik. Bu birimde o dönemde 5 kişi vardı. Ben dahil ekibin tamamı yeniydi ve ben geldiğimde hazırlanmış bir program taslağı vardı... Bu eleştirilerinin çoğunu, genel olarak kamu yönetimine yapayım. Olağanüstü dönemlerin, olağanüstü çözümleri var... Hızlı mesafe kat etmek, zaman zaman bir takım şeyleri geride bırakmayı gerektirir, ona katılırım. Fakat, politika ve strateji planlaması hızlı yapılmaz, uygulama hızlı yapılır. Siz stratejinizi uzun vade için belirlersiniz, uygulama içerisinde sizin taktikleriniz hızlıdır. Politika hızlı olmaz... Bu bütün hükümetlerin sorunu.

Yani öncelikle aynı konu ile ilgilenen kurumlar arasında sürekli bir bağlantı, işbirliği olmadığı gibi, bu birimlerin yetkilerinde de süreklilik yok. "Kritik" denilen zamanlarda belli kurumlara veya alt birimlere daha fazla yetki verilirken, aslında bu birimlerin üstesinden gelemeyeceği, uzun zamanlı planlamanın ve hesaplamanın gerektiği programları söz konusu birimler dönemin kısa erişimli hedeflerine göre formüle etmeye çalışmaktadır. Süreç içinde programı formüle eden ile uygulamaya geçiren birim farklı olurken, bu birimlerin öncelikleri de değişmektedir. Örneğin, tarım sektöründeki yeniden yapılandırma sürecinde Hazine Müsteşarlığı, DPT, ARIP⁵, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı farklı zamanlarda etkili olurken, bu birimler arasında yapısal bir iletişim ve işbirliğinin olmadığı, deneyim aktarımının mümkün olmadığı, ancak bu kurumlarda çalışanların kişisel çabalarıyla işbirliğinin sağlanabildiği belirtilmektedir. Kriz zamanında yeniden yapılandırma programlarının hazırlanma sürecinde etkin olduktan sonra kendi birimiyle ilgili konuda uygulayıcı bakanlıkların daha etkin olmaya başladığını vurgulayan bir bürokrata göre:

Mesela bugün öyle yeni bir politika oturtma görevi içerisinde olsak -ki zaman zaman oluyoruz ve bir takım eleştirilerimizi dile getiriyoruz- bile eski gücümüz yok. Şimdi güç sahibi olan insanlar da bizim hatalardan elde ettiğimiz deneyime sahip değiller. Siz bir takım eleştirilerinizi dile getirdiğiniz zaman yanlış anlaşılıyor.

Kısacası, neoliberal politikaların egemen nosyon olarak ön plana çıktığı bürokraside, ancak "devletçilikten", "sosyal politika destekli liberalizme" ya da "tam liberalizme" kadar uzanan politika alternatifleri meşru bir zeminde tartışılabilmektedir. Bu programların formüle edilmesinde ise dönemin siyasi yönelimine göre belli kurum veya kuruluşlar daha fazla söz sahibi olurken, o konularla ilgili bilgi, tecrübe ve doğrudan bağlantısı olan kimi kamu kuruluşları ikincil konuma itilebilmektedir. Yani, bu konularla bağlantılı çeşitli kamu kuruluşlarının deneyimleri ve farklı yaklaşımları bile yeterli bir biçimde bu politikaların formüle edilmesinde kullanılamamaktadır. Bu durumda, toplumun geniş kesiminin yararına öncelik veren programların formüle edilmesini

5) Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP), <http://www.arip.org.tr/index.htm>

beklemek güçleşmektedir. Tam da bu noktada, farklı toplumsal kesimlerin ve kurumların bürokratların etkinliklerine nasıl dahil olduklarını veya olabileceklerini irdelemek yararlı olacaktır.

Türkiye’de özellikle yeni politikaların uygulanması söz konusu olduğunda IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların bu politikaların içeriğini doğrudan belirlediği inancı güçlüdür. Bürokratlarla yaptığımız görüşmelerde bu uluslararası kurumlarla olan bağlantılarını, bu kurumların sürece nasıl müdahale ettiklerini anlamaya çalıştık. Bu kurumlarla birlikte çalışmış bürokratlar, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların doğrudan tüm süreci belirlediği görüşüne katılmamaktalar. Bir bürokrata göre,

IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlarla olan ilişkinin mahiyeti abartılıyor. Aslında bunda siyasetçilerin de rolü var. Üzerlerinden atmak istedikleri sorumluluğu “bu kurumlar istedi” diyerek geçiştiriyorlar. Yoksa IMF’nin o kadar gücü yok. Stand-by anlaşmasının yapıldığı gibi belli dönemlerde direkt talepleri oluyor, ama onun dışında çoğu şeyi Türkiye’deki bürokratlar yönlendiriyor. Zaten başka türlü de pek mümkün değil, adam buraya üç günlüğüne geliyor, bir binada senin verdiğin verilerin ötesini görebilmesi, onların doğruluğunu kontrol etmesi mümkün değil.

Yani, bürokratlar Türkiye ile ilgili temel “bilgilere” sahip oldukları için, aslında uluslararası kurumlar karşısında tamamen edilgen ve güçsüz konumda olmamalarını sağlayacak “potansiyele” sahipler. 2001 yılından sonraki yeniden yapılandırma politikalarının hazırlanmasına etkin bir biçimde katılmış bu bürokratlar sürecin daha karmaşık olduğunu belirtmekte. Öncelikle bu dönemde uygulanmaya başlanan birçok program ve politikanın aslında son on yıldır Türkiye’de zaman zaman gündeme gelen konular olduklarını ileri sürmekte. Bürokratlara göre, bunların bir kısmı 1994 krizi sonrası gündeme gelmişti, bir kısmı çeşitli plan ve raporlarda ifade edilmişti, ya da siyasi parti programlarında bunları görmek mümkündü. Sonuç olarak bu program ve politikalar uzun süre Türkiye’deki bürokratların ve siyasetçilerin gündeminde olduğu halde, kamuoyunun olası tepkileri yüzünden uygulanmaları yönünde daha kararlı adımların atılması ancak kriz dönemlerinde mümkün olmaktadır. Bir bürokrat IMF ve Dünya Bankası’nın bu sürece dahil olmasını kendi deneyiminden hareketle şöyle açıklamaktadır:

Türkiye’de yapılan programlar belli ölçüde yerel ihtiyaçlardan hareketle belirlenerek bir uluslararası kurumla iştirak edilerek yürütüldü. Yani doğrudan dışarıdan getirilip Türkiye’ye empoze edilmesine hiç inanmadım, çünkü o süreçlerin bir kısmında içindeydim. Fakat o süreçlerde şöyle bir yanlış yapıldı: Bizim maalesef program ve proje üretmede bir sıkıntımız yok, fakat onları planlamakta yani esas program ve proje süreçlerini tanımlamakta bir sıkıntımız var, ve orada neyi delege edip, neyi kendimiz yapacağımızda sıkıntılarımız var. Bu süreç içinde bazı hazırlıkları biz kendimiz yapmamız gerekirken, yanlış hazırlıkları bu kuruluşlara delege ettiğimiz için sanki bu kurumlar her şeyi dayatıyormuş gibi bir yaygın imaj var... IMF işin içerisine girdiği zaman ne diyor, ‘kemer sık’ diyor, ‘senin harcamaların arasında bir dengesizlik var, nasıl yaparsan yap, sen bana program getir’ diyor. Bu programları genelde Türk tarafı hazırlamıştır, fakat bazen hazırlık sürecinde kendisinin yapması gereken işleri bu kurumlara (bu Dünya Bankası tarafında daha fazladır) delege etmektedir. Yani bir tarım politikasının kaleme alınması, dış dünya örnekleri, Türkiye içindeki durumun nasıl olduğu yönündeki çalışmaları kendi yapması gerekirken, Dünya Bankası uzmanlarına, IMF uzmanlarına delege ettiği için, o insanların buraya gelip, burası hakkında rapor yazması, işte bu dönemlerle ilgili sıkıntı var. Yoksa mucize bir çözüm önerisiyle gelmiyorlar. Dünyada uygulanmış örnekleri getiriyorlar, “sen şöyle şöyle yaparsan şöyle sonuçları olur, ben sana bunu öneriyorum” diyor. “İyi böyle yapalım, peki sen bana bir şeyler yaz getir” dediği zaman çuvallıyorsunuz... Türkiye program uygulamasında çok başarılıdır. Ama programın tasarımı, planlanması ve uygulamaya geçiriliş sürecinde başarısızdır... Dönem dönem alt uygulamalara indiğinizde, IMF ve Dünya Bankası’nın ‘şunu şöyle şöyle yazacaksın’ türünden yazdırdığı şeyler var mı? Var. Ama neden var? Siz karşı tarafa bir mönü veremediğiniz zaman, belli bir çizginin altına harcamaları indiremezseniz, o zaman sizinle birlikte oturuyor, çiziyor, çiziyor. İndi mi? İndi. Anlaştık mı? Anlaştık.

Bürokratların Avrupa Birliği ile olan bağlantılarının kapsamı ise biraz daha farklı ve tek taraflı belirleyiciliği olan bir ilişki gibi görünmektedir. Avrupa Birliği’yle sürmekte olan müzakerelere katılan bürokratlar, hem kamuoyunun hem de kendilerinin bu “müzakereleri” ilk başta yanlış anladığını belirtmekte. Bürokratlar, “müzakerelerde” görüşülen her bir alt konuda Türkiye tarafının bu konuların içeriğinden ziya-

de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum sürecindeki politikaları ne zaman ve nasıl uygulayacağını müzakere edildiğini vurgulamaktalar. Gerek bu müzakere sürecinde gerekse de diğer uluslararası kurumlarla olan bağlantılar ve ilişkilerle birlikte bürokratlar kendilerinin nitelikleri ile bu kurumlardaki bürokratların nitelikleri arasında büyük farkların olmadığını belirtmektedirler. Aynı zamanda, artan uluslararası bağlantılar sonucu Batı ülkelerinde uygulanan modellerden kendilerinin daha fazla yararlanabildiklerini ifade etmektedirler. Bir bürokrata göre, internet ağı ve OECD ülkeleri arasındaki bilgi paylaşımı sayesinde herhangi bir sorunla karşılaştıklarında hemen OECD ülkelerindeki modellere bakabilmeleri işlerini kolaylaştırmaktadır.

Türkiye'deki bürokratların uluslararası bağlantılarının olması, başka yerlerde kullanılan "modellerle" Türkiye'deki modelleri karşılaştırabilmeleri genel olarak olumlu bir deneyim aktarımı olabilir. Ancak, yukarıdaki alıntıda vurgulandığı gibi, Türkiye'de uygulanan yeniden yapılandırma programının ana çerçevesi -ki hâlihazırdaki uygulamalara bakılınca daha çok neoliberal politikalardan referans alındığı söylenebilir- Türkiye'deki bürokratlar tarafından şekillendirilmektedir. Alt konuların bir kısmı ise IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlara "delege" edilmektedir. Bu uluslararası kurumlar da diğer ülkelerde uyguladıkları "modellerden" hareketle programlar sunmaktadır. Alt konuların Türkiye'deki bürokratlar tarafından uluslararası kurumlara "delege" edilmesi, oldukça ilginç bir süreci göstermektedir. Bürokratlar arasında genel bir neoliberal perspektifin kabul görmesine rağmen, bu perspektifin alt konularda nasıl işleyeceği, nasıl uygulanacağı konusunda yeteri kadar hazırlık yapılmıyor olması, bürokrasi içinde egemen olan neoliberal anlayışın yüzeysel olduğunu, toplumsal hayatın farklı alanlarıyla, bu alanların dinamikleriyle yüzleşmemiş bir politik ajanda olduğunu göstermektedir. Üstelik bu eksikliğin yerelin dinamiklerinden ziyade genelleştirilmiş modeller üzerinden hareket eden IMF ve Dünya Bankası kurumunun deneyimine başvurularak çözülmeye çalışılıyor olmasını da bu program ve politikaların içeriklerini yerelin dinamiklerinden, farklı toplumsal kesimlerin beklentilerinden ve tercihlerinden uzaklaştıran bir yöntem olarak değerlendirebiliriz. Bu eksikliğin giderilmesi ancak bürokrasi içinde hazırlanan program ve politikalarla ilgili geniş toplumsal kesimlere ulaşmanın *mekanizmalarını* kurmak ile mümkün olabilir.

Türkiye'de bürokratların *yerel bağlantı mekanizmaları* bulundukları

kuruma göre değişmektedir. Özellikle koordinasyon kurumları etkinliklerini tamamen toplumdan kopuk bir şekilde yerine getirmektedirler. Tarım Bakanlığı gibi uygulayıcı kurumların ise taşraya daha fazla yayılmış bir örgütlenme sistemi olduğu için kendi çevre birimleri sayesinde daha fazla haber alması mümkün görünmektedir. DPT veya Hazine Müsteşarlığı gibi kurumlar ise çalıştıkları konularla ilişkili diğer kişi ve kurumları “paydaş” olarak çalışmalarına dahil ederek, bu kişi ve kurumların deneyimlerinden yararlanabilmektedir. Son zamanlarda kurulan Telekomünikasyon Kurumu gibi bağımsız düzenleyici kurumların ise “piyasalarla” bağlantılı bir biçimde çalışabilmeleri için daha doğrudan mekanizmalar kurulmuştur. Bu tür kurullarda bürokratların yanı sıra özel sektör ve sivil toplum temsilcileri bulunmaktadır. Bu kurumların birinde çalışan bir bürokrat kendisinin daha önce DPT’de çalıştığı sırada planlar yaptıklarını ama bu planlar tutmadığında kimsenin hesap sormadığını, şimdi çalıştığı kurumda ise attıkları her bir adımı iki kere düşünmek zorunda olduklarını, kendisinin yaptıklarını kontrol eden çapraz mekanizmaların bulunduğunu, hem piyasanın hem de kamuoyunun tepkisine hazır olmaya çalışmanın kendilerini daha “diri” tuttuğunu olumlayarak anlatmaktadır.

Kurumların toplumun farklı kesimleriyle sürekli bağlantılı olabilmesi oldukça önemli. Ne var ki bu tür bir anlayış daha çok “piyasalarla” ilişkili kurumlarla sınırlı tutulmaktadır. Üstelik bu bağlantılar daha çok piyasa aktörlerinin bu kurumları etkileyebileceği şekilde düzenlenmektedir. Örneğin, Telekomünikasyon Kurulu için Bayramoğlu’nun da belirttiği gibi, bu kurulda tüketici temsilcisinin de olması gerekmektedir. Ancak yönetişimci katılımcılık ilkesine -ki bu ilke yeni kurulan bu kurumların önemli bir ilkesi olarak lanse edilir- aykırı bir şekilde, bu temsilci TOBB ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı’nın gösterdiği adaylar arasından seçilmektedir. Kısacası girişimcilerin ve belli sivil toplum örgütlerinin daha etkin olduğu bir süreç işletilmektedir (2005: 380-381).

Bürokratların çalıştığı kurumların bağlantıları toplumun geniş bir kesimine sistematik bir biçimde ulaşamamaktadır. Çoğu zaman bu ilişkiler sivil toplum kuruluşları ve iş dünyasıyla sınırlı kalmaktadır. Bir uzman bürokrata göre, artık “girişimciler” günümüzün ruhban sınıfı haline gelirken, taşrada yapılan görüşmelerde ve incelemelerde etrafınızda sadece bu girişimciler ve onların kurduğu sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır. Bu kişi ve kuruluşların ötesinde örgütlü olmayan top-

lumsal kesimlere ulaşılmaya çalışılmadığı gibi, örgütlü olduğu halde göz ardı edilen kesimlerin de bulunduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, ilk bakışta olumlu bir atılımımsı gibi görünen *kalkınma ajanslarının* içeriğini şöyle eleştirmektedir⁶:

Bugün hangi valiye bakarsan bak, 'girişimciler bizim önderimiz' der, 'onlar bizim 50 metre önümüzde koşuyorlar, biz onlara yetişmeye çalışıyoruz' der. Diğer bürokratlar da bunu söylerler... Tüm eğitimine, tüm formasyonuna rağmen... Şimdi böyle bir bakış açısı içinde kamu-özel katılımcılığı adı altında, 'partnership' örnekleri oluşturulmaya başlandı. Örneğin, *kalkınma ajansları* kuruldu. Öncelikle kamu yararı sadece ekonomik rasyonel üzerine kurulmaz. Bir optimali vardır. Siyasi açıdan demokratik açılımı olmalıdır. Hem siyasetçinin, sivil toplum kuruluşlarının hem de sıradan vatandaşın katılımını sağlayan mekanizmaları içermelidir. Yani kamu yararını sağlamak için siyasi katılımcılığın, ekonomik etkinliğin ve sosyal faydanın optimalini bulmak gerekmektedir ki bugünkü uygulamalar için bunu söylemek mümkün değil... Sesi güçlü çıkanların belirlediği bir yapı söz konusu. Zaten sesi güçlü olanın yeni bir kurumsal yapılanma için talepte bulunmasına bile gerek yok. Bürokratlar bu güç ilişkilerini içselleştirdikleri için onlar bir şey demeden dosyayı hazırlar, önlerine koyar. Kraldan kralcılarıdır. Örneğin, il bazında geniş katılımlı Kalkınma Ajansları kurulması planlanıyordu..... Bu ajansların içinde ise valiler, belediye başkanları, ticaret odası başkanları ve sanayi odası başkanları var. Ama şehirlere gittiğinde,

6) 5449 sayılı kanun kapsamında kurulan *Kalkınma Ajansları*, görev tanımı gereği kısaca DPT'nin koordinatörlüğü altında yerel düzeyde kalkınma ve planlama programlarını ve projelerini belirleme, düzenleme, yönlendirme ve takip etmeye yönelik, kamu-özel ve sivil toplum işbirliğini hedeflemektedir (Bkz. <http://www.dpi.gov.tr/bgyu/kalkinmaajans/5449SayiliKanun.pdf>). 2008 itibarıyla Çukurova, İzmir Şanlıurfa, Gaziantep, Mardin, Konya, Van, Erzurum, Samsun ve İstanbul'da olmak üzere toplam 10 Kalkınma Ajansı kuruldu. Hükümet kalkınma ajanslarına, yerel potansiyel ve kaynakları değerlendirme ve bölgelerarası eşitsizliği azaltma misyonlarını yüklemektedir. Ne var ki, kalkınma ajanslarının kurulması ve etkinliklerine yönelik haberlerde bu ajanslar aracılığıyla bölgelere dağıtılacak olan "hibelere" daha fazla vurgu yapılmaktadır. Örneğin, 2009 yılına kadar 26 kalkınma ajansının kurulacağı ve bu ajanslar aracılığıyla 850 milyon YTL kaynağın aktarılacağı şöyle duyurulmaktadır: "Proje getirip bölgesini kalkındıran girişimci, parayı da kapacak" (Radikal, 10.08.2008). Bu kalkınma ajanslarının hedeflenen misyonu yerine getirip getirmediği, bu ajanslar aracılığıyla dağıtılan kaynakların nasıl kullanıldığı ve bölgelerin kalkınmasını nasıl yönlendirdiği uzun vadede takip edilmesi gereken önemli bir konu olarak görünmektedir.

TMMOB'nin orada önemli bir ağırlığı vardır. TMMOB, mühendislerin, mimarların birliğidir, oraların entelektüelleridirler, çok sayıda üyeleri vardır ve halkın içinde bulunan kişilerdir bunlar. Belki biraz kısır bir yaklaşımları vardır ama önemli kamu örgütleridir. Sen niye TMMOB'yi katmıyorsun? Katamazlar! Onu kat-sa bu sefer öbür taraftan, yereldeki güç örgütleri, 'bunlar komünisttir, şeydir' derler. Bunun içerisine Ziraat Odalarını katmazlar. Niye? Türkiye'nin hala %30-35'i tarımla geçiniyor. Sen bu kesimi de kafadan dışlıyorsun. O bölge için kalkınma ajansları kuruyorsun, güya günümüzün kavramlarıyla! "Katılımcılık", "şeffaflık" için yapıyor. Bunların gözünde katılımcılık, tıraş edilmiş, özel sektörün ağzından çıkana bakan, ezilmiş bir bürokrasi, ondan sonra özel sektör kurumlarının içinde yer aldığı sivil toplum kuruluşları. Ama onun dışındakiler yok, hele sendikaları duymak bile istemiyorlar... Zaten Türkiye'deki sorun bu, zayıf kesimler örgütlü bir biçimde seslerini duyuramıyorlar.

Tarım gibi bölgelere göre özelliklerin ve dinamiklerin değiştiği sektörlerde bile aslında merkezi bürokrasi, bu bölgelere sınırlı ilişkiler ağı içinde ulaşabilmektedir. Doğrudan sıradan vatandaşa ulaşmaya yönelik kurumsal bir yapının olmadığı belirtilmektedir. Daha çok bölgedeki ilgili diğer kurumların görüşleri doğrultusunda program ve politikalar oluşturulmaktadır ki bunlar ticaret ve sanayi odaları, ihracatçılar birliği, taşradaki kamu ve yarı kamu kuruluşları ve akademisyenlerden oluşmaktadır.⁷ Bu yerel kişi ve kuruluşlar ise çoğu zaman yereldeki egemen güç ilişkileri içerisinde konumlanmışlardır. Geniş bir toplumsal kesimin talep ve öncelikleri ise dışlanmaktadır.

Çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptıktan sonra, merkezde İçişleri Bakanlığı'nda çalışmaya devam eden bir bürokrat, görevli bulundukları yerlerde, yöre halkının kalkınması için aslında önemli girişimleri başlatan kaymakamların olduğunu ama yerel veya yerel-üstü çıkar gruplarının bu tür girişimleri engellemeye çalıştıklarını belirtmek için Trakya'daki bir girişimi örnek olarak vermektedir:

7) Örneğin, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı için İndik üzerine oluşturulan Özel İhtisas Komisyonunda şu kurumlar temsil edilmektedir: Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ziraat Fakültesi'nden akademisyen, DPT, Karadeniz İhracatçılar Birliği, İstanbul İhracatçılar Birliği, Fiskobirlik, Tübitak Marmara Araştırma Merkezi'nden akademisyenler. Benzer durumu diğer özel ihtisas komisyonları için de söylemek mümkün.

Geçmiş zamanlarda süt birlikleri vardı... Şu an kaldırıldı bunlar. Bu girişimi başlatan bir kaymakamdı. Bu birlik köylerdeki sütleri toplayıp, ihale yoluyla fabrikalara satmaya başlamıştı. SEK'ten de destek alıyordu. Fakat bu uzun sürmedi. Oradaki süt fabrikaları durumu görünce, hemen karşı tedbir almaya başladılar. Netice itibariyle orada birkaç süt fabrikasının monopolü var [SEK de özelleştiriliyor]. Kendi aralarında anlaşular, bölgeleri paylaştılar, neticede istedikleri fiyatları o piyasaya kabul ettirdiler... Tabii [birlik uygulaması] da devletçiliği andırıyor. Yani ideal olan bu değil ama kaymakamlar buna [taşradaki üretici kooperatifleri tam olarak bir kooperatif gibi çalışmadıkları için] zorlanıyordu. Bu süt birliği uygulaması başka yerlere de örnek oldu. Bu arada çok etkili olmasa da, sattıkları süttten elde ettikleri komisyonlar vasıtasıyla bir anlamda altyapı hizmetleri de yaptılar... Fakat o zamanlar, son dönemdeki Köydes gibi kaymakamlıklarda kaynak yoktu. Şimdi o imkân iyi yani. Köydes 3-4 yıldır vali ve kaymakamlıklara yol ve su hizmetlerini götürmek için ciddi kaynak sağlıyor ve belki de bu anlamda öyle bir gelir yaratma çabasına girmelerine de gerek kalmıyor.

Bu örnek birkaç açıdan önemli; öncelikle toplumun farklı kesimlerine ulaşmaya çalışırken, çeşitli çıkar gruplarının sürece engel olabileceklerini göstermektedir. Bunlara yönelik doğrudan tedbirler alınmadığı sürece bu çıkar gruplarını aşmak kolay görünmemektedir. Nitekim bu tür uygulamaların başarılı olabilmesi için destek kurumlarına (bu örnekte SEK'e) ihtiyaç duyulmaktadır. En önemlisi de yöneticilerin bu tür girişimleri sürdürmesini cazip kılacak nedenlerin oluşması gerekmektedir. Bu örnekte kaymakamların süt birliklerinden gelir elde edebilmeleri, bu işe daha fazla zaman ayırmalarını sağlayan bir faktör olarak görünmektedir. Ancak, süt üretiminden elde edilen gelirin başka alanlara kaydırılması, yani doğrudan süt üreticisinin güçlendirilmesinin ötesinde hedefler taşınması da kolektiflikten ziyade devlet alanını güçlendiren bir uygulamaya çabucak kayılabileceğini göstermektedir.

Son olarak şunu da belirtmekte fayda var: yaygın dünyası aracılığıyla bürokratların ve siyasetçilerin etkinliklerini değerlendirmeye veya eleştirmeye çalışan kişi ve kurumlar ile bürokratlar arasında da bir kopukluk bulunmaktadır. Görüşmelerimde, her bir bürokratin ilgilendiği konularla bağlantılı son dönemlerde çıkan eleştirel çalışmaları zikrettiğim⁸, bu çalışmalardan haberdar değillerdi ki bir kısmı ilgilendiği

sektörde stratejik araştırmalar yapan yani yeni “vizyonlar” oluşturmayı hedefleyen birimlerde çalışmaktaydı. Bunun nedenlerinden biri bürokratların kendi etkinlikleri üzerine kamuoyunun tepkisini daha çok gazeteler aracılığıyla takip etmeleri. Bu kopukluğun giderilmesi açısından, bürokratların çalıştığı konularda araştırmaları ve eleştirileri olan kişi ve kurumların, bürokratlara (özellikle strateji geliştirme dairelerine) çalışmalarını ulaştırmanın yolunu bulmaları gerekmektedir.

Kamu Sektöründe Yeniden Yapılandırılma Deneyimi

Çalışmanın son kısmında kamu sektörünün yeniden yapılandırılması kapsamında Dünya Bankası'nın verdiği krediler⁹ çerçevesindeki uygulamaların kamu sektörü ve bürokratlar üzerinde yukarıda tartıştığımız *dönüştürme yetisi* ve *kamu yaranı* açısından nasıl sonuçları olabileceğini kısaca irdelemeye çalışacağız. Bu yeniden yapılandırma süreci, özellikle 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrolü Kanunu'yla uygulama geçirilmektedir. Özellikle bu yeniden yapılandırma sürecine öncülük eden Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Maliye Bakanlığı ve DPT'de çalışan birçok bürokrat bu uygulamanın kamu sektörünün çalışmasına olumlu, yeni bir anlayış getirdiğini ifade etmektedir. İdareci konumundaki bir bürokrat önceki anlayıştan farkını şöyle açıklamaktadır:

Yeniden yapılandırmanın öncesinde, kamudaki politikaların oluşturulmasında ya da uygulanmasında bu politikaların başarıya ulaşmasında hep *kişiler* ön plana çıkıyordu. Politikacıların veya bürokraside idareci konumundaki kişilerin kendi kişisel becerileri, gayretleri, istekleri ve tecrübeleri, alınan kararların uygulanmasında ve sonuçların alınmasında hep ön plana çıkıyordu. Dolayısıyla geçmişte kamu yönetiminde politikaların uygulanması bir dalgalanma gösteriyor. Belli dönemlerde çok büyük başarılar elde ediliyor, başka bir yöneticinin geldiği zamanda sakın bir döneme giriyorsunuz. Dolayısıyla, tüm dünyada var olan bu yeni yaklaşım, başarıları veya uygulamaları kişilere bağlamak yerine bir *sistem* getirmeyi, *kurumsallaştırmayı* hedefliyor. O kurumun en alt biriminde çalışanından hatta o kurumun hizmetlerinden yararlananları, onların tercihlerini, taleplerini bu sürece dahil etmek suretiyle politikaların oluşturulması ve uygulanması öne çıkıyor. Bu bağlamda, 5018 sayılı kanun stratejik plan, performansa dayalı bütçe gibi uygulamalar getiriyor.

9) PFP5AL I-II (Programmatic Financial and Public Sector Aid Loan) ve PPDPL (Public Sector Development Policy Loan) kredileri (WORLD BANK, 2003; 2006)

Kamu sektörünün yönetiminde kişilerden çok kurumun veya sistemin etkin olacağı bu yönetim modelinin işler hale gelmesinde özellikle stratejik plan uygulamasına, performansa dayalı bütçeye ve yıllık faaliyet raporu hazırlanmasına önemli rol atfedilmektedir. Bunların içeriğini aynı bürokrat aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Her birim genel politikalar çerçevesinde kendi biriminin *beş yıllık stratejik plan* dahilinde ne yapacağını bir belgeye bağlıyor. Yani burada kişiler üzerinden giden bir uygulama yok. Kişileri, kurumları bağlayan bir belge var. Bu plan doğrultusunda her yıl neler yaptığının, hem bakanınıza, amirlerinize hem de kamuoyuna, *yıllık faaliyet raporu* ile hesabını veriyorsunuz. Bunlar önemli açılımlar. Bunları yaparken de mali yüklerini de hesaplayarak elinizdeki kaynaklarla en etkin, verimli hizmet üretme gayreti içinde oluyorsunuz. Bizim *performans esaslı bütçelendirme* dediğimiz de bu... Dolayısıyla eğer biz bu yapıyı kurabilirsek, ki kanun bunun altyapısını oluşturdu, gelecekte Türkiye'de kamu yönetimi kurumsallaşmış bir yapı içinde cereyan edecek. Önceden, vatandaş, müşteri odaklı olmak bize çok kitabi geliyordu. Bunlar çok önemli. Benim hizmetimden yararlananların talep ve şikâyetlerinden de anket veya benzeri yollarla bana rehber olacak şekilde kendime dersler çıkarıyorum. Bu anlamda bunları önemsiyorum ve önemli bir değişim olarak görüyorum.

Kamu sektörünün bu yeniden yapılandırılma süreci çoğu zaman yönetim kavramıyla açıklanmaktadır ki bürokratların çoğunluğunun “hesap verebilirlik”, “saydamlık”, “katılımcılık” gibi yönetim kavramıyla ilişkili diğer terimlere de sıkça atıfta bulunduklarını görmel mümkün. Uygulamanın kendisi henüz çok yeni, özellikle bu sürece öncelik eden kurumların (Maliye, Hazine ve DPT’de) bu uygulamanın gerektirdiği adımları (stratejik plan ve faaliyet raporu) daha kapsamlı tarzda yapmaya çalıştığını gözlemek mümkün. Ancak gerek alt birimlerde gerekse de diğer kurumlarda uygulama tam anlamıyla etkisini göstermeye başlamamış. Bir bürokrat süreci şöyle ifade ediyor:

Yeni uygulama bürokrasinin üst taraflarında ve öncü kurumlarda daha etkili ama henüz piramidin alt kısmına ulaşmadı. Müdürlüklerden aşağısı vizyonu bilmiyor. Daha çok hesap verebilirliğe vurgu yapılıyor. Bu önemli ama tek başına yeterli değil. Uzun vadede yapılan planların sonucunun takip edilmesi gerekir.

Yine bu kapsamda, örneğin Maliye Bakanlığı Gelirler Dairesi’nin ku-

rum dışı bağımsız bir birime kendi hizmetleri hakkında anket yaptır-
malarını, yönetim üzerine çeşitli toplantılar düzenlemelerini, kuru-
mun web sayfasını daha etkin bir biçimde kullanmalarını, vergi mükel-
leflerinden aldıkları e-mail mesajlarını göz ardı etmemelerini bürokra-
sinin toplumun farklı kesimlerine doğrudan açılması anlamında olum-
lu uygulamaların başlangıcı olarak değerlendirmek mümkün.

Benzer biçimde, her kurumun stratejik plan hazırlamak zorunda ol-
masını ve her yıl faaliyet raporlarıyla hesap vermesini de olumlu bir sü-
reç olarak değerlendirebiliriz. İronik biçimde daha önceki dönemlerde
"araştırma ve koordinasyon" birimi olarak kurumlarda bulunan ve bü-
rokratların belirttiğine göre çoğu zaman "kızağa alınma" yeri olarak
kullanılan bu birimler, şimdi "strateji geliştirme daire başkanlıklarına"
dönüştürülerek stratejik planların hazırlanmasına öncülük etmekle gö-
revlendirildiler. Bu stratejik planların hazırlanması sürecine "paydaş"
adı altında kurum dışı farklı kurum ve kişiler de katılabilmektedir ki
bunu da olumlu bir açılım olarak değerlendirmek mümkün.

Ne var ki, bu stratejik planların alternatif uygulamalara veya politika-
lara açılım sağladığını söylemek güç. İncelediğimiz stratejik programlar
doğrudan bir kritere, örneğin AB sürecine veya küreselleşmeye endeks-
lenmektedir. Dolayısıyla farklı açılımlara, alternatiflere en başında ka-
palı bir "strateji" seçilmektedir. Kendi konularında güncel ve yerel dü-
zeyde yaşanan problemlerin neler olduğu, bunların neden kaynaklandığı
ve bunların nasıl çözümlenebileceği üzerine açılım yapmakta yetersiz
kalan, genel stratejiler ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Çalışma Ba-
kanlığı'nın 2009-2013 Dönemi Stratejik Planı'na bakmak mümkün. Ge-
rek bu araştırma kapsamında da incelenen Antalya Serbest Bölge'deki
Novamed işçilerin çalışma koşullarından kaynaklı başlattıkları grev, ge-
rekse Davutpaşa'da ruhsatsız bir işyerinde 23 kişinin ölümüyle sonuçla-
nan patlama ve Tuzla tersanelerindeki süregelen ölümler, Türkiye'deki
çalışma koşullarının olumsuzlukları üzerine kamuoyunda hayli tartış-
maya yol açtı ve Çalışma Bakanlığı da doğrudan bu tartışmalara muha-
tap oldu. Tüm bu süreçten sonra, bakanlığın "kamu yararına" ne kadar
duyarlı olduğunu, kamuoyunun tepkisini ne kadar göz önüne aldığını
ve en önemlisi de gelişmelerden hareketle, kendi stratejik planını nasıl
formüle etmeye çalıştığını incelemek yararlı olabilir. Stratejik planda bu
gelişmeleri irdeleyen ve buradan hareketle yeni açılımlar sağlayan bir
yaklaşımdan ziyade, hem konu hem de zaman açısından genel ifadele-

rin kullanıldığı görülmektedir. Yani, 2009-2013 yılları için hazırlanan stratejik plan rahatlıkla ufak değişikliklerle başka bir zaman dilimi için de kullanılabilir. Öncelikle, yaşanan bu tür olaylardan sonra, stratejik planda çalışma yaşamı ve küreselleşme arasındaki ilişkinin daha ihtiyatla irdelenmesi gerekir ki bir strateji geliştirilebilsin. Stratejik Plan “çalışma hayatındaki koşulların iyileştirilmesine” yönelik önemli maddeler içerse de (a.g.e.: 50-53) bu maddelerde bildirilen hedef ve faaliyetler somut adımlar ve hedefler içermemektedir. Örneğin, yıllık iş kazası sonucu ölüm oranlarının hâlihazırda ne olduğu, bu plan içinde hedeflenen oranın ne olacağı açık biçimde ifade edilmediği için, bu anlamda doğrudan bir fayda sağlamayan ama konu ile ilişkili bir toplantı veya yayın bile hedefin yerine getirilmesi doğrultusunda yapılmış “olumlu” bir uygulama olarak faaliyet raporlarında sunulabilecektir.

Özetlemek gerekirse, stratejik plan ve faaliyet raporu hazırlama, kurumların işleyişi ve yönelimi açısından olumlu açılımlar sağlama potansiyeline sahip, ancak bu uygulamaların çok kısa sürede kendi dilini oluşturarak, formalite haline gelme olasılığını da göz ardı etmemek gerekiyor. Nitekim bu çalışmaların belli bölümleri (teşkilatımız, durumumuz) temel olarak aynı kalırken, kurumların güçlü ve zayıf yanları üzerine yazılması gereken bölümlerde daha genel, tüm kurumlar için söz konusu olan maddeler sıralanabilmektedir. Örneğin, zayıf yanlarına “kurumsallaşmada yaşanan aksaklıklara” atıfta bulunmak olağan ve zararsız bir itiraf olarak stratejik planlarda görülmektedir. Ne var ki, kurumlar bazında stratejik plan hazırlarken, kurumla ilgili konularda yaşanan olayların, bu olayların kurumun daha önceki anlayışını, yaklaşımını nasıl etkilediğinin, bu sorunları aşmak için ne tür alternatif anlayışların geliştirilmesi gerektiğinin, kuruma paydaşlardan ve kamuoyundan önceki dönemde ne tür eleştirilerin yöneltildiğinin, bu eleştirilerin nasıl değerlendirildiğinin belirtilmesi gerekmektedir.

Öte yandan, bu programın uygulama aşamasında etkili olmuş ve genel olarak uygulamayı onaylayan üst düzey bir bürokrat aşağıdaki noktayı uygulamanın olumsuz yanı olarak not düşmektedir:

Bazen bu yeni model bizim koşullara uyuyor mu diye sorguluyoruz. Önceki yönetim modelinde her şey *mevzuatlara* dayalı idi. Şimdi ise daha çok *rehberlik* ediyorsunuz. Bu yeni sistemin çalışabilmesi için buna uygun personelin olması gerekiyor. Buna hemen evet demek güç.

Bir başka bürokrat:

Kuzey Amerika yönetim teknikleri bugün dünyada başat modeller, alternatifleri yok. Ama onların uyarlanacağı ortamın da göz önüne alınması gerekiyor. Örneğin, empowerment (yetkilendirme) önemli, ama eğer senin yetkilendirdiğin personelde, kendi başına karar alma, proje oluşturma niteliği yok ise bu sorun olabilir. Bilgi birikimi ile paralel bir yetkilendirme gerekiyor. Amerika'da bireysellik güçlü. Daha uzun süredir çalışan bir *kapitalist sistem* var. Bizde grup psikolojisine bakmak gerekiyor, bu konuda yeteri kadar çalışma yok...

Kamu yönetimindeki bu yeni anlayış, kamu sektörüne farklı bir bakış açısı getirmeyi, önünü görmeyi olanaklı kılması gerekirken, bu yeniden yapılandırmanın kendisi bile “dünyada egemen olan yönetim anlayışı bu” denilmek suretiyle tek yol olarak kabul edilmektedir. Ne var ki, bürokrasi içinde seslendirilen yukarıdakine benzer şüphelere yönelik tedbirler alınması, uygulamanın gerisinde kalmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, araştırmamızın temel sorunsalı olan bürokratların kamu yararına toplumsal dönüşümü sağlayabilmesi açısından birkaç saptama yapabiliriz. Her ne kadar son dönemde “yönetişim” ilkelerinden hareketle başlatılan kamu sektörünün yeniden yapılandırılması süreci, kurumların, bürokratların ve bürokrasinin etkin, katılımcı, saydam ve hesap verebilir bir şekilde çalışmasını hedefliyor olsa da gerek bürokratların *dönüştürebilme yetileri* açısından gerekse de etkinliklerinin *kamu yararına* olmasını sağlayabilecek tarzda toplumun geniş bir kesimine ulaşabilecek kurumsal bağlantıları açısından önemli yapısal engeller gözlemlenmektedir.

Son dönemdeki yönetim adı altındaki uygulamaların, bürokrasi ile iş dünyası arasında daha güçlü ve yapısal bir ilişki kurabilmesinin hem olumlu hem de olumsuz yanları vardır. Olumsuz yanı; bürokrasinin “sivil topluma” açılması temel olarak “girişimcilerle” sınırlı kaldığında, -hâlihazırda neoliberal prensiplerin bürokratlar arasında hegemonik bir yaklaşım haline geldiğini de göz önüne alırsak-, kamunun uzmanları olarak bürokratların neoliberalizme karşı alternatif politikalar üretme yetilerini ancak kendi kurumlarını (yani kendi varlık sebeplerini) ko-

rumakla sınırlı bir alanda kullanabilmeleridir. Olumlu yanı ise şudur: yönetim ve onun etrafındaki katılımcılık, saydamlık, hesap verebilirlik, stratejik plan gibi kavramların kullanılmaya başlanması, toplumun farklı kesimlerine kamu kuruluşlarının ve bürokratlarının etkinliklerine müdahale etme, yönlendirme açısından yeni bir dil ve hak kazandıracak olması.

Nasıl ki piyasalarla doğrudan bağlantılı olan Telekomünikasyon Kurumu'ndaki bir bürokrat kendini daha "diri" hissedebiliyorsa, farklı toplumsal kesimlerle daha güçlü ve sürekli bağlantılar kurmanın yollarını bulan bir bürokrasinin de daha "diri" olurken, yerel dinamikleri ve ihtiyaçları göz önüne alan politikalar üretmesi daha mümkün hale gelebilir. Gelişmelerin bu doğrultuda olabilmesi için temel kriter olarak tüm bu uygulamaların, kamu yararına yani toplumun daha geniş ve çeşitli kesimlerinin öncelik ve tercihlerine ne kadar ağırlık verebildiğine bakabiliriz. Bürokrasinin içinde farklı siyasi görüşlere yer verilmesinden, dönüşüm ve alternatif yaklaşımların teşvik edilmesine, toplumun farklı ve geniş kesimlerinin bürokratların program hazırlama ve uygulama süreçlerine ulaşma mekanizmalarının genişletilmesine kadar bir dizi tedbir bu kriterin bürokrasi içinde güçlenmesini sağlayabilir.

Teşekkürler

Öncelikle bu çalışmada görüş ve deneyimlerini benimle paylaşan bürokratlara teşekkür ederim. Tüm bürokratların isimlerini anonim tutuşum için araştırma sırasında diğer bürokratlarla görüşmemde yardımcı olan bürokrat arkadaşlarıma isimlerini anmadan burada tekrar teşekkür etmek istiyorum. NejatYardımcı, Yelda Özen, Fehrullah Terkan, Tuğba Doğan ve artık bürokrasiden uzak bir hayat süren Erdal Aslan'a katkılarlarından dolayı teşekkürlerim sonsuz. Araştırma grubu içinde yaptığımız tartışmalarda fikirlerini benimle paylaşan grup üyelerinin katkılarını da burada anmak isterim.

KAYNAKÇA

- AKTAN, C.C., (2003), *Değişim Çağında Devlet*, Çizgi Kitabevi: İstanbul.
- AYSU, A., (2006b), *Avrupa Birliği ve Tarım*, Kalkedon Yayınları.
- AYSU, A., (2002), *Tarlardan Sofraya Tarım:1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma*(ma), Su Yayınları.
- BAGIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, (2006), *IMF gözetiminde on uzun yıl 1998-2008, Farklı hükümetler tek siyaset*, Yordam Kitap: İstanbul.
- BAYRAMOĞLU, S., (2005), *Yönetişim Zihniyeti*, İletişim Yayınları: İstanbul.
- BENER, E., (1982) *Bürokratlar-1*, Adam Yayınları: İstanbul.
- BOURDIEU, P., (1998), *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, Polity Press: NY.
- ÇALIŞMA ve SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, 2009-2013 Dönemi, Stratejik Plan, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Haziran 2008, <http://www.csgh.gov.tr/images/articles/editor/stratejikplan.doc>
- DERVİŞ, K. v.d., 2006, *Krizden Çıkış ve Çağdaş Sosyal Demokrasi: Kemal Derviş Anlatıyor*, Doğan Kitap, İstanbul.
- DEZALAY, Y. ve BRYANT, G. G., (2002) *The Internationalization of Palace Wars: Lawyers, Economist, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: The University of Chicago Press, Chicago.
- DİKMEN, A. A. "Sermaye Lehine Reform", *Evrensel*, 4 Ekim 2003
- DREYFUS, F., (2006), *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, İletişim, İstanbul.
- ESCOBAR, A., (1995), *Encountering Development; The Making and Unmaking of the World*, Princeton University, Princeton.
- GOLDMAN, M. (2005), *Imperial Nature: The World Bank and struggles for social justice in the age of globalization*, Yale University Press, New Haven,.
- GÜLER, B. A., (2003), "Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye", *Praksis Dergisi*, 9 Kış-Bahar, 93-116.
- GÜLER, B., A., (2005), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*. İmge Yayınları, Ankara.
- KANSU, G., (2004), *Planlı Yıllar: Anılarla DPT'nin Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KILAVUZ, H., (2007), *Hortum Düzeni: Siyasetçi-işadamlı-bürokrat üçgeninde Türkiye'de yakın dönem yolsuzlukların kısa tarihi*, Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZEN, Ş., (1996), *Bürokratik Kültür*, TODAİE Yayını, Ankara.
- SCOTT, J.C., (1998), *Seeing Like A State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, New Haven.
- SKLAIR, L., (1995), *Sociology of the Global System*, Johns Hopkins University Press.
- STIGLITZ, J. E., (2002), *Globalization and its Discontents*. W.W. Norton & Company, New York.
- TEIVAINEN, T., (2002), *Enter Economism Exit Politics: Experts, Economic Policy and the Damage to Democracy*. New York: Zed Books.
- TÜRKAY, M., 2005, "Karar Alma Süreçlerinin Özelleştirilmesi, Eski Aktörler, Yeni Hukuk",

Der. Fuat Ercan ve Yüksel Akkaya, *Kapitalizm ve Türkiye II, Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma*, Dipnot Yayınları.

WEBER, M., (1978), *Economy and Society*, v.II, der. G.Roth ve C. Wittich, University of California Press.

WORLD BANK (1992), *Governance and Development*.

WORLD BANK, (1994), *Governance: The World Bank Experience*.

WORLD BANK, (2003), Implementation Completion Report Republic of Turkey, Second Programatic Financial and Public Sector Aid Loan, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/03/19/000090341_20040319135553/Rendecred/PDF/27643.pdf.

WORLD BANK, (2006), Program Document For Programmatic Public Sector Development Policy Loan (PPDLP).

Sonuç Yeline:

Genel Değerlendirme, Ortaklıklar, Öneriler

Sibel Yardıncı & Yıldırım Şentürk

Gerek neoliberal pratiklerin toplumsal hayatın farklı alanlarında nasıl etkin olduğunu, gerekse bu pratiklere her bir alt-alanda nasıl cevaplar verildiğini, ne gibi eleştiriler ve alternatifler sunulduğunu, bunlarla ne çeşit dönüşümlerin hedeflendiğini anlamayı ve anlatmayı amaçladığımız bu araştırma kapsamında makro bir yaklaşım benimsemek yerine gündelik pratiğe odaklanmayı tercih ettik. Bu gündelik pratik içerisinde, neoliberalizmi, giriş bölümünde de detaylı bir şekilde açıkladığımız gibi, özel alanın, devlet alanı ve kolektif alan üzerinde, bu alanların geri çekilmesi pahasına genişlemesine neden olan dönüşümler bütünü olarak tanımladık. Buna karşılık, neoliberalizme alternatif üretmeyi de devlet alanının değil de, 'kolektif' olarak adlandırdığımız, devletten farklı ve çeşitli kesimlerin çıkar ve önceliklerinin vurgulandığı bir alanın genişlemesi olarak aldık. Araştırma kapsamında geliştirmeye çalıştığımız bu yaklaşımın, hem neoliberal hem de ona alternatif pratikleri inceleme açısından olumlu bir açılım sağladığını düşünmekteyiz. Her bir araştırmacı, kendi araştırma konusu olarak seçtiğı sahada, bu alanlardaki dönüşümleri ve bunların sonuçlarını tartışmaya açtı.

Detaylarını ilişkili metinlerde bulabileceğiniz bu tartışmaların bütünü göz önünde bulundurulduğunda öne çıkan noktalar şunlardır:

Ele alınan konuların hemen hepsinde (tarım, eğitim, sağlık, güvenlik) devlet, önceden doğrudan hizmet verdiği veya düzenlemeyi uygun gördüğü alanlardan çekilmektedir.

Öncelikle bu geri çekilme, birçok örnekte yolsuzlukla ilgili haberlere ve soruşturmalara konu olacak şekilde gerçekleşmektedir (POAŞ örneğinin de gösterdiği gibi). İkinci olarak da, alanın doğrudan serbest piyasanın işleyişine bırakılması anlamına gelmemektedir. Devlet, özel güvenlik alanında olduğu gibi nispeten doğrudan veya geri dönüşümde olduğu gibi dolaylı yollarla piyasa üzerindeki etkisini hissettirmeye devam etmektedir. Devlet bazen alanlar içindeki “kârlı” kısımları özelleştirirken (POAŞ örneğinde olduğu gibi) kâr etmeyenleri finanse etmeyi sürdürmekte veya özelleşen hizmetin maliyetini karşılamaktadır. Fındık üretiminde kooperatifçilik zayıflatılırken, TMO aracılığıyla devlet alımları sürdürülmektedir. Bizim ele aldığımız konular arasında, devletin müdahalesini tamamen askıya aldığı tek alan serbest bölge örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu örnekte söz konusu edilen emek piyasası olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, serbest bölgelerde çalışanların emeklerinin değişim değerinin hangi koşullarda belirlendiğine müdahale etmekte devlet yetersiz kalmaktadır. Burada üretilen malların satışa sunulduğu tıbbi malzeme piyasasında ise yine devlet müdahalesi ile karşılaşılacaktır.

Dolayısıyla, birçok örnekte devletle özel sektör arasında muğlak bir alanı andıran söz konusu piyasaların nasıl kurulduğunu anlamak da önemlidir. Özel güvenlik ve geri dönüşüm alanlarında ilgili yasalar, alanı, aktörleri ve hizmetleri “resmen” tanımladıkları için kurucu bir rol oynamışlardır. Fiskobirlik çalışması, piyasanın farklı kesimlerin endişe, beklenti ve pazarlıklarına göre nasıl şekillendiğine iyi bir örnektir.

Hiçbir durumda piyasanın işleyişi pürüzsüz değildir. Devletin müdahalesine ek olarak, kredi, borçlanma veya işe alma ilişkileri üzerinden bağlantılar kuran “aracılar” özellikle geri dönüşüm sektörü (depocular) ve serbest bölgeler (işçibaşılar) ile tarımda üretici-tüccar ve üretici-yevmiyeci ilişkilerinde öne çıkmaktadır. Ayrıca çete ve mafya tipi örgütlenmelerin de farklı alanlarda etkili oldukları ortaya konmuştur (özel güvenlik, geri dönüşüm gibi). Yine altı çizilmesi gereken bir nokta, etnik kimlik gibi ilksel bağların hiç de geride bırakılmamış olduğudur. Fisko-

birlik örneği, Karadenizli işçilerin, kendilerini, Doğu ve Güneydoğu'dan gelen mevsimlik işçilerden hemşeri oldukları işverenlere yakın hissettiklerini göstermiştir. Yine toplumsal cinsiyetin de belirleyici bir etken olduğu Novamed ve İmece örneklerinde açıkça ortaya konmuştur. Ne var ki piyasa, farklı toplumsal kimlikleri ve inşa edilmiş madunlukları, düşük ücretleri ve kötü iş koşullarını süreklileştirmek için kullanabilmektedir.

Yine POAŞ örneğinin gösterdiği gibi, taşeronlaşma çalışanlara önceden tanınan hakların geri alınmasına neden olmakta, sendikasılaşma ise bu hakların kolektif olarak talep edilmesi imkânını ortadan kaldırmaktadır.

Özellikle eğitim, sağlık, konut ve güvenlik hizmetleri sosyal haklarla ilişkilidir ve neoliberalizmin bu alanlardaki etkisi. kişilerin bu haklardan (en azından eşit bir şekilde) yararlanamamalarına neden olmaktadır. Söz konusu dört alanda da, gelir düzeyindeki farklılaşmalar, kişilerin bu hizmetlerden ne şekilde/derecede faydalanabileceği noktasında belirleyici görünmektedir. Bu bağlamda, her bir alt-sahadaki kişilerin ve toplumsal grupların yaşamlarının piyasanın öncelikleri uyarınca kurgulanmasının ne kadar sorunlu bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Örneğin, bu dil içinde tanımlanmış "kota" veya "verimlilik" gibi kavramlar katı atık toplayıcılarının yaşam ve çalışma koşullarını kolayca hesabın dışında bırakmaktadır. Benzer biçimde, fındığın sorunları tartışılırken Güneydoğu'dan fındık toplamaya gelen yevmiyeci işçiler ancak "masraf kalemleri" olarak ele alınmaktadır.

Bizim çalışmamız, doğrudan kolektif yararı öne çıkararak alandaki işleyişe müdahale etmeyi öngörmektedir. Bu anlamda, geliştirmeye çalıştığımız alternatif "kolektif alanın genişletilmesi" olarak tariflenebilir. Bu alternatif yaklaşım, yeni bir toplum modeli sunmaktan ziyade, yeni bir toplumsal yönelimi tanımlamaya çalışmaktadır.

Alternatif yönelimin ne olabileceğinin yanıtının, toplumsal hayatın farklı alanlarındaki pratiklerden hareketle verilmesi gerekmektedir. Bu yanıtı bulmak her alt-sahada aynı derecede kolay değildir. Bu sahalardaki pratiklerin içeriği kadar araştırmacıların bu pratikleri nasıl irdeledikleri de bu açıdan önem taşır. Kolektif alanın nasıl genişletilebileceğine, başka bir deyişle, farklı kesimlerin çıkarlarının nasıl işleyişe dâhil edilebileceğine dair en açık örneklerle kuşkusuz Fiskobirlik ve İmece kooperatifleri üzerine yapılan çalışmalarda, Ankara'daki toplayıcı ör-

gütlenmesinde ve Novamed grevine odaklanan araştırmada rastlanabilir. Kolektif alanın farklı sahalarda nasıl geliştirilebileceğine dair uzun vadede yeni araştırmalar yapmak mümkün görünmektedir. POAŞ örneğinde vurgulandığı gibi, kolektif alanın genişletilmesi yalnızca neoliberal uygulamaların değil, aynı zamanda onu önceleyen (bu örnekte KİT'lerde ortaya çıkan) olumsuzlukların da eleştirisini içermelidir.

Kolektif alanın genişletilebilmesi, bu amaca yönelik program ve pratiklerin uygulamaya konması ile mümkündür. Nasıl ki özel alanın veya piyasa mekanizmalarının genişlemesi "kendiliğinden" olmuyorsa (ki bizim ele aldığımız konuların çoğunda özel alanın genişletilmesine yönelik pilot çalışmalar, programlar, fon veya kredi verilmesi gibi uygulamalar bulunmaktaydı), kolektif alanın genişletilmesi de uygulamaya dönük programları gerektirmektedir. Aksaklıkların fark edilmesi ve bunlara göre alanın yeniden kurgulanabilmesi, olumlu uygulamaların yaygınlık kazanması için bu tür uygulamalar önemlidir.

Gerek neoliberal gerekse alternatif pratiklerin gelişmesinde, belli bir toplumsal kesime özcü bir rol vermek yerine, farklı toplumsal kesimlerin tümünün (tarım üreticileri, yevmiyeciler, işçiler, güvenlik görevlileri, öğretmenler, gündelikçi kadınlar, bürokratlar, doktorlar vb.) toplumsal pratiklerin yeniden üretilmesinde veya dönüştürülmesinde aktif aktörler olarak kurgulanması önemli görünmektedir. Çünkü kolektif alanın genişletilmesi öncelikle bu kesimlerin mücadelelerine bağlıdır.

Dolayısıyla ve son olarak, kolektif alanın genişletilmesinde madun kesimlerin mücadelelerin sürece dâhil edilmesi şarttır. Kolektif alanın genişlemesi ile formalleşme arasında önemli bir fark bulunduğunun da altını çizmek gerekir. Bazı saha çalışmalarında görüldüğü gibi madun kesimler, ekonominin enformel pratikleri içinde kendilerine bir alan açabilmişlerdir (parça başı işçilik, katı atık toplayıcılığı, mevsimlik işçilik gibi). Bu ekonomik pratiklerin formalleşmesi söz konusu kesimlerin bu alanlardan uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. Bundan farklı olarak, kolektif alanı genişletmeye yönelen uygulamaların bu kesimlerin mücadelesini sürece dâhil etmeyi başarabilmesi gerekmektedir. Örneğin, fındık üretimiyle ilişkili bir kooperatif hem fındık üreticilerinin hem de fındık toplayıcılarının sorunlarıyla ilişkilenebildiği ölçüde kolektif alanı genişletmekte başarılı olabilecektir.

HACİYATMAZI DEVİRMEK

Neoliberal Pratiklere Karşı Kolektivite

Yayına Hazırlayan:

Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

Elinizdeki kitap, genel hatlarıyla “neoliberalizm” konusu etrafında şekillenen ve niteliksel araştırma yöntemiyle yirmi ay yürütülen bir ‘ortak’ çalışmanın ürünüdür. Bu çalışmada, bir yandan yirmi yılı aşkın bir süredir Türkiye’deki toplumsal ve ekonomik dönüşümlere damgasını vuran neoliberal pratiklerin etkilerinin, öte yandan da alternatif yol arayışlarının neler olduğunun/olabileceğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ancak bunlar yapılırken, genel ve soyut bir neoliberal politika tanımından hareket etmek yerine, tarımdan eğitime, sağlık sisteminden geri dönüşüm politikalarına, güvenlik hizmetlerine kadar birbirinden çok farklı alanlardaki gündelik pratiğe odaklanıldı. .. Her bir alanda nasıl dönüşümler yaşandı? Farklı aktörler bu uygulamaları nasıl deneyimlediler? Olumlu veya olumsuz buldukları yönleri neler oldu? Alternatif arayışlara girdiler mi ve bunları nereye kadar uygulamaya koyabildiler?

Kitap birleştirici bir ana tema (“neoliberalizm ve alternatifleri”) etrafında bir araya gelmiş, toplumsal hayatın farklı alanlarını incelemeyi hedefleyen saha araştırmalarından oluşmaktadır. Bu araştırmalar ortak bir araştırma yönteminden hareket etmektedir. Bu ortak yöntem, *niteliksel araştırmadır*. Niteliksel yöntem, söz konusu araştırma kapsamındaki sorulara özellikle sosyolojinin penceresinden yanıt bulmaya çalışan bizler için en uygun yöntem olarak görülmektedir. Çünkü bu yöntem, neoliberal pratiklerin toplumsal hayatın farklı alanlarında nasıl etkili olduğunu, bu pratiklere her bir alan içinde nasıl cevaplar verildiğini, alternatifler geliştirildiğini, bizzat bu alanlarda yaşamlarını idame ettiren aktörlerin *deneyimlerinden ve taleplerinden* yararlanarak anlamayı mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, bu deneyimlerden yola çıkarak oluşturulan çıkarımların “geneli” ne kadar yansıttığı sorulabilir. Bizim cevabımız, küreselleşmenin ve neoliberalizmin genelde makro düzeyde tartışıldığı ve dolayısıyla gündelik pratikten kopuk saptamalara varıldığı; bizimse bu eksikliği doldurmayı hedeflediğimiz yönünde olabilir. Rakamlar ve istatistikler arasında kaybolan kişileri ve deneyimleri bu çalışmayla yeniden küreselleşme ve neoliberalizm çalışmalarının gündemine çağırarak istedik. Bu gündelik pratiklerden, kişilerin deneyimlerinden ve kanaatlerinden hareketle “genele” veya “büyük resme” daha farklı bakılabileceğini düşünüyoruz. Kaldı ki esnek üretimin ve kayıt-dışının ulaştığı ölçek, deregülasyonun bugünkü boyutları, *rakama dökül(e)meyen* pratiklerin, günümüz dünyasının şekillenmesinde ne kadar etkili olmaya başladığını teyit etmektedir.

Yıldırım Şentürk & Sibel Yardımcı

